

**YENİ TOPLUMSAL HAREKETLER BAĞLAMINDA
HAYVAN HAKLARI**

Ali ÇELİK
Doktora Tezi
Danışman: Prof. Dr. Mehmet KARAKAŞ
Ocak, 2024
Afyonkarahisar

T.C.
AFYON KOCATEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SOSYOLOJİ ANABİLİM DALI
DOKTORA TEZİ

YENİ BİR TOPLUMSAL HAREKET OLARAK
HAYVAN HAKLARI

Hazırlayan

Ali ÇELİK

Danışman

Prof. Dr. Mehmet KARAKAŞ

AFYONKARAHİSAR 2024

ETİK VE BİLİMSEL İLKELER SORUMLULUK BEYANI

Doktora tezi olarak sunduğum “**Yeni Bir Toplumsal Hareket Olarak Hayvan Hakları**” adlı çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde bilimsel etik kurallara ve atıf gösterme ilkelerine riayet ettiğimi belirterek aksi bir durumun tespiti hâlinde sorumluluğun tamamen bana ait olduğunu kabul, beyan ve taahhüt ederim.

03/01/2024

İmza
Ali ÇELİK

T.C.
AFYON KOCATEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

ENSTİTÜ ONAYI

Öğrencinin	Adı- Soyadı	Ali ÇELİK
	Numarası	170657101
	Anabilim Dalı	Sosyoloji
	Programı	Sosyoloji
	Program Düzeyi	☐ Yüksek Lisans ☒ Doktora ☐ Sanatta Yeterlik
Tezin Başlığı		Yeni Bir Toplumsal Hareket Olarak Hayvan Hakları
Tez Savunma Sınav Tarihi		03.01.2023
Tez Savunma Sınav Saati		13.00

Yukarıda bilgileri verilen öğrenciye ait tez, Afyon Kocatepe Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliği'nin ilgili maddeleri uyarınca jüri üyeleri tarafından değerlendirilerek ☒oy birliği – ☐oy çokluğu ile kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Elbeyi PELİT

MÜDÜR

Bu tez, Enstitü Müdürlüğünce kontrol edilerek, elektronik imza kullanılarak onaylanmıştır.

ÖZET

YENİ BİR TOPLUMSAL HAREKET OLARAK HAYVAN HAKLARI

Ali ÇELİK

AFYON KOCATEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSİTÜSÜ
SOSYOLOJİ ANABİLİM DALI

Ocak, 2024

Danışman: Prof. Dr. Mehmet KARAKAŞ

Günümüzde bir kısım kuramcı ve aktivist binlerce yıllık tarihin insan merkezci (antroposantrik), ataerkil (patriarkal) ve türücü (speciesist) bir kurgu üzerine inşa edildiğini iddia etmektedir. Bu kuramcı ve aktivistlere göre mevcut teoloji, tarih, felsefe, hukuk, edebiyat, sosyoloji vb. pek çok alan, insanı önceleyen anlatılarıyla hayvanları ötekileştirmiş hatta nesneleştirmiştir. Bu ötekileştirme ve nesneleştirme sadece düşünsel ve kuramsal düzeyde kalmayıp, hayvanların her anlamda sömürüldükleri bir tarihsel pratiği de içerisinde barındırmaktadır. Bunlara göre yeni bir tarihsel okuma hem mümkün hem de zorunludur. Hayvan hakları kuramcıları gerek yazdıkları metinlerle gerekse yaptıkları eylemlerle geçmişin devamını sağlayan uygulama ve anlatıların değişmesi gerektiğini dünyaya duyurmaktadır. Bu kuramlar; felsefi bir zeminde güçlü argümanlarıyla gıda piyasasından, yeme-içme alışkanlıklarına, giyim-kuşamdan moda ve tasarıma, edebiyattan sanata, dinden siyasete tüm yaşam alanlarını etkileyen söylem ve eylemler ortaya koymaktadır.

Bu çalışmanın amacı yeni toplumsal hareketler bağlamında hayvan hakları ve hayvan kuramının değişen toplumsal dinamikler içerisindeki yerini anlama ve tartışma çabasıdır. Hayvan meselesi; Batı dünyasında çok yönlü tartışılmaya başlanmasına karşılık, Türkiye’de konunun gündeme gelişi oldukça yenidir. Akademide ise henüz gereken ilgiyi bulamamıştır. Bu bağlamda çalışma, akademik camiada hem toplumsal değişim, toplumsal hareket çalışmalarına hem de münhasır bir başlık olarak sosyoloji içinde hayvan meselesinin tartışılmasına kapı aralayarak katkı sunmayı amaçlamaktadır. Bununla birlikte modern sosyolojinin geleneksel insan-toplum anlayışından farklı olarak hayvan kuramının etkisiyle oluşan söylem çerçevesinde sosyolojinin yeni varlık alanlarını ve sınırlarını ontolojik ve epistemolojik açıdan tartışmayı hedeflemektedir. Çalışma; yeni toplumsal hareketler bağlamında hayvan hakları meselesini, anlamacı-yorumlayıcı yöntem ve betimsel analiz tekniği kullanarak anlamayı hedefler. Bu amaçla çalışmada, günümüze kadar konuyla ilgili ortaya konulan birincil kaynaklar, makaleler, sosyal medya ağlarında yapılan tartışma ve paylaşımlar incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Hayvan Hakları Kuramı, Hayvan Hakları Hareketi, Toplumsal Hareketler, Yeni Toplumsal Hareketler

ABSTRACT

ANIMAL RIGHTS AS A NEW SOCIAL MOVEMENT

Ali ÇELİK

AFYON KOCATEPE UNIVERSITY
INSITUTE OF SOCIAL SCIENCES
DEPARTMENT OF SOCIOLOGY

January, 2024

Advisor: Prof. Dr. Mehmet KARAKAŞ

Today, some theorists and activists claim that thousands of years of history have been built on an anthropocentric, patriarchal and speciesist fiction. According to these theorists and activists, many existing fields such as theology, history, philosophy, law, literature, sociology, etc. have alienated and even objectified animals with their narratives that prioritize humans. This marginalization and objectification does not remain only at the intellectual and theoretical level, but also includes a historical practice in which animals are exploited in every sense. According to these, a new historical reading is both possible and necessary. Animal rights theorists announce to the world, both through the texts they write and the actions they take, that the practices and narratives that ensure the continuation of the past must change. These theories, with their strong arguments on a philosophical basis, reveal discourses and actions that affect all areas of life. For example from the food market to eating-drinking habits, from clothing to fashion-design, from literature to art, from religion to politics.

The aim of this study is to understand and discuss the place of animal rights and animal theory in changing social dynamics in the context of new social movements. Although the animal issue has begun to be discussed in many ways in the Western world, it is quite new that the issue has emerged in Türkiye. It has not yet found the necessary attention in academia. In this context, the study aims to contribute to both social change and social movement studies in the academic community and as an exclusive topic, to the discussion of the animal issue within sociology. Nevertheless, unlike the traditional human-society understanding of modern sociology, it aims to discuss the new areas of existence and boundaries of sociology from an ontological and epistemological perspective within the framework of the discourse formed under the influence of animal theory. Study aims to understand the animal rights issue in the context of new social movements by using semantic-interpretive method and descriptive analysis technique. For this purpose, in the study, articles, discussions, sharings on social media networks and sources that have been put forward on the subject were examined.

Keywords: Animal Rights Theory, Animal Rights Movement, Social Movements, New Social Movements

ÖN SÖZ

Zorlu ve her adımında emek dolu bir çalışma sürecinin ardından tamamlanan doktora tezimde, hayvan hakları meselesine dair mütevazı bir katkı sunabilmiş olmanın huzuru ve mutluluğu içindeyim. Öncelikle doktora öğrenciliğimden tezimin tamamlandığı ana kadar danışmanlığımı yürüten, yoğun ve sorumluluk dolu görevi içinde bana zaman ayıran ve kendisinden çok şey öğrendiğim danışmanım Prof. Dr. Mehmet KARAKAŞ’a, şükranlarımı sunuyorum. Ayrıca doktora başlamamda gerçekten büyük desteğini gördüğüm değerli hocam Prof. Dr. Mustafa Kemal ŞAN’a, Prof. Dr. İsmail Hira’ya özel teşekkürlerimi iletiyorum. Tez konumun belirlenmesinden tamamlanmasına kadar bana yoğun mesailerinin içinde zaman ayıran Doç Dr. Ahmet Ayhan KOYUNCU’yu, eleştirileriyle çalışmama yön veren Dr. Öğretim Üyesi Mücahit GÜLTEKİN’i, endüstriyel hayvancılıkla ilgili bir uzman olarak Sakarya Büyükşehir Belediyesi Çevre Koruma ve Kontrol Daire Başkanlığı Veteriner Hizmetleri Şube Müdürü Veteriner Hekim Nazmi Yılmaz Beyefendi’yi ve önerileriyle çalışmama katkı sunan adını yazamadığım dost ve arkadaşlarımı destek ve ilgilerinden dolayı her zaman şükranla anacağım.

Süreç içerisinde ayrı diyarlarda olsak da bir şekilde bana destek sunmak için gayret gösteren dostum, kardeşim, yol arkadaşım Doç Dr. Rıdvan ŞİMŞEK’e teşekkürü bir borç bilirim. Her aradığımda “Oğlum daha bitmedi mi, Ne kadar uzun sürdü bu tez?” diye kaygılanan, yanımda olmasa da dualarını her zaman yüreğimde hissettiğim sevgili babam Mehmet ÇELİK ve ablam Nagehan ÇELİK’e de muhabbetlerimi iletmek isterim.

Son olarak büyüme provalarının fırtınalarını, yorgunluklarını bana hissettirmemeye çalışarak mümkün olduğu kadar destek olmaya gayret gösteren, büyükten küçüğe her biri ayrı bir güzel hikâye sevgili kızlarım; Ayşe İkbâl ÇELİK, Büşra Nur ÇELİK ve evimizin küçüğü Nihâl Begüm ÇELİK’e bu meşakkatli 6 uzun yılda babalarına sevgi, sabır ve tevazu içerisinde katlandıkları ve verdikleri destek için teşekkür ediyorum.

Ve tabii ki Siz! Sevgili eşim, kızlarımın annesi Sevinç ÇELİK hanımefendi! Doktora sürecimde eş olarak, baba olarak ve hepsinden önemlisi üniversite sıralarında başlayan yol arkadaşlığımız adına eksik bıraktığım ne varsa onların hepsi için sizden öncelikle helallik isterim. Hakkınızı helal edin. Bundan sonraki yürüyüşümüzde sevgi ve muhabbet dileklerle...

Ali ÇELİK

İmza

Ocak 2024

İÇİNDEKİLER

	<u>Sayfa</u>
ETİK VE BİLİMSEL İLKELER SORUMLULUK BEYANI.....	ii
ENSTİTÜ ONAYI.....	iii
ÖZET.....	iv
ABSTRACT	v
ÖN SÖZ.....	vi
İÇİNDEKİLER	vii
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

GELENEKSEL DÜŞÜNCEDE HAYVAN

1. PALEOLİTİK DÖNEM'DE İNSAN-HAYVAN İLİŞKİSİ.....	5
2. NEOLİTİK DÖNEM'DE İNSAN-HAYVAN İLİŞKİLERİ.....	11
3. PAGAN KÜLTÜRLERDE İNSAN-HAYVAN İLİŞKİLERİ	15
3.1. HİNT DÜŞÜNCESİNDE İNSAN-HAYVAN İLİŞKİLERİ.....	16
3.2. MİSİR KÜLTÜRÜNDE İNSAN-HAYVAN İLİŞKİLERİ	20
3.3. ÇİN DÜŞÜNCESİNDE İNSAN-HAYVAN İLİŞKİLERİ	23
3.4. İRAN DÜŞÜNCESİNDE İNSAN-HAYVAN İLİŞKİLERİ	27
3.5. TÜRK KÜLTÜRÜNDE İNSAN-HAYVAN İLİŞKİLERİ.....	32
3.6. YUNAN DÜŞÜNCESİNDE İNSAN-HAYVAN İLİŞKİLERİ.....	38
4. SEMAVİ DİNLERDE İNSAN-HAYVAN İLİŞKİLERİ	44
4.1. YAHUDİLİK DÜŞÜNCESİNDE İNSAN-HAYVAN İLİŞKİLERİ.....	44
4.2. HRİSTİYANLIK DÜŞÜNCESİNDE İNSAN-HAYVAN İLİŞKİLERİ.....	53
4.3. İSLÂM DÜŞÜNCESİNDE İNSAN-HAYVAN İLİŞKİLERİ.....	59

İKİNCİ BÖLÜM

MODERN DÜŞÜNCEDE HAYVAN

1. ERKEN MODERN DÖNEM'DE HAYVANA BAKIŞ	69
1.1. RENE DESCARTES VE HAYVAN MAKİNESİ	70
1.2. KANT VE AKLIN DEĞERİ	75
1.3. J. BENTHAM VE HAKLAR MESELESİ.....	79
1.4. CHARLES DARWİN VE EVRİM	81
2. ENDÜSTRİYEL BİR ÜRÜN OLARAK HAYVAN	88
2.1. ENDÜSTRİYEL HAYVAN ÇİFTLİKLERİ.....	91
2.2. YAMYAMLAŞTIRILMIŞ TAVUKLAR VE GAGA KESİMİ.....	95
2.3. HİYERARŞİDE ANTROPOSANTRİZM	99
2.4. KUYRUKSUZ OTÇULLAR, TÜYSÜZ TAVUKLAR	100

2.5. KASTASYON (KISIRLAŖTIRMA).....	101
2.6. HAYVAN DENEYLERİ	103
2.7. KÜRK ÇİFTLİKLERİ	106
2.8. HAYVANI ŖEHİRDE AĞIRLAMAK: HAYVANAT BAHÇELERİ VE PETSHOPLAR	109
2.9. AVCILIK	113
2.10. FARKLI YAŖAM ALANLARINDA HAYVANLAR.....	118
2.11. ENDÜSTRİYEL ÇİFTLİKLER VE ÇEVRE	121

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

YENİ BİR TOPLUMSAL HAREKET OLARAK HAYVAN HAKLARI

1. HAYVANIN TOPLUMSALA YENİDEN DÂHİL OLUŖU	124
2. TOPLUMSAL HAREKETLER VE İNSAN-HAYVAN İLİŖKİLERİ	126
2.1. KLASİK TOPLUMSAL HAREKETLER.....	135
2.2. KLASİK TOPLUMSAL HAREKETLER DÖNEMİNDE İNSAN-HAYVAN İLİŖKİLERİ	144
2.3. ÇAĞDAŖ TOPLUMSAL HAREKETLER	152
2.4. ÇAĞDAŖ TOPLUMSAL HAREKETLER DÖNEMİNDE İNSAN-HAYVAN İLİŖKİLERİ	159
3. HAYVAN HAKLARI KURAMI	164
3.1. YENİ TOPLUMSAL HAREKETLER VE HAYVAN HAKLARI HAREKETİNİN GELİŖİMİ	164
3.2. HAYVAN HAKLARI KURAMINI YENİ KILAN ÖZELLİKLER	167
3.2.1 Yeni Bir Felsefi Okuma	169
3.2.2. Yeni Bir Biyolojik Yaklaşım.....	173
3.2.3. Yeni Bir Ahlak Anlayışı.....	176
3.2.4. Hayvanın Masumiyeti ve Yeni Toplumsal Hareketler.....	180
3.2.5. Hayvanın Yeni Toplumsal Hareketlerle İliŖkisi	184
4. HAYVAN HAKLARI KURAMINDA KAVRAMSALLAŖTIRMA SORUNALI.....	188
4.1. HAYVAN HAKLARININ TANIMLANMASI	188
4.1.1. Hayvan ÖzgürleŖmesi	191
4.1.2. EŖit Önemsenme İlkesi.....	193
4.1.3. Yararcılık	196
4.1.4. Türcülük.....	198
4.1.5. Hayvan Refahı	201
4.1.6. Hayvan Hakları	205
4.1.7. YaŖamın Öznesi Olarak Hayvan.....	209
4.1.8. Hayvanların Ahlaki Statüsü	212
4.1.9. Hak Temelli Yaklaşım (Deontolojik Yaklaşım).....	213

4.1.10. Antroposantrizm (İnsan Merkezilik).....	216
4.1.11. Abolistyonist Yaklaşım	219
4.1.12. Hayvan Vatandaşlığı.....	222
TARTIŞMA, SONUÇ VE ÖNERİLER	227
KAYNAKÇA	237

GİRİŞ

Kafka'nın "Dönüşüm" adlı öyküsünün kahramanı Gregor Samsa, bir sabah yatağından böceğe dönüşmüş halde uyanır. Gregor Samsa öykü boyunca; dünyası haline gelen odasında kendisine, iş yaşamına, ailesine ve topluma dair derin çözümlemeler yapar. Kafka, kahramanına çözümlemeler yaptırırken modern insanın kendi iç çelişkilerine, toplum içinde insan olmanın ve insan kalabilmenin zorluklarına, nihayetinde insanın içindeki hayvanın ortaya çıkışına metamorfik göndermelerle bir kurmaca inşa ederken binlerce yıllık geleneğin gölgesinde insan ile hayvan arasındaki ince çizginin sınırlarında bir betimleme sunar okuyucusuna. İnsan ile hayvan arasındaki bu ince çizgiye gerek Batı gerekse Doğu düşüncesinde sıklıkla atıf yapılmış hatta insan, "politik hayvan" ve "hayvan-ı nâtık" olarak tarif edilirken insanı hayvandan ayıran sınırlar belirlenmeye çalışılmış ve varlık olarak insan ile hayvanın ortak ve farklı yönleri vurgulanmıştır. Söz konusu bu vurgular, hayvanın tarihsel süreç içinde; farklı dönem, kültür ve inanç sistemlerindeki ele alınışını, hayvana yüklenen anlamı ve onunla kurulan ilişkilerin benzerlik ve farklılıklarını şekillendirmiştir. Tüm bu anlam ve pratikler; farklı kültürler içerisinde hayvanı, insan zihninde ve pratiğinde sürekli dönüşen bir varlık haline getirmiştir.

Bu çalışma, hayvanın insan ile olan hikâyesine ve tarihi boyunca hayvanın nasıl dönüşerek varlığını devam ettirdiğine odaklanmıştır. Bu çerçevede çalışma, hayvan ve insan arasında tarih boyunca ortaya çıkan ilişkilerin neliği ve biçimlenişini problem haline getirmeyi hedeflemiştir. Yeni toplumsal hareketler bağlamında hayvan hakları meselesinin ele alınışının izlerini de İlk Çağ topluluklarından itibaren pratik ve söylemler üzerinden takip etmek bütüncül bir perspektif bakımından önem arz etmektedir. Bu iz sürümü, hayvan hakları teori ve aktivizmini sorunsallaştırarak açıklayabilmeyi mümkün hale getirmektedir.

Hayvanın tarihi, insanın tarihiyle başlar. Çünkü tarih yazıcılığı bir insan uğraşdır. İnsanın tarih yazıcılığı, hayvanlara ilişkin bir tarihi de -çoğu zaman farkına varılmasa da- doğal olarak beraberinde getirmiştir. Bu tarih, insan yaşamına bağlı olarak şekillenmiş; süreç boyunca yeni formlarda insan ve hayvan ilişkileri ortaya çıkmıştır. Hayvanın tarih içinde yaşadığı ilk ve köklü değişim, insan topluluklarının yerleşik bir hayata geçmesine yakın dönemler olarak bilim insanları tarafından ifade edilmektedir. Bu süreçte bağımsız bir varlık hasletini kaybeden hayvan, insanoğlunun yardımcısı görevini yüklenmiştir. O

güne kadar insan için hayatta kalmanın ya da aşkın güçlerle irtibat sağlamanın bir unsuru olarak görülen hayvan; bu dönemden itibaren insana bağımlı olarak besin kaynaklarını koruyan, yerleşik yaşamın ortaya çıkardığı faaliyetlerin bir ortağı ya da günümüzde ailemizin bir ferdi olarak pek çok şekilde insan yaşamında yer almaya başlamıştır. Ancak hayvanın evcilleştirilmesi meselesi beraberinde insanın egemen olduğu bir dünyada hayvanı nesneleştirmiş hatta makineleştirmiştir. Hayvanın bir otomatik makine gibi algılanması, hayvanlara karşı eşsiz zulümleri de beraberinde getirmiştir. Dünyayı hatta evreni hoyratça tüketen modern insan, 20. yüzyılın ortalarında yapıp ettiklerinin bilançosu karşısında yeni tedbirlerle sürdürülebilir bir yaşam için yeni bir dünya düzenine ve yeni ilişki biçimlerine ihtiyaç duyulduğunun gereksinimini hissetmiştir. Bu süreçte nesneleştirdiği, yaşam içinde yok saydığı hayvana karşı tarih boyunca edinilmiş tüm alışkanlık ve ilişki biçimlerini sarsacak yeni bir söylem ve bu söylem çerçevesinde yeni bir önem ve değer atfetmiştir.

Bu çalışma; tarihsel süreci içinde farklı şekillerde ele alınan hayvanı, yeni toplumsal hareketler bağlamında, haklar meselesi üzerinden kendisine konu haline getirmiştir. Yeni toplumsal hareketler bağlamında değerlendirilen hayvan hakları meselesinin günümüzdeki formu, post-endüstriyel sürecin iç dinamikleri ile şekillenmiş olsa da kökleri yeni olarak tanımlanamayacak bir derinliğe sahiptir. Çünkü hayvan, insan öncesinde ve insan ile paylaştığı dünyada kompleks bir ilişki ağının başat konusu olmuştur. Bu çalışmanın amacı; hayvan meselesini tarihsel bağlamında yeni toplumsal hareketler perspektifiyle ele almayı ve anlamayı hedeflemiştir.

Hayvan hakları ve yeni toplumsal hareketler meselesi, bu çalışmada anlamacı-yorumlayıcı bir yaklaşımla ve betimsel analizler yapılarak ele alınmıştır. Bu bağlamda alan yazında hayvan meselesini konu eden yazılı veya görsel materyaller sistemli bir şekilde incelenmiştir. Bu yöntem sayesinde konu hakkında geniş bir perspektif oluşturmak hedeflenmiştir. Bu çerçevede alanda var olan literatür taranmış, sosyal medya ağları takibe alınmıştır. Bu mecralar, medya analizi ve diğer teknikler ile bir araya getirilerek çalışmada kullanılmıştır. Çalışmanın merkezinde yer alan eserler seçilirken öncelikli olarak hayvan hak ve kuramına ilişkin uluslararası alanda tanınan öncü isimlerin çalışmalarına birincil kaynak olarak ulaşılmıştır. Hayvan hakları meselesinin felsefi ve sosyolojik temelini oluşturan bu isimlerin genel iddiası: hayvanlar lehine insan egemenliğinin ortadan kaldırılmasına yönelik olarak bir tarafı ifade eden

kavramsallaştırmalardır. Bu kavramsallaştırmalar, geleneksel ve modern olanın antroposantrik açıklamalarla insanın merkezde yer aldığı evren düzeninin yıkıcı etkilerine işaret etmişler ve insanoğlunun hayvana karşı egemenliği karşısında kendilerini bir taraf olarak belirlemişlerdir. Çalışma bu bağlamda tarafgirlikten uzak, sosyoloji içinde yeterince tartışılmayan bir konuyu genel hatlarıyla ele almayı hedeflemiştir. Bu manada felsefe ve hukukun konusu olan hayvan hakları meselesi, aktivizm boyutuyla sosyolojiye taşınmış ve bir anahtar kavramlar dizini de literatüre toplu olarak dâhil edilmiştir. Çalışmada hayvan hakları meselesine dair literatür ve literatürde öne çıkan temel kavramların içerikleri derinlemesine ele alınmış ve irdelenmiştir.

Çalışmada Paleolitik Dönem'den günümüze kadar insan-hayvan ilişkilerinin ele alındığı geniş bir literatür taranmıştır. İlk olarak anahtar kavramlar belirlenmiş, bu kavramlar ışığında çalışmanın ana çerçevesi oluşturulmuştur. Bu bağlamda insan-hayvan ilişkileri bir bütün oluşturacak şekilde tasnif edilmiştir. Literatürün genişliği, çalışmayı zenginleştirdiği gibi çalışma için en önemli sınırlılığın ve zorluğun ana kaynağı olmuştur. Yazılı kaynakların ilk örneklerinde dahi hayvan meselesinin önemli bir yer ediniyor olması (semavi kitaplar, Yunan metinleri) ve konuyla ilgili bu ele alışlardaki -düşünce tarihi içerisinde oluşan- çeşitlilik, çalışmada ortaya çıkan sınırlılıkların ve zorlukların temel sebebidir. Bu literatüre ulaşılması, ulaşılabilse dahi bu kaynakların tamamının taranması, çalışmanın süresi göz önünde bulundurulduğunda ikinci bir sınırlılık ve zorluk olarak süreç içerisinde karşımıza çıkmıştır. Bu sebepten dolayı literatür taraması yapılırken düşünce tarihinin çeşitli dönemlerinde iz bırakmış düşünürlerin eserleri birincil kaynaklar olarak kullanılmıştır. Birincil kaynaklar grubunda hayvan hakları kuramcılarının eserleri de literatürden taranarak çalışmaya dâhil edilmiştir. Çalışmanın ikincil kaynaklarını ise birincil kaynakları refere eden kitaplar, bilimsel çalışmalar ve makaleler oluşturmuştur. İkincil kaynaklarda konu ile var olan ilgi düzeyi çalışmaya dâhil edilişte belirleyici olmuştur.

Bu çalışmada; “Hayvan, tarihsel olarak insan zihninde sürekli evrilen bir varlık mıdır? Bu evriliş, özellikle yerleşik hayata geçişten itibaren sürekli hayvanın aleyhine işleyen bir süreç olarak görülebilir mi? Hayvanın yaşadığı bu dönüşüm insanın konumuna dair sarsıcı etkileri içerisinde barındırmakta mıdır? Yeni toplumsal hareketler hayvan hakları meselesini gündeme taşıırken insan sonrası süreçlere dair planlamaları hedeflemekte midir?” türünden sorulara çalışma boyunca cevap aranacaktır.

Bu çalışma üç ana bölüm ve akabinde tartışma ve sonuç kısmından oluşmaktadır. Birinci bölüm, “Geleneksel Düşüncede Hayvan” başlığını taşımaktadır. Bu bölümde insan-hayvan ilişkileri Paleolitik Çağ’ı ve bu ilişkilerin köklü değişime uğradığı Neolitik Çağ’ı kapsayacak şekilde tasarlanmıştır. Akabinde modern tarih anlayışının şablonlaştırdığı şekliyle pagan inanışlarda ve semavi dinlerde insan hayvan ilişkileri ele alınmıştır. İkinci bölüm, “Modern Düşüncede Hayvan” başlığını taşımaktadır. Bu bölümde Batı dünyasında 15. yüzyıldan itibaren yaşanmaya başlayan düşünsel, ekonomik, siyasal ve toplumsal değişimlere paralel olarak ortaya çıkan ve insan-hayvan ilişkilerinde köklü değişimlerin ikincisi sayılabilecek dönem ele alınmıştır. Bu süreç, Modern Batı düşüncesinin ve pratiklerinin filizlendiği, geliştiği ve şekillendiği dönem olup insan-hayvan ilişkilerinde yeni bir kırılma noktasıdır. Üçüncü bölüm “Yeni Bir Toplumsal Hareket Olarak Hayvan Hakları” başlığını taşımaktadır ve çalışmanın ana sorununun tartışıldığı bölümdür. Bu bölümde var olan tarihsel arka plan, günümüzün bünyesinde barındırdığı yeni koşullar bağlamında ele alınarak irdelenmiş ve insan hayvan ilişkilerinde yeni ve önemli bir kırılma noktasına işaret edilmeye çalışılmıştır. Sonuç ve tartışma bölümünde ise çalışmanın konusu çerçevesinde ortaya çıkan tarihsel tablo değerlendirilmiştir. Bu çerçevede insan hayvan ilişkilerinin bir dönemlendirmesi ortaya koyulmuş, geçmişte ortaya çıkan ilişki biçimlerinin projeksiyonunda hali hazırda devam eden süreç için yeni açıklamalar ve geleceğe yönelik projeksiyonlar ortaya konulmuştur. Söz konusu tespitler ve yapılan analizler, konuyu anlaşılır hale getirmek ve yeni çalışmalara imkân sağlayacak şekilde tartışılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

GELENEKSEL DÜŞÜNCEDE HAYVAN

1. PALEOLİTİK DÖNEM'DE İNSAN-HAYVAN İLİŞKİSİ

Paleolitik Dönem, insanlık tarihinin tamamına yakınına içine alan en uzun dönemdir. Bilim insanları bu karanlık dönemle ilgili birbirlerine yakın tarihlendirmeler yapar. Buna göre yaklaşık 3,8 milyar yıl önce, organizma adı verilen oldukça geniş ve karmaşık yapıların oluştuğu, 70 bin yıl önce bu karmaşık organizmalardan Homo Sapiens adı verilen bir türün ortaya çıktığı ve bu türün, kültür adı verilen karmaşık yapılar oluşturduğu belirtilir. 70 bin yıl önce başlayan Bilişsel Devrim'in 12 bin yıl önce Tarım Devrimi'ne dönüşmesi (Harari, 2015: 17) ve akabinde Neolitik Dönem'le birlikte insanlığın medeniyet hikayesi başlamış olur.

Sözkonusu bu açıklamalar, 19. yüzyılda bilimsel hipotezler ve bunların ispatları şeklinde ortaya çıkan deneysel bilginin birikip çoğalması yoluyla, insanlığın ilkelikten uygarlığa ulaştığı iddiasına dayanır (Morgan, 1986: 69). Söz konusu tezlerin kaynağı Batı'da 16. yüzyıldan itibaren ilkel toplulukların hayat ve dinlerine duyulan ilgi ile başlamış, 18. yüzyıla gelindiğinde dinin kaynağı konusunda kutsal kitapların verdiği bilgilerin dışında, farklı açıklamaların tespitine çalışılmıştır. Bu bağlamda; arkeolojik, antropolojik ve paleontolojik araştırmalarla elde edilen bulgular çerçevesinde geçmişteki milletlerin hatta tarih öncesi toplulukların dinleri ve inançları üzerine tezler ileri sürülmüştür. 19. yüzyılın ortalarında Auguste Comte ve Ludwig Buchner ile doruk noktasına ulaşan pozitivist, materyalist görüşler ve 1859'da Charles Darwin'in ortaya attığı evrimci fikirler; dinin kaynağı konusunda kutsal metinlerle çatışan yeni teorileri ortaya çıkarmıştır. Bu yaklaşımlardan bazıları dinin başlangıcını animizme, bazıları da animatizme dayandırmıştır. Spencer, bir sosyal-darwinist olarak evrimde ilk merhalenin atalara tapınma olduğunu savunmuş, Freud ise dinin kaynağının totemciliğe dayandırılması konusunda psiko-analitik yaklaşımlar öne sürmüştür (Tümer, 1994: 317).

Morgan'a (1986: 69-77) göre insan, evrim sonucunda ortaya çıkan bir varlıktır. O, çalışmalarında insanlık tarihinin en ilkel basamaklarından uygar toplumlara kadar medeniyet tarihinin bir kronolojisini hazırlamıştır. Yaptığı tasnifte ilkel toplulukları kendi içerisinde üçe ayırmıştır. Ona göre başlangıçta ilk insanlar toplayıcıdır. Avcılık faaliyeti belirli bir uzmanlaşma sonrasında ortaya çıkmıştır. İlk aşamada insanlar, besin zinciri

içinde yağlı tohum ve meyve toplayıcılığı¹ yaparak yaşama başlamıştır. Gelişkin konuşma dilinin başlangıcı da bu döneme kadar uzanmaktadır. İlkel insan toplulukları ancak ikinci evrede belirli bir gelişmişlik seviyesine ulaşmış, balık avlama ve ateşi kullanma bu dönemde ortaya çıkmıştır. İkinci yabanılık seviyesinin başlangıcında insanlar görece gelişmiştir ancak karmaşık silahları yapma becerisinden uzaktır. Bu dönemin sonlarında, bulundukları yerlerden çıkarak başka coğrafyalara yayılmışlardır. Ok ve yay kullanımı, insanlık tarihi içinde üçüncü yabanılık evresinde mümkün olmuş, bu dönem ilkelik ve barbarlıkla sona ermiştir.

Avcı-toplayıcılık, konar-göçer bir yaşamı zorunlu kılmıştır. Konar-göçer yaşam; yerleşilen bölgenin bitki ve hayvan varlığının tüketimine dayanan, yaşanılan çevredeki bitki ve hayvanların tükenmesi ile yeni yaşam alanlarına göçü beraberinde getiren bir yaşam şekli olmuştur. İnsanoğlu Paleolitik Dönem'in başından itibaren avladığı hayvanlar vasıtasıyla hem besin ihtiyacını karşılamış hem de hayvanları gözlemlene imkânını elde etmiştir. Bu gözlemler ve pratikler sayesinde insanlar; hayvanların et, kemik, deri vd. uzuvlarından yararlanırken onların hayatta kalma yöntemlerini, göç yollarını ve iklim olaylarına bağlı olarak nasıl hareket ettiklerini de yorumlama imkânını da elde etmiştir². Gordon Childe (2001: 32-33), Paleolitik Çağ'ın adını insanların günlük işlerde kullandıkları aletlerden aldığını bu dönemin; alt, orta ve üst olmak üzere üçe ayrıldığını belirtir. Bu dönemde insanlar; geçimlerini avcılık ve beraberinde yabani meyve, bitki kökleri, kabuklu deniz hayvanlarını vb. toplayarak sağlamışlardır. Abu Bakar Siddiq (2019: 33) ise insanın yaşamının ilk anından itibaren temel besin ihtiyaçlarının büyük kısmını doğrudan hayvanlar aracılığıyla sağladığını belirtir. Picq, Digard, Cyrulnik, & Matignon (2019: 67), göre de avcılık, Paleolitik Dönem'in diğer bir faaliyet alanı olan toplayıcılığa göre kesintisiz gıda kaynağı sağlaması bakımından önem taşımıştır.

Avcılık sayesinde insanlar, hayvanların organlarını inceleyerek anatomi hakkında fikirler edinmiş böylece ilk anatomi bilgileri ve hekimlik faaliyetlerinin temelleri de bu dönemde atılmıştır. Hayvanın kanında bulunduğu inanılan 'can'lılık üzerinden

¹ Tom Regan (2022: 108), ilk insanın toplayıcı olduğunu Tekvin 1: 29 'da yer alan Aden'deki meyve ağacına atıf yaparak açıklar. Ona göre Aden'deki mükemmel insanın beslenme alışkanlığı meyve ve sebzeye dayalı veganlıktır.

² Georges-Louis Buffon, hayvanlar sayesinde insan doğasının daha anlaşılabilir hale geldiğini belirtmektedir (Agamben, 2020: 7).

metafizik yorumlamalarla dinsel içeriklerin içiçeliği, başta pagan inançlar olmak üzere her türden hayvanı dinlerin açıklamalarına dâhil etmiştir (Eliade, 2005: 35-36). İlk Çağ topluluklarında avcılık, insan-hayvan ilişkileri açısından birçok gelişmeyi de beraberinde getirmiştir. Hayvan, gerek varlığı ile gerekse gıda kaynağı olarak toplumsal ilerlemenin dinamiklerinden biri olmuş, insan için imkân ve model teşkil etmiştir. Bu imkânlardan biri, sahip olduğu deri ve tüylerdir. Hayvanlar, deri ve tüyleri sayesinde iklim olaylarından etkilenmez. Avcı-toplayıcılar, bunu gözlemleyerek hayvanlardan elde ettikleri deri ve tüyleri giyecek ve barınaklar için kullanmışlardır.

Hayvan derileri, dini merasimlerde kutsal bir kıyafet olarak da değer kazanmıştır. Tevrat, Tekvin bölümünde ilk günah akabinde Aden'de benliğinin farkına varan insanın ilk duygusunu çıplaklık kaynaklı utanç olarak tasvir eder (Tekvin 2: 25). Âdem ve Havva yasak ağacın (Bilgi Ağacı) meyvesini yedikleri (Tekvin 3: 3) andan itibaren çıplaklıklarının farkına varmış, incir yapraklarından kıyafetler yapmışlardır (Tekvin 3: 7). Tevrat'a göre insan olmak, iş yapabilme ve üretme kapasitesine sahip olmak anlamını taşır. Âdem Peygamber ve eşinin yaklaştığı "Bilgi Ağacı", insanın farkındalık ve bilme yetisini elde etmesine sebep olmuştur. Bilmek, Tevrat açısından farkındalık durumuna karşılık gelir. Adam, kendisinin ve eşinin farkına vardıktan sonra utanmış; utanma hissiyatı, örtünme ihtiyacını doğurmuş, akabinde ilk insan kendisi ve eşi için incir yapraklarıyla ilk kıyafetlerini yapmıştır. Günümüzde elde edilen veriler de ilk insanların yaşadıkları bölgelerde var olan ağaç, bitki ve hayvan artığı malzemeleri işleyerek kıyafet, barınak vb. eşyalara dönüştürdüklerini göstermektedir. Derinin kıyafet için kullanımıyla ilgili olarak Tevrat, ilk insanlar olan Âdem Peygamber ve eşine Allah tarafından, deriden kaftan³ yapıldığını (Tekvin 3: 21) ifade eder. Buna göre derinin işlenerek kullanılması da ilk insanla başlamıştır. Sonraki dönemlerde hayvan derisi ve kılırları; iplik yapımından giyeceğe kadar pek çok farklı tasarıma dönüştürülerek giysi, çanta, beşik, yatak, terlik, ayakkabı olarak kullanılmıştır. Siddiq (2019: 130-131), özellikle yünün Batı Asya'da sonraki dönemlerde başlayan tekstil üretiminin ham maddesi olduğunu bildirir. Hayvan derisi askeri alanda önemli işlevler görmüştür. Herodotos (2012: 152), ünlü eserinde Mısırlıların su aygırının kalın derisini doğrudan kurutarak kalkan yaptıklarını ve savaşlarda kullandıklarını ifade eder.

³ Deriden Kaftan ifadesi Kitab-ı Mukaddes Şirketi Baskısı 1995. Farklı çevirilerde deriden kıyafet diye tercüme ediliyor.

Deri ve tüyler dışında hayvan kemikleri de insan yaşamı için değerli olmuştur. İlk  ağ insanları için kemik, alet-edevatin ana maddelerindendir. Hayvanlara ait kemik, diş, boynuz işlenerek kesici ve delici alet olarak ilk insan topluluklarınca günlük yaşamda kullanılmıştır. Kemikten yapılmış alet-edevata Eski Taş  ağı'nın ilk dönemlerinden itibaren Asya, Avrupa ve Afrika'daki yerleşim bölgelerinde rastlanmıştır. Kemiğin silah olarak kullanılmasında malzemeye kolay ulaşılması, keskinleştirilmeye ve sivriltilmeye uygun olması ana etkindir (Siddiq, 2019: 132). Kemiklerin türü, mukavemeti, ebatları kullanılacak alan ve işlere göre değişmiş, iri ve mukavemetli kemikler mızrak vb. av aletlerine dönüştürülürken kuş ve küçük kara hayvanlarına ait kemikler; iğne, kanca gibi aletlere veya flüt vb.  flemeli  algılara dönüştürülmüştür. Bunların dışında kemik; bir hammadde olarak kaşık, bıçak, iğne, kazıyıcı ve kiriş gibi günlük aktiviteler ve bunların yanında dekoratif amaçla oyma ve bezemelerle süslenmiş tarak, sa  tokası ve kolye gibi süs eşyaları için de kullanılmıştır.

İlk insanlar, yaşadıkları rahatsızlıklarda hayvanların kendilerini nasıl tedavi ettiklerini ve ne tür şeylerle beslendiklerini gözlemlemişler; idrar, yağ, göğüs, boynuz, diş, deri, tüy, kürk, gibi birçok uzuv ve hayvansal ürün insanlarca tedavi amaçlı kullanılmıştır (Siddiq, 2019: 162). Hastalığın çok boyutluluğu ve kaynağının belirlenmesinde yaşanan g     ler maddi ve manevi çözüm yollarının bir arada ele alınmasına zemin hazırlamıştır. Bu gerekçelerle hekimlik ile din adamlığı, İlk  ağ topluluklarında bir arada yürütülen faaliyetlerden olmuş; bu alanda çeşitli dini ritüeller ortaya çıkmıştır. Tedavi eden kişi, hayvansal ürünleri şifa maksadıyla kullanmanın yanında hayvan sembolleri üzerinden ritüellerle tedaviyi desteklemiştir. Hastalık ile kötü ruhlar arasında ilişki kurulmuş ve totem sayılan hayvanların ses ve hareketlerinin taklidi ile kötü g   lerin uzaklaştırılması için iyi g   lerden yardım istenmiştir. Bu tedavi törenlerinde hayvan ve hayvana ait ürünler kullanılmış; hayvanlar üzerinden geliştirilen semboller, ritüellerde yer almış ve kurban sunumuyla tedaviler zenginleştirilmiştir (Baldick, 2011: 95-96). İlk insanlar, hastalığı bedensel ve ruhsal olarak ikiye ayırmıştır. İnsan bedenini hedef alan hastalıklar kadar; insan ruhunu bunaltan, kayęı ve korku durumlarını da tedavi etmeye çalışmışlardır. Böylece sağlık uygulamaları ile dini uygulamalar i  içe geçmiş; ilk insanlar, yaşamın tamamını kuşatan yüce varlık fikri ile korkularına, hastalıklarına, dert ve kederlerine şifa bulacağına inanmıştır. (Tümer, 1994: 317).

Hayvanlar; beslenme, giyim-kuşam, alet-edevat vb. ihtiyaçları karşılayan varlıklar olduğu kadar dini ibadet objesi ve vasıtası olarak saygı görmüş, bir kültle ilgili kabul edilmiştir. İnsanın hayvan üzerinden oluşturduğu temel inançlar, hayvanın kanı içerisinde bulunduğu inanılan bir ruh (can) ve “duygunun kaynağı” (Voltaire, 2018: 10) fikri etrafında biçimlenmiştir. Buna göre ruh, bir anlamda kanda ikamet eden maddemsi bir varlık olarak tasavvur edilmiştir. Yeni bir hayat ile kurban fikri arasında kurulan bağ, kanlı kurban kavramının oluşmasına zemin hazırlamış; dünya genelinde ‘kurban’ kavramı, hayvanlarla ilgili olarak geliştirilen temel inançlardan biri olmuştur (Demirci, 1998a: 81). Kurban fikri, kültürlerin bir çoğunda önemli ibadet formu olarak yer almıştır. Kurban pratiği toplumdan topluma farklılıklar içermekle birlikte amaçları ve uygulamalarıyla benzerlikler göstermiştir (Erginer, 1997: 19). Armutak (2004:169), metafizik bir bağlantının aracı olarak hayvanların kurban edilişinin İlk Çağ toplumlarından itibaren devam eden bir ritüel olduğunu belirtir. Bu törenlerde insanlar, olmasını istedikleri veya istemedikleri şeylerle ilgili olarak aşkın olduğunu düşündükleri varlıklardan yardım dilemişler, taleplerini bildirirken hediye olarak da kurbanlar sunmuşlardır.

Hayvanın kutsallığı sadece kurban ritüeli olarak değil; uğur getirdiğine inanılan hayvanların totemlerinin yapılması şeklinde de ortaya çıkmıştır. Bu totemler aracılığıyla aşkın olduğu varsayılan gücün cisim bulması amaçlanmıştır. İlk insanlar, kutsal buldukları hayvanların resimlerini çeşitli materyallere ya da mağara duvarlarına işleyerek kutsallarını yaşamlarının içerisinde dâhil etmişler ve hayvan ile ilgili kutsal algılarının varlık alanlarını genişletmişlerdir. Gelecekte haber alma, kötü enerjileri ortadan kaldırma arzusuna ilkel topluluklarda sıkça rastlanmış; bunun için hayvanlar ve hayvan uzuvları kehanet ve falcılıkta kullanılmıştır. İnsanlar, kehanette bulunmak için hayvanlardan iki şekilde yararlanmışlardır: Bunlardan ilki hayvan hareketlerinin gözlenmesidir. Bu gözlemlerde davranışları izlenen hayvanlara kâhinlik atfedilmiş ve tabiatüstü yetenekleriyle önceden haber aldıkları olayları kabile fertlerine ileteceklerine inanılmıştır. İnsanlara öğüt veren bilge hayvan mitoslarının temelinde de bu yaklaşım yer almaktadır. Kehanet ile ilgili ikinci yöntemde hayvanların, iç organlarından faydalanılmış ve bedenin merkezî organı olarak düşünülen karaciğer parçalara ayrılıp üzerinde görülen şekiller yorumlanarak gelecekte haber vermeye çalışılmıştır. Bu tip kehanetlerde; zaman zaman kalp, kemik, böbrek gibi başka organlar da kullanılmıştır. Bazen bu

organlar kötü güçleri uzaklaştırma veya tılsımlı, sihirli olduğuna inanılan amaçlar için de değerlendirilmiştir. Bu bağlamda totem ve hayvan arasında kurulan münasebet sonucunda bir başka inanç biçimi de ortaya çıkmıştır. Totemlerde bulunduğu inanılan gizli güçler sayesinde insan topluluklarının yaşamını kolaylaştıracağına inanılan ritüeller geliştirilmiş ve yüce varlıklarla iletişim kurulmaya çalışılmıştır. Doğru iletişim dili, sadece olumlu insan-hayvan ilişkisini içine alan bir dil olmayıp kötü güçlerin sembolleştiği hayvanlarla da iletişim hedeflenmiştir. Bunun için hayvan hareketlerine benzetilerek danslar yapılmış, bu danslarda iyi güçler davet edilirken kötü güçler uzaklaştırılmaya çalışılmıştır (Demirci, 1998a: 81).

Semavi dinlerin açıklamaları karşısında dinin kökenlerinin totemizme dayandırılması konusundaki yaygın görüş Freud'a aittir (Tümer, 1994: 317). Ona göre totem; kural olarak yenilebilir, zararsız veya tehlikeli ve korkulan bir hayvandır. Totem öncelikle klanın ortak atasıdır; aynı zamanda da onlara bilgi veren, tehlike halinde soylarını tanıyan, koruyucu ruh ve yardımcıdır. Buna karşılık klan üyeleri de totemi öldürmemek veya yok etmemek ve etini yemekten kaçınmak gibi kutsal bir yükümlülük altındadır. Söz konusu totemik özellik belli bir hayvan veya bütünlükte değil, belli bir sınıfın bütün bireylerinde yatmaktadır. (Freud, 1984: 54-55). Emile Durkheim, "Dini Hayatın İlkel Biçimleri" adlı çalışmasında dinin kaynağını toplumsal olana dayandırmıştır. Ona göre dinin temel fikri kutsallıktır, bu da sosyal yaptırıma dayanır. Kutsal, toplumun kutsal kabul ettiği şeydir (Tümer, 1994: 317). Durkheim (2005: 233-234), Totemizmi ahlakın kaynağı olarak değerlendirmiştir. Totemizmin tasavvur ettiği şekilde evren, çok sayıdaki güçle doludur ve bu güçler tarafından canlandırılmıştır. Bu güçler, tahayyül edilen birkaç istisna dışında bitki ya da hayvan âleminden alınmış varlık ve şekillerle temsil edilmiştir. Durkheim'e (2005: 36) göre evren, içinde ayrı evrenler barındırır. Hayvanların dünyası da tıpkı insan topluluklarının ve bitkilerin dünyası gibi doğal bir dünyadır. Ona (2005: 231-233) göre insan toplulukları bu ayrı dünyadaki ilişkili varlıklardan hayvanları ve ardından bitkileri metafizik ilişkilerin dilinde kendine daha yakın bulmuştur. Totemizm de bu ilişkisel dile bağlı olarak gelişmiştir. O, ilk toplumlarda totemizm üzerinden sembolizmin önemini vurgulamıştır.

İlk insandan itibaren insan-hayvan ilişkilerini çeşitli gerekçelerle konu edinen dini metinler, felsefi söylemler, efsaneler, hikâyeler ve dinler tarihi literatürüne dayanarak homojen bir insan-hayvan ilişkileri sistemiği ortaya koymak neredeyse imkânsızdır.

Hayvanlar; coğrafyalara, toplumun temel ihtiyaçlarına göre farklı toplumlarda, farklı manalar üzerinden değerlendirilmiş, bunun neticesinde de bir toplumda kötülüğün sembolü olan hayvan, başka bir toplumda kutsal olarak değer görmüştür. İlkel kozmolojide tabiatın insana doğru gelişen bir sürecin varlığına inanılması; ontolojik olarak insanın, hayvanı tabiatla kendisi arasında bir aracı ve bir ara kategori şeklinde görmesine neden olmuştur. Hayvan bir yandan tabiatın bir yandan da insanın kendisine dönüşebildiği ya da tam aksine kendisinin her iki ontolojik kategoriye geçebildiği bir metamorfoz objesi olarak tasvir edilmiştir. Hayvanlar hakkındaki pek çok inanç bu temel anlayışın etkisi altında geliştirilmiştir (Demirci, 1998a: 81).

2. NEOLİTİK DÖNEM'DE İNSAN-HAYVAN İLİŞKİLERİ

Neolitik Dönem, insan yaşamına dair hızlı ve köklü değişimlerin yaşandığı bir çağdır. Günümüz toplumlarında var olan kurumsallaşmaların temelini atıldığı asıl dönemdir. Bu dönemde yaşanan köklü değişimler 'Neolitik Devrim' (Childe, 2009: 12) olarak adlandırılmıştır. İnsanlığın tarihi gelişim sürecinde ilk önemli kırılma noktasını oluşturan bu yeni yaşam şekli, bölgedeki avcı ve toplayıcı toplumları zamanla üretici konumuna getirmiştir. Avcı-toplayıcılıktan besin üretim ekonomisine dönüşüm Neolitik Dönem'in başlangıcı açısından tarihsel bir kırılma noktası olmuştur. Bu dönüşüm, yaklaşık M.Ö. 9 ve 7 binli yıllar arasındaki dönemi kapsar. İnsanlar bu dönemde; ilk kez aynı bölgede sürekli olarak yerleşip kalıcı köyler kurmuş, tarımsal faaliyetlere başlamıştır. Bu dönem içerisinde evcilleştirme süreci ile birlikte insan-hayvan ilişkilerinde, önceden hiç bilinmeyen tamamen yeni bir geçim ekonomisi, yaşam ve toplum sistemi başlamıştır (Siddiq, 2019: 22). Bu dönemde insanlar, o güne kadar avlayarak ve toplayarak tükettikleri hayvan ve bitkilerin yerine kontrol altında tutabildikleri hayvan ve bitkilerle beslenme aşamasına geçmişlerdir. Neolitik devrimin temelinde doğada yabani olarak bulunan buğdayın ıslah edilerek yetiştirilmesi yer almıştır. İnsanoğlu buğday sayesinde belirli bir arazide, kendi denetimi altında üretim yapabilir hale gelmiştir. Mahsulün kontrol altında üretilebilmesinin doğal sonucu olarak ilk insanların ürünlerinin bulunduğu bölgede ikameti söz konusu olmuş, böylece göçebelikten yerleşik hayata kademeli bir şekilde geçilmiştir. Yerleşik hayatın bu açıdan insan-hayvan ilişkilerine dair en önemli katkısı; denetlenebilir zaman, mekân ve süreçler bütünlüğünün sağlanmasında yatmaktadır. Leslie Irwine (2011: 59), hayvan kategorisi karşısında üstün varlık olarak insan sınıflamasının avcı-toplayıcılıktan tarıma

geçilmesiyle ortaya çıktığını, hayvanlar açısından tarihsel kırılmanın bu döneme tekabül ettiğinden söz eder.

Neolitik Dönem, bitkiler kadar hayvanlarla ilişkilerde bir kontrol sistemine imkân tanımıştır. Yerleşik hayata dâhil olan ilk hayvanlardan köpek, kendi türünden kurt vd. etçillere karşı yerleşik hayatın imkânlarını korumada insana yardımcı olmuştur. Nitekim Irvine (2011: 29-30), Messent ve Serpell'den naklederek kedi ve köpek gibi türlerin evcil yoldaş hayvan statüsüne geçişinin tesadüf olmadığını, söz konusu türlerin böyle bir ilişkiye yatkın olduklarını belirtir.

Yaban hayatının insana nispetle güçlü yönleri, evcilleştirilen hayvanlar vasıtasıyla medeniyetlerin temelini inşasında kullanılmıştır. Yerleşik hayat, avcı-toplayıcı topluluklara nazaran nüfusun hızla artış gösterdiği buna paralel olarak beslenme, barınma, sosyal ilişkilerin düzenlenmesi vb. birçok yenilikleri beraberinde getirmiştir. Bu yeni ihtiyaçlar; Paleolitik Dönem'de gündeme gelmeyen, avcı-toplayıcı topluluklarda görülmeyen bir planlamayı gerekli kılmıştır. Paleolitik Dönem'de insanların bitki ve hayvansal ürünleri uzun süre saklaması mümkün değilken yerleşik hayat ile birlikte elde edilen artı ürünün muhafazası bir mesele haline gelmiştir. Benzer durum hayvansal gıdalar için de söz konusu olmuştur. Morgan'ın (1986: 78) yabanılıktan barbarlık dönemine geçiş diye tanımladığı, hayvanların evcilleştirildiği ve tarımsal faaliyetlerin başladığı bu dönemi çömlekçilikle başlatması da elde edilen ürünlerin pişirilmesi ve saklanmasıyla ilgili görünmektedir. Harari (2015: 89), tarıma geçişin M.Ö. 9500 - 8500 yıllarında Güneydoğu Anadolu, Batı İran ve Levant Bölgesi'nde başladığını belirtir. Buğday ve keçi ona göre ilk evcilleştirilen (M.Ö. 9000) bitki ve hayvan türleridir. Akabindeki bin yıllarda bezelye, mercimek zeytin, at ve üzüm yine bu bölgelerde evcilleştirilmiştir. Harari, M.Ö. 3500 civarında asıl evcilleştirme dalgasının bittiğini belirtir.

Yerleşik hayata geçilmesi ile birlikte hayvan evcilleştirilmesi, kademeli olarak gündeme gelmiştir. Bu yeni tanımlama hayvanın dönüşümünü de içinde barındırır. Picq vd., (2019: 77) göre evcil hayvan, insanın doğaya bıraktığı artıklarından ve tarım alanlarından beslenen hayvanlardan farklıdır. Evcilleştirilen hayvan; kontrol altında, yaşam formları değiştirilmiş olanı ifade eder. Morris (1991: 83) ise yerleşik hayata geçişle birlikte evcil hayvanın “canlı kiler” özelliğine dikkat çeker. Hayvanın tıpkı tahılların ambarlarda saklanmasına benzer bir şekilde her an taze et, süt, yumurta, yağ vb.

ürünleri sağlamak adına beslenir hale gelmesi yerleşik toplumlar için karbonhidrat ve protein gibi iki önemli besini kontrol altına alabilmesi bakımından insan yaşamı için kritik bir dönüm noktası olarak değerlendirilir.

Hayvanın yaşam alanı ve imkânlarının değişimi ile birlikte hayvandan elde edilen ürün miktarlarında da değişiklikler gözlemlenmiştir. Geçmişte barınma, beslenme ve korunma ihtiyaçlarının tamamını kendi karşılayan hayvana kıyasla, evcil hayvanın doğasında değişiklikler olmuştur. Yumurta, süt, et verimi ve yavrusu gibi özellikler hayvan bakımı denilen süreçle kontrol altına alınmıştır. Böylelikle insan; kullanımına doğadakinden daha uygun, verimli ırklar elde edilebilmiştir⁴.

Hayvan, Paleolitik Dönem’de ilk dönüşümünü dinin ilkel biçimleri üzerinden yaşamıştır. Bazı hayvanlar, av hayvanı olarak değerlendirilirken bazıları da kutsal kabul edilmiştir. Hayvanın ikinci dönüşümü ise hayvanın doğasında da değişiklikleri gündeme taşımıştır. İlk değişiklik, evcil ve yabani hayvan tanımıyla ortaya çıkmıştır. Hayvan evcilleştirilme süreci içinde insana ait olarak tanımlanmıştır. Sahibinin ona biçtiği rol üzerinden adlandırılmıştır. Bu süreçte insanın hayvana bakışında ortaya çıkan yeni tanımlamada hayvan, canlı olma vasfının yanında sahiplenilmiş varlık olarak mülk statüsünde değerlendirilmiştir. Nitekim ilk yazılı kanunlarda hayvan, mülk olarak hukukun bir nesnesi olarak değerlendirilmiştir. Galanti (2002: 93-94), Hammurabi Kanunları’nda öküz-sığır, eşek cinsi hayvanların kiralanmasından ve bu hayvanların başka hayvan ve insanlara zarar vermesi veya zarar görmesi halinde uygulanacak hükümlerin İlk Çağ’larda düzenlendiğinden söz eder. Bu durum ise ilk yerleşik toplumlardan itibaren hukukun ve toplumsal iletişimin belli bir düzen çerçevesinde işlediğinin göstergesidir.

Paleolitik Dönem’de insan için hayvan, ürünlerinden yararlanılan bir varlıktır. Yerleşik hayatta olduğu gibi kontrol altına alınmış değildir ve canlılığı (h - y - y) üzerinden tarif edilmiştir. Yerleşik hayat ile birlikte hayvan, canlı olmanın yanında evcil-yabani tanımı ile insan yaşamında yerini almıştır. Evcil, denetim altında olanı, yabani ise denetlenemeyeni tarif etmiştir. Evcil hayvan, sahibinin kontrolüne ihtiyaç duyan varlıktır.

⁴ Picq vd., (2019: 87) bu tür denemelerle ilgi oldukça ilgi çekici örneklerden söz eder. Onlara göre insanoğlu bu iş için her şeyi denemiş birbirleriyle dölleyebileceğini düşündüğü türler üzerinden en çılgınca melezleştirmeleri gerçekleştirmiştir. “Jumart” bu denemelerin en ilginçlerindendir. “Jumart” boğa ile kısırağın çiftleşmesinin sonucunda ortaya çıkabileceğine inanılmış hayali bir hayvan türüdür.

Birinci durumda insan-hayvan ilişkisi, iki canlı öznenin ilişkisi olarak tasvir edilebilirken yerleşik hayata geçişle birlikte insan-hayvan ilişkisi, etken-edilgen ilişkisine dönüşmüştür. Hayvanın aktif öznenen, edilgen varlığa dönüşümü ile birlikte doğada beslenmeden, üremeye kadar her şeyini kendi başına yapan hayvan; yerleşik hayatla beraber neyi ne kadar yiyeceğinden, çiftleşmesine, doğumundan, yavrusunun bakıma kadar müdahil olunan canlı haline getirilmiştir.

İnsanın hayvana müdahalesi peyderpey gerçekleşen bir durumdur. İnsanoğlu doğada var olduğu günden itibaren çevresinde bulunan hayvanları gözlemlemiş, bu hayvanlardan kontrol altına alınabilecek en uygun hayvanları yerleşik hayata adapte etmiştir. Hayvanın evcilleştirilmesi, insan yaşamında mekansal dönüşümleri gündeme taşımış; hayvanın barınacağı bölümler, beslenme alanları vd. ihtiyaçlar çerçevesinde insan yaşam alanlarını şekillendirmiş, sosyal ilişkilerini belli kurallar çerçevesinde düzenlemiştir. Bu boyutuyla sosyalleşme süreci hem insan adına hem de evcilleştirdiği hayvan adına gerçekleşmiştir. Bu ilişki biçiminde insanın faydası merkezdedir. Irkların ıslahı ve verim de bu dönemden itibaren söz konusu olmuştur. İnsan denetimindeki yaşama adapte edilen hayvanın; bakımı, temizliği, kıl ve tüylerinin mevsimlere bağlı olarak değişiminde ortaya çıkan atıkların ürüne dönüştürülmesi tekstil faaliyetlerinin başlangıcına temel oluşturmıştır.

Birekul (2019: 40), evcilleştirme faaliyeti paralelinde insan ve hayvan ilişkilerinde yaşanan değişimin sadece doğa ve kültür dikotomisinde olmadığını ifade eder. Ona göre insan zihnindeki yabani-evcil hayvan ayrımı da bu dönemde gelişmiştir. Yabani hayvanlar; korunması, saygı duyulması gereken türler olarak algılanırken evcilleştirilmiş hayvanların değeri insana sağladığı faydayla belirlenmiş ve hayvan, insan yaşamının merkezinde yer almıştır. Yabani hayvanlar; özgür olmaları sebebiyle hayran olunan, insanüstü varlık olarak görülürken evcilleştirilmiş hayvanlar, insandan daha aşağı bir pozisyonda değerlendirilmişlerdir. İlk Çağ’larda doğaüstü olarak görülen, maddi ya da manevi güç ile sembolleşen hayvan imgesi; tarımsal dönemle birlikte yerini işlevselliğe ve hayvanın kontrol altına alınıp sahiplenilmesine bırakmıştır. Bu dönemde insan zihninde evcilleştirilmiş hayvana dair düşüncelerin olumlu-olumsuz çelişik duyguları bir arada barındırdığı görülür. Buna göre evcil hayvan, hem doğanın bir parçası hem de sahip olunandır. Bu dikotamiyi kurdun ve boğanın evcilleştirilmesinde görmek mümkündür.

Hayvana yüklenen “mana” onu kutsallaştırırken gündelik yaşamın işlevselciliği onu sıradan işlerin bir parçası haline getirmiştir.

Bu bağlamda Paleolitik Dönem’de hayvanın varlığının kutsala dönüşümünde “mana” önemli bir kavramdır. Kavramı 1899’da literatüre ekleyen Antropolog Robert Henry Codrington’dur (Örnek, 1995: 30). Hançerlioğlu (1975: 371), mana kavramının asıl olarak Polinezya ve Malanezya dilinde kullanıldığını ve her türden doğaüstü güçleri ifade ettiğini belirtir. Buna göre mana, kişisiz ve özdek dışı cinsten doğaüstü bir güç olarak tanımlanır. Mana, kendisini bedensel ya da ruhsal olarak insanın sahip olduğu her çeşit üstünlükle açığa vurur. Belli bir nesneye özgü olmayan mana, her türden nesnede ortaya çıkabilir. Bu bağlamda mana; ortaya çıktığı her türden maden, bitki, hayvan vb. varlığı üstün kılan sihirli ve gizemli bir güçtür.

Hayvan sembolizmi üzerinden gelişen iletişim biçimi; dini, siyasi, edebi, kültürel ve sanatsal faaliyetlerin önemli bir unsuru olmuştur. Bu sayede semboller; tarihi, dini, toplumsal ve kültürel boyutlarıyla insan hayatında kelimelerden daha işlevsel ve etkileyici bir rol üstlenmiştir (Çatalbaşı, 2011: 49). Bu semboller, dini oldukları kadar siyasal alanda da önemli sayılmıştır. Böylece kabileler ve devletler, kendilerini hayvan isimleri ve sembollerle ifade etmişlerdir. Günaltay (1997: 66), hayvan sembolizminin somutlaşmış örneklerine İslâm öncesi Arap topluluklarından örnekler verir. Ben-i Esed, Ben-i Kelb, Kureyş bu isimlerden bazılarıdır. Hayvan sembolü, devlet teşkilatının ve onun en belirgin kurumsal gücü olan ordularının bayrak ve sancaklarında da kullanılmıştır. Geçmişte birçok devlet ve topluluk, kendilerini hayvanlar ile sembolize etmiştir. Bugün bile birçok topluluğun hatta devletin hayvanı sembol olarak kullanmaya devam ettiği görülmektedir. Geçmişte olduğu gibi günümüzde de önem atfedilen hayvanın üstün özelliklerinin topluluk ya da devletlere atfı, hayvana dair İlk Çağ’larda yüklenen değerin geçerliliğinin gösterilmesi bakımından dikkat çekicidir.

3. PAGAN KÜLTÜRLERDE İNSAN-HAYVAN İLİŞKİLERİ

Yaşamın devamı ve açıklanabilmesi için eldeki bilgilerin yeterli olmadığı anlarda hayatı aşkın bir varlıkla açıklama ihtiyacı, dinlerin doğuşunun temellerinden birini oluşturmuştur (Sezer, 1981: 20). Böylece dinler; ilk insanlardan itibaren toplumlarda görülen yaygın bir olay (Freyer, 1964: 31) ve ilkel biçimlerinden gelişmiş şekillerine kadar insanlığın temel ve daimi bir yönü olmuştur (Durkheim, 2005: 18). Dinlerin ilk insanlardan itibaren var olagelmesi ve bu çizginin kesintisiz takibi (Sezer, 1981: 29)

insan-hayvan ilişkilerinin de din olayı üzerinden takip edilmesini mümkün kılmıştır. Gökçen (2019:20), toplumsal kurumlar arasında hayvanların gündelik pratiğe dahil edildiği en önemli kurumun din olduğunu belirtir. Hayvanlar, dinlerin sınırlarının tezahür ettiği hükümlerin konusu olarak büyük önem taşımıştır. Dinlerin hayvanlara belirlediği ölçüler minvalinde hayvan, yaşamın içerisinde anlam bulmuştur. Hayvanların bir din ve o dine ait küttele ilişkilendirilmesi, ilk yerleşik toplumlardan itibaren görülür. Çalışmanın bu bölümünde politeist ve monoteist dinlerin içerisinde insan-hayvan ilişkilerinin nasıl şekillendiği ele alınacaktır.

3.1. HİNT DÜŞÜNCESİNDE İNSAN-HAYVAN İLİŞKİLERİ

Hindistan'da insan-hayvan ilişkileri denildiğinde inek kültü ilk akla gelen ritüel olmakla birlikte birçok hayvanın Hint kültürünün merkezinde yer aldıkları bilinmektedir. Margul (2012: 32); hörgüçlü inek (zebu), maymun (hulman ape), fil, Bengal kaplanı ve bazı yılan türlerinin bunlardan ilk akla gelenler olduğunu belirtir.

Hint coğrafyası, yaşamın ilk başladığı yerlerdendir. Hint kültürünün temelleri Afrika ve Asya kökenli Dravid'lere dayanır. Hindistan'a yerleşen bu toplulukların dini inanışları animistik ve paganik özellikler gösterir (Tümer, 1992a: 329). Paganizmin özelliği olarak canlı ve cansız varlıklara dayanan inanışlar bölgede hâkimdir. Hinduizm ve Brahmanizm öncesi dönemde animistik öğeler içeren ruh göçü (samsara), bereket ilâhları (yakşalar), kutsal mekân ruhları (caitya), yoga ve ineğe tapınma gibi ritüeller bu ilkel kültür içerisinde gelişmiştir. Brahmanlar öncesi döneme ait bu tapınma biçimleri, sonraki dönemde Brahmanizm'e ve oradan da Hinduizm'de varlığını devam ettirmiştir (Demirci, 1998c: 115).

Brahmanizm'de insan-hayvan ilişkisinin ortaya çıktığı en önemli pratiklerin başında kurban ibadeti gelir. Bu inanç sisteminde kurban, tanrılara yakınlaşmanın öncelikli yoludur. Kurbanlar, hayatın devamını sağlayan tanrıların yiyeceği olarak telakki edilmiştir. En büyük kurban merasimi, bütün bir yılı kapsayan ve 609 atın kurban edilmesiyle sonuçlanan at kurbanı (asva medha) olarak kabul edilmiştir. Kurban kavramı, Brahmanizm'e Ariler tarafından sokulmuştur. Vedik Devre'yi devam ettiren Brahmanizm, büyük çapta kurbanla ilgili bir inanç sistemi olmuştur. Veda ilâhiyatçılarının köke en bağlısı olan Mimamsaka Ekolü, vahyin gayesinin kurban doktrini olduğunu savunmuştur. Ancak Orta Dönem Brahmanizmi'nin yazılı metinleri

olan Aranyaka ve Upanişadlar felsefi spekülasyona yer vererek kurbanla ilgili bir sistem kurulmasını ihmal etmiştir (Tüner, 1992a: 331).

Hindistan’da Gravid’lerle başlatılan teolojik süreçlerin her biri ayrı safhalar gibi değerlendirilse de gerçekte sonrasında gelişen dini inanışların bir devamı niteliğindedir. Nitekim Hançerlioğlu (1975: 245); Hinduizm’in, Brahmanizm’in revize edilmiş hali olduğunu söyler. Jainizm ve Budizm’in ortaya çıkışı Brahmancılığı sarsmış ve Brahmancı din adamları Brahmanizm’i halka yaklaştırarak yeni dinlerin rekabetinden korumak istemişlerdir. Bu dönemde Brahmanizm’in kutsal metinleri olan Vedalar, Brahmanalar ve Upanişadlar halk inanışlarını kapsayan Mahabharata ve Ramayana öykülerinin eklenmesiyle Hinduizm’i ortaya çıkarmıştır.

Hayvanlara tapınma, dinlerin ilkel biçimlerinde sıkça rastlanan bir durumdur. Hint kültüründe benzer durum “avatara” olarak isimlendirilmiş ve bu inanış, hayvanın teolojik efsanelerde güçlü bir anlatımını ortaya çıkarmıştır. Bu sistemde hayvanların tanrı olarak kabul edilmesinden çok tanrıların, yeryüzünde hayvanlarla vücut bulduklarına inanılmıştır. Hayvan formu, tanrıların yeryüzünde vücut bulmalarında bir aracı olmuştur. Rivayetlere göre “Hint tanrıları ve Buda çeşitli avatar’larında çeşitli hayvan kılıklarına bürünürler” (Hançerlioğlu, 1975: 231) ve kendilerine ihtiyaç duyulduğunda yeryüzüne inerler. Örneğin Vişnu, balık kılığında yeryüzüne inerek insan soyunun kurtulmasına yardım etmiştir. Bu efsaneler yakın coğrafyalarda anlatılan hikayelerle benzerlikler gösterir. Tufan hikayelerinin bir benzeri olan bu hikayede bir kişiden (Manu) türeyen insan soyu hikâye edilmektedir (Hançerlioğlu, 1975: 94). Pek çok kültürde yaratılış ya da kurtuluş hikayelerinin kahramanlarının coğrafya, kültür, iklim şartlarına bağlı olarak değiştiğı görülür. Hint kültüründe tufan sonrasında insanlığın kurtarıcısı balık ile tasvir edilirken, kurtarıcı hayvan imgesinin semavi dinlerde kendini insanlığa feda eden koça dönüştüğü, Yunan mitolojisinde bir geyik, Türk kültüründe ise bozkurtla hikayeleştirildiğı görülür.

Hint dinlerinde kutsal hayvanlar; yaşam içerisinde görülen balık, kaplumbağa, fil, yaban domuzu, aslan olabildiğı gibi yaşam içerisinde görülemeyecek hayali hayvanlar da olabilir. “Hintlilerin naga adlı çok kafalı yılanları, makara adlı deniz canavarları, garuda adlı acaip kuşları bu hayâl ürünü hayvanlardandır” (Hançerlioğlu, 1975: 231). Ayrıca Hint kültüründe tanrıların hayvana dönüşümünün, bazı durumlarda tamamen hayvan formunda bazen de yarı hayvan, yarı insan formunda vücut bulduğuna inanılmıştır. Bu

dönüşümlerde dikkat çeken husus avatarların her üst dereceye geçişlerinde hayvandan insana bir tekamülü de içerisinde barındırmasıdır. Hayvan, bu söylencelerde önemli unsur olmakla beraber merkezde her zaman insan yer alır. Eliade & Couliano (1997: 159), Hint kültüründe insan - hayvan ilişkilerini anlamada avatar düşüncesinin önemli bir işlev gördüğünü belirtir. Sayıları daha fazla olmakla birlikte genel kabul görmüş avatarları şu sıra ile verirler. “Matsya (Balık), Kûrma (Kaplumbağa), Varaha (Yaban domuzu), Narasimha (Aslan-Adam), Vamana (Cüce), Parasurama (Baltalı Rama), Rama Krişna, Buda ve zamanın sonunda gelecek avatar olan Kalki”.

Tanrı Vişnu’nun yeryüzüne inişlerinde dönüştüğü hayvanların her birinin önceki avatardan daha gelişmiş olması Hint kültüründe hayvanlar arasında da bir derecelendirmenin işaretidir. Buna göre avatarların gelişi sırasıyla; balık, kaplumbağa, yaban domuzu, yarı hayvan, yarı insan tanrılar ve nihayetinde insan şeklinde avatardır. Hint kültüründe, çevre kültürlerde olduğu gibi aslan gücün simgesidir. Bu güç, antropomorfik tanrı (insan-aslan) olan Narasimha’da bir araya gelmiştir. Narasimha, bir ifrit olan Hiranyakaşipu’yu öldürerek yeryüzünün fesada boğulmasını engelleyecek avatardır (Prime, 1997: 59, 67-68). Avatar düşünce sisteminde yer alan hayvanlar içinde aslan avatari, son hayvan biçimli tanrı olarak kabul edilmiştir. En son gelecek olan avatar Kalki (Prime, 1997: 78-79), semavi dinlerdeki mehdi inancının benzeridir. Mehdi inancının ilk biçimlerinden kabul edilebilecek bu anlatıya göre yeryüzünü kaosun ve kötülüğün kapladığı bir dönemde eskatolojik bir avatar olan Kalki gelecek ve sonsuz iyiliğin başlatıcısı olacaktır.

Avatar düşüncesi çerçevesinde kutsallaşan hayvanların dışında Hint kültürü içerisinde hayvanların yer aldığı tanrılardan daha aşağı derecede olan ve kendilerine karşı korku duyulan, yarı tanrı güçlere sahip bazı hayvanlar da söz konusudur. Bu hayvanlar gerçek yaşamdan ilham alınarak oluşturulabildiği gibi mitolojik hayvanlar da bu anlatılara dâhil edilmiştir. Bunlara Nâga, Nagi veya Nagini denilir. Bu varlıkların gövdelerinin üstü insan, altı yılan, ejderha vb. hayvanlardan müteşekkildir. Bunlar diğer mitoloji ya da dini anlatılarda da yer alan cin ve ifritlerdir. Hint düşüncesinde bu varlıkların yer altı sularında yaşadığına inanılmıştır (Hançerlioğlu, 1975: 440; Tümer, 1992a: 331).

Genel hayvan kült ve inanışlarının dışında Hint kültüründe de özel hayvanlar vardır. Fil, bu hayvanlardan biridir. Tanrı Siva ve Parvati’nin oğlu olan Ganesa Hint

mitolojisinde fil başlı olarak tasvir edilmiştir. Bilgelik tanrısı olan Ganesa, babası Siva'nın ordularını komuta eder (Hançerlioğlu, 1975: 196). Hint folklorik inancında, yeryüzünün yedi filin üzerinde durduğuna inanılmıştır. Kuyruğundaki kılların koruyucu tılsım özelliği vardır. Budist kutsal metinlerinden Lalitavistara'da Buda'nın ana rahmine düştüğünde bir fil şeklinde olduğu nakledilmektedir; bundan dolayı fil, Buda'nın yeryüzüne gelişini sembolize eder. Bir diğer özel hayvan maymundur. Maymun tanrı, Hanuman adını almış ve özellikle Ari öncesi yerli halklar arasında tapınılmıştır. Ramayana Destanı'nın beşinci kitabında maymun, ilahlar veya kahramanlar arasında aracılık yapan tabiatüstü güçlere sahip bir varlıktır; ayrıca Rama'ya karşı gösterdiği sadakatten dolayı dostluğu sembolize eder. Hindistan'da köpeğin yağmur yağmasında fonksiyonu olduğu düşünülmüştür. Uzakdoğu'nun dini inançlar açısından önemli bir başka hayvanı olan kaplumbağa, Hindistan'da Tanrı Vişnu'nun ikinci reenkarnasyonudur; ayrıca yerli geleneklerinde kaplumbağa kurbanı mevcuttur. Mitolojik kuş Garuda, Hindistan'da tanrı Vişnu'nun bineğidir. Yılan, canavar Vritra kaosu temsil eder; ilahi atlar da güneşin taşıyıcısıdır (Demirci, 1998a: 82-83).

Üretkenliği ve besleyiciliği dolayısıyla eski dünyanın pek çok yerinde önemli bir kült hayvanı olan inek, özellikle Hindistan'da gelişmiş bir inanç sistemine kaynaklık etmiştir. Hindistan'da inek kültü, Ariler'in göçlerinden önceye kadar götürülürse de bu hayvanla ilgili ilk yazılı bilgiler Vedalar'da ortaya çıkmıştır. Rig Veda'da inek ve evren arasında ilişki kurulmuş; Atharva Veda'da ineklerin prototipi olan Vasa'ya bir ilahi sunulmuştur. Vedik literatürde inekle; yeryüzü, gök, güneş şuaları, konuşma ve ilahi söyleyen kişi arasında mistik bir ilişki kurulmuştur. Yeryüzünün ineğin altında bulunduğu inanılmıştır. Bazı efsanelerde yeryüzü inek şeklinde gösterilmiştir. Hint kültüründe ineğin öldürülmesi haram olup Mahabharata'da ineği öldüren kişinin hayvanın vücudundaki kıl sayısı yıl kadar cehennemde kalacağı belirtilmiştir. Satapatha Brahmana ve Grhya Sutralar'da inek etinin yenilebileceğine dair ifadeler varsa da inek tabusu Hindistan'da varlığını hala sürdürmektedir⁵. İnekler; yer, gök ve hava âleminin anası olarak görülür. Onlar kesilmez ve yenmez (Tümer, 1993: 93). Hint kültürünün temelini oluşturan inek kültü, Hintlilerin çevre halk ve komşularla ilişkilerin de şekillendiricisi olmuştur. Tümer (1993: 93), bununla ilişkili olarak 1981'de Hindistan'ın

⁵ Tadeusz Margul 'Hint İnek Tapımının Bugünkü Durumu' adlı makalesinde, Hindistan'daki inek kültürünün sadece 'zebu' adı verilen hörgüçlü boğaya has olduğunu belirtir.

batısında Müslümanların dört kutsal ineği kestikleri yolunda söylentilerin çıkması üzerinden büyük olayların patlak verdiğini bu sebeple Hintlilerce Müslüman mahallelerin ateşe verildiğini belirtir. Hindistan’da katı inek kültürünün yanında halkın yüzde 25’i bitkilerle beslenmektedir. Bunun yanında, Müslüman olmayan Hindular arasında domuz eti yeme alışkanlığı da söz konusudur. Emiroğlu ve Aydın (2003: 238), domuz eti, kümes hayvanları ve sığır eti yiyenlerle; sığırları öldürenler, onların eti ve derisi ile ilgili işlerle uğraşanların Hint kültüründe kast dışı sayıldıklarını ve kast dışına itilenlerin de ‘Dalit’ yani ‘dokunulmaz’ ilan edildiklerini belirtir.

Hint kültürü içinde hayvan figürü; dini düşünce ve pratiklerin dışında edebiyatta da önemli bir yer tutar. Fablların teşekkülünde; insan-hayvan ilişkilerinin ve insanın bu ilişkileri güzel ve etkili söz söyleyerek anlatma gayretinin olduğu görülür. Bu uğraşın ilk ortaya çıktığı bölgelerin başında da Hint coğrafyası gelir. Kelile ve Dimne (Pançatantra / Beş Düşündürücü Nasihat) bunun en iyi örneklerindendir. Bu metinler, bir Vişnu rahibinin hükümdar çocuğunu eğitmek maksadıyla kaleme aldığı öykülerden müteşekkildir. Öykünün kahramanları iki çakaldır. Kitabın konusu daha çok ailevî ve siyasi terbiye üzerinedir ancak bu öykülerde yeri geldikçe ferdî ahlâka da göndermeler yapılmıştır (Karaismailoğlu, 2002: 210-211). Sonraki dönemlerde bu fablların İran edebiyatına ve akabinde yakın coğrafyalara da yayıldığı bilinmektedir.

Kadim medeniyetlerin ve insan hayvan ilişkilerinin yoğun şekillendiği kültürlerden biri de Nil havzası çevresinde gelişen Mısır Kültürü’dür. Mısır Medeniyetinde hayvan; yazı, tıp, dini semboller ve yaşamın diğer alanlarında önemli bir yere sahiptir.

3.2. MISIR KÜLTÜRÜNDE İNSAN-HAYVAN İLİŞKİLERİ

Antik Mısırdaki Paleolitik Dönem, dünyanın diğer bölgelerinden farklı gelişmemiştir. M.Ö. 5000 - 3800 yılları arasında sürdüğü tahmin edilen Neolitik Çağ’da insanların toplu şekilde yerleşik bir hayat yaşadıkları; tarım, hayvancılık, dokumacılık, çömlekçilikle uğraştıkları bilinmektedir. Çağdaşı kültürlerle kıyaslandığında gelişmiş bir bilimsel birikime sahip olan Mısır, çevre kültürleri etkilemiştir. Pers, Yunan ve Roma’nın hâkimiyetleri döneminde bölgeye gelen çok sayıda ilim adamı ve seyyah Mısır üzerinden bilimsel ve dini gelişmeleri kendi ülkelerine taşımışlardır (Görgün, 2004: 555-557).

Mısır'da insan-hayvan ilişkilerindeki zengin görünüm günlük pratik ve dini törenlere de yansımıştır. Mısır dininin belirgin iki özelliği, ölümlere ve hayvanlara gösterilen saygı olmuştur (Schimmel, 1999: 37). Kedi, maymun gibi hayvanlar Bast, Tot gibi önemli tanrılar şeklinde tasvir edilmiştir (Demirci, 1998a: 83). Hayvanlara, Mısır kültürünün önemli göstergelerinden biri olan hiyerogliflerde de yer verilmiştir.

Nil Nehri'nin iki tarafında uzanan topraklarda siyasi olarak bölünmüş olan Mısır'da kozmik tanrı inancının henüz gelişmediği dönemlerden itibaren hayvanlara kutsiyet atfedildiği bilinmektedir. Kobra yılanı, Aşağı Mısır Krallığı'nın koruyucu tanrısıyken Yukarı Mısır Krallığı'nda bu kutsiyet dişi akbabalara atfedilmiştir. Mısırdaki hayvan tapımı, kozmik dönemde de varlığını korumuştur. Gök tanrısı Nut, inek; Güneş Tanrısı Horus, kartal; Ay Tanrısı Tot, maymun başlı olarak tasvir edilmiştir. Mısır'ın kutsal Apis öküzleri, hayvan tapımının en tipik örneklerinden sayılmıştır (Hançerlioğlu, 1975: 409).

Mısır'da hayvan tapımı denilince akla gelen kedilerdir. Kediler, ilk kez su kuşlarını avlamak amacıyla M.Ö. 2500 civarında Mısır'da evcilleştirilmiştir. Kedilerle yakın ilişki kuran Mısırlılar, onu tanrısallaştırarak büyük değer vermişlerdir (Gezgin, 2019: 124). Leslie Irvine (2011: 35), kedinin Mısır'da varlığını ekonomik temellerle ilişkilendirir. Ona göre kedinin Mısır'da öncelikli görevi tahıl ambarlarını kemirgenlere karşı korumaktır. Bu durum evcilleştirme sonrası dönemde insan-hayvan ilişkilerindeki fayda esaslı yaklaşımı desteklemektedir. Ancak kedilerde olduğu üzere kutsal olanın varlığını her zaman rasyonelleştirmek mümkün olmayabilir. Herodotos (2012: 150), kedilerin öldüklerinde Bubastis'e götürülüp mumyalanarak özel mezarlara gömüldüklerini aktarmıştır. Demirci (1998a: 82) ise kedinin, Mısır kültüründe; temizlik, özgürlük, egoizm ve şehvetin sembolü olarak da görüldüğünü belirtir.

Mısır inanç sistemi, inananlarının yaşamını bütünüyle kapsayan bir görünüm arz eder. Buna bağlı olarak yaşam ile ölüm arasında kesintisiz bir süreklilik düşüncesi hâkim olmuştur. Gerek insanların gerekse hayvanların bedenlerinin korunması amacıyla mumyacılık da bu sebeple gelişmiştir (Hançerlioğlu, 1975: 409). Mumyacılığın gelişiminde Eski Mısır'da kutsal sayılan 'pislik böcekleri'nin (skarabe) yumurtalarının (pupa) örnek alındığı düşünülmektedir. Bu böcek güneşin gökyüzündeki hareketini sağlayan Tanrı Kheper'in başlıca simgesidir. Kheper hiyeroglifi de bu böcekle resmedilmiş ve yeniden doğumu ifade etmiştir (Gezgin, 2019: 60-62).

Mısır'da insan-hayvan ilişkilerinin dini bütünlük içerisinde ortaya çıktığı alanlardan biri kurban olayıdır. Bu ritüel Antik Mısır'da rahiplerin idaresindeki bir tören olarak düzenlenmiştir (Güç, 2002: 434). Bu törenlerde hayvan; kesileceği sunak taşına götürülür, ateş yakılır, hayvanın başına ve sunak taşına şarap serpilerek, tanrının adı anılır ve kurban kesilirdi. Hayvanın iç organlarından temizlenmesi ve bunların yakılması için yapılan törenler kurbanına göre değişirdi. Hayvanın derisi yüzölüp dualar edildikten sonra içi boşaltılır; yüreği, ciğerleri ve içyağları içeride bırakılırdı. Akabinde hayvanın içi yiyeceklerle doldurularak kurban yakılırdı. Törenlerde kurban olarak temiz öküzler ve genç danalar tercih edilirdi. Mısırlılar inekleri kurban etmezlerdi. Çünkü inekler, İsis'in kutsal hayvanları sayılırdı. Mısır sanatında heykellerde İsis, inek boynuzlu bir kadın olarak tasvir edilmişti. Mısırdaki bölgesel olarak hayvanlara atfedilen kutsiyetlerin farklılık göstermesine karşılık inek, bütün Mısır'da diğer hayvanlardan daha kutsal sayılmıştı (Herodotos, 2012: 135-137). Günümüzde İslâm geleneğinde benzer uygulama devam etmektedir. Buna göre doğurganlık bir hususiyet olarak telakki edilmekte ve hayvanın gebe olabileceği ya da gebe kalmaya uygunluğu göz önünde bulundurularak dişi hayvanların kurban olması tercih edilmemektedir. Bu tercih; sadece kar-zarar amacı gütmemekte, bunun ötesinde yaşamın kutsallığı ile ilişkilendirilmektedir.

İneğin kutsal sayılmasında Mısır'ın çevre kültürlerine benzer şekilde tarım toplumlarına has bir özellik olarak bereket ve verimlilik gibi değerler ön plana çıkarılmıştır. Hançerlioğlu (1975:271), Eski Mısırlılar gökyüzünü, ayaklarını yeryüzüne dayamış bir inek olarak tasvir etmişlerdir. İnek kutsal güneşin annesi, bereket ve doğurganlığın simgesi sayılmıştır. İneğin yaşamı zenginleştirmesi toprakla inek arasında bağlantı kurulmasına neden olmuş inek, toprağı simgelemiş, eski çağlardan itibaren inanç sistemlerinde değerli sayılmıştır (Emiroğlu ve Aydın, 2003: 424-425).

Herodotos (2012: 141-142), Mısır inanç sisteminde hayvanların temiz ve pis olarak ayrıldığını belirtir. Bu ayrım yenilebilen-yenilemeyen et çeşitlerinin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Mısırlılar için domuz, iğrenilecek derecede pis sayılan bir hayvandır. Domuzun kendisi kerih görüldüğü gibi domuzla ilgili işlerle uğraşanlar da kerih görülmüş, onların tapınaklara girmelerine ve onlardan kız alınıp verilmesine izin verilmemiştir. Herodotos, domuzun pis sayılmasına ve etinin normal günlerde yenmesinin yasaklanmasına karşın Selene ve Dionysos adına kurban olarak kesildiği ve etinin bu özel günlerde yenildiğini belirtir.

Mısırda doğa olayları ile ilgili olarak hayvanların üzerinden hikâyelerin oluştuğu görülmektedir. Örneğin yılan, Mısır'da tanrı-kral firavunun simgesi (Uraeus) olarak değer bulmuştur (Demirci, 1998a: 82). Güneşin hareketleri tanrı Ra ile zehirli yılan Apofi'nin mücadelesine bağlanmıştır (Gezgin, 2019: 178). Maymun, Mısır'da insan dilini anlayan kutsal bir hayvan olarak saygı görmüş; şafakta çıkardığı sesler güneş tanrısına dua etmesi şeklinde yorumlanmıştır (Demirci, 1998a: 82). Ayrıca timsah, balık, fare, doğan, köpek, çakal, yılan balığı, böceklerle de bu kültürde kutsiyet atfedilmiştir. Herodotos, timsahların Mısır'ın belli bölgelerinde kutsal sayıldığını, ziynet eşyaları ile süslendiğini ve öldüklerinde mumyalandıklarını belirtmiştir (Herodotos, 2012: 151).

Kutsal hayvanlar gerçek dünyadan seçilebildiği gibi hayal dünyasının ürünü olan hayvanlar da kültür içerisinde yer almıştır. Mitolojik Anka kuşu Mısır Kültürünün önemli efsanevi hayvanlarından biri olmuştur. Anka kuşu, düşsel dünyada yaratılmış insanın manevi dünyasında uhrevi anlamlar ifade eden bir varlık olmuştur. Kendini küllerinden var eden Anka'nın biricikliğine inanılmıştır (Gezgin, 2019: 18). Hayali varlıkların formlarından biri de yarı insan yarı hayvan biçimleridir. İnsan başlı aslan Sfenks, firavunun başıyla (Gezgin, 2019: 25), Apis adı verilen boğa-tanrı, Tanrı Ptah ile Osiris'in bedenleşmiş şekliyle (Hançerlioğlu, 1975: 60) Tanrıça Selkis, kadın başlı ve akrep bedenli olarak (Hançerlioğlu, 1975: 565) Horus ise şahin kafalı olarak tasvir edilmiştir (Gezgin, 2019: 160).

3.3. ÇİN DÜŞÜNCESİNDE İNSAN-HAYVAN İLİŞKİLERİ

Çin kültürü, paganist ve animist özellikler üzerinde inşa edilmiş bir inanç sistemine sahiptir. Bu inanç sisteminde evreni meydana getiren tüm unsurlarda bir canlılığın olduğu kabul edilmiştir. Yazının henüz var olmadığı resimli ifade döneminde gelişen bu inanış biçimi, Sinizm olarak adlandırılmıştır. Hançerlioğlu'na (1975: 577) göre Sinizm, Çin kültürünün ilkel dinidir. Animizme bağlı olarak ruhçuluk temelli özellikler gösterir. Bu inanç sisteminde doğanın tamamına yayılmış bir canlılık söz konusudur. Buna göre her şeyin bir ruhu vardır. Bu canlılık, diyalektik bir sistem üstüne inşa edilmiştir. Bu inanışta evrenin işleyişi karşıtlıklarla sürüp gitmektedir. Bu karşıtlıklar Yang (eril) – Yin (dişi) olarak adlandırılmıştır. Yin, bütün karşıtlıkların sembolüdür. Çin düşüncesinde hayat bu iki ilkenin zıtlıkları ile betimlenmiştir. Bu karşıtlıklar ilkesi Çin'de sonradan gelişecek olan öğretilerin de temelini oluşturmuştur.

Çin inanç sisteminde hâkim olan animistik unsurlar, kendisini atalar kültüründe de gösterir. Atalar kültürü, kahramanlıklar yapmış ya da toplumsal manada değer atfedilen din adamları, savaşçılar ve bilge kişilerin zamanla kutsiyet kazanması ile gelişen bir dini yaklaşımdır. Atalar kültüründe, kutsal kişilerin toplumla ilişkilerini sürdürdüğü inancı hâkimdir (Tümer, 1991a: 42). Bu düşüncede insan, ruh ve bedeninin birleşmesiyle oluşan bir ölümlüdür. Bu düşüncede insan, diğer varlıklardan ayrı tutulmuş ve insanın yaşamını ölümden sonra yer altı dünyasına geçerek devam ettirdiğine inanılmıştır. Sonsuza kadar yer altı dünyasında ikamet edecek olan ruhların hayatta olanlarla iletişime devam ettiği hâkim anlayıştır. Çin kültürüne göre sıradan insanlar öldüklerinde hayalet olur ve yeniden doğmazlar. Mertebesi yüksek olanlar ise ölümlerle birlikte ölümsüz tanrılara dönüşürler (Chiang, 10-13 Mayıs 2017: 48). Atalara tapınmada, ölenin manevi varlığının yeryüzünde kaldığına ve geridekileri olumlu veya olumsuz yönde etkilediğine inanılmıştır. Ataları öfkelenmemek ve yaşamın bereketi için onlara yemek, meyve ve çeşitli hediyeler sunulmuş; kurbanlar kesilmiştir. Adlarına ve anılarına büyük taşlar, heykeller dikilmiştir. Çin’de yaygın şekilde görülen maske kültürü de bu varlıkların temsilî olarak canlandırılmasıdır (Tümer, 1991a: 42). Maske kültüründe savaşçılar, generaller, büyücüler, hayvanlar vb. karakterlerin taklit edilerek canlandırıldığı bilinmektedir (Vartolioğlu, 2021: 43). Maske, Çin teolojisinin pagan ve animistik öğelerinin sahne yoluyla hayata aktarımı, iletişimin yollarından biridir. Maske kültürü canlılık düşüncesinin somutlaşmış halidir.

Atalara bağlılık, ataların ölümsüzlüğü; tenasüh meselesini Çin kültürü içinde önemli kılmıştır. Kişi öldüğünde ruhunun bir hayvan ya da bitkide vücut bulmasına Çin mitolojisinde sıklıkla rastlanmaktadır. Bu efsanelerde ölen kişilerin toplum tarafından bilinen bitki ya da bir başka canlıya dönüştüğü anlatılmıştır. Tarım tanrısı ve sabanı ilk icat eden kişi olan (Yılmaz, 2018: 20) Yan Di’nin kızının gömülü olduğu yerde ölen Nü Shi, çekiciliğin temsilcisi olan bir bitkiye dönüşmüştür (Yılmaz, 2018: 25). Yan Di’nin bir diğer kızı olan Nü Wa ise doğu denizinde yüzerken boğulmuş akabinde Jing Wei kuşu (Yılmaz, 2018: 21) olarak varlığını sürdürmüştür. Bu efsaneler vasıtasıyla ruhların dünya ile bağlantısı, insan dışı varlıklar aracılığıyla sürdürülmüştür. Ölen, bir kadın olduğunda çiçek ve kuş ile tasvir edilmişken Da Yu’nun babası örneğinde ise (Yılmaz, 2018: 24) güç, cesaret, kahramanlık gibi öğeler ayı sembolü vasıtasıyla betimlenmiştir (Sarıkçıoğlu, 2011’den akt. Çatalbaş, 2011: 51).

Çin kültürü içindeki efsaneler, bir geleneğin devamı olma niteliğinin yanısıra atalar ile bir bağlantı kurma aracıdır. Maddi olmayan alemlerle irtibat, geleceğin okunabilmesi amacını da içerisinde barındırır. Çin kültüründe insanın geleceğinin belirlemesinde kullanılan yöntemlerin başında falcılık gelir. Pagan kültürlerin genelinde görülen hayvan parçaları ve organlarından gelecek okuma, Çin kültüründe kaplumbağa kabuğu ve sığır kemiklerinin ateşte ısıtıldıktan sonra üzerinde oluşan çatlakların yorumlanması şeklinde hayat bulmuştur. Bu yöntemle göre, herhangi bir olay gerçekleşmeden önce yapılan yorumlar ve olayın gerçekleşmesinin ardından elde edilen bilgiler fal kemikleri üzerine yazılmış ve Çin tarihinin ilk yazılı tarih kayıtları olan fal yazıtları ortaya çıkmıştır. Bu dönemde batıl inanışlar halk arasında fazlasıyla yaygınlaşmıştır. Hayalet ve ruhlara olan kuvvetli inanç sebebiyle yılın neredeyse 300 gününde hayaletlere dualar edilmiş ve törenler yapılmıştır (Chiang, 10-13 Mayıs 2017: 50).

Çin kültürü içinde hayvanın dini bir takdim aracı olarak işlevselliği, animistik anlayıştan ötürü sınırlı kalmıştır. Yaygın bir kurban hayvanı fikrine rastlanılmamıştır. Hayvanların varlıklarına atfedilen üstün özellikler gerekçesi ile onlara sıklıkla mitolojilerde yer verilmiştir. Bununla beraber bir kurban kültürünün varlığından yine de söz etmek mümkündür. Özellikle, Eski Çin kültüründe tanrılara ve ölen ataların ruhlarını memnun etmek ve ilâhî lütuflar elde etmek maksadıyla evcil ve yabani hayvanlar kurban edilmiştir. Kanlı kurban kültürünün yanında ‘takdime’ denilen bir sunum olarak hububat, mayalandırılmış içki, çeşitli yiyecekler ve ipek gibi hediyeler de tanrılara sunulmuştur. Kanlı kurban uygulamalarından özellikle insan kurbanının Çin kültüründe antik dönemde yaygın olduğu, Konfüçyüs’le birlikte bu kurban ibadetinin ortadan kalktığı bilinmektedir. Çin kültüründe, imparator tarafından kış gün dönümünde göğe ve yere sunulan kurbanın önemli bir yeri vardır. En önemli takdimeler bütün ailenin bir araya geldiği senenin ilk ve son günlerinde yapılmıştır. Güneş tutulması, sel baskını, salgın hastalık, kuraklık, açlık gibi durumlarda da uygun kurban sunumuyla belaların uzaklaştırılması ve tanrıların öfkelerinin dindirilmesi için kurban ve takdimeler sunulmuştur (Güç, 2002: 434). Kurban takdimelerinde kişinin sosyal statüsüne bağlı olarak hayvanların farklılaştığı görülmektedir. İmparator ve ailesinin kurbanları sığır ve domuz gibi hayvanlardan seçilirken memurların köpek, sıradan insanların ise tavukları kurban olarak takdim ettikleri bilinmektedir (Emiroğlu ve Aydın, 2003: 12).

Çin kültüründe hayvanların yaşam içerisindeki yeri, kurban törenlerinden ziyade dini söylenceler üzerinden gelişmiştir. Mitolojide hayvanlar, insanın inanç dünyasında yaşam içindeki formları ya da hayali varlıklar olarak tahayyül edilmiştir. Örnek olarak Sun wu-K'ung ismiyle tanınan maymun, kahramanlıkları dolayısıyla ünlenmişken maymunun genellikle hilebazlığın ve çirkinliğin de sembolü olduğuna da inanılmıştır. Turna kuşları uzun uçuş yetenekleri ve uçuş sırasındaki düzenlilikleri ile hasret ve iletişimin, kendi içlerinde hiyerarşik yapıyı korudukları için de baba ile oğul arasındaki ilişkinin sembolü olarak görülmüştür. Köpek, kötü cinleri kovaladığına inanıldığı için bazı bölgelerde uğurlu sayılmıştır (Demirci, 1998a: 82-83). Kaplumbağa ve turna kuşu; Çin inanç sisteminde ölümsüzlük simgesi olarak kabul edilmiş, kaplumbağanın kabuğu ve turna kuşunun yumurtasından uzun yaşam getirecek ilaçlar hazırlanmıştır. Söz konusu bu hayvanlarda, “yang” ilkesini barındıran ve iksir niteliğine sahip maddelerin bulunduğu inanılmıştır (Eliade, 2002: 16-17). Ağustos böceği, Çin mitolojisinde ölümden sonra başlayacağına inanılan yeni yaşamla ilişkilendirilmiştir. Onun kabuğunu değiştirerek başladığı yeni hayat, insan ruhunun bedenden ayrıldıktan sonraki yeniden yaşamı olarak düşünülmüştür (Mackenzie, 1996'dan akt. Gezgin, 2019: 10-11).

Tarım toplumlarının genelinde görülen boğa kültü, Çin toplumunda da söz konusudur. Çinliler tarım işlerinde kendilerine büyük yararlar sağlayan Boğaya karşı derin bir sevgi beslemişlerdir. Boğa hem gücü ile insana yardımcı olmuş hem de ürün elde edilmesinde gayretin ve bereketin sembolü olmuştur. Bazen bizzat boğa, kutsal kabul edilirken bazen de tanrıların boğanın şekline büründüğü düşünülmüştür. Tarımsal faaliyetlerden sorumlu olduğuna inanılan tanrılar hayvanlarla özdeşleştirilmiş, güneş tanrısı olan Yen Ti, sığır başlı ve insan vücutlu olarak tasvir edilmiştir (Okay, 1985:4).

Bunun dışında doğanın geneline yansıtılmış olan canlı olma ve teolojik bağlantı birçok tanrı ve doğa olayının birlikte betimlenmesine neden olmuştur. Ce-mon isimli yağmur tanrısı canavar vücutlu, rüzgar tanrısı Fei-lien; kuş başlı, ceylan vücutlu ve yılan kuyruklu, Fong-long isimli gökgürültüsü tanrısı; canavar vücutlu olarak tasarlanmıştır. Fu-Hsi, insan başlı ve yılan vücutlu mitolojik bir kraldır. Kuyrukları birbirlerine sarılmış olarak tasarlanan insan başlı ve yılan vücutlu kahraman Niu-Gua'yla birlikte Çin uygarlığının kurucusu sayılmıştır. Ho-Pe, okyanus tanrısıdır ve iki canavarın çektiği bir arabayla denizlerde ve nehirlerde dolaşır. Ngü-Ho ise insanı yaratan yengeç elli tanrıça olarak tasvir edilmiştir (Hançerlioğlu, 1975:121,191-192,198-199,248,452).

Yarı insan, yarı hayvan tanrıların yanı sıra Çin mitolojisinde hayalin sanata dönüşümü ile ortaya çıkan ejderha biçimli tanrılara da rastlanır. Ejderha, birçok hayvanın farklı uzuvlarının bir araya gelmesiyle vücut bulmuş bir hayvandır. Ejderha tasavvuru farklı hayvanların üstün niteliklerin bir araya getirilmesi ile ortaya çıkan mükemmel hayvanı temsil etmiştir. Devenin başı, canavarın gözleri, yılanın boynu, erkek geyiğin boynuzları, ineğin kulakları, midyenin göbeği, sazan balığının pulları, kaplanın ayakları, kartalın pençeleri bunlara örnektir. Çin mitolojisinde ejderha doğa olaylarının düzenleyicisi, su ve yağmurun tanrısı olarak kabul edilmiştir (Gezgin, 2019: 78-80). Çin mitolojisinde gökyüzünü simgeleyen su ve yağmur tanrısı ejderha ile yeryüzünü simgeleyen dağ ve orman tanrısı kaplan, karşıt hayvanlar olarak tasvir edilmiştir (Arslan, 2019: 101-104). Ejderha, ayrıca Çin’de imparatorluk sembolü olarak da önem atfedilen bir hayvan olmuştur (Çatalbaş, 2011:50).

Eski Çin’de hayvan, zamanın belirlenmesinde de önemli addedilmiş ve hayvanlar üzerinden üretilen efsaneler çerçevesinde yıllara hayvan isimleri verilmiştir. Bu bağlamda yıllar sayılarla değil, altmış yıllık dönüşümler şeklinde oluşturulan adlarla gösterilmiştir. Altmış yıllık dönüşümleri yapılandırmak için on göksel boy ile on iki yersel dal (on iki hayvan) adı kullanılmıştır. Kullanılan hayvan isimlerinin her birinin mitolojik bir hikâyesinin olduğu bilinmektedir. Buna göre yıllara verilen hayvan isimleri fare, öküz, kaplan, tavşan, ejder, yılan, at, koyun, maymun, horoz, köpek ve domuzdur (Akgür, 2010: 489).

Hayvan; Çin kültürünün tamamını kuşatan, günlük yaşamdan edebiyata, kültürden tapınma biçimlerine, yer ve gök olaylarından tarıma kadar bütün alanlarda insanın yaşamını devam ettirmesinde ve anlama gayretinde önemli ve belirleyici bir unsur olmuştur. Benzer ilişkilere Yakın Doğu coğrafyasında Fars kültüründe de rastlanır. Fars ya da diğer adıyla İran kültürü de hayvana dair anlatı ve kurgularıyla medeniyetler tarihinde önemli bir yer işgal eder.

3.4. İRAN DÜŞÜNCESİNDE İNSAN-HAYVAN İLİŞKİLERİ

İran, yakın doğu coğrafyasının kadim medeniyetlerinin başında gelir. “Ülkenin kendine has ve zengin bir bitki örtüsü vardır. Bu orijinalliği Avrupa-Sibirya, Hint ve Arap-Akdeniz flora bölgeleri arasındaki kavşakta yer almasından kaynaklanır” (Hourcade, 2000: 392). Bulunduğu coğrafi konuma bağlı olarak çeşitli kültür ve inançları bünyesinde barındırarak gelişen bir tarihe sahiptir.

Söz konusu kültür ve inançların zenginliği insan-hayvan ilişkilerine de yansımış olan İran'ın inanç tarihi, totemizm ve animizm temelli gelişmiştir. Totemizm ve animizm temelli gelişen pagan kültür zamanla çevre kültürlerde görüldüğü üzere çok tanrıcılığa dönüşmüştür. İstilacı Aryalar; bu halklara koruyucu tanrıları Indra, Mithra ve Varuna'yı getirmişlerdir. Kimi kaynaklar; Hint ve İran inançları arasındaki benzerliğin, Zend ve Sanskrit dilleri arasındaki benzerlikte olduğu gibi aynı istilacı toplulukların egemenliğinden ötürü gerçekleştiğini ileri sürmektedir (Hançerlioğlu, 1975: 274).

“İran sözcüğü, Hind-Avrupalı adı verilen istilacı kuzeylilerin kendilerine soylu anlamına gelen ‘arya’ demelerinden türemiştir. Aryan deyimi giderek ‘Eran’ ve sonunda ‘İran’ biçimine dönüşmüştür.” (Hançerlioğlu, 1975: 274). Demirci (1991: 36), ‘İran’ kelimesinin ‘Ari’ kelimesinin genetik plural hali olup " ürün yetiştirmek" fiiliyle ilişkili olduğunu belirtir.

İran'ın ilk dini, tanrısı Ahura Mazda olan Mazdeizm'dir. Bu din, Ahura Mazda ve onun yardımcıları Mithra va Anahita'yı kapsayan politeist bir inançtır. “Ahura Mazda her şeyden haberdar olan, istikbali görüp bilen, hiç kimse tarafından aldatılması mümkün olmayan, evvel, âhir, temizliğin ve doğruluğun yaratıcısı ve adalet sahibi hâkim bir Tanrı'dır.” (Sinanoğlu, 1998: 495).

Zerdüş, bu politeist mitolojiden sosyo-ekonomik yeni bir Mazdeizm türetmiş ve yeni din Zerdüştlük olarak adlandırılmıştır. Mecusilik veya Gebrilik tanımlaması Araplara ait olup ‘ateşe tapan’ anlamına gelmektedir. Ateş, Mazdeizm ile birlikte ortaya çıkan bir ibadet olup Zerdüş öncesi döneme dayanır. Çobanlık dönemine dayanan Gathalar, sadece otlakların korunmasını öğütlerken Zerdüştlük, tarımsal faaliyetlerin değerini vurgulamıştır. Hayvanlar (inekler) tarım öncesi çağda; içinde oldukları kötü durumu göğe haykırırken Zerdüş, bir tarım reformcusu olarak ekonomik ve toplumsal kalkınma planı oluşturmuştur (Hançerlioğlu, 1975: 385-386). Zerdüş'ün tarım toplumu için yaptığı çalışmalar, göçebe yaşamdan yerleşik tarım toplumuna geçişi anlatan bir hikâye olarak önemlidir. Bu hikâyede tarım toplumu ve hayvan üzerinden sunulan anlatımda hayvanın (inek) yerleşik hayata geçişi ile birlikte konumunun olumlu anlamda değiştiği vurgulanmıştır.

Mecûsîlik'te kozmik zaman tıpkı Maniheizm ve Sâbiîlik'te olduğu gibi üç döneme ayrılır: Bunlardan ilki yaratılış dönemidir. Tanrı; bu dönemde yeryüzünü, içindeki varlıkları, insanı ve yaratıcı iyiliğin sembolü olan boğayı yaratmıştır. İkinci dönemde kötü

tanrı Ehrimen'in saldırısı gerçekleşmiş ve Ehrimen'den kaynaklanan kötülük yeryüzüne yayılmıştır. Bu ikinci dönem iyilikle kötülük arasındaki aktif mücadele dönemidir. Bu devirde insan, Ehrimen ve beraberindeki Devalar (kötülük ruhları) ve diğer karanlık güçlere karşı Ahura Mazda'ya, Ameşa Spentalar'a ve diğer iyi güçlere (Yazatalar) yönelerek korunup kurtulabilir. Bu dönemin sonunda iyilikle kötülük arasında son bir savaş yapılacak ve kötü güçler alt edilecektir. Üçüncü ve son devir ise kötülüğün yok edileceği ve âdeta yeniden ilk döneme dönüleceği restorasyon ya da iyilikle kötülüğün birbirinden ayrılma devridir. Kötülüğün hâkimiyetinin nihai olarak ortadan kalkacağı bu dönemde insanlar ebediyen mutlak iyilik içinde yaşayacaklardır (Gündüz, 2003: 282).

Hürmüz ile Ehrimen arasında kesintisiz devam eden iyi-kötü mücadelesi İran kültür inanç havzasında hep var olmuştur. Hayvanların durumu da bu çatışmacı evren tasavvuruna göre şekillenmiştir.

“Zerdüşti gelenekte bütün hayvanlar iyi ve kötü olmak üzere iki gruba ayrılmıştır. Bûndahişn'e⁶ göre iyi hayvanları yaratan Hürmüz, kötü hayvanları yaratan ise Ehrimen'dir. Starestan adlı geç dönemlere ait bir Zerdüşti eser iyi hayvanları faydalı, kötü hayvanları ise zararlı olmalarına bağlar. Zerdüştilik'te gece cinlerini kovduğuna inanılan horoz ve insanları her türlü kötülükten koruyan köpek en gözde hayvanlardır; ayrıca domuz ve kartal da kutsallığa sahiptir. Ehrimen'in yarattığı kötü hayvanların başında ise karınca, kertenkele ve yılan gelir.” (Demirci, 1998a: 82).

Gelenekler arasındaki geçişkenlikler; çevre kültür ve inanç sistemlerinde de yılan, kertenkele vb. hayvanlara karşı menfi, güvercin, kuzu vb. hayvanlara karşı ise müsbet tutumların kaynağı olmuştur. Hayvana karşı pagan inançlardaki kutsayıcı ya da olumsuzlayıcı yaklaşımların semavi inanç sistemlerine karıştığına bizzat Tevrat, Hizkiya'nın kıssasında işaret eder. Hizkiya krallığı döneminde alışlagelen tapınma yerlerini kaldırmış, dikili taşları, Aşera putlarını parçalamıştır (Tevrat, II. Krallar 18: 4). Tevrat'ta yer alan bu pasuk (ayet), pagan inançların evrimsel bir doğrultuda ortadan kalkmadığını aksine toplumların inanç sistemlerinde yaşanan yozlaşmaların neticesi olarak her dönemde ortaya çıkabildiğini göstermektedir.

İran medeniyetinde benzer inanışlardan birinin ineğe dair atıflarda ortaya çıktığı görülür. Bu kültürde de inek, önemli sayılmış ve kutsanmıştır. Köpek de İran kültüründe kutsal hayvanlar arasında yer alır. Aynı şekilde tembelleri uyandıran ve çalışmaya teşvik eden horoz ve su samuru da kutsal hayvanlar olarak değer görmüştür. Schimmel, su

⁶ Mazdeizm'in dünyanın yaratılışını anlatan kutsal kitabı (Hançerlioğlu, 1975:114)

samurunu öldürenlere verilen ceza ile ilgili çarpıcı bilgiler paylaşır. Buna göre su samuru öldürenlerin kefareti; 10.000 yılan, 10.000 su yılanı, 10.000 kurbağa, 10.000 yeşil kurbağa, 10.000 çeşitli haşeratı öldürmektir. Bu inanışta yılanlar, fareler, haşerat ve muzır hayvanatın çoğu kötü prensiple ilgilidir. Bundan dolayı da öldürülmeyi hak ederler. Bu hayvanlar ne kadar çabuk imha edilirse kişi yaratıcısının beğeneceği iyi bir iş yapmış olur. Schimmel'in aktardığı bu ceza ve kefarete konu hayvan ve sayılarının türleri düşünüldüğünde insanoğlunun zararlı veya haşerat olarak değerlendirdiği -doğal dengedeki yararları göz ardı edilerek- hayvanlara karşı fayda esaslı bir uygulama ortaya koymaya çalıştıkları düşünülebilir (Schimmel, 1999: 93-94).

Hayvanların iyi ve kötü olarak tasnifi kurban geleneklerine de yansımıştır. Bunun neticesinde İranlılar; adak ve şükranlarını Hürmüz'e, diğer takdimelerini de kötülüğü engellemesi için Ehrimen'e arz etmişlerdir. Kurban fikri özellikle Zerdüşt öncesi dönemde yaygındır. Hint kültüründeki kurban törenlerinin İran kültüründe benzer isimlerle devam ettirildiği bilinir. Çeşitli bitkiler ve haoma içkisi kurbanlarla birlikte bu törenlerde tanrılara sunulmuştur. Zerdüşt, döneminde hayvan kurbanını yasaklayarak Ahura Mazda'ya adak ve şükür kurbanını telkin ettiyse de ölümünden sonra canlı kurban âdetine geri dönmüştür (Güç, 2002: 434). Tümer'e (1993: 110) göre Zerdüşt, kurban ibadetini kendinden önce, "Deva" denilen ve Ehrimen'in yardımcıları olan şeytanlara yapılan bir ibadet olduğu gerekçesi ile yasaklamıştır. Zerdüşt öncesi İran'da tanrıların; kurbanların et ve kanından çıkan buğu ile beslendiklerine inanılmıştır. Bu buğular vasıtasıyla tanrılara ibadet edilmiştir. Zerdüşt'ün kurban kesimi ile mücadelesi bu sebebe dayanır. Zerdüşt, kurban olayına karşı olduğu gibi sığır eti yemeyi de yasaklamıştır.

Zerdüşt öncesi İranlıların kurban ve ibadetlerine dair Herodotos (2012: 75), ayrıntılı açıklamalarda bulunur. Onun öncelikli tespiti İran kültüründe antropomorfik tanrı anlayışının olmadığıdır. İnsan biçimli tanrı kültürünün olmamasının tanrılara ait heykel, tapınak, sunak vb. tapınma mekânlarının oluşmasına engel olduğunu belirtir. İranlılarda kurban ibadeti tapınak ve sunak kültürünün yokluğu nedeniyle dağ başlarında gerçekleştirilmiştir. Ateşin yakılmadığı bu törenlerde kurbanlar güneşe, aya, toprağa, ateşe, suya ve rüzgâra adanmıştır. Herodotos, Antik Yunan kültüründeki kurban törenlerinde var olan kutsal su saçmak, flüt çalmak, arpa tanesi serpmek gibi ritüellerin İran'da bilinmediğini belirtir. Doğum günü vb. şenliklerde zenginler; öküz, at, deve ya da eşek ikramında bulunurken fakirler küçükbaş hayvanlar ikram etmişlerdir.

Köpeğin İran dinlerinde özel bir yeri vardır. Köpek iyi olan güçlerin tarafındadır (Gezgin, 2019: 139). Herodotos (2012: 78), İranlı din adamları ‘Mag’ların özelliklerinden bahsederken onların insan ve köpekten başka her canlıyı öldürdüklerini anlatır. Hatta bu din adamlarının birbirleriyle yarışarcasına Ehrimen’in tarafında yer alan haşerat türü karınca, yılan vb. hayvanları öldürdüklerini yazar.

Çağdaş ve yakın kültürlerin etkileşimi, İran mitolojisinde hayali hayvanların ortaya çıkmasına imkân sağlamıştır. İran folklorunda büyük bir hayvan şeklinde tasvir edilen “Dahhâk” bazen yılan, bazen de aslan olarak tasvir edilmiştir. Nevruz, Azi Dahhâk’ın öldürülüşünün kutlanışını ifade etmiştir (Demirci, 1993: 408). Bir diğer efsanevi hayvan olarak Simurg da İran kültüründe yerini almıştır. Simurg’un başı köpek başı gibidir. Uçarken sel sesine veya gök gürültüsüne benzer sesler çıkaran devasa kuşun tüyleri göz kamaştırıcı parlaklıktadır. Bilge hayvan figürünün en önemlilerinden olan Simurg, kendisine başvuran hükümdar ve kahramanlara akıl hocalığı yapar ve şifa dağıtır. İran kültüründe Rüstem’le ilişkilendirilen Anka’nın Anadolu’da Keloğlan’ın koruyucusu olduğuna inanılmıştır. Zülkarneyn Peygamberin de Anka kuşuyla göğe yükseldiğine inanılır (Erdem, 1991: 199). İran kültüründe bir diğer önemli efsanevi kuş da Hümâ kuşudur. “Hümâyı diğerlerinden ayıran en önemli özellik cennet ve devlet kuşu olmasıdır. Onun yedi kat göğün üzerinde, felekler ve burçlar arasında dolaşıp Allah’a ulaştığına inanılmıştır (Kurnaz, 1998: 478). Bülbül de İran edebiyatında özellikle güçlü betimlemelerin vazgeçilmez hayvanı olarak kullanılmıştır. Bülbül ile gül arasında var olduğuna inanılan aşk, maşuk ile aşğının muhabbeti olarak edebiyatta sıklıkla yer almıştır.

İran kültüründe düalist evren anlayışı ikili bir tanrı tasavvurunun ortaya çıkmasına neden olmuştur. Yaşam denilen zaman dilimi bu iki güç arasındaki mücadelenin sahnesidir. İnsana düşen, erdem üzere bir yaşamdır. Buna göre “ahlaki emirler; iyi düşünce, iyi söz, iyi iş” (Tümer, 1993: 110) şeklinde özetlenmiştir. Düalist evren tasavvuru hayvan algısında da kendisini göstermiş böylece hayvanlar iyi-kötü algısına göre insan zihninde şekillenmiştir. Böyle bir algı insan-hayvan ilişkilerinde bir kısım hayvanları düşman kılarken bir kısmını da kutsal hale getirmiştir. İran kültüründeki düalizm bölge halklarında benzeri olmayan bir şekilde iyi ve kötü hayvan sınıflamasının ortaya çıkmasına neden olmuştur.

3.5. TÜRK KÜLTÜRÜNDE İNSAN-HAYVAN İLİŞKİLERİ

M.Ö. 3000'den başlayarak Asya bozkırlarından dünyanın birçok yerine yayılan Türklerin; farklı boy ve bunların dâhil olduğu dinlerin etkileriyle insan-hayvan ilişkileri yaşamın tüm alanlarında zengin bir içerik kazanmıştır.

Bozkır kültürünün başlatıcısı olan Türkler (Kafesoğlu, 2012: 487) yaşam koşullarına bağlı olarak avcılık ve hayvancılıkla uğraşmıştır. Hayvan, Türklerin maddi ve manevi kültürünün vazgeçilmez bir unsuru olmuştur. Türkler için hayvan, beslenmenin temel unsuru olmanın ötesinde dünya egemenlik ilişkilerinin düzenlenmesine, toplumların kaderinin tayininden zamanın idaresine kadar maddi ve manevi pek çok ilişkinin önemli bir unsurudur. Bu yoğun ilişki on iki hayvanlı takvimin kullanımından, binek hayvanı olarak atın savaşlarda kullanılmasına, bozkurdun rehberliğinde hayata tutunmadan, şamanik törenlerde kutsiyet atfedilen hayvanlar vasıtasıyla tanrıya dua etmeye kadar yaygın şekilde görülmüştür. Eski Türklerin inanç dünyasında hayvanlarla ilgili geliştirilen temel inançların, totemizmle ilişkili olduğu kanaati yaygın görüştür. Kabile üyelerinin kendisinden türediğine inanılan ve onları akrabalık bağlarıyla birbirine bağlayan totemler, tipik göçebe karakterini yansıtacak şekilde hayvanlardan seçilmiştir. Öte yandan animizme dayalı bir dinî yapı arz eden eski Türk inançları, hayvanla insan arasındaki farklılığı ya ortadan kaldırmış veya en aza indirmiştir. Bu homojen kozmolojik anlayışta insanlar ve hayvanlar kolayca birbirine dönüşebilmekte veya klasik şaman ayinlerinde olduğu gibi hayvanlar insanların bir başka âleme geçmesinde aracılık fonksiyonunu üstlenmektedir. Kabilenin toplumsal sembolü sayılan en gözde hayvanlar arasında kurt, kartal ve geyik yer almaktadır. Bu hayvanların klasik totem tanımına uyacak şekilde üstlendikleri bir başka fonksiyon da rehber hayvan inanışıdır (Demirci, 1998a: 83).

Türklerde hayvan ata-ana figürünün başında kurt gelir. Bu figürün temelleri Ergenekon Destanı'na dayanır. Bu destan Türkler açısından insan-hayvan ilişkisinin neredeyse bütün detaylarını içerisinde barındırır. Türklerin türeyişlerini anlatan Ergenekon Destanı; hayvan ana, hayvan ata'dan türeyen bir milletin hikâyesidir. Ergenekon farklı anlatımlarıyla beraber Türklerin ortak destanıdır. Bu destan bir bozkurt tarafından bakılıp büyütülen ve Türk neslinin varlığını dayandırdığı inançsal bir öyküdür. Kurttan türeme, kurt tarafından beslenme ilkel totemciliğin bir kalıntısıdır. Kurt totemi,

Türklerin hem olağanüstü güçlülük hem de tanrısal bir nitelik taşıdıkları inancını da içerisinde barındırır (Hançerlioğlu, 1975: 109). Türkler açısından kurt; yol gösteren, kurtarıcı ve kutsal bir hayvandır (Kafesoğlu, 1998: 330-333). Türkler; kurt ile yaşam kaynağı güneş arasında bağlantı kurmuşlar, mitolojik anlatı ve tasvirlerde onu ışıkla bir arada tasvir etmişlerdir (Bayat, 2005: 65).

Kurt efsanesinin dışında Türklerin maddi kültürlerinde at ve demircilik, belirleyici iki unsur olmuştur. At, bozkır yaşamı içerisinde Türklerin vazgeçilmez bir parçası haline gelmiştir. At, Türkler tarafından ehlileştirilmiş; demir de onlar tarafından işlenmiştir. At, en eski çağlardan itibaren Türklerin siyasal, ekonomik, sosyal ve dini hayatında önemli rol oynamıştır. Türkler sürüler halinde yetiştirdikleri atların etlerini yemiş, kurban olarak sunmuş ve ticaretini yapmışlardır. Tarihi kayıtlara göre Hunlara kadar Çin'in kuzey kavimlerinin atla muharebe usullerini bilmedikleri, atı yalnız savaş arabalarında kullandıkları bilinmektedir. Hunlar ile birlikte atın, sosyal ve siyasi yaşama katkıları ortaya çıkmıştır. 7-10. yüzyıl Bizans kaynaklarında Türklerin sanki at üstünde doğdukları ve yerde yürümesini bilmedikleri kaydedilmektedir (Kafesoğlu, 2012: 487). Çeki ve yük hayvanı olarak kullanılan atın, Türklerle birlikte hafif süvari birliklerin kullandığı bir hayvana dönüşmesi, dünya egemenlik ilişkileri içerisinde Türklerin ayrıcalıklı bir konuma kavuşmalarına imkân sağlamıştır. Atın Türklere sağladığı bu imkân, at üzerinden mitolojik ve teolojik anlatıları da Türk kültürü içerisinde güçlü kılmıştır.

Eski Türklerde tabiatın gizli güçlere sahip olduğu ve bu tabiat varlıklarının ruhları olduğuna inanılmıştır. Bu animist dünya görüşü etrafında tabiata saygı duyulmuş; ruhların insanların arasında dolaşarak onları bir taraftan nazik, kibar ve şanslı bazen de çarpık ve hastalıklı yapacağına inanılmıştır. Bu sebeple de ruhlar adına kurbanlar adanmışlardır (Feyizli, 1993'den akt. Gögebakan, 2016: 66). Türklerin inanç sistemi içerisindeki “en eski ve köklü ibadet kanlı hayvan kurbanıdır.” (Güngör, 2012: 531). Bu kurbanlarda uzun bir dönem at, öncelikli sunu hayvanı olarak değer görmüştür. Kurban ibadetleri şamanlar eşliğinde⁷ yürütülmüştür. Şamanlar; ruhların, bitkilerin, hayvanların dilinde konuşabildikleri için özel kişiler olarak görülmüştür (Bayat, 2006: 74). Şamanlar tören ve ayinlerde, hem kurban edilmiş atın ruhunu Tanrı Ülgen'e sunmuş hem de kendisine gelen hastaları tedavi etmiştir. Türk halklarının en başta gelen dini

⁷ Eliade, 1951'den akt. Kafesoğlu (1980: 24), kurban ibadetinin bazen şamanların eşliğinde bazen de şamanlar olmaksızın gerçekleştirildiğini belirtir.

törenlerinden biri olan at kurbanı, yılda bir kez yapılmış ve beyaz atlar kurban için tercih edilmiştir (Eliade, 2005: 142). Atın dışında boğa ve koçların da kurban olarak sunulduğu bilinmektedir. Hatta zamanla at kurbanının yerini koç kurbanı almıştır. Bu değişimin nedeni olarak hilal şeklindeki boynuzların gökle bağlantılı olduğuna inanılmıştır (Bayat, 2011'den akt. Göğebakan, 2016: 66). Şaman törenlerinde kurbansız ayin yapılmamıştır. Her ayinde kanlı veya kansız kurbanlar sunulmuştur. Kansız kurbanların en önemlisi ruhlara bağışlanarak başıboş salıverilen hayvanlardır. Bu kurbanlara Türkler 'idik' veya 'ıduk' ismini vermişlerdir. İdik; 'tanrıya gönderilmiş, tanrıya bağışlanarak salıverilmiş hayvan manasına gelmektedir. Salıverilen bu hayvanlara; yük vurulmamış, sütü sağılmamış; yünü, kuyruk ve yeleleri de kesilmemiştir (İnan, 1986: 97-98).

Türklerde kurban sunma ayinleri sadece dini törenlere bağlı olarak gelişmemiş bunun yanında cenaze törenleriyle bağlantılı olarak da ayinler düzenlenmiştir. Bumin Kağan'ın kardeşi İstemi öldüğünde onun adına at kurban edilmiş ve atın insanları kötü ruh ve büyülerden koruduğuna inanılmıştır (Demirci, 1998a: 83). İbadet ve cenaze törenlerinin dışında kurban, şöenlerin de önemli ritüllerinden olmuştur. Şöenlerde kesilen kurbanlar sayesinde boyun mensupları arasında dayanışma, bütünlük ve paylaşımın güçlenmesi hedeflenmiş; kurban törenleriyle devlet ve milletin bekasının Gök Tanrı tarafından garanti altına alınması amaçlanmıştır. Tanrıya ve diğer yüksek dereceli ruhlara sunulan kurbanlar belli dönemlerdeki bir ibadet olmasına karşın, belli bir olayla ilgili yapılan kurban törenlerinde özel bir zaman aranmamıştır (Bayat, 2011'den akt. Göğebakan, 2016: 65-66).

Bozkır kültürünün başlatıcısı olan Türkler (Kafesoğlu, 2012: 487), yaşam biçimlerine bağlı olarak hayvan beslemiş ve çobanlıkla uğraşmıştır. Türklerin yaşamında özellikle koyun, bu hayvanlardan biri olarak ön plana çıkmıştır. Koyunun rengi soyluluk, üstünlük ve erdemle bağlantılandırılmış; hikayelerde bir sembol olarak kullanılmıştır. Türklerde beyaz; iyiliğin, erdem ve soyluluğun sembolü olarak İslâm Öncesi Dönem'den itibaren değer görmüştür. Öykülerde Oğuz Han'ın sağ yanında gökle ilgili adlar taşıyan üç oğlu vardır. Oğuz Han öldükten sonra onun yerine tahta çıkan yine sağ yandaki oğullarından Gün Han olmuştur. Esasen sağ tarafın sembolü bir ak koyun, solunki ise kara koyundur. Sağın renginin beyaz oluşu da bu yöndekilerin soyluluk ve üstünlüklerini işaret etmektedir (Ögel, 2010: 288-289). Benzer bir sembolik anlatım Dede Korkut hikâyelerinden Dirse Han'ın öyküsünde de görülür. Oğlu olanlar ak, kızı olanlar kızıl,

çocuğu olmayanlar ise kara çadırda misafir edilir. Ak burada varlık ve güç ile bağdaştırılmışken kara, yokluk ve güçsüzlüğün işareti olarak sembolleştirilmiştir. Aynı şölende hayvan etlerinin de bir sınıflamanın sembolü olarak kullanıldığı görülür. Attan aygır, deveden erkek, koyundan koç kestirilir ve bunlar çocuk sahibi beylere ikram edilir. Çocuğu olamayanlara, kara koyun yahnisi ikram edilerek Allah tarafından lanetlenenin beyler tarafından da lanetlendiği anlatılır.

Kara hayvanlarından geyik, erken dönem kutsal hayvan sembollerinden biridir. Geyik, şaman törenlerinde biçimine girilen hayvan ata veya ruhtur. Göktürklerde avlanarak kurban edilen geyik, aynı zamanda hükümdarlığın da sembolü olmuştur. Geyiğe yüklenen birçok anlam İslâmiyet'ten sonra da devam etmiştir. Bolluk ve bereketin sembolü olan geyik, kimi zaman yol gösterici ve mübarek bir binek olarak kabul edilmiştir (Çatalbaş, 2011: 52). Maral Ana hikâyesi de geyiğe kurtarıcı hayvan⁸ atfında bulunan bir efsanedir. Bu anlatımlarda; konuşan, insanlara yardım eden ve insanlardan yardım bekleyen geyiklere rastlanmaktadır (Ögel, 2003'den akt. Gezgin, 2019: 94-95). Geyik, bugün bile Anadolu'nun bazı bölgelerinde erenlerin hayvanı olarak kutsal sayılmakta ve avlanması iyi karşılanmamakta, avlayanların başından musibetin eksik olmayacağına inanılmaktadır. Geyiklerin erenler tarafından bakılıp beslendiği yine sütlerinin onlar tarafından sağıldığı Anadolu'nun efsanelerindendir.

Kuş figürü, Türk kültüründe benzer mitolojilerde olduğu üzere göklerle bağlantılı olarak yüce varlıklarla irtibatlandırılmıştır. Şamanların da törenlerinde kuşlara ait uzuvları iletişim maksadıyla kullandığı bilinmektedir⁹. Hayvanlara ait deri, kemik, boynuz, ayak vb. şeylerle kıyafetini zenginleştiren şamanlar; kurban törenlerinde ruh çağırırken davulunu tütsüden geçirir, çaputtan yapılmış ve saman doldurulmuş kaz sallayarak uçuyormuş gibi kollarını sallar ve ritmik bir biçimde şarkı söyleyerek metafizik âlemle iletişime geçerdi (Eliade, 2005: 142). Türklerde hayvanların tanrılarla iletişime geçebilmesi, insan-hayvan arasında dil ayrımının ana sebebiydi (Tuğrul, 2021: 102).

Kuşların ruh ile sembolize edilerek kullanımı, Türk inanç sisteminde yaygın bir inanıştır. Kaz figürü burada bir elçi olarak kullanılmıştır. Kaz ve kuğunun, ayrıca kut ve beyliği temsil ettiğine inanılmıştır. Ördek, sülün, saksağan, turna, karga, tavus, güvercin

⁸ Bkz. Cengiz Aytmatov Beyaz Gemi

⁹ Kuş dışında kutsal sayılan hayvanlara ait deri, diş, kemikler şamanın davul, kıyafet, başlığında kullanılmıştır. Ancak kuş iletişim sağlayan hayvan olarak yaygın olarak tercih edilmiştir.

ve bildiricinin da Türklerde kutsal sayılan kuş türleri olmuştur (Çatalbaş, 2011: 53). Farklı Türk boylarında, elçi hayvan inancı farklı kuşlarla temsil edilmiştir. Türk inancında yırtıcı kuşlar da geniş yer bulmuştur. Bayrak, duvar süslemeleri, serpuş, halı vb. birçok eşyada özellikle kartal kullanılmıştır. Kartal, hem totem hem de gök tanrının sembolüdür. Macarlar arasında Turul adını alan kuş, Macar milletini kuran Arpad'a yol göstermiştir; aynı kuşa Tuğrul adıyla Orta Asya Türkleri arasında da rastlanmaktadır (Demirci, 1998a: 83).

Efsaneler, toplumların arkaik hayatını zaman dışı vakalar halinde anlatan anılar bütünü olarak semboller üzerine inşa edilmiştir (Ülken, 1969: 91). Türk topluluklarının söylencelerinde bu tür sembolik anlatımlara sıklıkla rastlanır. Kutsal hayvanın âlemler arasında geçiş sağlayıcı özelliğine inanç, gerçek dünyada var olan hayvanların biçimsel zenginleştirilmesi ile bu güçlü anlatımlara imkân sağlamıştır. Başkırtların, Tulgar adını verdikleri mitolojik kanatlı atı bunlardan biridir. Bu atın yukarı âlemlerden haber getirdiğine inanılmıştır. Kanatlı at, gökle kurulan bağlantıyı insan zihninde anlamlandıran ve göğe yükselişi kolaylaştıran bir kurgu olmuştur. Bu inanç, Anadolu kültüründe de varlığını sürdürmüştür (Demirci, 1998a: 83). Kanatlı at, Kırgız Türklerinde Tulpar adını almış ve gizli kanatlarının olduğuna inanılmıştır (Hançerlioğlu, 1975: 650). Bir başka olağanüstü hayvan Semrük denilen mitolojik kuştur. Bu kuş, Hint-İran geleneğindeki Simurg'dur (Demirci, 1998a: 83). Simurg'a benzer bir diğer efsanevi hayvan da Hümâ kuşudur. Türk kültüründe hayat ağacı ile hayat suyu yanında üçüncü önemli motif olarak kullanılmıştır. Bu efsanevi kuş, bazı Türk lehçelerinde kumay, Anadolu Türkçesi'nde ise Hümâ şeklinde isimlendirilmiştir (Kurnaz, 1998: 478). Ögel (2010: 108-109), çevre kültürel coğrafyada Hümâ kuşunun Anka kuşuyla karıştırıldığından söz eder. Oysa Anka kuşu Kaf veya Elburz dağında yaşadığına inanılan bir kuştur. Hümâ kuşu ise Cennet'te yaşadığına inanılan bir kuştur. Hümâ kuşu aynı zamanda edebiyatta güzelliğin de sembolü olarak sıklıkla yer almıştır. Hümâ'nın yaşadığı mekân; aklın alamayacağı, gözün göremeyeceği kadar yükseklerde ve sınırsız bir genişlikte tasavvur edilmiştir.

Hayvanın edebi anlatımlarla dönüşüme uğradığı canlılardan biri ejderhadır. Ejderha, Çin mitolojisine ait kabul edilmişse de Türk mitolojisinde de yerini almıştır. Ejderhanın dönemsel olarak mahiyetinde değişiklikler görülmüştür. İlk dönemlerde bereket, refah, güç ve kuvvetin sembolü kabul edilen hayvan, Ön Asya kültürüyle ilişkiye geçildikten sonra alt edilen kötülüğün sembolü olarak değerlendirilmiştir (Çatalbaş, 2011:

50). Ejderhaya Türkiye Türkçesinde ‘evren’ adı verilmiştir. Ejderhanın büyük bir yılanın dağlarda yaşayan ceylan veya öküz ile birleşmesinden doğduğuna inanılmıştır (Beydili, 2004: 192).

Asya’nın yaygın totem hayvanlarından olan aslan ve kaplan Türk kültüründe de önem verilen hayvanlardan olmuştur. Eski zamanlardan beri bir totem olarak bu hayvanlar insan topluluklarınca saygı görmüş, güç ve cesareti temsil etmiştir. Bu hayvanların yanında ayı da Türk kültüründe önemli sayılmıştır (Demirci, 1998a: 83). Birçok Türk boyunda ayıya amca, dayı ve hatta baba diye seslenilmiştir (Gezgin, 2019: 40). Gerek beslenme alışkanlıkları (etçil ve otçul) gerekse mücadele esnasında bir insan gibi iki ayağı üzerine kalkabilmesi ayıların bir zamanlar insan olduklarına yönelik düşüncenin gelişmesine neden olmuştur. Anadolu’da anlatılan bir söylenceden bahseder. Buna göre birgün üç kadın bir mağaraya girmiş ve burada ayı ile karşılaşmıştır. Kadınlardan birine âşık olan ayı onunla evlenmiştir. Efsaneye göre bu evlilikten dünyaya gelen çocukların bedeninin üstü ayı, aşağı kısmı insandır (Boratav, 1955’ten akt. Roux 2005: 294). Efsaneyi destekleyen bir Anadolu buluntusu, Yesemek Hitit Açık hava Heykel Atölyesi’ndeki ayı adam kabartmasıdır (Gezgin, 2019: 40).

Hayvanların güçlü özelliklerinin insana hasredilerek ortaya çıkan geleneklere dair en iyi örneklerden biri de çocuklara verilen isimlerde ortaya çıkmıştır. Bozkurt, Arslan, Şahin, Doğan (Aras, 1988: 332) bu isimlerden bir kaçıdır. Dede Korkut hikâyelerinin önemli kahramanlarından biri olan Boğaç Han da adını çocuk yaşta azgın bir boğayı alt etmesiyle almıştır.

Türklerde hayvan unsurunun önemine dair en önemli hususlardan biri zaman mefhumunun hayvan isimleriyle adlandırılmasında ortaya çıkmıştır. Hayvanın gün, ay ve yılları içine alacak şekilde zamanı kuşatmışlığı, inanç sisteminde de kendisini gösterir. Türklerin (Kazaklar) kullandıkları takvimde kullanılan hayvanların helal ve haram olarak ayrılması, hayvanların sosyal yaşam içerisinde dini gerekçelerle tasnif edildiğini ortaya koyar. Helal hayvanların yılları, bolluk ve bereket ile bağlantılandırılırken haram hayvanların isimlerinin verildiği yıllar, sert ve sıkıntı ile tarif edilmiştir Türklerin on iki hayvanlı takviminin başlangıcı 21 Mart tarihinde gece ve gündüzün eşitlendiği gündür (Türkmen, 2012: 98-99). Yıllar; sıçan, öküz, pars, tavşan, ejder, yılan, at, koyun, maymun, tavuk, köpek, domuz olarak isimlendirilmiştir (Külcü, 2015: 2-3).

3.6. YUNAN DÜŞÜNCESİNDE İNSAN-HAYVAN İLİŞKİLERİ

Hristiyanlık öncesi Batı düşüncesi, iki ana kaynaktan beslenerek gelişmiştir: Bunlardan biri; mitoslar, diğeri felsefedir. Felsefe öncesinde Helen kültüründe dinlerin ilkel biçimleri tabu, mana ve büyü öğeleri etrafında şekillenmiştir (Hançerlioğlu, 1975: 234). Yunanlıların dini inanışlarında ilk köklü değişim, Girit Adası'nda ortaya çıkan Minos Uygarlığı vasıtasıyla olmuştur. Giritliler, komşu bölgelerde mevcut politeist inançlarla benzerlik gösteren bir din anlayışına sahiptir. Bu inanç sisteminde büyük bir tanrı ve onun yardımcıları görülür. Bu inanış; içki, boğa kültü ve kurban törenlerine sahip öte dünya inancı olan bir dindir. Yunanistan'ın kendisinin ilk yerli dinleri hakkındaki bilgiler çok azdır. Yunanistan'da yapılan kazılar ve bulgular, onların Giritlilerin dinlerinin etkisi altında kaldıklarını göstermektedir. Ancak onlarda Giritlilerden farklı olarak 'tanrılar kültü'nün pek gelişmemiş olduğu, buna karşılık 'ölüler kültü'nün önemli bir yer tuttuğu anlaşılmaktadır (Arslan, 2006: 134-135).

Hançerlioğlu (1975:234), Herodotos'tan aktarımla Helen dininin; biçim ve niteliklerinin ayrıntılı olarak Homeros ve Hesiodos tarafından oluşturulduğunu, onlar vasıtasıyla efsanelerin antropomorfik bir anlatımla yeniden hayata döndürdüklerini belirtir (Hançerlioğlu, 1975: 234). Ahmet Arslan (2006: 135), bunlara ek olarak "Homeros'tan önceki Yunan dinlerinde ruh hakkında maddi bir anlayışa ve ölümden sonraki..." hayata inancın varlığına rastlandığını, Homeros ve Hesiodos'un çoktanrıci ve insan biçimci mitolojik tanrılar dinini geliştirdiklerinde, söz konusu inançların kalıntı halinde geniş halk tabakalarında varlığına rastlandığını belirtir.

Erhat (1996:9), Yunan mitolojisini, Doğu'nun dinleriyle kıyaslayarak Yunan'da din adamlarının denetiminde olmayan laik bir anlatı üzerine ozan, şair ve sanatçılarca inşa edilmiş bir geleneğin varlığından söz eder. Bu gelenek Yunan düşüncesinin temelini oluşturur. Söz konusu efsanelerde insan, hayvan ve tanrılarının ilişkilerine dair birçok bilgiyi bulmak mümkündür. Yunan mitolojisinde tanrılarının antropomorfik özellikleri Doğu inanç sistemleri ile kıyaslandığında oldukça belirgindir. Nitekim Antropomorfizm, insan biçimci bir evren ve tanrı tasavvurunun neticesinde ortaya çıkmıştır. Hançerlioğlu (1975: 59), insanın çevresindeki her şeyi canlı sayma tutkusunun neticesi olarak ortaya çıkan bu anlayışın ilkel animizmin bir kalıntısı olduğunu belirtir. Bu animizm, ters yüz edilmiş biçimlerde Yahudilik (Tanrı ile güreşen Yakup/İsrail kıssası) ve devamı olan müesses Hristiyan Roma İmparatorluğu'nda da (Baba-Oğul) kendine yer bulmuştur.

Yunan teolojisi, tanrıları insani özelliklerle tasvir etmiştir. Dünya tanrıların mücadele alanına dönüşmüştür. Yunan mitolojisinde evrene dair işler tanrılarca paylaşılmıştır. Bu durum çekişme ve çatışmaları beraberinde getirmiştir. Tanrılar antropomorfik özellikleriyle dünyada süregiden bir hayat kurmuşlardır (Homer, 2008: 90). İnsana ait tüm özelliklere sahip olan tanrılar, özellikle monoteist dinlerde görülen kusursuzluğu ifade eden yaratıcı tasavvurundan uzaktır. Doğu toplumları, kusursuz kralları tasvir ederken Batı, zaafı olan tanrıları metinlerinde anlatmıştır. İnsan biçimli tanrılar yeme içmeye ve eğlenceye düşkündür. Bir insan gibi öfkelenir, öfkelerini teskin için şarap içip müzik dinler (Homer, 2008: 88). Anlatıcının sınırlılıklarına bağlı olarak aşkın varlıkların tanımlamaları da insani özelliklerin ötesine geçememiştir. Olgun (2020: 3918), Eski Yunan dünyasında insanın her şeyin ölçüsü olarak tarif edilmesinin ardında Eski Ahit'ten tevarüs edilen yaratılış hikâyesinin yansımalarının olduğunu belirtir. Bu anlayış, Antik Yunan'da hayvanları insanın sınırsız istifadesine sunan, hayvanları nesneleştiren bir geleneğin oluşmasına neden olmuştur.

Mitolojik eserlerde, Yunan düşüncesinin hayvanları anlatıya dâhil ettikleri en önemli alanlardan biri kurban meselesidir. Antik Yunan düşüncesinde sınırları belirlenmiş bir din anlayışı olmamakla beraber, yaşam içerisinde meydana gelen menfi-müspet her olay tanrısal öfke ve hoşnutsuzlukla ilişkilendirilmiştir. Bu öfke ve hoşnutsuzluk hali; tanrılara sunulan ya da sunulmayan kurbanlarla ilişkilendirilmiş ve kurban törenleri Yunan geleneğinin en önemli ibadet biçimi haline gelmiştir. Antik Yunan'da kralın günlük işleri dışında bir de dinsel görevleri vardır. Tanrılara adak adamak, yalvarmak ve kurban kesmek onların asli görevlerindendir. Kralın bu görevleri tüm sorumluluklarından öncedir. Antik Yunan'da hayvan sürülerinin bolluğuna istinaden tanrılara yüz sığır ve koyunluk kurban törenleri olağan ritüellerden sayılmıştır. Homer, dünyasında başrahip, kralın kendisidir. Diğer rahipler de kralın oğulları veya akrabalarıdır (Homer, 2008: 51). Kurban olayı Homer'un İlyada'sında ayrıntılarıyla yer alır. Buna göre kurbanlıklar; en iyi boğa ve koyunlardan, domuzlardan, keçilerden işe koşulmamış, bir yaşında buzağı, düve, ve kuzulardan seçilmiştir (Homer, 2008: 77, 83, 178, 252, 513). Kurban törenlerinin kuralları tapınak duvarlarına asılmıştır. Tanrılara sunulan kurban, tanrının cinsiyetine ve konumuna göre değişkenlik göstermiştir. Tören sırasında; üçlü, yüzlü kurbanlar dua şarkı ve dans eşliğinde kesilir. Kurban sunumunda farklı yöntemler izlenmiştir. Bunlar; hayvanın kesilmesi, yakılması ya da bir organından kan akıtılması

şeklindedir. Eski Yunan'da sayıları oldukça kabarık olan tanrı ve tanrıçalara her biri için belirlenmiş ritüellerde evcil-yabani hayvanlardan, kuşlardan ve balıklardan kurbanlar sunulmuştur. Bu törenlerin amacı tanrıların övülmesi ve şükranların sunularak yardım istenmesidir. Tanrılar, törenlerin şeref konuğudur. Kurban olacak hayvanların sakat olmamasına, kurbanlıkların en iyi hayvanlardan seçilmesine özen gösterilmiştir. Bunun dışında Yunan kültüründe yılda bir kez de atlar kurban edilmiştir (Armutak, 2004: 176-177).

Kara hayvanları ile ilgili kurban ritüelleri ve hayvan algısı dışında deniz canlılarıyla ilgili de Yunan düşüncesinde pek çok kült ve detay söz konusudur. Anadolu ve Yakındoğu'ya komşu olan Yunan coğrafyasının hayvan düşüncesinin teşekkülünde; komşu coğrafyalardan mülhem ibadet, uygulama ve anlatılar etkili olmuştur. Denizlerle çevrelenmiş Yunanistan'da deniz canlılarına yüklenen anlamlar iyi ve kötü olayların yorumlanması, denizci hikâyeleri ve mitolojilerle şekillenmiştir. Milattan önce 7. yüzyıldan itibaren denizciliğin yaygınlaşması üzerine Grek mitolojisine balıklarla ilgili çok sayıda inancın girdiği bilinmektedir. Örneğin yunus balığı, Grekler arasında sevgi ve yardımlaşmanın sembolü ve deniz tanrısı Poseidon'un kutsal hayvanı olarak görülmüştür (Demirci, 1998a: 83). Yunus balığı, Apollon'un da en sevdiği hayvandır. Apollon'un birisine yardım eli uzatmak istediğinde yunus balıklarını gönderdiğine inanılmıştır (Gezgin, 2019: 43). Hippokampos diye isimlendirilen küçük denizatları da Nereidlerin (deniz perileri) binek hayvanlarıdır. Siren'ler olarak bilinen yarı kadın, yarı balık olan kötü deniz perileri (deniz kızları) mitolojik varlıklardır. Kayalıklarda denizcileri ayarttıklarına ve gemilerinin parçalanmasına sebep olduklarına inanılmıştır (Hançerlioğlu, 1975: 246-577). Bu türden mitolojik yarı hayvan ve yarı insan varlıkların tanrılarla iletişimleri olduğu düşüncesi, tanrıların gerçek dünyanın işleyişine müsbet ya da menfi etkilerinin olduğuna duyulan inanç, her pagan kültüründe olduğu gibi Yunan kültüründe de sıklıkla rastlanılan bir gelenektir. Bu varlıklar, aşkın olanla iletişimde ara form olarak değerlendirilmiş, insan ile tanrıların arasındaki iletişimin bir vasıtası oldukları düşünülmüştür.

Antik Yunan kültürünün şair ve ozanlarının evrene ve insan-hayvan ilişkilerine dair mitolojik açıklamalarına cevap; hakikatin bilgisine akıl, deney ve gözlemle ulaşılacağını söyleyen doğa filozoflarından gelmiştir. Filozoflar efsaneler yerine; varlık, evrenin oluşumu, doğa olayları ve insan-hayvan ilişkilerine dair birçok olgu ve olayı

deney-gözlem yaparak, sorular sorarak ve doğayı inceleyerek yanıt bulmaya çalışmışlardır. Bu sebeple de ilkçağ Batı düşüncesinde hayvana dair fikirlerin sistemli geliştiği ilk alan felsefe olmuştur. Felsefe, “Milet’te doğmuş Yunanistan’a geçerek orada gelişmiştir. Felsefenin özü; dinî ve mistik karakter taşıyan Doğu düşüncesinin öncülüğünde atılmış olmakla birlikte insan aklının araştırmacı, irdeleyici ve sistemleştirici özelliğinin bir ürünü olarak Yunanistan’da geliştiği felsefe tarihçilerince ifade edilmektedir (Kaya, 1995: 311).

Cevizci’ye (1999: 60) göre felsefenin içine doğduğu kültür, efsaneler üzerine inşa edilmiş bir dünyadır. Bu vasatta felsefe, mitlerden ya da çok tanrılı dinlerden kopuşu ve doğal olayların yine doğal nedenlerle açıklanması gerektiği inancıyla başlamıştır. Felsefe, varlığın mahiyetine ilişkin sorular sorarken çevresinde var olmaya devam eden insan dışı varlıkları da sorularının içine dahil ederek açıklamalarını genişletmiştir.

Bu bağlamda bir varlık olarak hayvan ve hayvana dair meseleler ilk dönemden itibaren sistemli bir uğraş olarak felsefenin içinde yer almıştır. İlk Çağ filozofları açısından hayvanlar, gerek hareket edebilme yetenekleriyle, gerekse olaylar karşısında verdikleri saldırma, kaçınma vb. tepkileriyle canlı ve hissedebilir bir varlık olarak tanımlanmıştır. Bu tanımlamalarda ‘karşılaştırma’ bir metot olarak kullanılmıştır. Kıyas yapılan varlık, ontolojik olarak bir üstteki ve alttaki olarak değerlendirilmiş; insan-hayvan kıyaslamasında akıl, dil becerileri, siyaset düşüncesi gibi insana ait özellikler referans kabul edilmiştir. Böylece insan; hayvana nispet ile bir konum kazanırken hayvan da bitki ile kıyas edilmiş ve canlı, hareketli olma vasfı ile bitkiye nazaran bir üst basamakta değerlendirilmiştir. Timofeeva (2018: 16), bu sınıflama biçimine dikkat çeker. Ona göre “hayvanda kendisini tanıyan insan kendisini ondan” ayırmıştır.

Yunan felsefesinde Sokrates ilk defa insan ile hayvanın yaşam ilkeleri arasında bir karşıtlık, ikilik olduğunu iddia etmiş; insana ait zekâ ile hayvana ait içgüdünün birbirinden ayrı ve birbirine karşı olduğunu söylemiştir. Simondon (2019: 10), Sokrates’le birlikte insan kavramının icat edildiğini doğadaki her şeyle insan arasındaki radikal mesafenin ve antropolojik farklara dayalı bir hümanizmin bu şekilde ortaya çıktığını belirtir. “Platon ise bu ayrımı belirginleştirerek doğada olan üç imgenin ilki olan zekâyı (noûs) insanların, içgüdü (thumos) hayvanların, arzuyu (épithumia) ise bitkilerin karakteristiği olarak” sınıflandırmıştır (Gökçen, 2019: 13).

Aristoteles, Sokrates ve Platona göre daha kapsamlı bir tasnif yapmış, ilk defa hayvanı konu edinen geniş açıklamalarını ortaya koymuştur. Aristoteles'in bu alanda detaylı çalışmalar yapabilmiş olmasında öğrencisi Büyük İskender'in kendisine bitki ve hayvan türleri ile ilgili geniş bir koleksiyon oluşturma imkânını sunmuş olmasının payı büyüktür (Störig, 2000: 279).

Aristoteles'in yaklaşımında bir düzen ve bu düzen içinde de hiyerarşi söz konusudur. O, bitkilerin hayvanlar için, hayvanların ise insanlar için var olduğuna iddia etmiştir.

“Evcil hayvanlar, insanın onlardan sağlayabileceği besinin yanı sıra, kullanabileceği gibi kullanması için, vahşi hayvanların da hepsi değilse bile çoğu, yiyecek olarak işe yarar ve başka bakımlardan kullanılır; kendilerinden giyecekler ve araçlar yapılabilir. Doğanın amaçsız bir şey yaratmadığına, boşu boşuna bir şey yapmadığına inanmakta haklıysak! Doğa tüm şeyleri özel olarak insan için yapmış olmalıdır.” (Aristoteles, 1975: 18-19).

Aristoteles'e göre bitkilerin yaşamak için gösterdikleri çaba, beslenme ve çoğalma çabasıdır. Hayvanlar bunlara ek olarak duyularla algılama ve yer değiştirebilme becerisine kavuşmuştur, insanlarda ise bütün bunların da üstünde bir düşünme yeteneği bulunur. Buna göre, ruh üç türdür: Beslenmeyi sağlayan bitki ruhu, duymayı sağlayan hayvan ruhu ve düşünmeyi sağlayan insan ruhudur (Störig, 2000: 297).

Aristoteles (2016:13-14), hayvanların doğal olarak duyumsamaya sahip olduklarını, bazılarında anımsamanın olmasına karşın bazılarında bu yetinin olmadığı ve bu yüzden de anımsama imkânına sahip olan hayvanların akli başında ve öğrenmeye daha açık varlıklar olduğunu belirtir. Ona göre hayvanlar, izlenimler ve anılarla yaşar ve deneyimden pek az pay alırlar. İnsan ise zanaat ve akıl yürütmeye birlikte yaşar. İnsanların anımsamalarından deneyim meydana gelir, benzer şeylere ilişkin anılar deneyimlerin imkânını tamamlar.

Aristoteles'e (1975: 7-10) göre doğal gelişim sadece tabiat hadiselerinde değil, devletin ortaya çıkışında da işlevsel bir kavramdır. Dişil ve eril birlikteliği buna en iyi örnektir. Bu eğilim insanda, hayvanda ve bitkilerde de görülür. Doğanın kendilerine benzer olanı çoğaltma isteği kaynaklı bu eğilim, devlet idaresinde yöneten-yönetilen şekline dönüşür. Yönetme ve yönetilme, korunma amaçlı olup zekânın ön plana çıktığı bir alandır. Efendi, zekâsıyla ön plana çıkarken köle beden gücüyle var olur. Doğallık, erkeğin kadına üstünlüğünde zekâ ile kendini gösterir. Kadın ile kölenin durumuna gelince Aristoteles, kadını köleye üstün kılan meziyetleri sayar ve köleden farkını ortaya

koyar. Aristoteles açısından hem kadın hem de köle belli işlerin yerine getirilmesinde araca dönüşerek farklılaşır. Ancak kadın, daha spesifik bir alanda çalışması ile köleden ayırdır. Aile denilen en küçük birlikteliğin, erkeğin yanında kadın ve kölelerin bir araya gelmesiyle oluştuğunu ifade eder. Kölelerin zengin adam için, hayvanların ise yoksul adam için olduğunu belirten Aristoteles'e göre bu birlikteliklerin tamamı doğaları gereği normal olana karşılık gelir. İnsanın -özelde erkeğin- kendisi bir hayvan olsa da onu diğer hayvanlardan ayıran özelliği siyasal yanıdır. İnsan, politik bir hayvan olarak diğer hayvanlardan ayırdır. Aristoteles, becerinin tek başına bir topluluk oluşturabilme yetisi olmadığını, diğer hayvanların da topluluk olarak bir araya gelebildiklerini belirtir. Ona göre insan, dil gelişimi sayesinde konuşabilen bir hayvandır. Diğer hayvanların da ses çıkarabildiğini bununla haz ve acıya karşı duyarlılığını ifade edebildiğini belirten Aristoteles; insanın iyi ile kötüyü, doğru ile yanlış, hak ile haksızlığı sezebilen ve bunları anlamlı konuşma yetisi ile ifade edebilen akıl sahibi canlı olarak tam olgunluğa erişmiş ve diğer hayvanlardan ayrılmış varlık olarak tarif eder.¹⁰

Aristoteles'in tasnifinde Antik Yunan felsefesinin etkileri kadar, antroposantrik bir dile sahip olan Yahudi kültürünün etkilerinden de söz edilebilir. Aristoteles, yaşamayı olanaklı ve değerli kılma noktasında köle ve hayvanların siyasal erkten yoksun olduklarını belirtir. Ona göre bu mahrumiyet doğanın gereğidir ve üzerinde düşünülmeyi bile gerektirmez. Aristoteles doğanın gereği kavramına yüklediği anlamdan dolayı var olanı, olanla açıklama yolunu tercih etmiştir. Olması gereken üzerinden bir düşünme yolunu tercih etmez. Kısacası ona göre "köleler ve hayvanlar özgür varlıklar değildir ve mutluluktan pay alamazlar." (Aristoteles, 1975: 83).

Antik Çağ ve sonrasında Batı'nın hâkim düşüncesi Aristo'nun felsefesi etrafında toparlanmıştır. Gerek İncil'in gerekse Tevrat'ın hayvanlara karşı insanı tanrısal bir surette üstün tutan tavrı da Aristo felsefesinin bu konuda güçlü kalmasına destek sunmuştur. Orta Çağ'da Augustinus ve Thomas Aquinas gibi Hristiyan felsefecilerin hayvanların akıl yürütme yetisinden yoksun varlıklar olarak insana nazaran daha alt seviyede oldukları tezini, Aristo'dan referansla kullanmalarıyla Hristiyanlık düşüncesi içerisinde hayvanın konumu teolojik ve felsefi olarak belirlenmiştir (DeGrazia, 2006: 14-15).

¹⁰ Heike Baranzke (2019: 13-14), Helen ve Yunan felsefesinde akıl üzerinden bir ayrımın sadece insan-hayvan ilişkilerinde değil, ilk yaratılıştaki özel Tanrı-insan arasındaki ilişkiden de kopuşu ifade ettiğini belirtir.

Semavi dinler, insan-hayvan ilişkilerine dair, pagan inanç sistemleriyle kıyaslanmayacak ölçüde bir tutarlılık ortaya koymuştur. Her şeyden önce tek bir tanrı inancı, politeist inanç biçimlerinin hayvana ilişkin oluşturduğu iyi-kötü, güzel-çirkin algısını ortadan kaldırmış ve bunun yerine helal-haramlardan müteşekkil ölçüsü ile hayvana hasredilmeyen ancak bunun yanında insana sınırlar getiren bir ölçüyü açığa çıkarmıştır. Bir çok hayvan hakları kuramcısı, sembolik anlatımlarda hayvana dair olumsuzlayıcı anlatıların kutsal metinlerde yer aldığını söylese de bunların mecaz boyutları göz ardı edilmemelidir.

4. SEMAVİ DİNLERDE İNSAN-HAYVAN İLİŞKİLERİ

4.1. YAHUDİLİK DÜŞÜNCESİNDE İNSAN-HAYVAN İLİŞKİLERİ

Yahudi geleneğinin en önemli kaynağı olan Tevrat, hayvanlara dair birçok hüküm ve mesel içerir. Tevrat'a göre insanın hayvanla ilk muhataplığı, yasak ağaca yaklaşması konusunda yılanın sözlerine kanmasıyla başlar. Yaratılış kıssasının üçüncü bölümünde yer alan bu meselin erkek, kadın ve hayvandan oluşan üç ana aktörü vardır: Kadın, güçlü ve zayıf taraflarıyla merkez konumundadır. Aldanandır çünkü akli melekelerini yeterince kullanamaz, arzularına yenik düşer. İkna edendir çünkü erkeğinin zaafalarını iyi bilendir. Yılan, öyküde insana ait iki önemli duygunun, ölümsüzlük ve iradenin, ortaya çıkarıcısıdır. Meselde oynadığı rol ile yılan, yaptığıнын bedelini hayvanların en aşağılığı olarak tanımlanıp insan ile düşman kılınarak öder. Âdem Peygamber ise tanrı tarafından yeryüzünün hükümdarı olarak yaratılmıştır. Buna karşın kendinden var edilen kadına karşı zaafi nedeniyle tanrının emirlerine karşı gelmiş ve neticesinde de dünyada çalışmaya mahkûm edilmiştir. Kurgu açısından hayvana (yılana) dair olumsuzluklar içeren bu hikâye insan-hayvan birlikteliğinin geçmişine dair önemli bir anlatıdır. Nitekim hayvan hakları savunucularının semavi perspektife karşı öncelikli olarak eleştirilerini bu anlatı üzerinden geliştirdikleri görülür.

Yahudi geleneğinde insan-hayvan ilişkilerine dair ilk göze çarpan özellik ontolojik tasniftir. Tevrat, yaratılış hadisesini evrenin oluşumu ile başlatır. Canlı türler için her şey hazır hale getirildikten sonra bitkiler, hayvanlar ve nihayetinde insan yaratılmıştır. Tanrı, insanı hükümdar olarak kendi suretinde yaratmış yeryüzündeki her şeyi onun emrine vermiştir (Tekvin:1-26). Kadını ise ona yardımcı kılmıştır (Tekvin 2: 18). Bu sıralamaya göre kâinat canlı varlıklar için, bitkiler hayvanlar için; meyve, sebze ve hububat ise insanlar içindir. Yaratılanların hepsinin ismini Âdem Peygamber bizzat

kendisi verir. Çünkü hepsinin hükümdarı olarak o tayin edilmiştir (Tekvin 2: 18-21). İnsanın yaratılan varlıkları isimlendirmesi meselesi Tevrat' ve Kur'ân-ı Kerim' de yer alır. Bu adlandırma meselesi sadece hükümlan olmayı değil, bunun yanında evrene dair bir kavrayış yeteneğine de işaret etmektedir. Her ne kadar özellikle Tevrat, katı bir insan merkezilik ortaya koyuyor olsa da monoteizm nihayetinde her şeyi yatarıcı güce bağlamaktadır. Bu meseleyle ilgili olarak Şaban Ali Düzgün (2017: 59), Gerhard van Rad'ı anarak bir varlığı isimlendirmenin, o varlığa sadece bir nitelik atfetmek anlamına gelmediğini bunun ötesinde anlam ve önem kazandırmayı da içerisinde barındıran bir eylem olduğunu ifade eder. İnsanın varlıkları isimlendirmesinin; dağ, taş, bitki hayvan vd. ortak bir hayatın parçaları olarak ya da yaşamın bizzat kendisini tanımlamak manasına geldiğini belirtir. Tanrı biçimlendirmiş, yaratmış ancak isimlendirmeyi insana bırakılmıştır. Bu işin insana bırakılması o andan itibaren devam eden ve edecek olan ilişkiler ağının ilk merhalesidir. İnsan tanımladığı dünyanın hükümlanlığını, halifeliğini üstlenmiştir.

Âdem Peygamber'in ilk uğraşı çiftçiliktir (Tekvin 2: 15). Tevrat'a göre Aden'e yerleşim tarımın da başlangıcıdır. Âdem Peygamber'in çocukları Habil ve Kayın ise hayvancılık ve tarımla uğraşmış, kurban ve sunu ibadeti ilk defa bu dönemde icra edilmiştir (Tekvin 4: 2-5). Tevrat'a göre Âdem ve Nuh Peygamber arasında insan soyu hızla çoğalmış yeryüzünde kötülük artmıştır. Tanrı, insanı yarattığına pişman olmuş onunla birlikte hayvanları da yeryüzünden silip atmaya karar vermiştir (Tekvin 6: 5-7). Akabinde Nuh Peygamber'den bir gemi yapıp ailesini, temiz ve kirli sayılan hayvanları gemiye almasını emretmiştir. Kırk gün kırk gece süren tufanda Nuh Peygamber ve gemisinde bulunanlar dışında her şey yok edilmiştir (Tekvin 7: 1-4). Yahudi geleneği açısından tufan olayı hayvanlara dair önemli tanımlamaları içerisinde barındırır. Yeniden bir yaşamın teşekkülünde hayvanlardan çift olarak türlerin alınmasıyla türlerin devamı sağlanmıştır. Hayvanlar gemiye alınırken temiz ve kirli olarak tanımlanmış ve böylece daha sonraki dönemde Yahudi kimliğinin ayırıcı vasıflarından birisi olarak yenilip-yenilmeyecek ya da beslenip-beslenmeyecek hayvanlara dair sınırlar çizilmiştir (Tekvin 8: 1-19). Nuh Peygamber ve ailesi, gemiden iner inmez öncelikle sunak hazırlanmış ve kurban ateşi yakılmıştır. Temiz sayılan kara hayvanları ve kuşlardan "yakmalık" hediyeler sunulmuştur (Tekvin 8: 20). Ardından tanrı, Nuh'u ve oğullarını kutsayarak kanlı et dışındaki bütün canlıları insanlara yiyecek olarak vermiştir (Tekvin 9: 1-4).

Tevrat’a göre Âdem ve Nuh Peygamberler arası dönemde var olmayan bir uygulamayla kansız et, insanlar için tufan sonrasında gıda niteliği kazanmıştır.

Tevrat’ta Yahudilerin neleri yiyip yiyemeyeceği ile ilgili hükümlerin dönemlere göre değiştiği görülür. Tevrat’a göre tanrı; ilk insana yiyecek olarak tohum veren her otu, tohumu meyvesinde bulunan her meyve ağacını vermiştir (Tekvin: 29). Hayvanlar içinse yeşil otları yaratmıştır (Tekvin 2: 30). Bu pasuklarda insanın ilk gıdası hububat, meyve ve sebzeden ibarettir. İnsana hayvansal ürünleri yiyebileceği ile ilgili bir hüküm veya imaya yer verilmemiştir. Yahudilere ve hayvan hakları savunucularına göre ilk insanlar, bu ayetlere istinaden vejetaryen bir beslenme ile hayat bulmuştur. Bu beslenme tarzı, Nuh Peygamberin tufan olayı sonrasında kadar da bu şekilde devam etmiştir. “Bazı Yahudi bilgelerine göre Mesih zamanında hem insanlar hem de hayvanlar vejetaryenliğe tekrar geri döneceklerdir” (Aydın F. , 2021: 146).

Yahudilerce beslenme, bedensel yaşamın kaynağı olduğu kadar Yahudi kimliğinin ayırıcı vasıflarındandır. Dünyanın her yerinde Yahudi beslenme alışkanlıkları özellikle var oldukları coğrafyalar göz önünde bulundurulduğunda (Hristiyan coğrafya) onları diğer inanç kimliklerden ayırmıştır. Yahudilere göre insan, yediği şeyden başkası değildir. Yahudilikte eti yenen-yenmeyen hayvanlar ve bunları pişirme biçimleri detaylandırılmış, karşut denen dinsel kurallara bağlanmıştır (Aydın M. , 2015: 341). Karşut, İbranice’de yenilmesi uygun ya da helâl olan yiyecekleri belirtmek için koşer (câiz) kökünden türetilmiştir (Demirci, 1998b: 174). Tevrat’a göre insanların yeme-içme ile ilgili ilk sınırları, Aden’de Âdem Peygamber ve eşine sunulan sınırsız nimetler (hayvan eti dışında) ve bir meyvenin yasaklanmasından ibarettir (Tekvin 2: 16-17). Et, ilk insanların yeme alışkanlıkları içinde yer almamıştır. Yeme alışkanlıklarındaki köklü değişim Nuh Peygamber’e tufan sonrasında bildirilen hükümlerle başlatılmıştır. Kanlı et dışında bütün hayvanların yenilebileceği Nuh Peygamber’e bildirilmiştir. Yahudi geleneğinde kapsamlı yasaklar, Musa Peygamber’e Sina’da bildirilmiştir. Bu kurallara göre eti yenen, kurban olarak takdim edilen ‘tahor’ ve eti yenmeyen kurban olarak takdim edilemeyen ‘tame’ olarak tanımlanmıştır. Levililer ve Tesniye bölümünde; kara hayvanlarından çatal tırnaklı olup geviş getiren deve, kaya porsuğu, tavşan ve domuz hariç bütün hayvanlar yenilebilir. Dört ayaklı olup da pençeleri üzerinde yürüyen, leş yiyen bütün hayvanlar murdar sayılmıştır. Deniz canlılarından kanatlı ve pullu olanlar Yahudi inancına göre temizdir. Kanatsız ve pulsuz deniz canlıları yenilemez. Uçan

hayvanlardan temiz kuşlar yenebilir: Yirmi bir kuş çeşidi temiz değildir ve yenilemez. Dört ayak üzerinde yürüyen kanatlı haşeratin hepsi mekruhtur yenmez: Sadece dört tür çekirge için yeme izni verilmiştir. Yerde sürünenlerle ayaksız veya ayakları çok küçük olup sürünüyormuş görüntüsü veren gelincik, fare ve dört cins kertenkele de murdardır. Bu beş grup hayvanın yenilmesi yasak olduğu gibi putlara kurban edilen, boğulan, hastalıktan ölen veya başka hayvanlarca yahut yırtıcı kuşlarca öldürülen hayvanların yenilmesi yasaklanmıştır. Ayrıca kan ve iç yağı gibi hayvana ait sıvı ve parçaların tüketilmesi de yasaklanmıştır. Yahudi gelenekte yasak olan hayvanların leşlerine dokunmak da yasaktır. Temiz olmayan hayvanların leşlerine dokunan, onları taşıyan akşama kadar murdar sayılmıştır (Armutak, 2008: 44 - 46).

Hayvanların bir kısım et, uzuv ve sıvılarının tüketiminin yasaklanmasında temiz-kirli ayrımının dışında dikkat çeken diğer husus; hayvan kanının tüketiminde ortaya çıkar. Bu yasaklama kanda bulunduğu varsayılan can (ruh) ile ilişkilidir (Tekvin 9: 4). Ruha atfedilen kutsiyet, hayvanın iç yağı için de geçerli sayılmıştır. Yağ yakma ve kokusunun göğe yükselişi ve tanrının bu kokudan hoşnut olması (Levililer 8: 25-28) sebebiyle iç yağının da Yahudilik'te yasaklandığı görülür. Söz konusu yasak uyluk etinin tüketimini de içine alır. Rivayete göre Yakup Peygamber bir adamla (tanrı) güreşmiş, adam onu yenemeyeceğini anlayınca uyluk kemiğine başı ile vurarak onu sakatlamıştır. Tanrı (adam kılığında), günün ağarmakta olduğunu söylediye de Yakup Peygamber güreşi bırakmamış akabinde tanrı, adının Yakup olduğunu öğrendiği peygambere İsrail (tanrıyla güreşen) ismini vererek onu kutsamıştır (Tekvin 32: 24-32). Uyluk eti tanrısal dokunuşa istinaden kutsal sayılmıştır. Bu kutsama ile koşerin belirleyicisi de tanrı sayılmıştır. Tevrat'ta koşer kavramı yerine, gıdaların yenilip yenilemeyeceğini anlatmak için 'tahor', 'tame' ve 'toeva' gibi kavramlar kullanılmıştır. İsrailoğullarının yemeleri için izin verilen hayvanlar Levililer 11 ve Tesniye 14. bablarda ayrıntılı olarak anlatılmıştır. Bu bablarda belirtilen emir ve yasakların tamamına koşer yasaları denilmiştir (Kurt, 2010: 107). Bunların dışında temiz sayılmasına rağmen et ve süt ürünlerinin birlikte tüketimi de yasak kılınmıştır (Çıkış 23: 19). Bu ürünlerin birlikte tüketimi yasak olduğu kadar, bunların aynı kaplar kullanılarak pişirilmesine de müsaade edilmemiştir. Dindar Yahudiler gerek evlerinde gerekse dışarda bu ürünleri aynı yerde pişirmedikleri gibi satışını da yapmamaktadır (Aydın M., 2015: 342). Agamben (2020: 9-10), dini metinlerde yapılan

atıflardan yola çıkarak koşer uygulamalarının bir gerilim ve kaygı kaynağı olduğunu, bu prensiplerin cennette ortadan kalkacağına belirtir.

İnsan-hayvan ilişkilerinin Yahudi inanç sisteminde ortaya çıktığı en önemli olgulardan biri kurban ibadetidir. Kurban, pek çok din ve toplumda kanlı ve kansız olmak üzere var olan bir ibadettir. Farklı türde uygulamalarına karşın genellikle kurban denildiğinde dinin uygun gördüğü hayvanların yaratıcıya takdimi şeklinde uygulanmıştır. Kurban, kelime olarak Yahudilikten İslâm'a kadar semavi dinlerde kullanılagelen bir kavramdır. Kurban, Sami dillerinde 'yaklaşmak' anlamına gelen 'k-r-b' kökünden türetilmiştir. Bütün dinlerde insanın tanrı'ya saygısını ve şükürünü sunmak, onun takdirini kazanmak ve affını istemek için belirli şeyleri sunmasını ifade eder (Bayrakdar, 2016: 104). Nitekim Tevrat'ta muhtelif yerlerde farklı tanımlamalar ile insanın yaratıcısına yaptığı sunularla ilgili olarak; kurban karşılığında 'bağış ve vergi' manasındaki 'minha', 'yaklaştıran şey' anlamında 'gorban' ve 'kutsal kan dökme'yi ifade eden 'zebah' kelimeleri kullanılmıştır (Güç, 2002: 433). Tevrat'ta ilk kurban ibadetine Âdem Peygamber'in oğulları Habil ve Kayın'ın takdimelerinde (Tekvin, 4: 4) rastlanır. Kurbanın cinsi ve ibadeti ile ilgili önemli kırılma noktası İbrâhim Peygamber'in, oğlu İshak'ı kurban etme olayıdır. Tevrat'ta 'İbrâhim'in Denenmesi' bölümünde tanrı, İbrâhim Peygamber'den oğlu İshak'ı kurban etmesini istemiştir. İbrâhim Peygamber, emre uyarak İshak'ı kurban edeceği sırada kendisine koç hediye edilmiştir.

Yahudilikte mezbahanede hayvan kesme ritüeli, zamanla kurban ibadetinin bir parçası olmuştur. Mezbahane uygulamasının Nuh Peygamberle birlikte başladığı bilinmektedir. Kurban ibadeti, özü itibarıyla yakınlık ve bağlılığı ifade eder. Ayrıca insanları düçar olduğu; bela, hastalık, afet vb. olaylar karşısında yaratıcıya bir sunu ile günahların affı, belaların uzaklaştırılması için de yapılan bir ibadettir. Bir de "günah keçisi" uygulaması vardır ki bu uygulama insanların kusurlarına kefaretilik olarak günahların hayvana yüklenmesi şeklinde ortaya çıkmıştır. Hatta öyleki bu tanımlama deyimleşerek farklı kültürlerde de kullanılır hale gelmiştir¹¹ (Tuğrul, 2021: 123-124). Nuh Peygamber'in yaşadığı Tufan hadisesi, Tekvin'de insanların işlediği günahların karşılığı

¹¹ (Levililer 5: 1-4,6); (Kişi) gördüğü ya da bildiğine tanıklık etmeme, hayvan leşine dokunma, bilmeden kirli sayılan bir insana ya da insandan kaynaklanan kendisini kirletecek herhangi bir şeye dokunma, kötülük ya da iyilik yapmak için düşünmeden ve ne yaptığını bilmeden yemin etme durumlarında günahlarının kefaretilik olarak RAB adına bir suç sunusu getirmelidir. Bu sunu küçükbaş hayvanlardan olmalı. Dişi bir kuzu ya da keçi olabilir. Kâhin, kişinin günahını bağışlayacaktır.

olarak yollanan bir ceza olarak tasvir edilmiştir (Tekvin 8: 20-21). Bunun dışında diğer ilahi dinlerde de görüleceği üzere Rabbe bağlılığın, yakınlaşmanın işareti olarak da kurban hadisesinin söz konusu olduğu görülmektedir. Nuh Peygamber'in dışında diğer peygamberlerin de kurban sunusunda bulunduklarını gösteren bölümlere Tevrat'ta ulaşmak mümkündür. Buna göre; Hz. İbrâhim'in kumru, güvercin gibi hayvanları tanrı'ya sunduğu (Tekvin 8: 20, 13: 18, 15: 7-11, 17-21), İshak Peygamber (Tekvin 26: 25) ve oğlu Yakup tarafından da kurban geleneğinin devam ettirildiği bilinmektedir. İsrailoğullarında kurban ibadetinin farklı uygulamalarla birlikte Kudüs'teki Süleyman Mabedi'nin Romalılar (Titus) tarafından yıkılışına kadar sürdüğü bilinmektedir (Güç, 2002: 434). Süleyman Mabedi'nden önce Yahudilerin kurban ve sunularının nasıl takdim edildiğine dair Tevrat'ta bir açıklama yoktur. Musa Peygamber ile birlikte bir mekân tasavvurunun oluştuğu ve kurban sunusunun belirlenen mekânlarda yapıldığı görülür. Bu emir, 'Musa'nın üçüncü kitabı' olan Levililer'de kurban ibadetinin sadece Miskan'ın (Çadır) önünde yapılabileceği şeklinde belirtilmiştir. Süleyman Mabedi'nin inşasından sonra ise Yahudilerce kurban ibadetinin sadece bu mabette yapılabileceğine inanılmış, başka yerlerde kurban kesimi ve sunumu yasaklanmıştır. İkinci mabedin 70 yılında Romalılar tarafından yıkılışının ardından Yahudilerde Süleyman Mescidinin tekrar yapılacağı zamana kadar kurban ibadeti askıya alınmış, bu ibadetin yerini dua ibadeti almıştır (Bayrakdar, 2016: 104-106). Yahudiler, dua ibadetinin kurban ibadetine dönüşümünün Mesih'in ortaya çıkışından sonra olacağına inanmaktadır.

Yahudilikte yoğun bir kurban töreni göze çarpar. Bu haliyle Yahudilik, bir kurban dini olarak da tanımlanmıştır. Tevrat'ın hemen her bölümünde kurban ibadetine yer verilmiştir (Erginer, 1997: 93). Yahudilikte çeşitli kurban uygulamaları Musa Peygamber döneminde ortaya çıkmıştır. Musa Peygamber döneminde; uygun görülen hayvanları boğazlamak suretiyle sunulan kanlı kurban ve çeşitli yiyecek- içeceklerin (su, şarap) takdim edilmesi şeklindeki kansız kurban olmak üzere iki ayrı kurban ritüeli gelişmiştir. Yahudilerde kurbanlar günlük, haftalık, aylık, mevsimlik ve yıllık olarak sunulmuştur. Kurban edilecek hayvanların kusursuz ve erkek olmasına dikkat edilmiştir. Şükür ve ilk mahsul takdimeleri gibi diğer durumlarda erkekle dişi arasında tercih kişiye bırakılmıştır. Kurbanın eti hakkında yapılacak işlem, kurbanın takdim ediliş amacına göre değişiklik arz etmektedir. Yakılmak üzere sunulan kurbanın eti tamamen mezbah üzerinde

birakılırken komünyon kurbanında hayvanın, takdim eden ve yakınları tarafından yenilmesine müsaade edilmiştir (Güç, 2002: 435).

Kimlik, en basit tanımıyla kişinin kendisini tanımlama ve tanıtmaya biçimidir. Yahudilik bir din olduğu kadar bu dine dâhil olmuş insanlar için bir kimlik ifade biçimidir. Yahudiliğin milli bir din olma özelliği göz önünde bulundurulduğunda onun “bireyden çok toplum fikri üzerine kurulu” (Gürkan, 2013: 188) olduğu görülecektir. Bu çerçevede insan-hayvan ilişkileri, beslenme biçimleri Yahudilerin kimlikleri ile yakından ilişkili olmuştur. Koşer uygulamaları, Yahudilikte kimlik kartı görevi üstlenmiştir. Bu sayede Yahudiler kendilerini diğer dinlerden ve din mensuplarından ayırabilmişlerdir. Yahudiler açısından yabancılarla sosyal bağların güçlenmesi, karışık evliliklere ve asimilasyona yol açabileceği için yabancıların ürettikleri ve yedikleri şeylerden uzak durulması istenmiştir. Yabancıların tükettikleri pek çok yiyecek, özellikle et ve alkollü içecekler Yahudilere yasaklanmıştır. Yabancıların yediklerini yiyenlerin, fiziksel olarak Yahudi olmayanlara benzeyeceklerine ve bedenlerinin tiksiniyecek bir hale dönüşeceğine inanılmıştır. Örneğin domuz eti, Yahudi olmayanların yiyeceği olarak nitelendirilmiş, yabancıların en belirgin farkının bu olduğuna inanılmıştır. Yabancılar evlerinde domuz besleyip büyüttükleri için, Yahudilerin domuz çobanlığı yapması onur kırıcı bir durum olarak yasaklanmıştır. Yahudilikte domuzun yasak edilmesini, Roma yönetimine karşı gösterilen tepkinin bir ifadesi olarak da değerlendiren açıklamalar da bulunmaktadır (Kurt, 2010: 114-115). Kurbanın bizâtihi kendisi bir kimlik ifade biçimi olarak değerlendirilebilecekken Süleyman Mescidi’nin yıkılışı sonrasında kurban ibadetine ara verilmesi de bir kimlik ifade etme biçimi haline dönüşmüştür. Yahudiler o tarihten itibaren kurban kesmeyerek dinleri açısından en önemli ibadeti askıya almışlardır. Yahudiler Mehdi inançları çerçevesinde onun geleceği gün yeniden Süleyman Mabedi’nin inşa edileceğine ve çok önemsedikleri ibadetlerini tekrar hayata geçireceklerine inanmışlardır. Günümüzde dinlerde yaşanan erozyon, Yahudi gelenekleri için de söz konusu olmuştur. Bugün “liberal Yahudi cemaatleri, kurban ibadetinin artık tamamen ortadan kalkmış olduğuna inanırlar” (Bayrakdar, 2016: 105). Bu sebeple vejetaryen hareketleri desteklemektedirler. Şalom gazetesinde köşe yazısında Vali (2012), “Yahudi’den Vejetaryen Olur mu?” başlıklı yazısında neden vejetaryen olmak gerektiğini anlatır. Ona göre Yahudi geleneği zaten vejetaryen kültürün hâkim olduğu bir din anlayışına sahiptir. Çeşitli dönemlerde et tüketiminin Yahudiler açısından makul

gerekçeleri söz konusudur. Günümüzde et tüketiminin maliyetleri vb. gerekçelerle vejetaryenlik önemli bir çözüm haline gelmiştir. Yaşanan “savaşların genelde nedeni; susuzluk, açlık ve enerji kaynaklarının eksikliğidir. Toprağı, suyu, enerjiyi ve diğer tarım araçlarını israf eden, dolayısıyla da açlıkla yoksulluğun dünyada yaygınlaşmasına yol açarak savaş riskini artıran” bir beslenmenin çözümü vejetaryenlik olmalıdır. Francione & Charlton (2016: 45), Tekvin’in ilgili ayetlerini atıf yaparak “bitki üreten insanlar olarak yola tanrıyla uyum içinde çıktık tanrıyla ters düşüp Cennet’ten kovulunca Tanrı da kusurlu durumumuza uygun olarak hayvanları öldürmemize izin verdi. Eski ahit ideal duruma dönmek için en azından çabalamamızı tavsiye ediyor.” şeklinde yorum yapmaktadır.

Yahudilik açısından vejetaryenliğin kökenleri “göçebe-çiftçi toplumlar çelişkisi” (Sezer, 1981: 93) içerisinde değerlendirilebilir. Vejetaryenlik yani sebze ve meyve ağırlıklı bir beslenme yerleşik bir hayata duyulan özlemin göstergesidir. Meyve ve sebze üretimi ancak yerleşik toplumlar için geçerli olabilir. Yahudiler, Âdem Peygamber’in Aden’e yerleştirildiğine ve tarımla uğraşmaya emrolunduğuna inanmışlardır. Ancak Âdem Peygamber yasak ağaca yaklaşmaması konusundaki emre uymamış ve Aden’den kovulmuştur. İsrailoğulları için bereketli topraklardan ilk sürgün böylece başlamıştır. Yahudi tarihinde Aden’den sürülüşün ardından günümüze kadar devam eden sürgünler, Yahudi tarihinde yerleşik hayata (vadedilen topraklara) özlemi her zaman taze tutmuştur. Tarihte Yahudiler, Filistin’e yerleşmeden önce İbraniler olarak bilinmişlerdir. Sezer (1981: 93), Chouraqui’dan (1968) aktararak İbrani (öte yanın insanları) kelimesinin çivi yazısı belgelerde Babil, Mısır, Asur gibi Yakın Doğu’nun yerleşik uygarlık merkezlerine gelen ücretli asker ve köleleri tarif etmek için kullanıldığını belirtmektedir. Nitekim Yahudiler, Yakın Doğu’nun yerleşik tarım alanları dışında kalan bölgelerinde yaşamlarını sürdüren halklar olmuşlardır¹². Tevrat, Yahudi büyükleri ve atalarının göçebe olduklarından çeşitli yerlerde bahseder (Sezer, 1981: 95-96). İbrâhim ve Lut Peygamber’in büyük ve küçükbaş sürülerinin varlığı (Tekvin 13: 5-7), misafirlere körpe buzağı ikram etmeleri (Tekvin 8: 7) göçebe halkların beslenme ve yaşam biçimine atıfları içerisinde barındırır. Tevrat’ta İsrailoğullarının Mısır’dan sığır ve pek çok koyunla birlikte çıktıklarından söz edilmektedir (Çıkış 12: 38). Göçebe bir topluluğun yanında

¹² Avram Galanti’ye (1995:121) göre, Yahudi tarihi tarım toplumu olarak başlamıştır. Buna referans olarak da (Levililer 23: 10) pasuğunu sunar.

götürebileceği şeyler hayvan ve hayvansal ürünlerle sınırlıdır. Kur'ân, Yahudilerin gökten sunulan bıldırcın etini kabul etmeyerek Musa Peygamber'den; bakla, acur, sarımsak, mercimek, soğan (Bakara: 61) istediklerinden bahseder. Bu talepler sürgünlerle yorulmuş (diaspora) bir halkın yerleşik yaşama duyduğu arzunun yansımasıdır. Bu haliyle hayvancılık, doğası gereği göçebe bir yaşamı zorunlu kılmıştır. Meyve ve sebzeye duyulan arzu, yerleşik toplumlara has bir beslenme şekli olarak değerlendirilebilir.

Tarım toplumlarına özlemin yanında göçebe bir yaşam sürmek hayvan sembolleri ve hayvanlar üzerinden dini okumaları da beraberinde getirmiştir. Demirci, (1998a: 85) İsrailoğulları'nın eski inançlarının bir yansıması olarak hayvan sembollerinin sıklıkla günlük dini pratiklerde yer aldığını belirtir. Mısır'dan çıkışlarının ardından eski inançlarının yansımaları, Yahudi topluluklarında yeniden ortaya çıkmış ve putları önünde bel büküp eğilmekte olan bir topluluğa rastladıklarında Musa Peygamber'den kendileri için tapabilecekleri bir ilah yapmasını istemişlerdir (Araf: 138). Nitekim Musa Peygamber, Tur Dağı'na gitmek için yanlarından ayrılınca Yahudiler ellerindeki süs eşyalarından bir buzağı yaparak ona tapınmaya başlamışlardır (Çıkış 32: 1-4). Bu kıssalarda görüldüğü üzere hayvan imgesi ve puta tapıcılık Yahudiler için Musa Peygamber öncesinde de yaygın bir anlayış olarak görülmektedir. Tevrat'ın Musa Peygamberin bir direğe tunçtan yaparak astığı yılan heykeli ve bunun şifa dağıtıcılığından söz etmesi, Tevrat öncesi dönemde İsrailoğullarında hayvan kültürünün yaygınlığına bir işaret olarak değerlendirilebilir. Yahudi tarihinde politeist inançların farklı dönemlerde yeniden ortaya çıktığı bilinmektedir. Buzağı, yılan vb. hayvanlara kutsiyet atfedilmesi, onlara buhurlar yakılması geleneksel bir ibadetin varlığına işaret etmektedir. Tevrat, krallar bölümünde Hizkiya'nın Atası Davut gibi alışlagelen tapınma yerlerini kaldırdığını, dikili taşları yıkıp Aşera putlarını ve Musa Peygamber'in yapmış olduğu Nehuştan adındaki tunç yılanı parçaladığını anlatır (Tevrat, II. Krallar 18: 2-4). Hayvan kültürü ile bağlantılı olmak üzere Yahudi gelenek içinde buhur, yağ yakma, duman, yağ kokusu vb. unsurların sıklıkla bir ibadet şekli olarak kullanıldığı görülür. Erdem, (1992: 383) tek tanrılı bir din olmakla beraber şekli ibadetler ve dinî törenler açısından çok tanrılı dönemlerin izlerini taşıyan Müsevîlik'te buhur yakma kabına verilen adın, aynı zamanda mezbah anlamında da (Çıkış 30: 27), (İşaya 6: 6) kullanıldığını ve bunun eski adetlerin kalıntısı olduğunu belirtir.

Yahudi geleneğinde kartal çevikliğin (II. Samuel 1: 23), aslan gücün sembolü olarak değer bulmuştur (II. Samuel 1: 23; 17: 10; Süleyman'ın Meselleri 28: 1). Boğa da aslan gibi güç ve kudret ile ilişkilendirilmekle beraber ayrıca ulûhiyeti temsil ettiğine inanılmıştır (Sayılar 23: 22; Tesniye 33: 17; Mezmurlar 22: 12). On kabilenin ayrılışında kral Yeroboam, Bethel ve Dan'da yaptığı mabetlere birer boğa heykeli dikerek bu tapınmayı yeniden tesis (I. Krallar 12: 28-29) etmiştir (Demirci, 1998a: 85).

Hayvanların durumlarına bakılarak toplulukların güç, kudret, bereket ve kaderlerinin yorumlanması da Tevrat'ta geçen önemli hadiselerdendir. Firavun rüyasında yedi semiz ve yedi cılız inek görmüş, bu rüyayı Yusuf Peygamber'e yorumlatarak (Tekvin 41: 1-4) Mısır Devleti'nin yedişer yıllık planlamasını yapmasını istemiştir. İnek, gerek Yusuf Peygamber kıssasında gerekse Samiri'nin kıssasında ön plana çıkan hayvan olmuştur. Eski Mısır'da inek, hayvanların en kutsallarından biri olarak kabul edilmiş, bereket ve yerleşik hayatla ilişkilendirilmiştir.

Ayrıca Tevrat ve diğer Yahudi kaynakları efsanevi hayvanlardan da söz eder. Bu hayvanlar olağanüstülükleriyle dikkat çekerler. Leviathan bunlardan biridir. Leviathan, Talmut'a göre tanrının oyunlar oynadığı özel bir yaratıktır (Agamben, 2020: 9). O, bütün hayvanlar üzerinde hâkimiyet kurmuş bir timsahtır. Onun hâkimiyeti altında yaşamayı gururlarına yediremeyen bazı hayvanlar, otoriteyi bu hayvanın elinden almak isterler fakat hayvanın derisindeki pullar öylesine keskindir ki hiçbiri ona yaklaşamaz (Düzgün, 2017: 100). Kıyamet günü geldiğinde 'Leviathan'la dövülecek olan 'Behemoth' adlı bir diğer efsanevi yaratık da 'Enoh' kitabında yer alır. Bu dövüşün sonunda ikisi de ölecektir. Bir diğer efsanevi yaratık ise 'Ziz' adlı dev kuştur. Bu kuş gökteki tüm kuşların hâkimidir (Yanarocak, 2013).

Yahudi geleneğinin devamı niteliğinde ortaya çıkan Hristiyan inancı ise şariat olarak Tevrat'a bağlı kalmakla birlikte insan-hayvan ilişkileri çerçevesinde Yahudi gelenekten belirgin kopuşlar yaşamıştır. Bunda Yunan kültürünün, Roma İmparatorluğu'nun etkilerini de göz ardı etmemek gerekir.

4.2. HRİSTİYANLIK DÜŞÜNCESİNDE İNSAN-HAYVAN İLİŞKİLERİ

Hristiyanlık başlangıçta Yahudiliğin bir reformu ve mezhebi olarak Ortadoğu'da ortaya çıkmasına karşın 4. yüzyılda Roma İmparatorluğu vasıtasıyla Batı dünyasını temsil eden bir dine dönüşmüştür. Hristiyanlık, inananları açısından dünyanın en kalabalık

dinidir (Aydın M., 2015: 359). Doktrinel kaynakları göz önüne alınırsa Hristiyanlık her şeyden önce İsa Peygamber'in mesihlik anlayışı üzerine temellenen bir inanca sahiptir. Ana fikri İncil'de bulunan Hristiyanlık, İsa Peygamber'i tanrının kuzusu ve insanlığın kurtarıcısı sayar (Yuhanna 1: 29). Hristiyanlık inancına göre tanrı, insanlığı günahattan kurtarmak üzere 'biricik oğlunu' yeryüzüne göndermiştir. İsa Peygamber, 'ilâhî planı' yürürlüğe koyacak şekilde insanlığı kurtarışının sembolü olarak önce çarmıha gerilmiş, ardından da 'ölülerden kıyam ederek' Baba'nın yanındaki yerini almıştır (Demirci, 1998d: 328).

İnsan-hayvan ilişkileri açısından İsa Peygamber'e atfedilen Mesihlik anlayışı antropomorfik öğeler üzerine inşa edilmiştir. Hristiyanlığın söz konusu fikirlerinin oluşmasında Yahudi teolojisinin etkileri (Bayrakdar, 2016: 83) olduğu kadar Yunan pagan kültürünün insan özellikli tanrı anlayışının ve yarı insan, yarı tanrı kahramanlarının etkilerinden de söz etmek mümkündür.

Tevrat incelendiğinde, İsrailoğulları için insan-hayvan ilişkisine dair hükümler, sonrasında etkileyeceği Hristiyan kültürüne göre daha detaylıdır. Bu çerçevede "Yahudiliğin bir devamı niteliğinde ortaya çıkan Hristiyanlık, Eski Ahit'i kendi kutsal kitabı olarak kabul etmesi nedeniyle İsrailoğullarının dini ibadet geleneğini benimsemiş fakat bu ibadetleri yeniden yorumlayarak devam ettirmiştir" (Bayrakdar, 2016: 106). İsa Peygamber, "Kutsal Yasa'yı ya da peygamberlerin sözlerini geçersiz kılmak için geldiğimi sanmayın. Ben geçersiz kılmaya değil, tamamlamaya geldim." (Matta 17) diyerek Eski Ahit geleneği ile olan bağlantısını teyit etmiştir. Kendisi de bir İsraili olan İsa Peygamber dünyaya geldiğinde ailesi Yahudi şeriatına uyarak (Çıkış 13: 2-12; Levililer 12: 2-6-8) kurban sunmak için Yerusâlim'e gitmiş ve İsa Peygamber'i de yanlarında götürmüşlerdir (Luka 2: 22-24). İsa Peygamber orada İsrailoğulları'nın kutladığı Pesah bayramlarına katılmış (Matta 26: 2-17-19, Markos 14: 12-16), bir cüzzamlıyı iyi ettikten sonra Musa Peygamber'in şeriatında belirtildiği üzere (Levililer 13: 49, 14: 2-9) o kişiden kurban kesmesini (Matta 8: 4), din kardeşiyle dargın olan birini diğeriyle barıştıktan sonra takdimesini sunmasını istemiştir (Matta 5: 23-24). İsa Peygamber zamanındaki kurban uygulamaları, Ahd-i Atik'e dayandırılmışsa da sonrasında İsa Peygamber'i merkezileştiren farklı bir kurban anlayışı geliştirilmiş, böylece kurban yeni bir anlam kazanmıştır (Bayrakdar, 2016: 106). Nitekim Hristiyan geleneğinde İsa Peygamber'in havarileriyle son akşam yemeğinde (fışh) insanlar için

döküldüğünden bahsettiği kanının Ahd-i Cedit olduğuna ve insanları tanrı ile barıştırdığına (Markos 14: 26-28, Matta 26: 26-28) inanılmıştır (Güç, 2002: 435). Hristiyan gelenekte İsa Peygamber'in çarmıha gerilmesi ve kanının dökülmesi olayı, insanlığın günahlarının bağışlanması için verilen bir kurban sunma törenine dönüştürmüştür. Fidyeye verilen can, işlenen günahların kefareti sayılmıştır (Matta 20: 28; Markos 10: 45). Bu kurban şekli, Pavlus'un mektuplarında (İbrânîler'e Mektup 10: 12) 'günah için bir kurban' ve 'tanrı'ya kurban' (Efesoslular'a Mektup 5: 2) şeklinde ifade edilmiştir. Böylece Hristiyan ilahiyatında İsa Peygamber'in haç üzerindeki ölümünün tek başına yeterli ve diğer kurban sunma ibadetlerini ortadan kaldıran biricik kurban olduğu inancı kabul edilmiştir. İsa Peygamber'in kendisi ilk ve son kurban olarak Ahd-i Atik'in kurban sistemini iptal etmiştir (Güç, 2002: 435).

Hristiyanlıkta yeme-içme alışkanlıklarında yasaklar oldukça sınırlı kalmıştır. Yenilemeyecek hayvanlarla ilgili hükümler İncil'de bildirilmiştir. Buna göre; putlara sunulan kurbanlar (1.Korintliler 8: 4), kan ve boğulmuş hayvanların etlerinin yenilmesi (Resullerin işleri 15: 29) yasaklanmıştır. Yahudiler ve Müslümanlar için domuz, tüm ürünleri ile haram sayılırken Hristiyanlık için uygulama farklı gelişmiştir. Tevrat'ta domuz etinin yenilmesi ile ilgili getirilen sınırlamalar İncil'de yer almamıştır. Domuzun haram kılındığına dair bir ifadenin bulunmaması, "üstelik ağza giren şeyin değil, ağızdan ve kalpten çıkan şeylerin insanı kirleteceği" (Matta 15: 11-18, Markos 7: 15-23) ve böylece "çarşıda satılan her şeyin yenebileceği" (1.Korintliler 10: 25) anlayışı Hristiyan kültürde domuz ve ürünlerini gıda olarak meşrulaştırmıştır. Bunun dışında Hristiyanlar, helâl ve haram konusunda Yahudi geleneğini sürdürmüştür (Demirci, 1998b: 174).

İncil, hayvanların akıldan yoksun varlıklar olduğunu, içgüdülerıyla hareket ettiklerini bildirir (Petrus 2: 12, Yehuda 1: 10). Bu anlayış, Antik Yunan mitolojisi ve Aristo felsefesiyle bir araya geldiğinde skolastik düşünce egemenliğindeki hayvan anlayışının temellerini oluşturmuştur. Hayvan hakları savunucularından Singer (2018: 288), İncil'deki sınırlılıklardan dolayı Batı düşüncesinde hayvanlara dair fikri gelişimin seyrini; Yahudilik ve Antik Yunan'da aramayı zorunlu görmüştür. Hristiyan kültürü, Yahudilik ve Antik Yunan'dan gelen aktarımları Hristiyanlıkta birleştirmiş, söz konusu kültürlerin hayvan meselesine dair görüşleri Hristiyanlık yoluyla Avrupa'da hâkim düşünce haline gelmiştir.

Hristiyanlığın Batı'yı temsil eden bir din haline gelişi, özellikle Yunan ve Roma kültürleriyle kaynaşması sonucunda olmuştur. Hristiyanlığın genel olarak putperestliğe karşı tavrı sebebiyle hayvanlara tapınma, inanç tarihlerinde görülmemiştir. Ancak hayvan figürleri sembolik motif olarak yapılarda sıklıkla kullanılmıştır. Demirci, (1998a: 85) bunların muhtevaları ve anlamları değiştirilmeksizin Yahudi veya Helenistik kültürlerden iktibas edildiğini belirtir. İncil, söz konusu sembolizmi metinlerinde de desteklemiştir. Hristiyan inancında yılan, kötülüğün sembolü olarak sayılırken koyun ve güvercin inanan insanı, saflığı ve inayeti simgelemiştir. Ayrıca güvercin, Hristiyan inancında yaratıcının ruhunun sirayet ettiği hayvan olarak da değer görmüştür (Matta 3: 16, Markos 1: 10, Luka 3: 21, Yuhanna 1: 32).

Yunanlılık, Batı'nın uygarlığa geçişini sağlayan ilk durak olmuş ise Roma İmparatorluğu da Batı uygarlığının toplumlar arası ilişkilerde önerebildiği ve örgütleyebildiği ilk siyaset olmuştur (Coşkun, 1997: 113). Roma İmparatorluğu savaşçılığı erdem saymıştır. Onun emperyalist karakteri insan-hayvan ilişkilerinde Tevrat ve Yunan mitolojisi ile felsefesinin insanı hayvana karşı üstün tutan anlayışıyla birleşerek belirleyici karakter olmuştur. Sadece savaş alanlarında değil, günlük eğlencelerde kölelerin ve hayvanların dövüştürülmesiyle ölümü sıradanlaştırmıştır. Her ne kadar kilise aforoz tehdidiyle arenalarda insanların birbirleriyle ölümüne dövüştürüldü eğlenceleri yasaklasa da hayvanların dövüştürülmesine karşı Roma yönetimlerinin ilgisiz bir tutum takındıkları bilinmektedir. Singer (2018: 292-295), bu durumla ilgili olarak Antik Yunan sonrası Batı dünyasında; fetihlerle inşa edilen Roma İmparatorluğu'nun, enerjisinin ve gelirlerinin büyük bölümünü topraklarını savunmaya ve genişletmeye ayırmak zorunda olduğunu belirtir. Ona göre bu şartlarda zayıflara karşı şefkat duygusunun güçlenmesi pek olası görünmemektedir. Toplumdaki genel havayı savaşçılık erdemleri belirlemiştir. İmparatorluk sınırları içerisinde oyunlar bile savaşa hazırlık gibi ele alınmış; bu durum Roma kültüründe esir, köle ve hayvanlara karşı insafsız uygulamaları normalleştirmiştir.

Roma İmparatorluğu; savaş eğitimi, oyunların dışında kanlı gladyatör dövüşleri ve vahşi hayvan gösterileri ile de ün salmıştır. İmparator Traniaus'un, düzenlediği aylarca süren oyunlara binlerce gladyatör katılmış ve bu oyunlarda binlerce hayvan öldürülmüştür. Gladyatörlerin bazen öldüğü bu oyunlarda; aslan, panter, boğa, ayı, fil, timsah, yılan ve benzeri vahşi hayvanlar kullanılmıştır (Tekin, 2008: 262). Hayvanların ahlaki statüsü, Roma İmparatorluğu'nda Antik Yunan düşüncesinde olduğu gibi insanlara

kıyasla bir aşağı basamakta yer almaya devam etmiştir. Singer (2018: 292), buna rağmen Roma İmparatorluğu'nda hayvanlara karşı hassasiyeti koruyabilmiş isimlerin varlığından söz eder. Ovidius, Seneca, Porphyrios ve Plutarkhos bu konuda yazılar yazan hayvanlara karşı duyarlı olunması gerektiğini söyleyen isimler olmuştur. Lecky'nin (1869), aktardığına göre Plutarkhos, ruh göçü gibi inançlardan bağımsız olarak evrensel bir iyilik anlayışı temelinde hayvanlara iyi davranılmasını kararlı bir şekilde savunan ilk kişi olmuştur. Singer (2018: 296), kilise içerisinde hayvanları koruyup kollamak noktasında tavır geliştiren din adamlarının varlığından söz eder. Aziz Basileios, Aziz İoannis Hrisostomos, Suriyeli Aziz İshak gibi din adamları yazdıkları dua ve yazılarda insanlara hayvanlara karşı merhametli olmalarını tavsiye etmişlerdir. Hatta Aziz Neot'un, avcılarının düzenlediği av partilerini sabote ederek geyikleri ve tavşanları avcılarının ellerinden kurtardığı belirtir. Desmond Morris, Hristiyanlık geleneğinde hayvanlara karşı merhametli yaklaşımın Thomas Aquinas ve Engizisyon Mahkemeleri'nin ortaya çıktığı 13. yüzyıldan itibaren sona erdiğini belirtir. Ona göre Batı dünyasında hayvana karşı müsamahanın ortadan kalkmasında köleliği haklı gösterme çabalarının etkisi büyüktür. Morris bu anlayışı şöyle ifade eder: “Bazı insanların hiçbir hakları olmayan yaratıklar olduğu kabul edilirse, kuşlara, sürüngenlere ya da balıklara” (Morris, 1991: 32-33) hak tanımının imkânının nasıl ortadan kalktığı daha iyi anlaşılmış olur.

Roma İmparatorluğu'nda antroposantrik ve antropomorfik yaklaşım, Antik Yunan ve Helen kültürün etkisiyle insan-hayvan ilişkilerinde egemenliğini korumuştur. Batı düşüncesinde hâkim anlayış, Aristo felsefesi etrafında şekillenen skolastik felsefe olmuştur. Gerek İncil'in, gerekse Tevrat'ın hayvanlara karşı insanı üstün tutan tavrı da Aristo felsefesinin bu konuda güçlü kalmasına destek sunmuştur. Bu anlayışın varlığını devam ettirebilmesinde, Hristiyanlık kültüründeki ruhun ölümsüzlüğü anlayışıyla Roma uygarlığında insan merkezli dünya görüşünün birlikteliği oldukça büyük önem arz etmiştir. Singer (2018: 292-297), Thomas Aquinas'ın düşüncelerinin Ortaçağ Avrupa'sının skolastik felsefesinin özeti olduğunu belirtir. Thomas Aquinas, evrenin yaratılışı ve varlıkların derecelendirilmesi şu şekilde özetler:

“Tanrı, kutsal kitabında yaşamın derecelendirmesini ve hangi varlığın hangi varlık için var kılındığını belirtmiştir. Bir şeyi amacına uygun kullanmakta bir günah yoktur. Eşyanın tabiatı bunun üzerine kurulmuştur. Bu akış basitten mükemmele doğrudur. Bu sıralama çerçevesinde; bitkiler hayvanlar için, hayvanlar da insanlar için yaratılmıştır.” (Aquinas, 1981: 1954).

Pasajda da belirtildiği üzere geleneksel Hristiyan düşüncesi insan-hayvan ilişkilerinde meseleyi, tamlık-noksanlık ve kusurlu-kusursuz ikiliği içerisinde değerlendirmiştir. Aristoteles'in 'doğası gereği' mantığı ile elde edilmiş bu varsayıma göre akıl, kıyas, dil becerilerinden yoksun olduğu varsayılan hayvanların insanlar için bir besin kaynağı olarak var oldukları düşüncesi; Antik Yunan ve Hristiyan Batı kültüründe aynı şekilde yorumlanmıştır. Thomas Aquinas, buna referans olarak Tevrat'tan "Bütün canlılar size yiyecek olacak. Yeşil bitkiler gibi, hepsini size veriyorum." (Tekvin 9: 3) pasuğunu referans gösterir.

Thomas Aquinas, hayvanlara karşı insanların tutumunda günah veya iyilikseverlik gibi kavramların olmadığını savunur. Hayırseverlik, üç sebepten dolayı hayvanlar için geçerli değildir: Hayvanlar gerçek anlamıyla iyiliğe sahip olma yetisinden yoksundur, bu yeti akıl sahibi varlıklara özgüdür, bu sebeple insan ile hayvan arasında ortak bir duygu yoktur. Hayvanseverlik, sonsuz mutluluğu paylaşmaya dayalıdır ve akıldan yoksun varlıklar buna erişemezler. Bu yaratıklar ancak; Tanrının yüceltilmesine ve insanların kullanmasına yarayan şeyler olarak görülerek sevebilir (Singer, 2018: 298). Aquinas'ta, ruh ölümsüz bir varlıktır. Hayvanlar ise böyle bir ruha sahip değildirler. Bu nedenle insanın, öldürerek veya başka bir şekilde hayvanı kullanmasının bir sakıncası yoktur. Ayrıca hayvanlara karşı işlenen zalimane eylemler, insana karşı işlenecek suçların önündeki engeldir (Francione, 2022: 214). Aquinas, hayvanların özgür iradelerinin olmadığı belirtir. Ona göre akıl, irade ile ilişkili olup akli olmayan canlıların iradesi söz konusu olamaz. İnsan ile hayvan kıyaslamasında insanın iradesi ve sorumluluğu üzerinde duran Aquinas, eylem ile irade arasındaki bağlantıdan dolayı hayvanların eylemde bulunan değil, eylemde bulundurulmuş olduğunu belirtir. Eylem ile iradenin bağlantısı neticesinde övgü ve yargının söz konusu olduğunu belirten Thomas Aquinas (1981: 824), rasyonel olmayan varlıklar için övgü ve yargının da olmayacağını belirtir. Singer (2018: 203), Batı düşüncesinde Orta Çağ skolastik öğretisine karşı hümanistik düşüncenin güç kazandığı Rönesans Dönemi'nde Orta Çağ'a özgü evren anlayışının sarsıldığı ve insanların hayvanlar karşısındaki statüsüne ilişkin fikirlerin de değişmiş olması gerektiğinin düşünülebileceğini ancak Rönesans hümanizmi sonucunda gelişmelerin böyle olmadığını belirtir. Bu dönemde insanların ne kadar değerli ve onurlu varlıklar olduğu ve evrende ne kadar merkezi bir yer tuttukları düşüncesi hakim hale gelmiştir. Antik Yunan'dan kalma 'İnsan herşeyin ölçüsüdür.' sözü Rönesans'a da etkisini devam

ettirmiştir. Rönesans Dönemi hümanistleri; ilk günah ve insanların tanrı'nın sonsuz gücü karşısındaki zayıflığı gibi iç karartıcı temaları terk edip insanın benzersizliği, özgür iradesi, potansiyeli ve onurunu karşısında hayvanların sınırlı ve aşağı doğası arasındaki zıtlığı vurgulamışlardır.

4.3. İSLÂM DÜŞÜNCESİNDE İNSAN-HAYVAN İLİŞKİLERİ

İslâm geleneğinde insan, diğer varlıklardan farklı özelliklerle donatılarak yaratılmıştır. İnsanın yeryüzünü ihya ve imar edebilme kapasitesi onun değerini diğer yaratılmışların üzerine çıkarırken kan döküp fesat çıkarabilme özelliği, insanı aşağıların aşağısı olmaya da aday kılmıştır. Kur'ân, insanın ikinci halinin -olumsuzlanan insan-hayvan, bitki ve taşlardan daha aşağı bir varlığa karşılık geldiğini bildirir: “Kalpleriniz yine katılaştı; taş gibi, hatta daha katı oldu. Çünkü taşlardan öyleleri vardır ki onlardan ırmaklar fışkırır, öyleleri vardır ki yarılr; ondan sular çıkar, öyleleri vardır ki Allah korkusuyla yuvarlanır.” (Bakara: 74).

Kur'ân; hayvanları Allah ile iletişim kurabilen, insanlara birçok noktada yardımcı olan ve hizmet eden, bazıları eğitilebilen, insanlığın yararına canlılar olarak anlatır (Gökçen, 2019: 21). Kur'ân, hayvanları insan toplulukları gibi bir ümmet olarak tanımlar (Enam: 38). İslâm açısından hayvanlar korunup gözetilmesi gereken varlıklardır. Haklarının “kaynağının bizzat Kur'ân-ı Kerim olduğunu, Hz Peygamber'in söz ve uygulamalarıyla bu haklara açılım getirdiğini söylemek mümkündür” (Görgülü, 2019: 67)¹³. Özellikle dinin ikinci kaynağı hadislerde, hayvanların haklarına dair pek çok rivayete ulaşmak mümkündür. Sahih-i Buhâri ve Müslim'de yer alan hadislerde kedisini eve kapatan kadının cehennemlik olduğu (En- Nevevi, 1991: 1234), sahipsiz bir köpeğe kuyuya inerek su veren bir eşkıyanın¹⁴ günahlarının affedildiğini (En- Nevevi, 1991: 151) bildiren hadisler İslâm geleneğinin müminlerine vermeye çalıştığı hayvanlara davranış eğitimine dair dikkat çekici hadislerdendir.

Kur'ân açısından insan-hayvan ilişkilerinde var olan içiçelik, insana düşünmesi için bir imkân sunmuştur. Bu birlikteliği ortaya koyan göstergelerinden biri de bazı hayvanların isimlerinin sûrelere (Bakara, Nahl, Ankebût, Neml, Fîl) verilmesinde ortaya

¹³ Fıkıh literatüründe ise hayvanlara ilişkin yer alan pek çok hükme; hac, udhiye, zebaih, sayd, nafaka, icâre, et'ime, akîka, buyû gibi başlıklar altında sıklıkla atıfta bulunmuştur (Görgülü, 2019: 67).

¹⁴ Başka rivayetlerde su veren kişinin vasıfları belirtilmeden “bir adam” veya “hayat kadını” olduğunu belirten rivayetler de mevcuttur.

çıkar. Kur'ân, söz konusu hayvanlardan örnekler sunarak bağlamı içinde önemli bir olaya işaret etmekte ve insanların bunlardan dersler çıkarmasını istemektedir.

İslâm'da hayvanların hakları iki ana başlık altında değerlendirilmiştir: Birincisi hayvanların tabiî hakları, ikincisi ise insanların hayvanlara karşı sorumluluklarıdır. İslâm açısından hayvanlar canlılar topluluğu olarak doğal haklara sahiptir. Bu haklar; yaşam, neslin korunması, barınma hakları olarak tanımlanmıştır. İslâm'a göre insanların hayvanlara karşı sorumlulukları vardır. Bunlar; hayvanların fiziksel olarak korunması, güçleri oranında yük vurulması, doğalarına uygun işlerde çalıştırılması, sınırlarını zorlayacak şekilde yorulmamaları, sahip olunan hayvanların beslenme ve dinlenmelerine imkân hazırlanması, hayvanların çeşitli gerekçelerle vücutlarına zarar verecek şekilde takılar takılmaması ve işaretler konulmamasıdır (Bor, 2020: 71-96).

Hayvanlar, İslâm açısından besin zincirinin bir parçası olarak değerlendirilmiş; avlanmaları, kesimleri, beslenme ve bakımları ile ilgili geniş bir fıkıh kültürü oluşturulmuştur. Kur'ân'da hayvan kavramının kullanıldığı ayetlerin bir kısmı et vd. hayvansal besinlerin (süt, bal) insanlar için bir yaşam kaynağı olarak tüketimini teşvik eden ve düzenleyen ayetlerdir (Nahl: 66-68). İslâm dininde yiyeceklerin niteliği ile ilgili helâl-haram hükümleri bulunmaktadır. Gıda ile ilgili helal dairesi, geniş tutulurken haram ile ilgili ayet ve hükümlerin sınırlı olduğu görülmektedir. Kur'ân'da hayvanların yenilmesine¹⁵ engel durumlar açık bir şekilde ifade edilmiştir. Buna göre leş, kan, domuz eti, Allah'tan başkası adına kesilen hayvan (Maide: 3) Müslümanlara haram kılınmıştır¹⁶. Yasaklanan ürünlerin tamamı hayvansal ürünlerdir. Yiyecek ile ilgili yasakların sayılarak sınırlı tutulmuş olması da İslâm'ın yiyecek kültüründe haram dairesinin sınırlılığının bir göstergesidir. Ayetin devamında zorunluluk hallerinde bir önceki ayette sayılan özelliklerde olsa da yasaklanan evsaftaki hayvanların, günaha eğilim gösterilmeksizin insanlar tarafından yenilebileceği belirtilmekte ve yasak ile hayatta kalma arasında insan yaşamının değer ve önceliği vurgulanmaktadır.

¹⁵ Kur'an, Tûr Suresi 22. ayette özendirerek Cennet'te bolca tüketilen etten, Muhammed Suresi 15. ayette süt ve bal ırmaklarından söz eder. Bu durum vejetaryen Yahudilerin ilk insanların sadece bitkisel beslendikleri yorumuna bir cevap niteliği taşır. İslâm açısından insan; et, süt, bal tüketmeye uygun bir fitratta yaratılmıştır. Bu sebeple Kur'an, Cennet'te, insanların dünyada tadıp beğendiği şeyleri yeniden tüketeceklerini hatırlatır. Hatırlatma yeni bir duruma değil, bilineni yeniden vurgulama olarak dikkat çeker.

İslâm, yiyecekler hususunda helâller üzerine kurulu bir dindir. Yasaklar açık bir şekilde belirlenmiş ve bunun dışında kalanlar temiz olarak tanımlanmıştır (Maide: 4). Kur'ân, hayvanların sadece etinin değil; onlardan elde edilen bal, süt gibi gıdaların da bir nimet olarak yenilebileceğini (Mü'minûn: 21); atların, katırların ve merkeplerin binek ve süs hayvanı olarak insanların faydası için yaratıldığını bildirmiştir (Nahl: 8). Kur'ân hayvanların taşımacılıkta ve savaş alanlarında güç ve hızlarından; yün, tüy ve derileriyle de yaşamı kolaylaştıran eşyalar yapılarak insana fayda sağladığından söz eder (En'am: 142). İslâm dini, insan-hayvan birlikteliğini keyfiyete bırakmaz. İnsanların hayvanlardan sağladıkları fayda karşılığında onlara karşı sorumluluklarını üzerlerine bir görev olarak yükler. Bununla ilgili olarak birçok uygulama İslâm Tarihi içerisinde bilinmektedir. Hayvanlara nasıl davranılması gerektiği hem teorik hem de pratik alana ait bir mesele olmuştur. İslâmi gelenek içerisinde bu teori ve pratiği ortaya koyan da Peygamberin bizzat kendisidir. Merhameti dinin temel değerlerinden biri olarak belirleyen Hz. Muhammed, merhamet sahibi insana Allah'ın da merhamet edeceğini bildirir (En- Nevevi, 1991: 242). İslâm Peygamberi; insanların himayeleri altında bulundurdıkları hayvanlara karşı iyi davranmalarını, onları aç susuz bırakıp dövmemelerini bildirmiştir. Hayvanların yavrularının alınması, yarışma düzenlenerek dövüştürülmeleri, güçlerini aşan ölçüde yük taşıtılması gibi kötü muamelelere müdahalede bulunarak ilgilileri uyarmıştır. Yavruları alındığı için ıstırap içinde kanat çırpın bir kuşu görünce, bunu yapanları uyardığı ve yavruların geri verilmesini emrettiği (En- Nevevi, 1991: 1240), canlı hayvanın bağlanıp hedef haline getirilmesini ve ona atış yapılmasını yasakladığı hatta bazı rivayetlere göre böyle yapanları lânetlediği (En- Nevevi, 1991: 1235) rivayet edilmiştir. Hz. Muhammed; hayvanların dövülmesini, yüzlerine damga vurulmasını, güreştirilmesini, dövüştürülmesini, zevk için avlanmasını da yasaklamıştır.

Kur'ân, insanlara öğütler verirken zihinlerde kalıcı olması için özel benzetmeler yapar. Bu benzetmelerde insanın anlayış sahibi bir varlık olmasına karşın, hakikat karşısında sergilediği tavır eleştirilir. Bu eleştirilerde, insanlara hayvan benzetmesinin yapıldığı hatta insanların hayvanlardan daha aşağılık varlıklar olabileceği ifade edilir (Bakara: 171, Âraf: 179). İslâm açısından insanı diğer varlıklardan üstün kılan tarafı, Allah'ın ayetlerine doğrudan muhatap olması ve bu muhataplık sonucunda verdiği kararlarla müspet ya da menfi eylemlerinin sonuçlarını kabul etmesidir. Bu durum Kur'ân-ı Kerim'de; “emaneti (Vahyi) insanın yüklendiği onun dışındakilerin bu

sorumluluğu yüklenmek istemedikleri” ifadesiyle bildirilir (Ahzab: 72). Yine Kur’ân, insanı eylemlerinden ve onların neticesinden mesul olarak tarif eder. Kitabın buyruklarına muhatap olmayla ilgili olarak Kur’ân; geçmiş ümmetlerden örnekler vererek onların durumlarını, kitaplar taşıyan merkebin durumuna benzetir. Bunu hayvanlardan verdiği örneklerle muhataplarının gözünde canlı hale getirir ve sözün gücünü artırır.

Kur’ân’da hayvanlar üzerinden misallerle insanların eleştirildiği durumların tersi de söz konusudur. Bazen hayvanlar üzerinden söz ve fiiller eleştirilirken¹⁷, bazı durumlarda da yine hayvanlar üzerinden olumlu örneklerin verildiği görülür. “Görmedin mi ki gerçekten, göklerde ve yerde olanlar, güneş, ay, yıldızlar, dağlar, ağaçlar, hayvanlar...” Allah’a secde etmektedirler (Hac Suresi: 18). Hayvan ve ontolojik sıralamada hayvandan daha geride var olan şeylerin bile Allah’ın kudreti karşısında secde ettikleri yani mutlak iradeye boyun eğdikleri bildirilmekte ve bu örnekler üzerinden akıl sahibi insanın isyan etmiş olması eleştirilmektedir.

Kurban, Arapça’da maddî-manevi her türlü yakınlığı ve yakınlaşmayı ifade eden bir kavramdır. Dinî terminolojide; kendisiyle Allah’a yaklaşılan şeyi, özel olarak da Allah’a yakınlık sağlamak yani ibadet maksadıyla belirlenmiş bir vakitte belirli cinsten hayvanları kesmeyi ve bu amaçla kesilen hayvanı ifade eder (Güç, 2002: 433). Kur’ân’a göre kurban olayı ilk insandan itibaren var olagelen bir ibadet türüdür. İslâm açısından kurban olayı, geçmiş toplumlarda amacından sapmış (puta tapıcılıkta olduğu gibi) bir ibadet olarak tanımlanmıştır. Yahudilik (Ahd-i Atik) ve kendisini Yahudiliğin devamı sayan Hristiyan (Ahd-i Cedid) geleneklerde kurban hadisesi peygamberlerinin ardından çeşitli yorumlamalarla ortadan kalkmış ya da ertelenmiştir. Semavi dinlerde kurban ibadeti günümüzde sadece İslâmî geleneğe devam ettirilmektedir. Kurban ibadetinin bir değişime uğramadan devamı İslâmî geleneğin diğer dinlere nazaran zamana karşı inanç düzeyindeki dirayeti olarak da değerlendirilebilir. İslâmî gelenek açısından kurban kesme ritüeli Saffat Sûresi 102-107. ayetler arasında anlatılır. Bu ayetlerde İbrâhim Peygamber ve oğlunun ağır bir imtihana rıza göstermeleri, akabinde Allah’ın İbrâhim Peygamber’e bir kurbanlık verdiği anlatılır¹⁸. İslâm geleneği açısından kurban olayı, haccın şartlarından biri olarak yerini almıştır. Kur’ân, hayvanların bir rızık olduğunu, belirlenen günlerde

¹⁷ Burada eleştirilen hayvan değil, akıl sahibi olduğu halde aklını kullanamayan insandır. Yoksa; Yaratıcının, yarattığını doğal hasletlerinden dolayı kınaması eşsiz olduğuna iman edilen varlığın mükemmelliği ile çelişir.

¹⁸ İbrahim Peygamber’in, oğlu İsmail Peygamberi kurban etme kıssası o güne kadar devam edegelen pagan kültürlerin insan kurban etme olayına son vermeye dair eğitici bir kıssa olarak da değerlendirilebilir.

Allah'ın adı anılarak kesilecek hayvanların etlerinin; sahipleri tarafından yenilip ihtiyaç sahiplerine de ikram edilmesini buyurur (Hac Suresi: 28). Kurban ibadeti, bayramlarla birlikte gerçekleştirilen bir ibadet şekli olup insanlar arasında kaynaşmayı ve sevgi bağlarını güçlendirmeyi hedefler. İhtiyaç sahiplerine etlerin ulaştırılması da bunun bir diğer boyutudur. Bir hadisi şerifte rivayet edildiğine göre Hz. Peygamberin hanesinde kesilen bir koyunun dağıtılmasıyla ilgili eşine “koyunun geriye nesi kaldı?” diye sorduğu, eşinin de “Sadece kürek kemiği kaldı” diye cevap vermesi üzerine Hz. Peygamberin “kürek kemiği hariç tümü kaldı.” diye buyurduğu belirtilmektedir (En-Nevevi, 1991: 492). İslâm açısından kurban olayı sembolik bir ibadettir ve dinin şeâirlerindendir. Diğer İbrahim-i dinlerde yaşanan anlam kaymalarını Kur'ân bizzat kendisi düzeltir. İslâm açısından kesilen kurbanların etleri ve kanları Allah'a ulaşmaz. Allah'a ulaşan gönülden yapılan ibadetlerdir (Hac: 37). Bundan dolayı İslâm'da yağ ve kurban yakma ya da Allah'tan başkası adına kurban etme gibi ritüeller bulunmaz.

Hayvanların, yaratıcının eseri olduklarına inanan İslâm geleneği, onların doğal özelliklerinin korunması noktasında hassas davranmıştır. Farklı soylardan gelen hayvanların eşleştirilmesine karşı çıkmıştır. Faruk Beşer (2021), “Ebu Davud, Nesai, Ahmed, Sahih” den bir rivayetle Hz. Ali'nin, Peygambere bir katır getirerek “Böyle güçlü hayvanlar üretsek nasıl olur?” diye sorduğunu, Peygamberin ise “Bunu gerçeği bilmeyenler yapar.” diyerek bu teklifi reddettiğini belirtir. Hayvanların nesillerinin bozulmasına karşı çıkan İslâm, hayvanların kısırlaştırılmasına da müsaade etmemiştir.

Hatemi (2019: 62), hayvanlardan besin olarak etlerinden faydalanma hususunda sınırların daraltılmasının İslâm'ın ruhuna uygun bir davranış olacağını belirtir. Ona göre hayvanlar belirli bir yaşa gelmeden etinden faydalanmak maksadıyla kesilemezler. Buna referans olarak Hac Suresi'ndeki kurbanlık hayvanlar için verilen hükümleri referans olarak gösterir. Hayvanlar üreme ve üretme kapasiteleri süresince de kesilmemelidir. Bu hassasiyeti “sevgi ahlakı” olarak tanımlayan Hatemi, benzer uygulamaların kanatlı kümes hayvanları içinde uygulanması gerektiğini belirtir.

Nitekim Anadolu'da insanların hayvan kesimlerinde dişi hayvanları zorunluluk halleri dışında kesmedikleri, insan-hayvan ilişkilerinin kültürel kodlarına uygun olarak yavru hayvanların verimli yavruluk ve yetişkinlik dönemlerini en iyi şekilde geçirmelerinin sağlanması hususunda insanların hassas davrandıkları bilinmektedir. Benzer durumun sadece Anadolu coğrafyasında değil, medeniyetlerin hayvanlara dair

verimlilik esası çerçevesinde genel uygulama olduğu düşünülebilir. Süt ile beslenmesi gereken çağda annesinden kopararak hareketsiz bir yaşama mahkum edilerek kas gelişimini tamamlamayan danaların tüketimi ancak endüstriyel hayvancılığın ve buna rıza gösterenlerin bir uygulamasıdır. Çünkü erkek hayvan ihtiyacı ne tarım uygulamaları ne de veterinerlik hizmetleri bakımından neslin devamı için ihtiyaç duyulan bir husus değildir. Yüksek rakamlarla satılan süt buzağısı uygulaması da ekonomik anlamda üreticilerini oldukça tatmin etmektedir. Bu uygulamanın ABD ve Avrupa’da ortaya çıkışı ekonomik refah ile bağlantılıdır. Tamamen hazza yönelik olarak ihdas edilmiştir. Hayvanı maddeden daha aşağı gören bir uygulamadır. Yakın dönemde sosyal medya ağları ile Batı dışı ülkelerde de görülmeye başlamıştır. Tamamen lüks ve fantezi içerikli bu et çeşitinin insan yaşamı için gerekli olan B12 vb. ihtiyaçlarla açıklanması mümkün değildir. Bu uygulama hayvanın yetiştirilmesinde, onun ihtiyaç duyduğu beslenmeye izin vermeyen insanlık dışı bir sistemdir.

İslâm açısından insan, değerli ve özel bir varlıktır. Onu değerli ve özel kılan yanları, iyi bir kul olmasında saklıdır. Kul olma hali, Allah’a karşı bir boyun eğişi ifade eder. Allah katında da insanı, bu hal değerli kılar. Sadece biyolojik özelliklerinden dolayı insan değerli ve özel bir varlık olarak değerlendirilmez. Yahudi ve Hristiyan geleneğinde olduğu gibi insan tanrısal bir surette tasvir edilmemiş, yeryüzünün hükümrânlığı da kendisine verilmemiştir. İnsanoğlu, Kur’ân’da kul olmasının yanında yeryüzünün halifesi olarak tanıtılır. Halifelik makamı, haklardan ziyade sorumlulukları içerisine alır. İnsana diğer varlıklara verilmeyen bir sorumluluk yüklenmiş ve bu sorumluluğun karşılığı olarak da halife kılınmıştır¹⁹. Bu bağlamda insan, kendisinden başlayarak çevresinde bulunan insan toplulukları, hayvanlar ve çevreyi oluşturan tüm varlık âlemine karşı bir sorumluluk içerisinde. Âleme karşı sorumluluk bilinciyle hareket edilmesini vaz eden bir sistem, insanı antroposantrik ve antropomorfik anlayışlardan uzak tutar. Antroposantrik ve antropomorfik bilinç, insanı çevresine karşı sorumsuz kılarken kul ve halifelik bilinci insanın omuzlarına sorumluluklar yüklemiştir. Bu yüzden İslâm, hayvanların ve çevrenin gelişigüzel sorumsuzca kullanılmasına müsaade etmemiştir.

İslâm düşünce sistemi bağlamında hayvana dair dini yorumlamaları üçlü bir tasnifle; pagan inançlar, muharriif dinler ve İslâm inanç sistemi olarak sınıflandırmak

¹⁹ Bu yaklaşım İbrahim Özdemir’in (2006) “Kur’an Perspektifiyle Bir Çevre Etiği Anlayışına Doğru” makalesinde de desteklenmektedir.

mümkündür. Bu inanç sistemlerinde hayvan; yaratılış, taksonomi, insan-hayvan ilişkileri bakımından farklılaşmaktadır. Ancak pagan inanış biçimlerinin ilkel dönemlerle sınırlandırılması da ayrı bir tartışmanın konusudur. Çünkü pagan inanışlar en gelişmiş inanç sistemlerine dahi nüfuz edebilmektedir. Paganizmi, pozitivist bir tasnifle evrimin ilk halkası kabul etmek yerine bu inanışın, her inanç sisteminin içerisine nüfuz edebilecek “yozlaştırıcı bir sistem” olduğunu ifade etmek mümkündür. Nitekim tahrif edilmiş olarak tanımlanan Yahudi (Hatemi, 2019: 65) ve Hristiyan geleneğin de bu yozlaştırıcı sistemin dönüştürücü gücüyle muharref hale geldiği bilinmektedir. İslâm geleneği özellikle insan-hayvan ilişkilerine dair geliştirdiği pratikle diğer inanç sistemlerinden ayrılmaktadır. Yakın dönemlere kadar canlı olma, hissedebilirlik gibi meselelerin tartışıldığı Batı geleneği karşısında hayvanlara kötü söz söylenmesini yasaklayan (En-Nevevi, 1991: 1199), vahşi hayvanların derilerinden kıyafet ve ev eşyası yapılmasına müsaade etmeyen (En-Nevevi, 1991: 709) İslâm, bir yaşam pratiği olarak diğer inançlardan farklılaşmaktadır. Bu durum, Singer (2018:12), Foltz (Tlili, 2019: 31) gibi isimlerce de Batı dünyası içinde ifade edilmektedir.

Geleneksel insan-hayvan ilişkilerinde kırılma noktası moderniteyle birlikte ortaya çıkmıştır. Modern Batı düşüncesi içinde ise hayvanın insan yaşamındaki yeri, özellikle Yunan ve Yahudi kaynaklar üzerinden şekillenmiştir. Buna; modernitenin salt aklının ve kapitalizmin üretim-kâr amacı güden felsefesinin eşliği ile hayvan bir metâ haline dönüşmüştür. Hayvanın metâlaşması, insan-hayvan ilişkilerinde geçmişte görülmemiş bir antroposantrizmi doğurmuştur. İnsan merkezli yaşam anlayışı, sonraki yüzyıl içerisinde ciddi eleştirileri de beraberinde getirmiştir.

Semavi dinler açısından insan, yaratılışın en tepesinde yer almaktadır. Ancak bu tasnif, insana evren hakkında sınırsız bir tasarruf hakkı sağlamamalıdır. Nitekim bugün birçok hayvan hakları savunucusu, kutsal kitapların hayvanların haklarının gözetilerek okunabileceği hususunda hem fikirdir. Bu manada yapılacak çalışmalar hayvanların haklarına dair, hayvan hakları kuramcılarının dinlere yönelik ağır eleştirilerine de cevap niteliğinde olacaktır. Aynı zamanda dini pratiklerin içine nüfuz eden özellikle Yahudi ve Hristiyan gelenekte belirgin şekilde ortaya çıkan geçmiş kültür kalıntılarının dinin asli uygulamalarından arındırılması da bir ihtiyaç olarak görülmektedir. Hiçbir semavi din, hayvanın bir emtia olduğunu söylememiştir. Bu inanç sistemlerinin ruhuna da aykırıdır. Hayvanı asıl olarak maddeleştiren Batı pozitivismi, determinizmi ve aklıdır. Bu sebeple

öncelikli olarak hayvan hakları hususunda eleştirinin nereden başlaması gerektiği hususunda kronolojik bir düzenleme yapmaya ihtiyaç vardır. Tüm Semavi dinler takvayı ya da zühdü önemserler. Dindar hiçbir Hristiyan, Yahudi ya da Müslümanın sınırsız tüketimi arzuladığı ya da vaz ettiği düşünölememiştir ya da böyle bir tutum takındıkları görölmemiştir. Çünkü tüm dinler, dünyanın geçiciliğini inananlarına vurgulamakta ve ahiret bilincini tavsiye etmektedir. Bu sebeple hayvanın metâlaştırılması semavi dinlerden önce pozitifist dönemin insan-evren anlayışına yoğunlaşmanın vurgulanması gerekmektedir.

İKİNCİ BÖLÜM

MODERN DÜŞÜNCEDE HAYVAN

Modernite, tarihinin en önemli kırılma noktalarından biridir. “17. yüzyılda Avrupa’da başlayan ve sonraları neredeyse bütün dünyayı etkisi altına alan toplumsal yaşam ve örgütlenme biçimlerine işaret eder.” (Giddens, 1994: 9). Bu dönem insanlığın tarihinde önemli değişim ve gelişmelerin başlatıcısı olmuştur. Söz konusu değişim ve gelişmeler insan topluluklarıyla birlikte insanın içinde yaşadığı dünyayı da geri dönüşü olmayan bir sürece evirmiştir.

Modern düşünce, genel anlamı ile geleneksel olduğu düşünülen yerleşik düzene karşı ortaya çıkan ve bu düzenin devamına kaynaklık eden din, mitoloji vb. düşünce biçimlerine karşı bilimsel düşüncenin gücüne dayanarak yaşamı yeniden tasarılma teşebbüsü olarak değerlendirilebilir. Nitekim “Roland Barthes; modernizmi, 19. yüzyıl içinde bir momentte toplanan, yeni sınıfların, teknolojinin ve iletişimlerin evriminin sonucu olarak türeyen dünya görüşlerinin çoğullaşması şeklinde tanımlamıştır.” (Marshall, 2005: 508). Modernite, sonuçları itibarıyla 17. yüzyılda Avrupa merkezli bir gelişme modeli olarak ortaya çıksa da kökleri; Yunan felsefesi, Hümanizm, Rönesans, Reform hareketleri ve Aydınlanma düşüncesine dayanır.

Hümanizm, “insanlara ve gerçeklere yönelen en yüksek derecede felsefi bir aydınlık olarak...” (İnalcık, 2013: 56) Batı’daki köklü değişimlerin dinamik gücü olmuştur. Gökberk (2010: 167), bu dinamik gücün ortaya çıkardığı enerjinin Batı dünyasındaki tarihsel dönüşümün başlangıcı olan Rönesans’ın da ilk habercisi olduğunu belirtir. Hümanistik yaklaşım; Rönesans Dönemi, düşünürlerin temel kavramı olarak sanat, edebiyat, mimari ve felsefi eserler vasıtasıyla ortaya çıkmış, Skolastik düşüncenin baskısına karşı insanlık itibarının yeniden insana iade edilmesinde etkili olmuştur. Cemil Meriç (1980: 55-56), Batı dünyasında hümanizmin anlaşılmasında iki mananın ortaya çıktığını belirtir. Bunlardan biri Antikite’ye hayranlık diğeri ise hümanizmin bir insanlık dini olarak benimsenmesidir.

Antikite’ye hayranlık fikri, özgür düşüncenin ve yeniden doğuşun arzusunu ifade ederken; yeni bir insanlık dini de skolastik düşüncenin dar, acımasız ve katılaşmış kalıplarına karşı bir talebin ifadesi olarak anlaşılmalıdır. Modernizmin temel unsuru olan kendi tarihini yazan insan düşüncesi Hümanizmanın insan anlayışının bir neticesidir. Bu

fikir, Ortaçağ Avrupa'sında geleneğin temsilcisi Hristiyanlık karşısında peyderpey gelişen bir fikir ve yaşama bakış tarzıdır. İnsanı her aşamada var olduğu pozisyonundan kurtarmayı amaçlamıştır. Modernizmi asıl besleyen iki kaynak olan Rönesans ve Reform hareketleri de Hümanistik anlayışın sonuçları olarak ortaya çıkmıştır. Hümanizm, Rönesans'tan itibaren herşeyi yeniden ele alarak sorgulamıştır. İnsanın evren hakkındaki düşüncelerindeki değişim ve insan merkezli bir evren tasavvuru da bu dönemde hâkim olmaya başlamıştır. Söz konusu dönemde doğma ve inancın yerini, aklın ürünü olan bilim ve felsefe almıştır. Hümanizm, Klasik Çağ ile yeniden irtibat kurulmasında önemli bir görev üstlenmiş ve kendisine Skolastik düşüncesinin karşısında bir konum belirlemiştir. Böylece insanın doğasını, sınırlarını, ilgilerini, kültür, sanat ve edebiyat üzerinden konu edinmiştir. İnalçık (2013: 62), başlangıçta daha çok edebi alanda ortaya çıkan hümanizmin, zamanla diğer bilgi alanlarına yayıldığını yeni keşfedilen klasikler vasıtasıyla da bütün ortaçağın bilimsel ve dinsel değerlerini eleştiriye tabi tuttuğunu belirtir. Hümanizm düşüncesi, ilhamını antik dönemden alan ve bu bağlamda felsefî temelleri olan bir düşünce biçimidir. Hümanizm sayesinde Batı Avrupa'da insanın merkezileştiği, insanın akli sayesinde kendi geleceği ile ilgili olarak karar verebileceği düşüncesi yeniden ortaya çıkmıştır. İnsan- hayvan ilişkileri bakımından bünyesinde bir kırılmanın nüvelerini taşıyan hümanizm (humanitas) genellikle insan severlik olarak anlaşılmasına karşın asıl olarak “insaniyet severlik değil, insanlara ve gerçeklere yönelen” ve insan karşısında tüm unsurları geri plana iten bir yaklaşımında temellerini taşır.

Hümanist düşüncenin etkilerinin hâkim olduğu Rönesans'ta insan, kendisine bizzat insanı konu edinmiş ve sanatsal, kültürel ve felsefî çalışmalarına bunu yansıtmıştır. Bu dönemde diğer varlık unsurları insana verilen değer çerçevesinde geri plana itilmiştir. Nitekim Peter Singer (2018: 272), hayvanlara bakışla ilgili olarak Hümanistik Dönem'de hâkim kültürün Roma ve Antik Yunan Uygarlığından farklı olmadığını belirtir. Orta Çağ skolastik öğretisine karşı hümanist düşüncenin güç kazanması, insana bir prestij kazandırmış ancak hayvanların statüsüne ilişkin hakim olan fikirlerde bir değişiklik söz konusu olmamıştır. Adından da anlaşılacağı üzere Hümanizmin ilgi alanında insan yer almıştır. Rönesans Dönemi hümanistleri, ilk günah ve insanların tanrının sonsuz gücü karşısındaki zayıflığı gibi iç karartıcı temaları terk edip insanın benzersizliğini, özgür iradesini, potansiyelini, sanat, kültür ve bilim alanında insanın yaratıcı özellikleri üzerinden insan onuruna vurgu yaparak ele almışlardır. İnsanın yüceliği ve üstünlüğü

anlayışı, insana kıyasla aşağı varlıkların aralarındaki eşitsizliğe vurgu yapmıştır. Hristiyanlığın insan hayatının kutsallığı vurgusunun, başlangıçta bir ilerleme oluşturmaması gibi, bu düşünce de insana yaklaşımda bazı değerli ilerlemeler sağlamıştır. Ancak insan dışı hayvanları, insanların çok aşağısında bırakma hususunda Antik Yunan'dan itibaren egemen olan anlayış varlığını korumuştur.

Modern düşüncenin şekillendiği süreçlerde yaşanan olaylar; Batılı insanın kendisi hakkında sosyal, tarihsel, teolojik ve felsefi olarak kurulu düzenle mücadelesi şeklinde ortaya çıkmıştır. Hayvana dair düşünce; felsefi ve mitolojik olarak Antik Yunan'a, teolojik olarak Yahudi ve Hristiyan kültürüne; bilimsel olarak ise mekanizm yaklaşımına dayandırılmıştır. Bu fikir; hayvanların da doğadaki diğer nesne, olgu ve olaylar gibi ele alınmasına kaynaklık etmiştir. Bu fikrin ortaya çıkmasında Descartes'ın modern bilim anlayışının etkileri büyüktür.

Descartes'ın yaklaşımında; teoloji, felsefe ve bilim işbirliği içerisinde insan ve hayvan arasındaki ayrımı vurgulamıştır. Descartes açıklamasında, ruh bağlamında teolojii, varlıkların taksonomisinde felsefeyi ve diri kesim yöntemlerinde bilimin argümanlarını kullanmış ve 17. yüzyıldan itibaren ortaya çıkan bilimsel yöntemin kuralları egemen anlayış olarak varlığını sürdürmüştür. Aşar, (2018: 242), Descartes'la birlikte ruh meselesinin tasnifindeki düalist yaklaşımın, hayvan ve diğer canlıları ruhsuz bir makineye indirgendiğini, buna bağlı olarak da iradeden hiçbir şekilde pay almayan hayvan hareketlerinin, mekanik bir sistem gibi ele alınışının Batı dünyasında egemen fikir hale geldiğini belirtir. Descartes hayvanların hareketlerini gözlemlemektedir ancak ona göre bu hareketler özbilincin sonucu olarak ortaya çıkmadıklarından dolayı mekanik olarak tanımlanabilir. Bu yaklaşım, hayvanların yaratıcının tasarladığı birer makine olduğu anlayışını güçlendirmiş ve bu sebeple de hayvanların acı çekmedikleri fikri uzun dönemler hâkim bir fikir, olarak varlığını sürdürmüştür.

1. ERKEN MODERN DÖNEM'DE HAYVANA BAKIŞ

Erken Modern Dönem'de varlığa dair hâkim anlayış hümanistik felsefenin egemenliğindedir. Bu yaklaşım insanı her şeyin merkezi ve ölçüsü saymıştır. İnsana ait olduğu düşünülen değerlerin kaynağı akıl, bilim ve onun üretimlerine yönelmiştir. Bu yaklaşım insan dışı evreni ikinci ve üçüncü derece konumlarda tasavvur etmiştir. Bu dönemden itibaren akıl, deney ve gözlemden kaynaklanan bilgiler doğmaların yerini almaya başlamıştır.

Descartes, insanın üstünlüğünü, doğmalar yerine bilimle açıklama noktasında çalışmaları ortaya koyan isim olmuştur. Descartes, çalışmalarında evrene, insan ve hayvana dair fikirlerini de sistematize etmiştir.

Onun düalist yaklaşımı, günümüz hayvan hakları savunucuları açısından modern dönemin hayvana dair oluşan olumsuz fikirlerin kaynağıdır. Genel olarak hayvan hakları kuramcıları, modernitenin hayvana dair yıkıcılığını Descartes'ın bilimsel tasnifine dayandırır. Bununla birlikte Leslie Irvine, Serpell'den (1986), aktarımla Kartezyen felsefenin viviseksiyoncularının hayvanların iç anatomi ve fizyolojileriyle ilgili topladıkları bulguları, insan ve hayvan benzeşmesinin birer kanıtı olarak değerlendirir (Irvine, 2011: 75). Serpell'in günümüzde evrimci bir perspektif ile ortaya konulan benzerlikler vurgusu 17. yüzyıl bilim insanlarınca kayda değer bir fikir olmaktan uzaktır. Descartes'tan Kant'a kadar pek çok isim, hayvanın insan yaşamındaki yeri hakkında ılımlı ya da radikal insan merkezli açıklamaları önemsemiş ve felsefi söylemlerinde de bunu desteklemişlerdir.

Hayvan hakları meselesinde viviseksiyon çalışmaları ile gündeme gelen ilk isim Rene Descartes'tır. Descartes'ın bilimsel yöntemin kurallarını sistematize eden çalışmaları günümüzde de önemini sürdürmektedir. Viviseksiyon çalışmaları hayvan hakları savunucularınca ağır eleştirilere hedef olurken bilim insanlarının büyük çoğunlu bilimsel çalışmalar için bu yöntemin önemi hususunda ısrarlarını sürdürmektedir.

1.1. RENE DESCARTES VE HAYVAN MAKİNESİ

Descartes, Rönesans ile birlikte Batı dünyasında ortaya çıkan yeni ve karmaşık fikirlerin sistemleştirilmesinde Aydınlanma Döneminin en önemli ismi olmuştur. Bu sebeple Yeniçağ Felsefesi'nin kurucusu olarak kabul edilir. Rönesans'ın başlangıcından itibaren yeni bir kültürü, yeni bir bilimsel anlayışı kurmaya çalışan düşünce ve görüşler onun felsefe ve metodolojisinde bir araya gelerek büyük bir senteze ulaşmıştır. Descartes'ın felsefesi, Yeni Çağ kültürünün ilk büyük bağlantısını ortaya koymuş olan bir sistemdir. Bundan sonraki iki yüzyılda felsefe ile diğer bilgi dallarındaki çalışmalar hep bu bağlantıyı çıkış noktası olarak almışlar ve Descartes'ın ortaya koyduğu sorunları ileriye götürmeye çalışmışlardır (Gökberk, 2010: 228).

Descartes ile birlikte ortaya çıkan yeni bilimsel yöntem, varlık alanında düalist bir yaklaşım üzerine inşa edilmiştir. Bu yaklaşım varlığı madde ve ruh olarak ikili bir

biçimde tarif etmiştir. Descartes'ın ruha dair fikirleri insan-hayvan ilişkileri ve Batı'nın hayvan tasavvurunda hayvan ve diğer insan dışı varlık unsurlarının madde olarak ele alınmasına kaynaklık etmiştir. Bu anlayış bilimsel çalışmalara büyük katkı sağlamasına karşılık hayvanın ve diğer varlık unsurlarının bir laboratuvar malzemesi olarak ele alınmasına ve fütursuzca kullanımının meşrulaştırıcı zeminini oluşturmuştur.

Descartes'ın yaklaşımı Erken Dönem Modern Çağ'da hayvanın varlığını mekanik bir yorumla dile getiren öncü açıklama olması sebebiyle önemlidir. Ona göre hayvanlar, insandaki gibi bir bilince sahip değildir ve doğada tanrı tarafından konulmuş bazı yasalar söz konusudur (Descartes, 2013: 117). Descartes, doğadaki taksonominin ilahi yasaların bir gereği olduğunu kabul eder. Onun teorisinde hayvanlar, hem akıldan hem de hissetme yetisi olan bir ruhtan yoksundur²⁰. İnsanı hayvandan ayıran özelliğin tanrısal bir tasnifin neticesi olduğunu söyleyen Descartes, insanın ayırıcı vasfının 'akli ruh' olduğunu belirtir. Yani ruha, akıl eşlik ediyorsa gerçek iradeden, duygulardan ve acılardan söz etmek mümkün hale gelir.

Heike Baranzke (2019: 16-17), Descartes'ın geliştirdiği hayvan otomatlar kuramının günümüz felsefi ve Katolik anlayışlarının arka planını oluşturduğunu, Descartes'ın, Aristoteles'te açıklanan şekliyle ruhu (neredeyse biyolojik) bitki, hayvan ya da insan gibi yaşayan bir şey olarak gördüğü konsepti eleştirdiği dikkate alındığında hayvan otomatlar kuramının daha anlaşılır hale geleceğini belirtir. Ona göre Descartes, "Düşünüyorum o halde varım." derken ruhu öz farkındalığın bir ilkesi olarak görmüştür. Onun için duygular öz farkındalığa, zihinde bilinçli temsiller haline gelmesine zorunlu olarak bağlıdır. Bu yüzden Descartes modern zihin felsefesinin hayvan etiği yansımalarında, hayvanların hisleri olduğu konusuna bile şüphe ile yaklaştığı görülebilir. Nitekim Descartes bu fikirlerini "Yöntem Üzerine Konuşmalarda" şu şekilde savunur: Akıllıca konuşma, dış dünyada akla sahip olmanın bir işareti olarak kabul edilmiştir. Hayvanlar akıllıca konuşamazlar. Bu da onların akla sahip olmadığını gösterir. Diğer iddiasında ise Descartes, hayvanların üstün yeteneklerinden yola çıkarak hayvan aklını savunanlara cevap olarak hayvanların sınırlarının dışında diğer aktiviteleri öğrenemediklerini bu sebeple de mükemmel bir makine olarak görülmeleri gerektiğini

²⁰ Descartes (1991: 148), 2 Haziran 1640'da Mersenne'a yazdığı bir mektupta insan ile hayvan arasındaki acıya duyarlılık farkını ruhla açıklar. Ona göre insanda bu acıya eşlik eden dış hareketlerdir; hayvanlarda meydana gelen yalnızca bu dış hareketlerdir ve bu da tam anlamıyla acı değildir.

savunur. Descartes’a göre doğa yasalarıyla mekanik yasalar birbirinin aynıdır. Descartes, insan ile hayvanı biyolojik olarak en gelişmiş iki canlı türü olarak kıyaslar. Bu kıyasa göre insanda olup hayvanda olmayan iki özellik tespit eder: Buna göre insan ile hayvanın ayırttıkları birinci nokta düşüncelerin aktarımında başvuru kelime ve ya da işaretlerin kullanımında ortaya çıkar. İkinci olarak ise bir tür ‘makine’ olarak düşündüğü hayvanların birçok şeyi insanlardan daha iyi yapmalarına karşılık onların bu özelliklerinin bir çeşit tanrısal kurulumun neticesi olduğudur. Descartes, sözü edilen mükemmelliğin kaynağını tanrısal güce bağlar. Hayvanların yetenekleriyle alakalı iradelerinin olmadığını, bu tür becerilerinin mantıkla yapılmadığını belirtir. Descartes, hiçbir insanın iki kelimeyi bir araya getirip meramını anlatamayacak yetersizlikte olamayacağını savunur. Buna karşılık istediği kadar donanımlı ve doğuştan şanslı olsun, hiçbir hayvanın buna benzer bir şeyi yapabileceğini kabul etmez. Descartes’a göre hayvanların bu tür işleri yapamamalarının nedeni, ilgili uzuvların yokluğuna bağlı değildir. Örneğin saksagan ve papağanların insan seslerini taklit edebilecek kadar yetenekli olmalarına karşın konuşmalarında söyledikleri şeyi anlayabildiklerinin bir göstergesi yoktur. Doğuştan sağır ve dilsiz oldukları için hemcinslerinin konuşmak için kullandığı organlardan yoksun olan insanlar bile, genellikle icat ettikleri işaretler sayesinde muhatabıyla iletişim kurabilir. Descartes; bu açıklamalarıyla hayvanların sadece insanlardan daha az akıllı olduğunu göstermekle kalmaz, aynı zamanda hayvanların akıldan yoksun olduklarını ispat etmeye çalışır. Descartes, konuşma yetisinin akli melekelerin sınırlı olduğu hallerde bile insan için kolaylıkla gerçekleştirilebilen bir eylem olduğunu belirtir. Dahası yetenekleri açısından aynı türe mensup hayvanlar arasında, insanlar arasında olduğu kadar farklar olduğunu ve bazılarının bazılarına göre daha yüksek öğrenme kapasitesi olduğunu da belirtir. Ona göre hayvan ruhunun doğası insan ruhundan farklıdır. Descartes, konuşmanın özel bir eylem olduğunu belirtir. Bu sebeple insan yaşantısı içinde düşüncelere karşılık gelen her tür işaret ve bedensel hallerin, doğal seslerle ve işaretlerle karıştırılmaması gerektiğini savunur. Dikkate değer bir başka olgu da hayvanların bazı davranışlarında insandan çok daha yetenekli olmalarına karşılık birçok davranışlarında yetersiz olmalarıdır. Bu yüzden de insanlardan daha iyi bir şey yapmaları, akıl sahibi oldukları anlamına gelmez. Bu durum onların özellikle akıldan yoksun olduklarını ve doğanın onları organlarının düzenine göre hareket ettirdiğini gösterir. Descartes, makinelerin insan elinden çıkmasına karşın görevleri olan işi insandan daha iyi yapmalarını saat örneğinde hikâyeleştirir ve zamanı ölçmek için

zembereklerden ve arklardan yapılan bir saatin, insanın tüm aklını kullanarak sayabileceğinden daha doğru şekilde zamanı ölçmesinin hayvanların bazı yeteneklerinin üstünlüğü ile benzeştiğini iddia eder (Descartes, 2013: 117-153).

Derscartes'ın düşüncelerinde Hristiyan teolojisinin etkisi, varlığını hissettirmekle birlikte esas güçlü vurgu Aydınlanma dşncesinedir. Orta ağ'ın insanı hiçleştiren skolastik yaklaşımının ardından hakikatin perdesini bilimin yöntemi ile ortadan kaldıracılabileceğine inanan Descartes, tanrısal olan yaratma eyleminin akıl ve bilim sayesinde insan için de mümkün olduğuna inanmaktadır. Yaratıcılık; tanrısal olmaktan çıkmış, insan aklının aydınlığında yaratma hadisesi yeniden tanımlamıştır. Bu yüzden o, akıldan yoksun hayvanları tanrının yarattığı kendiliğinden hareket eden makineler olarak değerlendirir (Descartes, 2013: 147). Descartes'a göre aklın ışığında yürüyen insanın yaptığı makineler bir yaratım eseridir. Böylece insana atfedilen değer, metafizik olana hasredilir. Descartes'ın bu düşüncesi Aydınlanma içerisinde anlamlı olmakla birlikte Ahd-i Atik'in tanrı suretinde yaratılan insanı ya da tanrının oğlu İsa benzetmesini hatırlatmaktadır. Yaratma eylemi tanrısal bir niteliktir. Aydınlanma ile birlikte insan da bundan payına düşeni almıştır. Tanrısal gücün insanda zirve yaptığı nokta ise akıldır. Aydınlanma düşüncesi ile insan, geçmişin tüm tortularından kurtulmuş ve kendi geleceğini tayin edebilecek hale gelmiştir.

Hayvan, Descartes'ta hangi şartta olursa olsun insana kıyasla bir tür olarak aşağıda yer alır. İnsanlarda engelliliğin st derecede olduğu şartlarda bile derece bakımından insan-hayvan kıyaslamasını kabul etmez. Descartes, ontolojik olarak hayvanı insanın hemen altına yerleştirmiş olsa da nispet cansız varlıklardır. Hayvan taksonomik olarak cansız varlıklarla insan arasında bir geçiş türü olarak kabul eder. Bu karşılaştırma bir mantık hatasının neticesi olarak hayvanın cansız cisimlerle kıyasına gider. Hayvanların cansız cisimlere nispetle açıklanması; canlı varlıkların sahip olduğu kaygı, acı vb. duygulardan yoksun oldukları düşüncesinin gelişmesine neden olmuştur. Descartes'ın kaleme aldığı metinlerdeki asıl kaygısı, hayvanların duyarsızlığı değildir. Onun asıl ön plana çıkardığı şey, insan aklına verilen önemde saklıdır. O, insan-hayvan ayrımında Aristoteles'ten farklı olarak insanı akıllı ya da düşünen hayvan olarak tanımlamaz. Onun için insan, akıllı bir yaratıktır. İnsan ile hayvanı ayıran çizgi akıldır ve akıl, insanı canlı varlık olarak hayvandan tür olarak da ayırır. Descartes'e göre yargılama gücü yani akıl,

dünyanın en iyi paylaştırılmış şeyidir. Bu dünyada insanlar her şeyi eşit olarak paylaşmamıştır ancak akıl insanlara eşit olarak paylaştırılmıştır (Descartes, 1966: 21-22).

17. yüzyılda Descartes'ın varlığın iki mükemmel örneği olan insan ve hayvanı canlı ve mekanik olarak ayrıştırması kozmik düzenin kendi içindeki bütüncül ilişkisinin göz ardı edilmesi durumunu ortaya çıkarmış ve varlık skalasını muğlaklaştırmıştır. Descartes'ın zihinli varlıkları doğanın geri kalanından ayırma çabası, ayrıca insan merkezli bir yaklaşım olarak diğer varlıkları metâlaştırılmıştır (Uslu, 2015: 98). Bu yaklaşım, modern Batı aklının geçmiş kültürlerle arasındaki asli yol ayrımı olarak da değerlendirilebilir. Geleneksel kültürlerde hayvan, bir yönü ile aşkın güçlerle ilişkilendirilirken diğer yönü ile yaşamın doğrudan sürdürülmesini sağlayan kaynağı olarak çok yönlü olarak değerli kabul edilmiştir. Nitekim hayvanın eti beslenmeyi sağlarken derisi soğuk ve sıcaktan koruyucu olarak anlamlı görülmüş ve bu imkânlar aşkın güçlerin insanlara bir ikramı olarak değerlendirilmiştir. Geleneksel düşüncede hayvansal olanı tüketen ve kullanan insan, hayvana ait aşkın özelliklerin kendisine geçtiğine inanırken diğer doğa unsurlarıyla iletişim halinde kalabilmek için hayvanı ve hayvana ait ürünleri vasıta kılmıştır. Hâlbuki 17. yüzyıldan itibaren Descartes'la birlikte hayvan, tanrının yarattığı bir makine olarak canlı varlık âleminin merkezinden uzaklaştırılmıştır. Hayvanın makine olarak tanımlanması, bilimsel bir duyarsızlaştırmanın makulleştirilmesi olarak da önemlidir. Descartes'ın hayvanların ızdıraplarını görmemiş olması mümkün değildir. Hayvanın otomatlaştırılması Rönesans sonrası ortaya çıkan insana, evrene ve onun içindeki insan dışı varlıklara karşı bakışın bir özetidir. Hayvanı hem “mükemmel” (Descartes, 2013:147) olarak tanımlayıp hem de metâlaştırmak kendi içinde çelişiktir.

Fried'a (2015: 310), göre “Modernlik, özbilinç sahibi öznenin gerçekliğin mihenktaşı olan tanrı'yı yerinden etmesini sağlayan Descartes'la başlamıştır: Neyin gerçek olduğuna bilimlerin metodolojileri karar verir ve bilimlerin sunduğu teknolojiler nesnel evrenin yeni efendisi olduğu varsayılan insan özneye hizmet ederler”. Fried'ın tespiti, Descartes'ın düalist yaklaşımı ve Ahd-i Atik'in “tanrı suretindeki insan” tasavvuruyla da uyumluluk gösterir. İnsanlık tarihi binlerce yıldır beklediği aydınlığa Antikite sonrası yine Batı toplumlarında kavuşmuştur. İnsanın sahip olduğu “akli ruh” karşısında Descartes, hayvanlarda bulunan ruhu Yunan'dan itibaren tartışılan şeklinin dışında yeniden tanımlamıştır.

“Aristoteles'in 'lokomotif' ruh kavramı Descartes'ta 'otomaton' fikrine dönüşmüştür. Hayvanların bilinçli olduğunu reddeden bu görüşe göre, bilinçliymiş gibi hareket eden fakat aslında bilinçli olmaktan çok uzakta yalnızca mekanistik bir doğanın kendini gerçekleştirmesidir hayvan hareketleri. Bu anlayışı sağlamlaştırmaya çalışırken Descartes 'refleks' fikrini ortaya atar ve aslında duyumsama ve algının nasıl oluştuğunu - tek bir şey hariç- bugünkü anlayışa çok yakın bir şekilde açıklamayı başarır. (Uslu, 2015: 99).

Descartes'ın metodolojik olarak insanın kendi varlığından şüphe duyamayacağına dair meşhur önermesinde düşünce ile var olma arasında kurmuş olduğu bağlantı, hayvanlar açısından bir ötekileştirme içerir. Ona göre bir varlığın var olduğunun bilincinde olamaması hali, o varlığı şahsında yok kılar. Bu duruma en iyi örnek hayvanlardır. Düşünceden tamamen yoksun oldukları iddiası, hayvanların varlıklarının bilincinde olmadıklarını ifade etmektir. Bu önerme otomatlaşma denilen hadisenin bir başka argümanını oluşturur. Otomatlaşma denilen durum, acı ve benzeri hislerden yoksun olmanın da ana kaynağıdır. Descartes'ta insan, varlığının bilincinde olma özelliği ile sorgulama olmaksızın hayvandan ayrılmaktadır.

Descartes'ın hayvanların sadece birer makine olduğu görüşünü paylaşmayan, gene de hayvanlara karşı ahlaki bir yükümlülüğümüz olabileceğini dolaylı yollardan yadsıyan başka düşünürler de vardı. Descartes'ten yaklaşık yüz yıl sonra Immanuel Kant, akıl ve ahlak merkezli bir felsefi yaklaşım ortaya koyar. Onun yaklaşımı ödev ve ahlaki sorumluluklar noktasında dönemini aşan bir felsefi geleneğin önünü açar. Ancak Kant'ın felsefi yaklaşımı da kendinden önceki geleneğin bir devamı niteliğindedir. Onun yaklaşımında antroposantrik düşüncenin hâkimiyeti hemen fark edilir. Kant'ın felsefesinde insanın eylemi ve insan aklının değeri ana kavramlar olarak dikkat çekicidir.

1.2. KANT VE AKLIN DEĞERİ

İnsan, Kant felsefesinde Descartes'da olduğu gibi iki boyutlu bir varlık olarak ele alınmıştır. O da hayvan ve diğer varlık âlemi karşısında insanın üstünlüğünü akıl merkezinde ele alarak bir ayrıma gider. Bu yaklaşım, geleneksel insan ve hayvan sınıflamasında başvuru en genel ayrımdır. Kant'ta varlık âlemi 'numen' ve 'fenomen'lerden müteşekkildir. Bu âlemler, görünüş ve gerçekliğe karşılık gelir. Fenomenler, insanlar tarafından duyusal olarak algılanabilirken numenler ancak akılla kavranan hakikatleri ifade eder. Duyusal yönüyle ele alındığında insan, mekanik dünyanın bir parçasıdır. Yani insan, fiziki eğilimleriyle ve içgüdüleriyle fenomenler dünyasına ait bir varlıktır. Buna karşın insan, asıl olarak kendisini numen dünyasına ait

kavrayışıyla hayvanlardan ayırır. İnsan, akli sayesinde nedenselliğin ve doğal zorunluluğun hüküm sürdüğü dünyanın ötesine geçerek özgür olur (Cevizci, 1999: 487).

Kant'ın insan ile hayvan ayrımı, her iki canlının doğuşundan itibaren var olan farklılıklar üzerine temellendirilir. Kant, insanın doğuştan itibaren destek ve eğitime muhtaç bir varlık olmasına karşın, hayvanların amaca hizmet edecek uygunlukta güç ile doğduklarını belirtir. Kant; insanın gelişiminin altındaki gücü, muhtaç bir tabiatta doğmasına bağlar. İnsan için eğitim, hayvani olan fıtrattan bir üst olana geçişte köprüdür. İnsan, tüm bu gelişimini aklına borçludur. Akıl, insana ait özel bir yetidir. Kant'a göre insanlığın gelişiminde evrimsel bir süreçten söz etmek mümkündür. İnsan, hayvani içgüdülerinden eğitim yolu ile kurtularak sosyal yaşama dâhil olur. Bunu yapabilmesinin ardında yatan güç aklın bizâtihi kendisidir (Kant, 2018: 8).

Kant, insanı diğer varlıklardan ayırırken kullandığı bir değer olarak saygıyı da önemli bir kavram olarak ele alır. Ona göre saygı, kişilere yönelik bir değerdir. Değerler, hiçbir zaman nesne ve hayvanlara yönelik olarak oluşmaz. İnsanın nesnelere ve hayvanlara yönelmiş eğilimleri saygı olarak değerlendirilemez. Hayvanlara, dağlara, denizlere yönelmiş ilgilerimiz; sevgi, korku, hayranlık, şaşkınlık vb. şekillerde ortaya çıkar. Ancak bunlar saygı değildir. Kant, insan eylemlerine karşı da temkinli bir tavır sergiler. Saygıyı hak edecek tavırları, (ahlak yasası) sıradan insan eyleminden ayırır (Kant, 1999: 85). Ona göre ahlak yasası, insanın önünde saygı ile eğilmesi gereken bir şeydir. Ahlak yasası; insan benliğinde var olan, anlamlandırıldığında fark edilebilen bir dünyadır. Düşünen bir varlık olarak insanın değerini, kişiliği aracılığıyla sonsuza dek geliştirir. Ahlak yasası, hayvanlıktan hatta bütün duyular dünyasından bağımsız bir yaşamı ve bu yaşam koşullarının çizgileriyle sınırlanmamış sonsuza doğru uzanan bir dünyayı açığa çıkarır (Kant, 1999: 174-175).

Kant; özgür iradenin insana has bir özellik olduğunu, her türlü zorlamalar karşısında insan kalabilmenin temeli olarak görür. Bir köpeğin aç kaldığında önüne konulan yemeği, yiyeceğini ancak insanın bu durumda özgür iradesinin gereğini yerine getirebileceğini savunur (Kant, 1997: 59-60) Kant 'Etik Üzerine Dersler' adlı eserinde, eylemde niyetinin evrensel bir kural olabilecek şekilde oluşturulup oluşturulmadığını tartışır. Ona göre bireysel çıkarlara göre şekillenen niyetler, insanı eşyalaştırır ya da hayvani duyguları üzerine hareket ettiren bir varlığa dönüştürür. Ona göre insan, nesne ya da hayvan değildir (Kant, 1997: 70-71).

Kant, insanı değerli bir varlık olarak hayvanlardan ve eşyalardan ayırır. Onun bakış açısıyla insan, diğer varlıkların sahip olmadığı bir özgür iradeye sahiptir. Bu özellik insanı hayvandan ayırdığı gibi kâinata diğer varlıklara nispetle değerli de kılar. Bu değerlendirme kriterleri insana karşı bir ödev ahlakı ve yasa niteliği oluştururken hayvanlara ve diğer varlık âlemine karşı dolaylı bir ilgi ve alakanın oluşmasına neden olmuştur. Kant,

“Doğaya karşı ödevlerimizin dolaylı olduğunu, yani bunların başka insanlara karşı ödevlerimiz olduğunu açıkça söylemektedir. Daha genel bir anlatımla haklar ile ahlaki ilgiye değer olmayı ‘nesnelerden’ ve ‘araçlardan’ uzak olarak, ‘özneler’ ve ‘araçlar’la sınırlayan Kantçı çözümleme yalnızca insanların ahlaki ilgiye değer olabileceği görüşünü güçlendirmektedir. Bu görüşe göre, yalnızca özgür ve ussal davranabilen yaratıklar ahlaki varlıklardır. Yine 18. yüzyılın Avrupalıları başka canlı varlıkların bu yetiden yoksun olduğunu düşündüklerinden, onları ahlaki ilgi alanının dışında tutmuşlardır. İnsan olmayan hayvanlar ile bitkiler bu varlıkların en açık örnekleridir” (Jardins, 2006: 201).

Gary Francione (2022: 53-55), Hayvan meselesinde Kant’ın, Descartes’tan farklı olarak hayvanların acı çekme yetisine sahip olduklarını ve acı çekebileceklerini kabul ettiğini belirtir. O, acı ile akledebilme arasında bir sınır koyar. Ona göre hayvanlar ne ussal ne de kendilerinin farkında olduklarından onlara karşı insanların doğrudan bir ahlakî yükümlülüğü yoktur. Kant’a göre hayvanlar, sadece insan amaçlarının araçlarıdır; ‘insanın aygıtları’ olan hayvanlar, sadece bizim kullanımımız için vardır ve kendi içlerinde hiçbir değerleri yoktur. Hayvanlara yapılan muamele Kant’ı sadece bu muamelenin diğer insanlar üzerindeki etkisi ölçüsünde ilgilendirir. Kant’ta hayvan, an içerisinde insan ile birlikte var olan dolaylı varlıktır. ‘Hayvanlara karşı zalim olan kişi insanlarla ilişkilerinde de sertleşir.’ Kant, sadık ve itaatkâr bir köpeği yaşlandığı ve artık bize hizmet edemeyeceği için vurup öldürürsek bu eylemimizin köpeğe karşı hiçbir yükümlülüğümüzü ihlal etmediğini iddia eder. Bu eylem sadece, diğer insanların sadık hizmetlerini ödüllendirme ahlaki yükümlülüğümüzden ötürü yanlıştır; köpeği öldürmek, bu insani yükümlülükleri yerine getirme eğilimimizi zayıflatabilir. Hayvanlar söz konusu olduğunda, doğrudan ödevlerimiz yoktur. Hayvanların varoluş nedeni “sadece bir amacın aracı olmaktır”.

Engin Arıkan, hayvan meselesinde ahlaki sorumluluklar ile ilgili Kant’ın görüşlerine hayvan refahı ve hayvan hakları tartışmaları bağlamında bakar. Ona göre Kant, insanların sahip olduğu içkin değeri vurgulamış ve hayvanlar bu değere sahip olmadığı için hayvanlarla insanların aynı şekilde önemsenmesine karşı çıkmıştır. Bu karşı çıkışın doğal zorunluluğu olarak insan merkezci okuma karşısından hayvanlar

metâlaşmıştır. Kant'ın değerlendirmesine göre otonomisi olmayan hayvanlar, kendi içlerinde bir amaca sahip değillerdir ve insanlık adına sadece bir araçtır. Bir hayvanın eziyet görmesi ya da görmemesi sadece insanın haiz olduğu değerle ilişkilidir. Eğer kişi bir hayvana zarar veriyorsa bu zarar sonrasında insanlara yönelebilecek bir zararın başlatıcısı olabileceği için ve kişi kötü bir eylemde bulunduğu için davranışın kötü olduğunu belirtmiş olur. Kant'ın yaklaşımında hayvanlar ahlakın bir öznesi olarak yer almamıştır (Arıkan, 2016: 33).

Arıkan bu yaklaşımı eleştirmekte ve Kant'ın hayvanlara karşı düşünce dizininde sağlam temellere dayanmadığını belirtmektedir.

“Kant'ın hayvanlara iyi davranma önerisinin dayanağı da sağlam değildir. Bir kişi pekâlâ hayvanlara olan davranışları ile diğer varlıklara olan davranışları arasında fark koyabilir. Bu sayede hayvanlara yaptığı muameleden diğer kişiler etkilenmemiş olur. Böyle bir durumda Kant'ın dolaylı olarak korumaya yeltendiği hayvanlar etik alanının dışında kalarak savunmasız kalmış olur.” (Arıkan, 2016: 33).

Kant, hayvanların duyarlılığı meselesinde Descartes'tan farklı bir yorum geliştirmiş olmasına karşılık onun felsefesinin kökenlerinin de klasik felsefi yaklaşımlar çerçevesinde geliştiğini söylemek mümkündür. Yahudiliğin aşırı antroposantrik yorumları, Hristiyanlığın neredeyse hayvana dair ekstra bir ahkâm geliştirmemiş olması Batı dünyasında insan ve hayvan ilişkilerini doğrudan Antik Yunan filozoflarının geliştirdiği söyleme bağımlı kılmıştır. Ona göre varlık âleminde bir sınıflandırma söz konusudur ve hayvan, insana kıyasla derece olarak daha aşağıda yer alır. İnsanı nesne ve hayvandan ayıran üstün kılan özellik, insanın akıl sahibi olmasında saklıdır. Bu akıl, yalnızca duyu ve ihtiyaçların giderilmesi için kullanılacak bir araç değildir. Eğer öyle olsaydı, insanı hayvandan ayıran bir vasıf olarak gösterilmesi mümkün olmazdı (Kant, 1999: 69).

Akla verilen önem ve akıl üzerinden yapılacak haklar tartışmasının ortaya çıkardığı açmaz karşısında hayvan meselesini akıl, konuşma yetisi ya da fiziksel özelliklerden ayırarak tartışmayı acı ve haz zemininde ele alan isim Jeremy Bentham olmuştur. Bentham, haklar meselesinin beyaz insan ile sınırlı olarak tartışıldığı bir vasatta; ünvanların, payelerin, renklerin ötesinde temel bir duygu olarak “acı”ya işarette bulunur. Bu yaklaşımıyla, hayvan hakları meselesini toplumsal alana dâhil eden bir isim olarak imtiyazlı bir konuma sahiptir.

Bentham, ‘Ahlak ve Yasama İlkeleri’ adlı kitabında doğanın insanoğlunu ıstırap ve haz olarak tanımladığı iki gücün (Bentham, 2017: 17) eline teslim ettiğini belirterek asıl kriterlerin bu doğrultuda insan ve hayvan ayrımı yapmaksızın ele alınması gerektiğini savunur. Faydacılık olarak da adlandırılan bu anlayış sadece insan-hayvan ilişkilerine değil, insan-insan ilişkilerine de yeni bir biçim kazandırmayı hedefler.

Bentham’ın yaklaşımı, 1970’lerin ortasında kuramsal bir aktivizme dönüşecek olan “Hayvan Özgürleşmesi” hareketinin de ana argümanını oluşturur. O güne değin çeşitli gerekçelerle hayvanların insanlar için var olduğunu savunan, bu çerçevede hayvan refahı düşüncesinin ilkel şekillerinin, hayvanların yaşamlarını sürdürmesi için yeterli olduğunu iddia eden yaklaşımlar karşısında Peter Singer; radikal, evrimci bir kuramla insan ve hayvanın türdeş olduğunu, hayvanın yaşamdan çıkarı olduğunu, eşitlik üzerinden bir yaşamı vb. hak ettiklerini belirten kapsamlı bir kuram ortaya koyar.

1.3. J. BENTHAM VE HAKLAR MESELESİ

Jeremy Bentham, 1748 yılında dünyaya gelmiştir. İngiliz hukukçu ve fozofudur. Faydacılık düşüncesinin kurucusu olarak da bilinir. Bentham’ı hayvan hakları meselesi üzerinden bilinir kılan yaklaşımı, 17. yüzyılda Descartes’le birlikte makineleştirilen ve duyarlılık sahibi oldukları kabul edilmeyen hayvanların da duyarlılık sahibi olduklarını belirten “Ahlak ve Yasamanın İlkeleri” adlı eserinde yer alan dipnotudur²¹.

Bentham, kendinden önce geniş bir şekilde kabul gören yaklaşımlara karşılık hayvanların durumlarıyla ilgili olarak farklı bir perspektiften meseleyi alan ilk isim olmuştur. Ona göre; hayvanların durumlarıyla ilgili olarak Antik Yunan’dan itibaren belirlenen referans noktaları yerine hayvanların haklarıyla ilgili olarak sorulması gereken asıl soru; hayvanların akıl yürütüp yürütemedikleri, konuşup konuşamadıkları değil; acı çekip çekmedikleri olmalıdır. Bentham, bu savunusunda sadece hayvanları ele almamakta, köleleştirilmiş uzak kıtaların insanlarını da tartışmaya konu yapmaktadır. Bu sebeple Bentham, hayvanların durumunu kölelerle karşılaştırır ve hayvanlar da dâhil dünyanın geri kalanının da kendilerinden ancak zorbalık yoluyla esirgenen haklara sahip olacağı günü öngörerek insanların hükümrancılığının meşru bir yönetim olmadığını, bu yönetimin zorbalıkla elde edilen bir sistem olduğunu belirtir (Singer, 2018: 310).

²¹ Aşar (2018: 243), “Bentham’ın kendi etiği kapsamında hayvanlara yer verdiğini, fakat onun insanlar ile ilişkisinde büyük acımasızlığı önlemek için hayvanlara iyi davranılması gerektiğini savunduğunu belirtir.”

Jeremy Bentham, faydacılık düşüncesini sistemleştiren isimdir. Ona göre doğa, insana iki duygu bahşetmiştir: Bunlar haz ve acıdır. Bentham açısından haz ve acı insanoğlunu elinde esas duygulardır. Bentham, felsefesini da bu iki duygu üzerine inşa eder. Bentham, insanoğlunun sözkonusu bu bağımlılıklarının farkında olduğunu belirtir. İnsan, saadeti, mantık ve hukukun ellerinde yükseltmek için bunları sistemin esası olarak kabul eder. Bunu sorgulamaya kalkışan sistemler akılcılıktan uzak, keyfi ve karanlıklar içinde bocalayan sistemlerdir. (Bentham, 2017: 17).

Bentham, İngiliz Aydınlanmacılığı içerisinde hukukun temel kaynaklarını ve toplumsal reformun imkânını tartışırken doğrudan hayvan öznesi üzerinden fikirler geliştirecek sözler sarfetmez. Onun çalışmasında hayvan, sonraki dönemlere referans olmak üzere önemli bir dipnot olarak yer almıştır. Bentham'ın amacı hayvanlardan örnekler sunarken tartıştığı mesele olan insanların hak ve sorumluluklarının belirlenmesi üzerine odaklanmıştır. Ancak Bentham'da hayvan diğer varlıklarla birlikte duyarlı bir canlı olarak açıklamanın içinde yerini almıştır. Bentham'a göre hayvanlar her şeyden önce duyarlı varlıklardır. Bu duyarlılık yüce olan varlıktan başlayarak insan ve hayvanı da içine alan bir evrenden oluşur. Bentham, hayvanların bir nesne ya da bir eşya olarak değerlendirilmesinin temellerinde yatan düşüncenin eski hukukçuların duyarsızlıklarıyla bağlantılı olduğunu iddia eder. Ona göre duyarlılık sahibi bu canlılar, nesne olarak değerlendirilmemelidir (Bentham, 2017: 43, 260).

Baranzke, (2019: 17-18) Bentham'ın bu tartışmasında Descartes'ın Kartezyen felsefesini de içine alacak şekilde geleneksel Batı düşüncesinin insan ve hayvan tasavvurlarının eleştirildiğini belirtir. Bentham, Descartes'ın hayvanları otomatlaştıran düşünceleri karşısında, duygu sahibi olduğunu düşündüğü hayvanlar için şunları yazar.

“Hayvanlar dünyasının geri kalanları için bir tiranın eliyle alınamayacak olan haklar, bir gün gelecektir. O gün geldiğinde, duygulu bir varlığı bir işkencecinin merhametine terk etmek için ayakların sayısının, derilerin kalınlığının, kuyruk sokumu kemiğinin yeterli nedenler olmadığının farkına varılacaktır. Aşılmaz bu sınırı çizecek olan nedir? Akıl ya da konuşma yetileri mi? Yetişkin bir at veya köpek; akıl ve iletişim becerileri açısından bir günlük, haftalık ya da aylık bebekten daha fazla iletişim kurulabilen varlıklardır. Asıl mesele hayvanların düşünüp düşünemedikleri ya da konuşup konuşamadıkları değil, acı çekip çekmedikleridir.” (Bentham, 1962: 143).

Bentham'ın bu görüşlerine, İngiliz bilim adamı William WheWhell tarafından eleştiriler getirilir. WheWhell'e göre mesele salt acı ve haz üzerinden tartışılmaya imkân tanımamaktadır. Çünkü eylemlerin ahlaki boyutu ancak insan için mümkün görünmektedir. WheWhell,

“İnsanların sürekli biçimde eylemlerine yönelik ahlaki yargılarda bulunduğunu ifade eder. Ona göre bu durum insanın ahlaki bir varlık olmasının sonucudur. Ancak insanın ahlaki bir varlık olmasının nedeni haz ve acıya duyarlı olması değildir. Çünkü eğer insanın ahlaki bir varlık oluşunun nedeni haz ve acıya olan duyarlılığı olsaydı, haz ve acıya duyarlı olan hayvanların da birer ahlaki varlık olarak telakki edilmeleri lazım gelirdi. Oysaki Whewell’e göre hayvanlar iyi ve kötü fikrine sahip değildir, bu nedenle hayvanların eylemleri ne ahlakidir ne da gayri ahlakidir. Fakat bununla birlikte Whewell’e göre insanların hayvanlara karşı eylemleri ahlakın konusudur. Bu bağlamda insana eziyet nasıl bir rezaletse hayvanlara eziyet de rezalettir. Ancak Whewell’e göre bir insanın hemcinslerine yönelik davranışı ile hayvanlara yönelik davranışı farklı şekilde değerlendirilmelidir. Çünkü biz diğer insanlarla insanlık bağı ile bağıyken hayvanların kendi arasında ya da insanların hayvanlarla bu tür bir bağı yoktur.” (Aydın M. , 2021: 231).

Bentham’ın yaklaşımı ile birlikte Batı düşüncesinde ilk defa hayvanların duyarlılığı ile ilgili olarak bir yaklaşım gündeme getirilmiştir. Descartes’ın hayvan otomatlarından sonra, kölelerle kıyaslanarak hayvanların da tiranların elinden kurtulacakları günü hayal eden bir hukuk insanının ortaya çıkması önemlidir. Peter Singer (2018: 310), Bentham’ın “Hayvanların durumunu siyah kölelerin durumuyla kıyaslayarak ve hayvanlar dünyasının geri kalanının da kendilerinden ancak zorbalık yoluyla esirgenen haklara sahip olacağı günü öngörerek belki de insanın hükümrانlığını meşru bir yönetim değil, bir zorbalık olarak tanımlayan ilk kişi” olması sebebiyle dönemi içinde dikkat çekici bir isimdir.

Bentham sayesinde klasik felsefenin insan ve hayvan tasavvuruna dair ilgi noktası ilk kez hayvanların farklı melekelerine odaklanır. Bentham’ın çağdaşı olan bir diğer isim ise var oluş meselesini tanrısal bir mucize olmaktan çıkararak bir sürecin sonucu, bir oluş olarak tanımlar. Bu isim yine bir İngiliz olan Charles Darwin’dir.

1.4. CHARLES DARWIN VE EVRİM

Hayvan meselesine dair Bentham’ın “acı” merkezli açıklamalarının ardından günümüz hayvan hakları savunucularının ve kuramcılarının söylemlerinin asıl merkezinde yer alacak olan ana teori, bir İngiliz biyoloğu olan Charles Darwin tarafından ortaya konulmuştur. Darwin’in teorisi, binlerce yıldır kabul gören mucizevi yaratılış hadisesini bilimsel gerekçelerle açıklanabilir bir oluş olarak ele alır. Teoloji açısından tanrısal surette ve tanrısal ünsiyete sahip olduğu düşünülen insanın kökeninin hayvanla ilişkilendirilmesi modern dönemde asli kırılma noktalarından biri olarak da büyük öneme sahiptir.

Geleneksel dönemde pagan topluluklarının kendilerini totem saydıkları bir hayvana hasrettikleri görülür. Klan veya soyun kendilerinin bir hayvandan geldiğine inanmalarının ardında metafizik açıklamalar söz konusudur. Darwin'in kuramında ise insanın hayvanla bağlantısı, geleneksel insan ve hayvan ilişkilerinin aksine biyolojik bir bağdır. Darwin, kuramında sadece bir kabile veya klanının inançsal bağlantılarını kendine konu edinmez. Aksine onun yaklaşımı, insanlığın hayvan kökenlerine dair bütüncül ve biyolojik temelli bir açıklamadır.

Darwin; insanın bir yaratıcının eseri olmadığı, bunun aksine doğal seleksiyon neticesinde güçlü türlerin hayatta kaldığı iddiasına dayanan teorisini 1859 yılında yayımlamıştır. Ondan önce de insanın yaratılışını materyalist argümanlarla açıklayan çalışmalar olmasına karşılık evrim kuramı onunla anılmıştır.

Charles Darwin 'Türlerin Kökeni' adlı eserinde görüşlerinin gelişimini şu şekilde açıklar. "Yakın zamana kadar, doğa bilginlerinin büyük çoğunluğu türleri değişmez olarak görüyor ve onların ayrı ayrı yaratılmış olduklarına inanıyordu. Birçok yazar bu görüşü ustalıkla savunmuştur. Öte yandan, türlerin değişikliğe uğradığına, bugünkü canlı biçimlerin eskiden yaşamış biçimlerin gerçek döllerі olduğuna" (Darwin, 1976: 9) az sayıda bilim insanının inandığını belirtir.

Peter Singer (2018: 312), E.S. Turner'dan (1964) naklederek teolojik tepkilere karşı Darwin'in, 'Türlerin Kökeni'ni henüz kaleme almadığı yıllarda yaratılış meselesiyle ilgili olarak günlüğüne şunları kaydettiğini belirtir: "İnsanoğlu bütün kibriyle kendisini bir tanrının müdahalesine lâyık, büyük bir eser sayıyor. Hayvanlardan yaratıldığını düşünmek daha alçak gönüllü ve bence doğru..." olandır. Darwin, Tevrat'ta ortaya konulan tanrı suretinde yaratılmış insan ve onun emrine bahşedilmiş dünya fikrinin karşısına evrimin neticesi olarak gelişmiş insan fikrini öne sürmüştür.

Charles Darwin bu fikirlerini ortaya koyarken almış olduğu eğitim göz ardı edilmemelidir. O, almış olduğu eğitime bağlı olarak insan ve hayvan anatomisini sağlam bir şekilde öğrenmiştir. Ona göre yaratıcının her bir türü ayrı ayrı, insanı ise kendi sureti üzerine yaratmış olması mucizevî bir şey değildir. Asıl mucizevî olan evrimin kendisidir. Bunun için nesilden nesile değişmeden gelen türlere ait bir aktarımı imkân dahilinde görmez. Ona göre yaratılış, basitten karmaşığa doğru giden bir tekâmülün neticesidir. Bu oluş süreci onun gözünde takdire şâyandır. Yaptığı bilimsel çalışmalar sonucunda süreci 'Türlerin Kökeni'nde şu şekilde anlatır:

“Bence, dünyanın eski ve bugünkü canlılarının türemesinin ve tükenmesinin, tıpkı bireyin doğması ve ölmesi gibi, ikincil nedenlerin sonucu olması, Yaratanın maddenin özüne soktuğu yasalar üzerine bildiklerimizle daha güzel bağdaşmaktadır. Bütün organizmaları özel yaratıklar olarak değil de ilk Kambrium tabakası birikmeden önce yaşamış birkaç canlının doğrudan doğruya döllerı olarak gördüğüm zaman, bütün canlılar bana yüceltmeye yaraşır görünüyor.” (Darwin, 1976: 590).

Darwin Türlerin Kökeni’ni yazmadan önce de insanın türeyişinin bir yaratıcının eseri olmadığına aksine bir evrim sonucu gerçekleştiğine inanıyordu ancak Aydınlanma sonrasında dahi insanların genel kabulüne dayanan yaratılış kuramına karşı erken dönemde böyle bir çıkışın yaratacağı tepkiler nedeniyle bunu dile getirmedi. 1859’da “kuramını açıklamasına yetecek kadar kanıt topladığı” dönemde bile ‘Türlerin Kökeni’ adlı kitapta bu düşünceleri açıkça ifade etmekten kaçınmıştı (Singer, 2018: 312-313).

“Gelecekte, çok daha önemli araştırmalara açık alanlar görüyorum. Ruh bilim, Bay Herbert Spencer’in şimdiden attığı temele, her zihni yetinin ve sığanın (capacity) ancak yavaş ve aşamalı olarak edinilebildiği temeline güvenle oturtulabilir. İnsanın kökeni ve tarihi daha da aydınlanacaktır.” (Darwin, 1976: 590). Singer (2018: 312-313), Darwin’in evrim kuramının tamamını açıkladığı ‘İnsanın Türeyişi’ adlı çalışması ile birlikte insan ile hayvan arasındaki kapanmaz farkların aslında bir anlatının neticesi olduğu ile ilgili büyük şüphelerin oluştuğunu ifade eder. Ona göre Darwin’in evrim teorisi bir devrimdir. Bu kuram sonrasında insanlar artık tanrının özel olarak kendi suretinde yarattığı ve diğer hayvanlardan ayrı tuttuğu canlılar olmadıklarının, tam tersine birer hayvan olduklarının farkına varmışlardır. Darwin, yaptığı çalışmaların sonuçlarını şu şekilde not düşer tarihe:

“Bununla birlikte, insanın ve yukarı hayvanların zihinleri arasındaki fark, ne kadar büyük olursa olsun, nitel değil, kesinlikle nicel bir farktır. Sevgi, bellek, dikkat, merak, benzeme, zekâ, vb. gibi insanın övündüğü çeşitli heyecanların ve yetilerin, duygu ve sezgilerin, daha aşağı hayvanlarda, başlangıç halinde ve bazen iyi gelişmiş olarak bile bulunabildiğini gördük. Bunlar, kurt ya da çakal ile karşılaştırılan evcil köpekte gördüğümüz gibi, soya çekilerek gelişmeye de yeteneklidir. Belirli yüksek zihni yetilerin, örneğin genel kavramlar oluşturma, bilincin, vb. kesinlikle insana özgü olduğu -ki pek şüphelidir- kanıtlanabilseydi bile, bu nitelikler ancak çok gelişmiş başka zihni yetilerin ve onlar ise yalnız yetkin bir dilin sürekli kullanımının sonuçları olabilir. Yeni doğmuş çocuk soyutlama yetisini hangi yaşta kazanır ya da ne zaman bilinçlenip kendi varlığı üzerinde düşünmeye başlar? Yanıtlayamıyoruz; buna, yükselen organik basamaklara değin olarak da yanıt veremiyoruz. Dilin yarı yapma, yarı içgüdüsel yapısı, aşamalı evrimin damgasını hala taşımaktadır. Tanrıya olan yüceltici inanç, bütün insanlarda görülür evrensellikte değildir ve ruhsal araçlara inanç, doğal olarak, öbür zihni yetilerden doğmuştur. Ahlak duygusu, belki insan ile daha aşağı hayvanlar arasındaki en iyi ve en önemli farkı oluşturmaktadır.” (Darwin, 1975: 173-174).

Darwin'in kuramına göre insan ile hayvan arasında tür bakımından bir fark yoktur. Siz konusu ayırtırmalar, teoloji kaynaklı ortaya çıkmıştır (Darwin, 1976: 9). Gelineen noktada bilimin olguları sayesinde, insan-hayvan arasındaki farkların nicel olduğu ortaya konmuştur. Darwin'in ortaya koyduğu şey, dönemi itibariyle hayvanların haklarını açıklamaktan uzaktır. Onun asıl hedefi, Tevrat'ın tafsilatlarıyla verdiği bir yaratıcının kontrolünde ayrı ayrı yaratılmış varlıkların tek bir türden geldiğini ortaya koyarak din karşısında bilimin yerini belirleme çabasıdır. Eserin yazılmasından yaklaşık bir asır sonra, teorisi hayvan hakları kuramcılarının söylemlerine temel teşkil edecektir.

Darwin'in açıkladığı teori sonrasında yaşanan devrim, “Sosyal hayatta mı yoksa dinsel alanda mı yaşandı?” sorusu, bu noktada önem kazanır. Darwin'in evrim kuramı, ortalama insanın yaşamında kuşkusuz hiçbir şeyi değiştirmemiştir. Ancak bilim dünyasında Descartes'tan başlayarak Kant'ta devam eden tanrı ve onun yaratma iradesi, Darwin'in kuramı ile birlikte sarsıntıya uğramıştır. Darwin'in biyolojiye ait kuramı, özellikle ilk dönem sosyal bilimlerde Spencer ve Marx gibi güçlü isimlerin teorilerini etkilemiştir.

Charles Darwin “İnsanın Türeyişi” kitabıyla birlikte insan-hayvan ilişkilerinde yeni bir dönemin kapısı aralar. Birkaç asır öncesinde makine olarak tanımlanan hayvan, Darwin'le birlikte biyolojik olarak tarih yapıcı insanın zihinsel, duygusal ve ahlaki bakımdan atası olan bir varlık haline gelir. Bu köken ve tür temelli eşitleme, insanı her şeyin merkezi olarak değerlendiren hümanizmin prensiplerini hayvanlar lehine sarsan en önemli teoridir.

Singer (2018: 314), Darwin'in evrim kuramının dünya üzerindeki dengenin mihenk taşlarından biri olduğu kanaatindedir. Ona göre evrim kuramı dünya üzerinde yaşanan gerilim ve çatışma alanlarından biri olan hayvanların tüketimi meselesinin çözümüdür. Bu gerilimi ortadan kaldırmanın yolu, evrim teorisi bağlamında hayvanların insanların türdeşi olduğu fikrini benimsemekten geçer. Singer'e göre, evrim teorisine karşı oluşan direncin temelinde semavi dinler yer almaktadır. Söz konusu dinlerin yaratılışa dair düşüncelerinde saklı olan antroposantrik bakış, evrim düşüncesinin aksine insana, hayvana dair her türlü tasarruf yetkisini vermektedir.

Singer'ın bu hususta atladığı ya da göz ardı ettiği bir durum söz konusudur. Hayvanların sistematik olarak şiddete maruz kaldığı ve bir mal olarak alınıp satıldığı dönem geleneksel toplumsal yaşamın hâkim olduğu dönemle sınırlı değildir. Geleneksel

toplumlarda hayvana dair düşünce biçimlerinin karmaşık olduğundan söz edilebilir fakat hayvanların bir endüstriyel metâ haline getirilişi geleneksel dönemde söz konusu olmamıştır. Geleneksel yaklaşımlarda hayvan şekilden şekile giren bir varlık olarak yaşama dâhil edilmiştir. Yerleşik hayat ile birlikte sistemli evcilleştirme süreçlerinin gerçekleştiğinin varsayıldığı dönemlerde dahi hayvan, toplumların yaşam biçimleri ve inanç sistemlerine bağlı olarak karmaşık duygu ve düşüncelerin konusu olmuştur. Oysa hayvanı asıl metâlaştıran düşünce 17. ve 18. yüzyıl boyunca insanı yücelten felsefi yaklaşımlar ve 19. yüzyılla birlikte hızlı sanayileşme hareketleridir. Hatta hayvanın endüstriyel bir ürüne dönüşmesi asıl olarak 20. yüzyılın ikinci yarısından sonraki gelişmelere bağlı olarak ortaya çıkmıştır.

Batı’da hayvanın insan karşısında ötekileştirildiği ve taksonomik olarak insandan sonra geldiğini savunan düşüncelerin marjinalleşerek hayvanların duyarlılıktan da yoksun olduğunun savunulduğu dönemlerde, insan ve hayvanın fizyolojik ve psikolojik bakımından birbirine yakın varlıklar olduğunu belirten isimlerden de söz edilmelidir. Singer (2018: 307-308), Endüstri devrimlerine kadar uzanan dönemde insanların hayvanlara karşı yapılan acımasız deneyler sayesinde hayvanların fizyolojik olarak insana yakın canlılar olduğu noktasında önemli tecrübeler kazanıldığından söz eder. Hayvanlara karşı duyarlılık hususunda çağdaşlarıyla kıyaslandığında David Hume ve J. Jacques Rousseau’yu ise ayrı bir yerde tutar. Bu iki isimde hayvanlara karşı duyarlılık zirve yapmıştır.

David Hume, 18. yüzyılda yaşamış İskoç asıllı felsefeci ve bilim insanıdır. Amprizmin önemli isimlerinden biri olan Hume’a (2009: 126-127) göre “hayvanların da insanlar gibi düşünce ve akıl ile donatılmış olduklarından daha açık” bir şey yoktur. Ona göre bu durumun fark edilememesi normal şartlar altında mümkün değildir. “Hayvanların ve insanların eylemleri arasındaki benzerlik bu bakımdan öyle tamdır ki dilediğimiz gibi rastgele seçeceğimiz ilk hayvanın ilk eylemi bize bu öğretiyi için karşı çıkılamaz bir kanıtlama sağlayacaktır.”

Hume (2009:127), “İnsan Doğası Üzerine Bir İnceleme” adlı eserinde hayvanların; akıl, sevgi, nefret, gurur ve kendini küçük görme gibi duygulara insanlar kadar sahip olduklarını, günlük yaşama dâhil olmuş hayvanlarda bile bu duyguların rahatlıkla görülebileceğini belirtir. Hume, insan ile hayvan arasındaki bu ortak özellikler sayesinde hayvanların dışsal özelliklerinden yola çıkarak içsel özellikleri hakkında bilgi

elde etmenin mümkün olabileceği ve buradan elde edilecek çıkarsamalar sayesinde insanın iç dünyasına ulaşmanın da mümkün olabileceğini savunur.

Rousseau, David Hume'un çağdaşı Cenevrelî bir felsefecidir. Rousseau, günümüzden yaklaşık 250 yıl önce zekâ ve hürriyetten yoksun hayvanların duyarlılıkları dolayısıyla insanlar tarafından kaba davranışları hak etmediklerini savunur. Ona göre insanoğlu, hayvanlara karşı yükümlülük altındadır. Bu konuda bir akıl yürütme yapar ve “kendi cinsimden olan yaratıkları incitmemek zorundaysam bunun sebebi daha akıllı olmalarından çok, hisleri olan varlıklar olmalarıdır; insan ve hayvanlarda ortak olan bu vasfın, hayvanlara insanlar tarafından vahşice davranılmama ayrıcalığını” (Rousseau, 2003:24) kazandırması gerektiğini savunur.

Rousseau, çağdaşlarıyla kıyaslandığında hayvanların hakları ile ilgili olarak oldukça ileri düzeyde bir felsefe ortaya koymuştur. Hayvanların duyarlılık sahibi varlıklar olduğunu belirtmiş olması ile Aydınlanma filozofları içinde özel bir yere sahiptir.

18. yüzyılda Batı dünyasında Hume ve Rousseau gibi Aydınlanma filozofları sayesinde önemli bir entelektüel ilerleme sağlandığından söz etmek mümkündür. Söz konusu düşünce bazlı ilerlemenin devamında, 19. yüzyılda hayvanların koşullarında bazı pratik iyileşmeler söz konusu olabilmıştır. Hayvanlara sebepsiz yere zulmedilmesini yasaklayan yasaların bu dönemde çıkarıldığı bilinmektedir. Hayvanlar karşı kötü uygulamalara karşı ilk yasa tasarısı, boğa kızdırma ‘spor’unu yasaklamak amacıyla çıkarılmıştır. Tasarı 1800 yılında Avam Karmarası'na getirilmiş ve dönemin Dışişleri Bakanı George Canning tasarıyı gördüğünde "saçmalık" olarak nitelendirerek insanların mülk ve tercihlerine zorbaca bir müdahale olarak tasarıyı reddetmiştir. Benzer teklifler, akabindeki birkaç on yılda yeniden gündeme getirilir. Richard Martin, 1822 'de başka kişi ve kişilerin malı olan belli evcil hayvanlara karşı ‘sebepsiz yere’ kötü davranmayı suç haline getiren bir yasa çıkartmayı başarır (Singer, 2018: 310-312).

Bu yasanın ardından Batı dünyasında hayvanların hakları ve onların duyarlılıkları ile ilgili pek çok gelişme gündeme gelmiştir. Ancak hayvan refahı meselesinin asıl olarak gündeme gelişinde endüstriyel hayvan çiftlikleri ve üretim meselesi göz ardı edilmemelidir. Nitekim,

“Hayvan refahı ile ilgili olarak Avrupa Birliği (AB)’nin ilk yasal dayanağı 1957 tarihli Roma Antlaşması olmuştur. Antlaşma hükümleri düzenli aralıklarla gözden geçirilip değiştirilmiş ve AB’ye üye ülkeler tarafından 02.10.1997 tarihinde imzalanan ve 1999 yılı Mayıs ayında yürürlüğe giren Amsterdam Antlaşması’na hayvan refahına ilişkin

yasal hükümler konulmuştur. Antlaşma, hayvanları ilk kez duygulu varlıklar olarak kabul etmesi ve hayvan refahına ilişkin yasal hükümleri içeren bir protokolü kapsamaması bakımından oldukça önemlidir.” (Şentürk, 2006; Antalyalı, 2007’den akt. Fidan, 2012: 40).

1957 Roma Antlaşmasının ardından 1965 yılında Brambell Komitesi kurulmuştur. Bu komite “İngiltere’de entansif yetiştirilen çiftlik hayvanlarında hayvan refahının araştırılması amacıyla” (Antalyalı, 2007: 1) faaliyete başlamıştır. Bu komisyonun kurulmasında ve sonraki yıllarda ortaya çıkacak hayvan aktivizmlerinde önemli bir etkiye sahip Ruth Harrison’ın “Makineleşmiş Hayvanlar” adlı kitabı hayvan hakları ve refahı bakımından göz ardı edilmemesi gereken bir çalışmadır. Harrison’un çalışması hem hayvan aktivizmi hem de hayvanların yaşam standartlarının düzenlenmesi bakımından bir milat niteliğindedir. Harrison bu çalışmasında “çiftlik hayvanlarına uygulanan yüksek verime yönelik yetiştirme sistemlerini eleştirmiştir. Bu kitap, 1965 yılında çiftlik hayvanlarında refah konusunu araştırmak üzere Brambell Komitesinin kurulmasına da” (Atasoy, 2011; Kaplan ve Boztepe, 2011’den akt. Fidan, 2012: 40) öncülük etmiştir.

Takip eden yıllarda hayvanların endüstri toplumları başta olmak üzere genel durumlarına dair en önemli farkındalık yaratan kitaplardan biri de 1975 yılında Peter Singer’ın yayımladığı “Hayvan Özgürleşmesi” adlı çalışma olmuştur. Singer’ın teori ve pratiği birleştiren söylemleri, sonraki yıllarda hayvan refahı ve haklarına dair kuramsal ve toplumsal hareketlere öncü olma niteliği taşır. Peter Singer’in kuramı, hayvan hakları tartışmaları içinde oldukça övülen ve eleştirilen bir kaynak olarak değerlendirilmektedir. Eleştirilerin sebebi Singer’ın bir aktivist olarak hayvanların yaşam standartlarında gerçekleştirilebilen olumlu değişiklikleri bir başarı olarak değerlendirmesi ve yaklaşımını faydacı bir perspektife oturtmasındandır. Bu pratiği eleştiren hayvan hakları kuramcıları, hayvan refahı uygulamalarının hayvan zulmünü pekiştireceğini düşünmektedir. Benzer şekilde Singer, beslenme ile ilgili daha esnek teklifler sunarken ve uygularken diğer hayvan hakları savunucularının radikal beslenme önerileri sunması Singer’ın hayvan refahı savunucuları arasında değerlendirilmesine neden olmuştur.

Gerek Harrison’un gerekse 1975 yılında Peter Singer’ın çalışmaları, “Hayvan hakları ve refahı konusunda uluslararası düzeydeki en önemli metin olan 15 Ekim 1978 tarihinde Paris’te Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Örgütü (UNESCO)

Merkezi’nde ilan edilen Hayvan Hakları Evrensel Beyannamesi’nin” (Antalyalı, 2007 akt. Fidan, 2012: 40) hazırlanmasında etkili olmuştur ²².

Tüm bu kanuni düzenlemelere ve 1960’lar sonrası hayvanların haklarına ilişkin aktivist hareketlere karşın hayvanın endüstriyel bir ürüne dönüşmesi günümüze değin artarak devam etmiştir. Dünya genelinde hızlı nüfus artışları, kırsaldan kentlere yaşanan hızlı ve büyük göçler, insanların bir alanda uzmanlaşırken bunun dışında niteliksiz hale getirildiği modern yaşam biçimleri, kalabalık kitlelerin beslenme, giyinme, barınma vd. ihtiyaçları karşısında endüstriyalizmin sunumlarını kaçınılmaz hale getirmiştir.

Bugün pek çok insan, tempolu bir yaşamın içinde fast food beslenme biçimleri başta olmak üzere endüstriyel çiftliklerin sunduğu et, süt, yumurta ve özellikle işlenmiş et vb. ürünleri hayatının her alanında hızla tüketmektedir. Bu tüketim ise hayvanların birer metâ haline dönüştürüldükleri çiftlikleri daha da büyötmektedir.

Çalışmanın bu bölümünde hayvanların yaşadıkları en köklü dönüşümün bir aşamasını oluşturan hayvan çiftlikleri üzerinde durulacaktır.

2. ENDÜSTRİYEL BİR ÜRÜN OLARAK HAYVAN

Endüstriyalizm, geleneksel sistemlerle kıyaslandığında modern toplumlarda büyük bir servet yaratma kapasitesi sağlamış üretim yöntemlerine geçişi ifade eder. Sanayileşme; genellikle mal imalatını etkileyen bir olgu olarak görülürken endüstriyel terimi tarımda ve diğer sanayi sektörlerinde, ayrıca idari bağlamlarda verimliliği çoğaltmayı öngören modern yöntemler için kullanılmaktadır (Marshall, 2005: 195).

İlk olarak 1760’lı yıllarda İngiltere’de yaşanmaya başlayan ekonomik dönüşüm İngiltere’nin ardından diğer Avrupa ölkelerine de yayılmış, 16. ve 17. yüzyılda bilimlerin gelişmesi yeni deniz yollarının açılması ve teknolojik gelişmelerin tetiklediği Endüstri Devrimi ile başlayan bu dönem, sosyo-ekonomik ve kültürel alanlarda önemli değişimlere sahne olmuştur. Endüstri Devrimi, medeniyet tarihinin yerleşik tarım ve hayvancılık faaliyetlerinin ekstansif uygulamalardan entansife dönüşümünün temel dinamiğini

²² Hayvan hakları evrensel beyannamesi pek çok çalışmada, uluslararası sözleşmelerle kabul edilmiş bir beyanname gibi aktarılmakta ve metnin UNESCO’da ilan edildiği belirtilmektedir. Oysaki Hayvan Hakları Evrensel Beyannamesi, 15 Ekim 1978’te Paris’te Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Örgütü’nde okunmuştur. Bir diğer yanlış anlaşılmaya neden olan husus da bu beyannamenin hayvan haklarına değil, hayvan refahına vurgu yapmış olmasıdır. Metnin orijinalinde “right” değil “wellfare” kavramı kullanılmıştır.

oluşturmuştur. Buhar makinesinin icadı ile tetiklenen Endüstri Devrimi; toprağa, tarıma ve insan gücüne dayalı ekonomiden, makineleşme ve seri üretimle şekillenen yeni ve farklı bir ekonomik yapıya geçişi sağlamıştır. Buhar gücünün mekanîğe uygulanması üretimin nitelik ve niceliğini değiştirmiş, binlerce yıllık geleneksel uygulamalar birkaç yüzyıl gibi kısa sürede değişime uğramıştır.

Geleneksel uygulamalar; kendi kendine yeterli bir yaşamı mümkün kılarak sanayi devrimleri sonrası ortaya çıkan işletmeler, ev ekonomisi düzenini ortadan kaldırmıştır. Endüstri devrimlerinin beraberinde dünya nüfusunda yaşanan artış özellikle hayvansal ürünlere olan talepleri de paralelinde artırmıştır. “Pazardaki küreselleşme, ülkeler arası gıda giriş ve çıkışını hızlandırmış, bu da hayvansal üretime dayalı sanayinin hızlı bir şekilde büyümesine neden olmuştur” (Koyuncu ve Akgün, 2018: 153). Modern dönemde hayvanların varlığı üzerine kurulan bu sektörler, insan merkezli bir dünya algısının sonucu olarak teşekkül ettirilmiş ve hayvan bu dönemde başka bir tarihsel dönüşüm daha yaşamıştır.

Singer (2018:171-172), 2. Dünya Savaşı'nın sonunda 1945'ler sonrasında bile tavuk eti tüketiminin yaygın olmadığını, küçük bağımsız çiftliklerde üreticiler tarafından yumurta üretiminin merkezde olduğu bir faaliyetin devam ettirildiğini ifade eder. Ruth Harrison (2013: 41) ise kümes hayvancılığının 1955'lerden itibaren hızla büyüdüğünü belirtir.

Günümüzde başta tavuk olmak üzere birçok sektörde entansif tarım faaliyetleri hızla büyümeye devam etmektedir. Tavukçuluk sektörün en fazla üretim yapılan alanlarının başında gelir. “2019 yılında bir önceki yıla göre %2,6 oranında artarak 118 milyon tona ulaşmıştır. Bu üretimin %17,1'i ABD, %12,3'ü Çin ve %11,5'i Brezilya'da gerçekleşmiştir (Tarımsal Ekonomi Enstitüsü, 2021).²³ Tavuk üretiminin hemen ardından diğer endüstriyel hayvancılıkta da yaygınlaşmanın sürdüğünden söz edilebilir. FAO verilerine göre “Geçmiş yıllara bakılarak bir değerlendirme yapıldığında dünyada 1970

²³ Başta tavuk eti olmak üzere diğer et ürünlerindeki artışın ardında 1950'ler sonrasında başta ABD olmak üzere tüm dünyaya yayılan fastfood sektörünün etkileri unutulmamalıdır. Batı gelişim modelinin içerisinde işçi sınıfının beslenme ihtiyaçlarına bağlı olarak gelişen bir girişimden ilham alan bu sektör, soğuk savaş yıllarında doğu bloğu ve gelişmekte olan diğer ülkeler için mutlu yaşamın ve gençliğin tercihi olarak sunulmuştur. Fastfoodlar dönemi ile birlikte hayvansal ürünlerin sunumu ve pazarlamasının değiştiği söylenebilir. Fastfoodlar dönemi; lezzetli, kolay ulaşılan, ucuz gıdayı ve bunu tüketen mutlu insanları reklam eden bir sektör olmuştur. Bu sektör Amerikan ruhu ile birleştirilerek özgürlüğün yiyeceği olarak tüm dünyaya pazarlanmıştır. Soğuk savaş yıllarında hâkim olan bu söylem Amerika'nın temsil ettiği Batı bloğunun, Doğu Avrupa ülkelerine karşı üstünlüğünün ekranlara yansıyan hali olmuştur. Sağlıklı, mutlu, yakışıklı erkek ve güzel kadınlarla vitrinlerde boy gösteren bu sektör, Amerikan ruhunun en önemli sembollerinden biridir.

yılına göre 2020 yılında hayvan varlıklarında sığır-mandada %44, koyun ve keçide %66 ve domuzda %74'lük artış sağlanmıştır. Kanatlılarda ise bu artış %515 olmuştur.” (TİGEM, 2022: 4-5).

Hayvansal gıdaların 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren endüstriyel bir ürüne dönüşmesi, üretim sürecinde hayvanların kötü muamelelere maruz kalmasının nedenlerinden olmuştur. Endüstriyel hayvan çiftlikleri, evcilleştirmeden farklı olarak insanların tüketim ihtiyaçlarının maksimize edildiği bir anlayışın sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Kentlere göç, nüfus patlaması vb. gerekçelerle geçmişte kırsal alanlarda sınırlı olarak sürdürülen hayvancılık faaliyetlerinin profesyonelleşmiş büyük işletmelerce yürütülmesi fikri, endüstriyel hayvancılığın meşru zeminini hazırlamıştır. Geleneksel çiftliklerde yaşamın bir parçası olan hayvan (Masson, 2015: 32), endüstriyel anlayışta modern beslenme biçiminin ham maddesi olarak değerlendirilmiştir.

Hayvan çiftlikleri; bilimin üretime dahli sonucunda ortaya çıkan, “ürün başı maliyeti azaltma ilkesiyle gittikçe karlı ve cazip bir sektör” (Çekin, 2019: 154) haline gelen ve kendisini yeni teknolojilerle sürekli güncelleyen bir alandır. Günümüz modern besi çiftliklerinde başta kanatlılar olmak üzere büyük - küçükbaş birçok hayvanın üretimi, teknolojinin imkânlarından faydalanılarak yapılmaktadır. Endüstriyel hayvancılık günümüzde ekseriyetle insanlığın ilk evcilleştirdiği hayvanların et, süt, yumurta, deri, vb. ürünlerinin yoğun bir endüstriyel süreç içerisinde sınırsız olduğu belirtilen ihtiyaçların karşılanması için yapıldığı görülmektedir.

Geleneksel hayvancılıkta beslenme, giyinme ve barınmanın sınırlılıkları göz önüne getirildiğinde günümüzde oluşturulan sınırsız arz-talep dengesizliğinin oluşturduğu kaotik durum; endüstriyel hayvancılığı geri dönülemez noktalara taşımıştır. Sürekli daha fazla mal ve hizmet sunumu, sınırsız tüketim arzusunun reklam vb. pazarlama stratejileri ile kışkırtılması, endüstriyel hayvancılıkta kullanılan hayvanların doğalarında fizyolojik ve psikolojik dönüşümleri meydana getirmiştir. Endüstriyel çiftliklerde hayvanların bir metâ olarak ele alınışı özellikle erken dönem endüstriyel çiftliklerin hayvan hakları savunucularınca tepkilerine neden olmuştur. Koşum (2018: 31-33), bu duruma dikkatleri çeker. Ona göre hayvan haklarının doğuşunun ve bu denli tartışılması Batılıların diğer medeniyetlere nispetle daha insancıl olmalarıyla ilgili değildir. Hayvanlara reva görülen acımasız ve vahşice muameleler, hayvan hakları hareketlerini bir tepkinin sonucu olarak ortaya çıkarmıştır. Bugün Batı dünyasında yüksek

teknoloji kullanılan entansif işletmelerde hayvanların dar alanlara hapsedilmeleri, kanatlılara gaga kesimi uygulamaları, boynuz sökümü, kassız ve kansız lezzetli et üretimi için süt buzağılarının daracık kabinlerde tutulmaları, deneyler, kozmetik ürünlerin test edilmesi, özellikle diri kesimde acı verici uygulamaların varlığı, güvercin vurma festivalleri, boğa güreşleri, ekosistemi tehdit eden sportif ve eğlence amaçlı av partileri, at ve köpek yarışları, rodeolar, kürk üretiminde hayvanların vahşice öldürülmeleri, maliyeti en aza indirmek ve yemlerindeki protein miktarını arttırmak için ineklere kıyılmış mezbaha artıklarının yedirilmesi, evcil köpeklerin ses tellerinin alınması, sirk ve hayvanat bahçelerinde tutulup hapsedilen ve bazı davranışları yapmaya zorlanan hayvanların maruz kaldıkları eylemlerin işkence boyutuna varması ve daha sayılamayan birçok uygulama Batı’da hayvan hakları hareketlerinin ortaya çıkışına ve bu konuda birçok tartışmaya zemin hazırlamıştır.

Günümüzde hayvan meselesine dair yaklaşımları iki ana başlık altında toplamak mümkündür: Bu yaklaşımlardan haklar kuramına göre; hayvanları esaret altında tutan, onları sömüren ve yok eden tüm ilişkilere son verilmesi gerekmektedir. Diğer yaklaşım ise hayvanların insan yaşamı için vazgeçilmez bir ürün çeşitliliğine sahip olduğunu bu sebeple de gerekli şartlar sağlandıktan sonra milyarlarca insanın yaşamlarını sürdürebilmeleri adına hayvan üretim ve tüketiminin devam etmesi gerektiğini savunan hayvan refahı savunucularıdır. Hayvan refahını savunan yaklaşımlar, entansif tarımın olumsuzluklarının ortadan kaldırılabilceğini ve hayvanların buralarda sağlıklı bir şekilde yetiştirilerek insanlar için ürüne dönüştürülebileceğini savunurlar. Bu noktada 1950’ler sonrası ile karşılaştırıldığında hayvan refahı uygulamalarında önemli ölçüde yol katedildiğinden söz etmek de mümkündür. Dünya genelinde refah düzeyinin yükselmesine paralel olarak hayvansal ürünlerin üretiminin arttığı ve buna bağlı olarak da FAO’nun 2021 verilerine göre dünyada her yıl kişi başına 45 kg et tedarikinin olduğu görülmektedir (TİGEM, 2022: 5).

2.1. ENDÜSTRİYEL HAYVAN ÇİFTLİKLERİ

Endüstriyel hayvan çiftlikleri, reklam vd. tanıtıcı filmlerde gösterildiğinin aksine doğa ile iç içe geçmiş ve hayvanların tabiatlarına uygun bir şekilde dizayn edilmiş pastoral yaşam alanları değildir. Endüstriyel hayvan çiftlikleri; adından da anlaşılacağı üzere birer fabrika olarak tasarlanmış, modern insanın beslenme vb. ihtiyaçlarını karşılamak üzere kurulmuş işletmelerdir. Bu fabrikaları, hammaddeleri işleyen benzeri

diğer işletmelerden ayıran özellikleri, üretime konu olan ürünün canlı hayvanlar olmasıdır.

Endüstriyel hayvan çiftlikleri, selekte edilmiş hayvanlardan kaliteli ürünler elde etmek üzere hayvan yetiştiriciliği için oluşturulmuş tesislerdir. Bu işletmeler, hayvanların türüne ve ırklarına göre bir üretim atölyesi şeklinde planlanmış ve inşa edilmiştir. Söz konusu işletmelerde üretim, modern bilim ve tekniğin imkânları eşliğinde yürütülmektedir.

Endüstriyel hayvan çiftlikleri, bir hayvanın çiftliğe girişinden, hayvana ait ürünlerin son tüketiciye ulaşmaya kadarki tüm planlamasının yapılarak müşteri memnuniyetinin maksimize edildiği işletmelerdir. Bu işletmelerde hayvan, bir mal olarak tasavvur edilmiş, insanların talepleri göz önünde bulundurularak hayvanın yaşamı planlanmış ve hayvanların ürüne dönüşecekleri zamana kadar, elde edilecek ürün kalitesini düşürecek tüm faktörlerin asgariye indirilmesi hedeflenmiştir. Geçmiş ile kıyaslandığında hayvan refahı ilkeleri, hayvan çiftliklerinde yaşam şartlarını kısmi olarak da olsa belli bir standarda ulaştırmıştır. Ancak hayvanlara yönelik oluşturulan tüm refah faktörlerinin ardındaki nihai hedefin, insanların tüketimlerine yönelik ürün kalitesi ve üreticinin kâr marjları ile bağlantılı olduğu göz ardı edilmemelidir.

Endüstriyel hayvan çiftlikleri, kurulum amaçları doğrultusunda hayvanların doğalarının ve çıkarlarının göz ardı edildiği işletmelerdir. Bu işletmelerde yerleşik hayatın görülmesi ile birlikte güçlenen evcilleştirme faaliyetine bağlı olarak insan yaşamına dâhil olan hayvanların öncelikli olarak tercih edildiği görülür. Bu tercihte binlerce yıldır ırkların ıslahı ve bu hayvanlardan elde edilen verimin etkisi önemlidir. “Günümüzde dünya üzerinde 100’den fazla hayvan türü insanlar tarafından farklı amaçlar için yetiştirilmektedir.” (Aslım ve Yaşar, 2010: 85). Günümüzde endüstriyel hayvancılığın küresel ölçekte ekonomiler içinde önemli paylara sahip olundukları görülmektedir. Gıda ve Tarım Örgütü’nün açıkladığı rakamlara göre:

“Başta et, süt ve yumurta gibi gıda maddeleri olmak üzere insanların önemli ihtiyaçlarını karşılayan hayvancılık, tarımın önemli alt sektörlerinden biridir. Birleşmiş Milletler Gıda ve Tarım Örgütü (FAO) verilerine göre 2019 yılında tarım sektörü dünya gayri safi hâsılasının %4,5’ini oluşturmakta, hayvancılık sektörü ise tarımsal gayri safi hâsılasının %35’ini oluşturmaktadır. Bu oran AB ülkelerinde %50, ABD’de %47 iken gelişmekte olan ülkelerde %36’lar civarında kalmıştır.” (TİGEM, 2022: 4).

Endüstriyel besi çiftliklerde yetiştirilen hayvanların türlerine ait davranışsal özelliklerin büyük oranda sınırlandırılması, endüstriyel hayvancılığın verim ve kalite

politikaları açısından büyük önem arz eder. Yüksek verim ve kaliteli ürün amaçlı bu çiftliklerde hayvanların doğal davranışlarına, ürün ve verim kalitesini düşüreceğinden dolayı yeterince müsaade edilmez. Örneğin tavukların en tabi davranışları olan eşelenme, folluğa yumurtlama, geceleri bir kuş türü olduğu için tüneme ya da kümes içinde serbest dolaşım, besi çiftliklerinin şartları düşünüldüğünde mümkün değildir. Benzer durum büyükbaş vd. hayvan türler için de geçerlidir. Hatta Batı toplumlarında süt danası eti tüketme (veal) modası dünyaya gelen danaların doğumlarının hemen akabinde kas gelişimini tamamlayamayacağı ve etinin yumuşak kalacağı tekniklerle hayvanların yaşam kalitesini tamamıyla ortadan kaldıran yöntemlerle piyasaya yüksek fiyatlarla sunulmaktadır. Süt danası yetiştiriciliğinde asıl yapılmak istenilen şey, hayvanın etinin mümkün olduğunca pembe, kas ve sinirlerden yoksun ve yumuşak kalmasıdır. Masson, (2015: 74) bu nitelikte et üretiminde buzağların gereken besin, demir ve lifleri alamayacakları bir beslenme diyetinin uygulandığını, buzağlara doğalarına uygun olmayan diyet kaynaklı oluşabilecek hastalıklara karşı çok miktarda antibiyotik ve hormon uygulaması yapıldığını belirtir. Yoğun antibiyotik kullanımı ise tüketicisi olan insanları da olumsuz etkilemektedir.

Büyük baş besiciliğinde hayvanlara uygulanan bir diğer uygulamayı Rosi Braidotti (2018: 17-18). 'İnsan Sonrası' adlı eserinde okuyucusuna sunar. Broidotti, 'The Guardian Weekly'nin 3-5 Ocak 2002'de yaptığı haberi kitabında şöyle aktarır. Birleşik Krallık ve Avrupa Birliği'nin bazı bölgelerinde inek yemlerine et bazlı besinler karıştırılması ve bu beslenme türünün hayvanlarda 'ölümcül sığır sponjiform ensefalopatisi' (BSE) hastalığına yani yaygın bilinen adıyla 'deli dana hastalığına' sebebiyet verdiğinin ortaya çıktığını belirtir. Broidotti, bu uygulamanın sebebinin hayvanların ticari olarak daha verimli hale getirilmek istenmesi nedeniyle yapıldığını, benzerler uygulamaların da Batı tarihinde mevcut olduğunu belirtir. Batı aklının geçmişte Karayıplılara isnad ettikleri "yamyamlık" ya da tavukların kötü ortam şartlarında edindikleri hastalığın "kanibalizm" olarak tanımlanması gibi büyükbaş besi hayvanlarına yapılan uygulama neticesinde ortaya çıkan hastalığın faturası da ineklere kesilmiştir. Broidotti, insanoğlunun sınırları zorladığında nelerle karşılaşacağını kestirmeden, sadece aşırı gelişmiş biyoteknoloji sektörüne ya da en genel manada bilim ve tekniğine duyulan inancın bedelinin ne kadar ağır olduğuna değinir. Benzer endişe verici bir uygulamadan Jeffrey M. Masson (2015: 45) söz etmektedir. Buna göre tarım sektöründe kullanılmakta

olan milyonlarca kilogramlık ilaçlara dâhil edilen antimikrobik maddelerin (ki bu miktar insanlar için ilaçlarda kullanılan miktardan 8 kat fazla) ileride insanlara da zarar verebilecek hatta ölümlerine neden olabilecek süper böceklerin ortaya çıkmasına sebebiyet verebileceğine dikkat çekmektedir.

Benzer durum diğer hayvan türlerinde de farklı uygulamalarla ortaya çıkmaktadır. Suni tohumlama, boynuz köreltme, gaga ve kuyruk kesimi, kısırlaştırma, deney amaçlı işkembesinden (rumen) kanül uygulaması hayvanların doğalarına uygun olmayan tüketiciyi sunulacak ürün kalitesi düşünülerek gerçekleştirilen diğer uygulamalardandır.

Bu çiftliklerde, yaşam alanlarına (kümes, ahır, ağıl, havuz vd.) bağımlı olarak yetiştirilen hayvanlarda ortam kaynaklı sorunlar ve rahatsızlıklar sıklıkla görülmektedir. Bu rahatsızlıklara ilişkin en önemli örneklerden biri pandemik bir hastalığa dönüşen kuş gribidir. Kalabalık devasa endüstriyel çiftliklerde yetiştirilme yöntemleri kuş gribini, salgın bir insan hastalığı haline getirmiştir (Masson, 2015: 32). Ayrıca çiftlik şartlarına bağlı olarak hayvanlarda oluşan davranış bozuklukları da görülme sıklığı açısından ilk sıralarda gelir. Çiftlik işletmecileri; hayvanlarda ürün kalitesinin düşmesine, ciddi ölümlere neden olmasından dolayı bu davranış bozukluklarına karşı tedbirler geliştirmişlerdir. Bu rahatsızlıklardan en çok görülenlerinin başında tavuklarda kanibalizm hastalığı, büyük ve küçükbaş hayvanlarda ise boynuzlama ya da ısırma yaygın görülen davranış bozuklularıdır. Endüstriyel besicilik sektörünün bu tür davranış bozukluklarını ortadan kaldırmak için hayvanların yaşamlarının ilk anından itibaren radikal çözümler geliştirdikleri görülmektedir. Söz konusu çözümler hayvanların bütünlüğünün bozulması ve uzuvlarında eksiltmelere gidilmesi şeklindedir. Bu tür organ eksiltme işlemlerinden en yaygınları kastrasyon, gaga, kuyruk ve boynuz (köreltme) kesimidir.

Çevre şartlarını düzenlemek, endüstriyel besiciliğin temelidir. Bu sayede maliyetler, ürün kalitesi, verim vb. birçok unsur kontrol altına alınabilmektedir. Ancak bu kriterler insan çıkarları gözetilerek planlanmaktadır. İnsanın çıkarının karşısında hayvanın metâlaştırılması sonraki dönemlerde duyarlılık sahibi hayvan hakları savunucuları tarafından gündeme getirilmiştir. Birçok farkındalık eylemi ve tepki sonucunda hayvanlarının yaşam koşullarının düzenlenmesi hususunda ciddi adımlar atılmış ve hayvan refahı meselesi endüstriyel çiftlikler açısından önemli hale gelmiştir.

Hayvan refahı, hayvanları canlı bir varlık olarak ele alarak insan kontrolünde varlığını devam ettiren canlıların yaşam standartlarının hayvanların çıkarları doğrultusunda düzenlenmesini ifade eder. Fidan (2012: 39); hayvan refahı kavramını, hayvanın yaşam kalitesini yansıtan bir tanımlama olarak ele alır. Hayvanın yaşam kalitesi; hayvanın zihinsel ve fiziksel sağlık durumu, mutluluğu ve uzun yaşamı gibi özelliklerinin bütüncül ifadesidir.

Hayvan refahıyla ilgili çalışmalar, 1960'lı yılların ortasından itibaren gelişerek devam etmesine karşılık endüstriyel hayvancılığın doğası hayvan çıkarlarını çoğu zaman görmezden gelmeye devam etmektedir. Özellikle nitelikli ve duyarlılık sahibi personel eksikliği, hayvancılık sektöründe hayvanların aleyhine uygulamaların sürmesine neden olmaktadır.

Endüstriyel hayvancılık, sadece insanların beslenmesiyle sınırlı bir yetiştiricilik yöntemi değildir. Bunun dışında kürk hayvancılığı, laboratuvar ve deneyler için yapılan hayvancılık, pet hayvancılığı vb. birçok alana dağılmış sektörleri içerisinde ihtiva etmektedir. Hayvancılık meselesi, sadece endüstriyel ilişkilerle bağlantılı olmayıp birçok alanı içerisinde barındırmaktadır. Rosi Braidotti (2018: 18), bu sektörlerden birisi olarak hayvan kaçakçılığından söz eder. Broidotti, dünya genelinde uyuşturucu ve silah ticaretinden sonra üçüncü olarak hayvan kaçakçılığının geldiğini belirtmektedir.

2.2. YAMYAMLAŞTIRILMIŞ TAVUKLAR VE GAGA KESİMİ

Gaga kesimi, endüstriyel hayvancılıkta hayvanların sağlıklarını yamyamlık/kanibalizm hastalığına karşı korumak için uygulanan bir yöntemdir. Kelime, Karayip halkına isnad edilmiş bir tanımlama ile ilişkilidir. Carol Adams, (2019: 85) yamyamlık kelimesinin Yeni Dünya'nın keşfinden sonra İspanyolların Karayip halkının adını yanlış telaffuz etmesiyle ortaya çıktığını belirtir. Batılılar, işgal ettikleri topraklarda beyaz olmayan yerli halk ile yamyamlık eylemi arasında doğrudan bir bağlatı kurmuş ve bu insanlara barbarlığın doruk noktası olan yamyamlığı isnad etmişlerdir. Kelime sonraki dönemlerde kümes hayvanlarında ortaya çıkan kendilerini ya da diğer tavukları gagalama rahatsızlığının tanımlanmasında kullanılmıştır.

Endüstriyel kümes işletmelerinde hayvanların doğalarının gereği; koşma, uçma, tüneme, eşelenme vb. davranışları sergileyemedikleri kafeslerde ortaya çıkan bu rahatsızlık; geri ve tırnak gagalama, tüy yeme gibi alışkanlıklar şeklinde ortaya çıkan

bulaşıcı bir rahatsızlıktır. Bu hastalığın ortaya çıkmasında; yerleşim alanlarının kalabalıklığı, buna bağlı olarak yetersiz hareket, kanibalizmin başlıca nedeni olarak ifade edilmektedir. Ayrıca; kümesin aşırı aydınlatılması, yetersiz havalandırma ve yüksek ısı da kanibalizmin ortaya çıkması ve yaygınlaşmasında önemli etkenler olarak tespit edilmiştir (Koçak, 1980: 2). Kanibalizm, kümes hayvancılığında bir hayvandan diğerine görerek yaygınlaşabilen bir rahatsızlıktır. Peter Singer’a göre ‘yamyamlık’ olarak tanımlanan bu rahatsızlık, “kuşların doğasında var olan kötü huylardan değil, modern piliç üreticilerinin kuşları maruz bıraktığı stres ve sıkışıklığın sonucu” ortaya çıkan bir hastalıktır. Bu yaklaşım çerçevesinde yamyam tavuklardan değil, yamyamlaştırılmış tavuklardan söz etmek daha doğru olacaktır.

Kanatlı hayvancılıktan elde edilen beyaz et piyasası, küresel ölçekte en fazla et üretim ve tüketimin olduğu alandır. Tavukçuluk ise beyaz et sektöründe ilk sırada yer almaktadır (TİGEM, 2022: 5). Bu sektörün diğer endüstriyel hayvancılık sektörlerine göre avantajı; üretim ve yetiştirme sürelerinin kırmızı et sektörüne göre çok kısa olması, tavuk etinin inanç ve kültürel farklar olmaksızın dünya genelinde tüketiliyor olması, üretim maliyetlerinin büyükbaş besiciliğine göre daha düşük olması, beyaz etin kırmızı ete nispetle kolesterol bakımından daha sağlıklı olduğu yolunda yaygın bilimsel görüşler sıralanabilir. Tavukçuluk sektöründe etin yanı sıra yumurta üretimi de dünya gıda piyasalarında değerli bir ürün olarak yerini almaktadır. Tavuktan elde edilen her iki ürün, insanların temel ihtiyacı olan proteinin karşılanmasındaki en hızlı ve ucuz kaynaklardan biridir. Endüstriyel tavukçuluk özellikle 1950’ler sonrasında gelişmiş bir sektördür. Tavukçuluk, hayvan üretiminde endüstrileşmenin ilk görüldüğü alanlardandır.

“Endüstrileşme, insanın doğaya olan bağımlılığını azaltarak onun daha önce hiç yapamadığı ya da çok güç yapabildiği birçok değerli şeyleri yapabilmesine yol açmıştır” (Russell & Russell, 1979: 34). Bu değişimin en bariz alanlarından biri de hayvancılık sektörü içerisinde yer alan tavuk endüstrisidir. Bu çiftliklerde tavuklar, etolojik ihtiyaçlarının tamamen karşılandığı ortamlarda dünyaya gelmekte ve sınırlı zaman diliminde gün ışığı görmeden yaşamlarını tamamlamaktadır. Normal şartlar altında doğal bir çiftlik ortamındaki folluk, anne sıcaklığı vb. evrelerin hiçbirini yaşamayan tavuklar, doğal olmayan ısı ve ışığa maruz bırakılarak üretilmektedir. Bu civcivlerin sanayi üretiminde bir verim ifade etmeyen erkekleri, dünyaya geldikleri ilk andan itibaren itlaf edilerek yem sanayiinde değerlendirilmektedir.

Dişi hayvanlar ise yaşamlarını tamamen suni şartlar altında, ilaç vd. kimyasalların olduğu bir beslenmeyle sürdürmektedir. Bu hayvanlar, et ve yumurta için cinslerine göre sanayi çiftliklerde yaşamlarının verimli çağına kadar beslenmeye alınır. Yaşam alanları doğalarının gereği olan şartlara göre düzenlenmez. Tavuklar söz konusu çiftliklerde ticari verimliliğin şartlarına göre aydınlatılmış, ısıtılmış alanlarda piyasa için yumurta ve et üretimleri için yetiştirilirler. Bu alanlardaki şartlar, üretim için yeterli olmasına karşın hayvanların doğası düşünüldüğünde yetersizdir. Şartların yetersizliğinin en önemli göstergesi tavuklarda ortaya çıkan davranış bozukluklarıdır. Yaygın olarak görülen davranış bozukluğu, tavukların kendilerini ve diğer tavukları gagalamaları şeklinde ortaya çıkar. Tüylerin yolunması ve etin parçalanmasına neden olan bu davranış bozukluğunun ortadan kaldırılması için üreticiler hayvanların gagalarını keserek ‘kötü huy’ diye tanımlanan rahatsızlığın önüne geçerler. Entansif tavuk işletmeciliğinde yaygın olarak kullanılan bu yöntem günümüzde tartışmaların önemli konularından biridir. Hayvanların ürün olarak düşünüldüğü, doğalarının göz ardı edildiği yetersiz alanlarda; yoğun beslenme, kötü havalandırma ve aydınlatma sonucunda görülen kanibalismus (yamyamlık) hastalığı diğer adıyla ‘kanibalizm’ psikolojik bir rahatsızlıktır. Bu hastalık, hayvanların yoğun stres altında kalmalarıyla ortaya çıkmaktadır. Zootehni uygulamaları bağlamında hayvan refahına yönelik olduğu söylenen gaga kesim yöntemi hayvanların ruh ve beden sağlığından ziyade ürün kalitesi gözetilerek yapılan bir uygulamadır. İnsan çıkarları düşünülerek yapılan bu uygulamada hedef; et verimi, kâr marjları ve yem israfının önlenmesi olarak açıklanmaktadır. Atauz (2002:158), et üretiminde en büyük paya sahip olan tavuk üretiminin, genetik mühendislerinin laboratuvar çalışmalarıyla başladığını, kuluçka makinelerinde doğan civcivlerin yapay ortamda kilo kaybetmemeleri ve kaslarının yumuşak olması için hiçbir zaman yürüyemeyecekleri sayılı günden oluşan yaşamlarını tel kafeslerde geçirdiklerini belirtir. Mühendislerin kontrolü altında aşı ve gerekli ilaçlamalar eşliğinde gıda ve otomatik sulama sistemlerine bağlı olarak yetişen tavukların gelişimleri ekonomik hesaplamalarla sürekli kontrol altında tutulmaktadır. Tüm bu işlemler, tavuklarda ciddi stres sorunlarını ortaya çıkarmaktadır. Bu strese bağlı olarak tavukların kendilerine ve diğer hemcinslerine zarar vermemeleri için gaga kesimi Avrupa’da ve Amerika’da modern tavuk işletmeleriyle birlikte ortaya çıkmış bir uygulamadır. Singer (2018: 173), hayvan üreticilerinin “kötü huy” ya da “kanibalizm” olarak tanımladığı bu rahatsızlığın, modern tavuk üretimine bağlı olarak besi çiftliklerinde ortaya çıkan bir rahatsızlık olarak ‘huy’ diye tanımlanmasına karşı çıkar.

Çünkü huy denilen özellik, hayvanın doğuştan getirdiği mizacı ifade etmektedir. Oysa bu hayvanların yaşamlarının hiçbir aşaması tabiatlarının bir parçası olarak değerlendirilemez.

Günümüz hayvan refahı uygulamaları, 1960'lı yılların sonlarından itibaren bu alanlarda düzenlemelere devam etmektedir. Nitekim gaga kesimi Norveç'te 1974, Finlandiya'da 1986, İsveç'de 1988'de, Danimarka ve Avusturya'da ise 2013 yılında yasaklanmıştır. Haberde yakın zamanlarda bu yasak uygulamasına Hollanda'nın da eklendiği belirtilmiştir (Poultry World, 2020). Ancak söz konusu uygulama dünya genelinde yoğun bir şekilde devam etmektedir. Hayvanların dünyaya geldikleri ilk dönemde yapılan uygulamalar sadece kümes hayvanları için gerçekleştirilen uygulamalar değildir. Diğer çiftlik hayvanlarında da boynuz köreltme, kuyruk kesimi vb. diğer çiftlik hayvanları için de söz konusudur.

Hayvanların uzuvlarına yönelik müdahaleler insan kaynaklı oluşan ruhsal yıkımları önlemek için fiziksel eksiltmeleri içerir. Bu yaklaşımda hayvan refahı kavramı, hayvanın veriminin düşmesini engellemek adına kullanılmıştır. Ancak günümüzde hayvan refahı kavramının içeriğine dönük daha kapsamlı tanımlamaların yapıldığı bilinmektedir. Geçmişte sadece üretim süreçleri içinde verim merkezli tanımlamaların yerini günümüzde hayvanların psikolojik, sosyal ve fiziksel varlık bütünlüğünü içine alan hayvan refahı yaklaşımlarının gündeme geldiği ve endüstriyel hayvan çiftliklerinde bakım şartlarının iyileştirilmeye çalışıldığı görülmektedir. Bu çerçevede Duncan ve Dawkins (1983) "hayvan refahını, hayvanın kendi çevresiyle uyum içinde olması, içinde yaşadığı çevreye fiziksel ve mental yönden acı çekmeden adapte olabilmesi ve sağlıklı olabilme hali" şeklinde ifade etmişlerdir (Tölü, vd., 2007: 2) Broom ise (1991), Hayvanın refahının bozulmasının göstergelerini çok yönlü olarak takibinin mümkün olduğunu belirtir. Buna göre "Hayvan ömründeki kısılma, büyümede ve üreme yeteneğinde gerileme, bedensel yaralanma ve hasarlar, bağışıklık sisteminin baskılanması ve hastalıklar, adrenal, aktivitede artış, anormal davranışlar ve kendi kendine narkoze olma hayvan refahının kötüleştiğinin göstergeleri..." olarak değerlendirilir. Halverson (2001) ise, hayvan refahı standartlarının uygulanabildiği besihanelerdeki hayvanların "normal davranışlarını sergileyebilmesi, eziyet görmemesi, normal büyüme ve üreme etkinliği göstermesi ile immün sistem fonksiyonlarının normal" (Tölü, vd., 2007: 2) olduğu durumların hayvan refahındaki standart yüksekliğinin göstergeleri olarak kabul eder.

2.3. HİYERARŞİDE ANTROPOSANTRİZM

Doğada hayvanlar arasında bir hiyerarşi söz konusudur. Bu hiyerarşi; sürü liderinin belirlenmesinde, neslin devamının sağlanmasında ve yaşam alanının savunulmasında önemli bir işlev görür. Sürü lideri olan hayvanlar, sürü içerisinde üreme, beslenme vb. alışkanlıklarından, grup içerisindeki düzene kadar pek çok sosyal uyum ve düzeni bu hiyerarşi ile sağlarlar. Ancak modern hayvancılık işletmelerinde hayvanların doğasında var olan bu hiyerarşi yok sayılmıştır. Endüstriyel çiftliklerde hayvanlar, aynı statüde birbirlerinin eşiti olarak düşünülmüştür. Hayvanların doğasından kaynaklanan özelliklerin ortaya çıkması halinde ürün kalitesinde yaşanabilecek olumsuzlukların sıfıra indirilmesi için büyük ve küçükbaş boynuzlu besi hayvanlarında işletmecilik mantığı açısından birçok fayda sağlayan bir yöntemle boynuzlara müdahalede bulunulur. Bu müdahaleye boynuz köreltme denir. Peter Singer (2018: 238), boynuz köreltme işleminin boynuzlu hayvanların yemliğin başında ve nakledilirken daha fazla yer kaplamamaları ve sıkışık bir şekilde bir yere doldurulduklarında birbirlerine zarar vermemeleri adına yapıldığını belirtir. Burada asıl kaygılanılan durum, hayvanların etlerinin ve derilerinin zarar görmemesidir. Peter Singer bu işlemlerin bir hak ihlali olduğunu savunur. Tölü ve Savaş, (2007) ise veterinerlik hizmetleri açısından boynuz köreltme işleminin “hayvanlar arasındaki olumsuz etkileşimlerin azalmasına yardımcı” (Türker vd., 2009: 58) olduğunu belirtmektedirler. Endüstriyel besicilik açısından ürün kalitesini gözetme anlamında önemli bir uygulama olan köreltme işlemi günümüzde geliştirilen yeni tekniklerle çok daha acısız ve kanamasız yapılabilmektedir. Ancak kötü uygulamalar her yerde olduğu gibi endüstriyel hayvan çiftliklerinde de hala devam etmektedir. Hayvan hakları savunucuları yapılan uygulamalarının hayvanlarda sebep olduğu acıyı türcülük üzerinden protesto etmekte ve tüm insanları bu kötü uygulamalara karşı bilinçlendirmeye çalışmaktadır.

Doğal yaşam içinde hayvanların sahip oldukları boynuz, hayvanlar arası hiyerarşik sistemde bir konum nişanesidir. Aynı zamanda hayvanların kendilerini ve gruplarını savunmasında da önemli bir savunma aracı olarak işlevler görür. Tölü ve Türker (2007:124-129), besi çiftliklerinde keçiler üzerinde yaptıkları çalışmada boynuz vurma ve ısırma eylemleri üzerine çalışmışlardır. Çalışmada, boynuzu olmayan hayvanlarda ısırma eyleminin daha yaygın olmasına karşılık boynuzlu hayvanlarda

olan hayvanlarda ise ısırma eyleminin boynuz vurmaya göre azaldığını gözlemlemişlerdir.

Boynuz köreltme işlemi, hayvanın doğasına bir müdahale olarak endüstriyel çiftliklerde; et, deri, beslenme kalitesi ve bakım, nakliye gibi hususlarda fayda sağlamaktadır. Ancak insanoğlunun söz konusu paliyatif müdahalesi başka problemleri ortaya çıkarmaktadır. Boynuzları olmayan hayvanlarda ısırma vb. olumsuz davranışlar gelişmektedir. Bu durumda ise yeni bir paliyatif çözüm gündeme gelmekte ve hayvanların kuyruklarının kesimi bir çözüm olarak değerlendirilmektedir.

2.4. KUYRUKSUZ OTÇULLAR, TÜYSÜZ TAVUKLAR

Hayvanlarda kuyruk; estetik önemin yanı sıra onların denge, koşma vb. aktivitelerinde de önemli bir uzuvdur. Kuyruk; hayvanların zararlılara karşı kendini korumasında, olaylar karşısındaki duygusal durumlarının yansıtılmasında büyük işlevlere sahiptir. Ancak besi çiftliklerindeki yetersizlikler hayvanların kendilerine ve çevresindeki diğer hayvanlara zarar vermesine neden olmaktadır. Hayvan anatomisinde bir ekstremité olan kuyruklar, çiftliklerin yetersizliği kaynaklı oluşan depresyon ve stres durumlarında ilk zarar gören uzuvların başında yer alır.

Endüstriyel hayvancılıkta; ısırma ile yaralanma, kuyruk kısmının kirlenmesi sonucu yün ve süt kalitesindeki bozulmaları engellemek amacıyla domuz ve koyunlarda kuyruk kesim işlemi uygulanmaktadır. İnsan-hayvan ilişkilerindeki büyük dönüşümü ifade eden endüstriyel hayvancılık açısından bu uzuvlar çiftliklerde verim kaybına neden olmaktadır. Kuyruk kesme işlemi neticesinde hayvanlarda pek çok olumsuzluk söz konusu olmasına karşın kâr-zarar maliyetleri açısından bu uygulama verimli olarak değerlendirilmektedir (Tölü, 2007: 3-4).

Hayvanın doğasına müdahil olma fikrinin ticari kaygılarla bir araya geldiği uygulamalardan biri de İsrail’de yakın dönemlerde gündeme alınan tüysüz tavukçuluk uygulamalarıdır. İsrailli Profesör Avigdor Cahaner tarafından geliştirilen yöntemle, tavukların tüysüz bir şekilde üretimi sağlanmıştır. Cahaner, tüysüz tavuklarda derinin tüy üretme ihtiyacının ortadan kalkmasına bağlı olarak deri altında yağ tabakasının oluşmadığını belirtmektedir. Deri altı yağlanmanın ortadan kalkmasına bağlı olarak tavuk etinin daha yağsız hale geldiğini belirten Cahaner göre, yağsız tavuklar normal tavuklara göre tüketicileri için daha sağlıklı hâle getirilmiştir. Tüysüz tavuklar ilk aşamasından

müşteriye ulaşarak tüketildiği ana kadar insanın faydası düşünülerek üretilmiştir. Tavukların tüysüz oluşu; üretim aşamasında tüy yolum işleminin ortadan kalkmasını, maliyet ve zamandan tasarrufu mümkün kılmıştır. Yetişkin hâle geldikleri anda stoklara girmeye hazır halde yetiştirilen tavukların savunma sistemleri hayvanların dış etkilere korunmasını sağlayan tüy ve yağdan arındırılmış olarak yetiştirilmeleri sebebiyle, iklim olaylarından hızla etkilenmektedir. Bu hayvanların bakımları zordur. Özellikle soğuk iklime karşı dirençleri çok daha düşüktür. Bu tavuklar kümes hayvanları endüstrisi için üretilmiş hayvanlardır. Cahaner, ürettiği tavukları çıplak tavuk olarak adlandırmaktadır. Cahaner bu tavukların tüylerini geliştirmek için bir çaba sarf etmediklerini ve yem tüketimlerinden de tasarrufa imkân sağladığını belirtir. Ona göre tavuklardaki tüy, ticari işletmeler açısından israftır (Hitt, 2002).

2.5. KASTRASYON (KISIRLAŞTIRMA)

İnsanların hayvanların doğalarına ve bedenlerine müdahalesi ya da istenilen verime mâni olduğu düşünülen fazlalıkların atılması problemi, yerleşik hayata geçiş ve tarımsal faaliyetlere hayvanın dâhil edilmesine bağlı olarak ortaya çıkan bir uygulamadır. Bu uygulamaların en sıkıntılılarından biri de cerrahi bir işlem olan kısırlaştırma. Özdemir (2010: 126), ilk kısırlaştırma operasyonlarının Sümerlilerce uygulandığını belirtmiştir.

Kısırlaştırma işleminin öncelikle hayvanlarla başladığı, sonraki dönemlerde insanlara da uygulandığı bilinmektedir. Kısırlaştırma eski çağlarda; Avrupa, Ortadoğu, Hindistan, Afrika ve Çin saraylarında hizmetkârlara da uygulanmış ve savaş alanlarında bir cezalandırma yöntemi olarak kullanılmıştır (Özdemir, 2010: 126). Yakın sayılabilecek dönemlere kadar (18.yüzyılın sonları) Batı dünyasında (İtalya) tiz sesli şarkıcıların, seslerinin korunması amacıyla ergenlik öncesi dönemlerde kısırlaştırıldığı bilinmektedir (Halidi, 2017: 221).

Hayvanlarda kısırlaştırma; yumurtalarının bir alet yardımı ile ezilmesi, cerrahi bir müdahale ile çıkarılarak üreme kanallarının bağlanması veya rahmin tamamen çıkarılması işlemidir. Kısırlaştırma işleminde hedeflenen, üreme işleminin sonlandırılmasıdır. Ayrıca tarım toplumlarında kısırlaştırmanın özellikle boğalarda hayvanın daha iri ve güçlü hale gelmesi için yapıldığı da bilinmektedir. Güçlü boğaların kısırlaştırılmasıyla elde edilen öküzler, ilk tarım uygarlıklarında hem çiftçiliği kolaylaştırmış hem de insanın üstesinden gelemeyeceği büyük yüklerle baş edilmesini

sağlamıştır. Ayrıca kısırlaştırılan hayvanların et verimleri ve kalitelerinin de arttığı gözlemlenmiştir. Neolitik toplumlarda hayvanların evcilleştirilmesi, yerleşik hayata geçilmesi ve tarımın yaşamın merkezinde yer almasına paralel gelişmiştir. Günlük işlerin yoğunluğu ve büyüklüğü tarım toplumlarında değişmiştir. Tarım arazilerinin sürülmesi, yakacak odun ve yiyecek ürünlerin bir yerden bir yere nakliyesi için büyük ve güçlü hayvanlara ihtiyaç duyulmuştur. İlk Çağ uygarlıklarında hayvanın önemi, onlarla ilgili özel düzenlemelerin ve kanunların oluşmasını da sağlamıştır. Hammurabi Kanunları'nda cerrahların yaptıkları işler karşısında alacakları ücretler belirlenirken, hayvanlarla ilgili olarak da ayrıca bir ücret tarifesi çıkarılmıştır. Bu durum veterinerlik hizmetlerinin de İlk Çağ yerleşik toplumlarında bilindiğinin göstergesidir. “Hayvanların ağır yaralarının başarı ile tedavisinde veteriner hekime verilecek ücret tespit edilmiş; tedavi başarısızlıkla neticelenince de doktorun; hayvan sahibine, hayvanın değerinin dörtte birini ceza olarak ödemesi gerektiği kabul edilmiştir.” (Sayılı, 1991: 435).

İlk Çağ uygarlıklarında hayvanla ilgili anatomik bilgiler insan yaşamını kolaylaştırdığı gibi, dinsel olarak da anlam ifade etmiştir. İlk Çağ uygarlıklarının hayvanlar üzerinde yaptıkları çalışmalar, özellikle Mısır'da uygulanan tahnit işlemleri hayvanların kolaylıkla kısırlaştırılabileceği ile ilgili akıl yürütmelere imkân tanımıştır. Ayrıca büyükbaş hayvanların sığır, öküz ve dana (Reyhan, 2010: 68) diye tasnifi de bizlere büyük ve ağır işlerde kullanılan öküzün ayrı bir tanımlama ihtiyacının sonucu olarak ortaya çıktığını göstermektedir.

Kısırlaştırma geçmişte de hem büyük hem de küçükbaş hayvanlar için yapılmıştır. Büyükbaş hayvanlarda özellikle gelişkin danalardan seçilerek hayvanların kısırlaştırıldığı ve öküz olarak tarım işlerinde kullanıldığı bilinmektedir. Küçükbaş hayvanlar ise et kalitesi için ya da sürü ıslahlarında kullanılmaktadır. İğdiş edilen hayvanların etlerinin lezzetli olduğu geleneksel toplumlarda bilinmektedir.

Günümüzde hayvan yetiştiriciliğinde kastrasyon uygulaması, sürü yönetimini kolaylaştırması ve cinsel davranışları azaltması anlamında bir çözüm yolu olarak görülmekte ve birçok ülkede uygulanmaktadır (Appleby, 1986'dan akt. Tölü, vd. 2007: 4). Kastrasyon yönteminin uygulanmasındaki bir diğer gerekçe de besicilikte et kalitesini arttırmaktır. Günümüzde kastrasyon yöntemi, teknolojiye bağlı olarak oldukça gelişmiştir. Geçmişte acı verici işlemlerle kısırlaştırılan büyük ve küçükbaş hayvanların günümüzde çok daha az veya acısız bir şekilde kısırlaştırıldığı ifade edilmektedir. Buna

rağmen hayvanların doğasına zarar veren bu işlem için hangi yöntem kullanılırsa kullanılsın yapılan uygulamaların hayvanlar için acı, korku ve stres kaynağı olduğu da ifade edilmektedir (Fell, vd.. 1986'dan; Chase, vd., 1995'ten. akt. Tölü, vd., 2007: 4).

Sanayi amaçlı kurulan çiftliklerde yukarıda bahsedilen uygulamalar dışında özellikle domuzlar için dişlerin sökülmesi uygulaması da sıklıkla yapılmaktadır. Hayvanların dar kafeslerde yetiştiriliyor olmasına bağlı stres, domuzlarda hayvanların birbirlerini ısırarak ağır yaralanmalara neden olabilmektedir. Bunu önlemek için hayvanların kuyrukları kesilmekte, dişleri sökülmeaktadır. Hayvanların numaralandırması için sıcak damga ya da kulaklarına etiket takılması da sanayi çiftliklerindeki rutin uygulamalar olarak sürekli yapılmaktadır. Özellikle sıcak damgalama, can yakıcı ve büyük yaralara neden olabilmektedir. Süt sığırcılığında fazla meme başlarının kesimi gibi uygulamalar hayvan refahı açısından olumsuzluklara sebep olan bir diğer konudur. Bu bağlamda zootekni uygulamaların çiftlik sağlığı açısından büyük katkıları olmakla beraber hayvan refahını olumsuz etkilediğine dair bulguların oldukça fazla olduğu uzmanlarca bildirilmektedir.

2.6. HAYVAN DENEYLERİ

İlk deney hayvanı kullanımına M.Ö. 400 yıllarında Hipokrat tarafından yazılan “Corpus Hippocraticum” kitabında rastlandığı kabul edilmektedir. İlk hayvan deneyleri, anatomik yapıyı belirlemeye yönelikken, deneysel olarak tanımlanabilecek uygulamalara Antik Romalı Galen'de rastlanmaktadır. Galen; domuz, maymun ve köpeklerin çeşitli organlarını vücuttan ayırarak fonksiyonlarını anlamaya çalışmıştır. Bu denemeler, canlı hayvanlar üzerinde yapılan ilk fizyolojik çalışmalar olarak kabul edilmektedir (Altuğ, 2009: 53).

Armutak (2019: 144) ise “Hayvanların deneylerde kullanımının başlangıcının İlk Çağ'a dek uzandığını belirtir. Özellikle Eski Yunan ve Roma'da birçok araştırmacı anatomi ve fizyoloji çalışmalarında hayvanları denek olarak kullanmışlardır”. Güven ve Kınıkoğlu (2020: 19), Antik Roma'da hayvan diseksiyonlarındaki (incelemek maksatlı parçalara ayırmak) artışın köle ve gladyatörlerin diseksiyonlarının yasaklanmasından sonra yaygınlaştığını belirtir.

Batı'da hayvanlar üzerinde sınırsız tasarruf hakkı ruhsatının asıl sahibi olarak din adamı Thomas Aquinas, bilim insanı ve filozof olarak da Descartes gösterilir. Descartes,

hayvanları ahlâkın alanından çıkarmış ve onlara karşı insanların bir sorumluluğunun olmadığını belirtmiştir. Hayvanların tanrısal bir makine olduğu düşüncesi ve hayvanların acıya karşı duyarsızlıkları düşüncesi bilim insanlarının hayvanlara karşı her türden eylemine meşruiyet zemini hazırlamıştır. Bu düşünce nedeniyle canlı hayvanlar üzerinde deney yapmak Avrupa’da bu dönemde yaygınlaşmıştır. Descartes’ın görüşleri sayesinde bilim insanları, canlı hayvanlar üzerinde deney yapmak konusunda yaşayabilecekleri tereddütlerden kurtulmuşlardır (Sümer M. , 2021: 109).

19. yüzyıla gelindiğinde ise fizyolojik deneyler için hayvan kullanımının gerektiğini kesin bir dille ifade eden Claude Bernard olmuştur. Bu dönemlerde araştırmalarda kullanılan hayvanlar gelişigüzel bir şekilde temin edilirken bu tip uygulamaların sonuçlarının standardize edilebilmesi için deney hayvanlarının üretiminin yolları araştırılmış hayvanların yetiştirilme çevreleri ve deney ortamları sabit tutulmaya ve kontrol altına alınmaya başlanmıştır. Bu bağlamda deney hayvanları tanımı, hipotezi bilimsel kurallara göre kurulmuş araştırmalarda ve biyolojik testlerde kullanılan hayvanları ifade etmek üzere tanımlanmış hayvanı ifade etmek için kullanılmıştır. Bu terim, omurgalı veya omurgasız olmalarına bakılmaksızın üzerinde deney yapılabilen tüm hayvanları kapsamaktadır. Bu çalışmalarda omurgasız hayvanların kullanımı sınırlı düzeyde kalmaktadır. Son yıllarda bazı ilkel omurgalıların kullanımında artışlar olsa da halen en fazla tercih edilenler bazı memeli türleridir. Deneylerde en fazla kullanılan hayvanlar sıçan, fare, hamster, tavşan, kedi, köpek, balık, domuz, kobay (Guinea Pig), ve primatlardır²⁴ (Altuğ, 2009: 53), (Ankaralı S. , 2019: 95-99).

Hayvanlar deney için birçok alanda kullanılmakla beraber en fazla kullanıldıkları alan sağlık sektörüdür. Günümüzde uygulanan ve hayat kurtarıcı bir değere sahip çok sayıdaki sağaltım uygulaması hayvanlarda yapılan çalışmalardan öğrenilmiştir (Altuğ, 2009: 53-54). Bu sayede “tarihte büyük salgınlara ve kitlesel ölümlere neden olan mikrobiyolojik ajanlara karşı aşılar” aracılığıyla önemli sağlık hizmetleri geliştirilebilmiştir (Ankaralı S., 2019: 89).

Bilim insanları açısından hayvan deneyleri insan sağlığının korunabilmesi için zorunludur. Çünkü hayvanlar üzerinde deneyler yapılmadan bir ilacın kullanımı tıp tarihi

²⁴ Primatların deneylerde sıklıkla kullanımında 19. Yüzyılda Darwin’in evrim teorisinde insan-hayvan arasında kurduğu yakınlığın büyük etkisi olmuştur. 1950’li illarda Endonezya, Hindistan ve Afganistan’dan onbinlerle telaffuz edilen primatın ABD tarafından ithal edilmiştir (Güven ve Kınıkoğlu, 2020: 70).

açısından telafi edilemez sonuçlar doğurabilir. Nitekim 1950’li yıllarda doğrudan insanlarda kullanılan ‘Thalidomid’ adlı ilacın yan etkilerine bağlı olarak kol ve bacakları iyi gelişmemiş doğan çocuklar buna bir örnektir (Ankaralı S. , 2019: 90).

Singer başta olmak üzere hayvan hakları savunucuları hayvan deneylerinin birçoğunun birbirinin tekrarı ve çok azının bilimsel alana yönelik katkı sağladığını söyleyerek yapılan çalışmalara itiraz etmektedir²⁵. Singer (2018: 81), ayrıca hayvanların denek olarak en fazla kullanıldığı alanların; kozmetik sektörü, üniversitelerin ormancılık ve psikoloji bölümleri olduğunu belirtmektedir.

Bugün hayvan hakları savunucularının haklı itirazları hayvanlara karşı deneylerde standartların gelişmesini sağlamıştır. İlk olarak 1959 yılında Zoolog William Russell ve Mikrobiyolog Rex L. Burch’un ortaya koyduğu 3R kuralı, (Reduce / Azaltma), (Refine / Arındırma), (Replace / Yerine geçirme) ile deney hayvanlarının yaşamlarına dair ciddi iyileştirmelere gidilmiştir (Tüfek, 2018:56). Azaltma kuralı hayvan refahı bağlamında acının minimize edilmesini, arındırma kuralı hayvanın doğumdan deneylerin sonlandırıldığı ana kadar geçen süreçte rahatlarına ve mümkün olduğu kadar az acı duymalarına imkân tanınmasını ifade eder. Yerine koyma kuralı ise deney planlanırken mümkünse bir model veya aynı amaca ulaşmak kaydıyla filogenetik skalada daha yüksekte yer alan hayvanlar yerine daha aşağıda bulunan hayvanların kullanımını ifade etmektedir (Ankaralı, 2019: 112).

Günümüzde birçok alanda etik kurul iznine bağlı olarak yürütülen çalışmalarla hayvan refahı geçmişe kıyasla ileri bir seviyeye taşınmıştır. Buna bağlı olarak hayvanın endüstriyel ve laboratuvar amaçlarla deney maksatlı kullanımı son 20 yılda %30-50 oranında azalmıştır. Azaltılmış haliyle tüm dünyada yılda 75-100 milyon arası hayvan denek olarak kullanılmaktadır (Ankaralı S. , 2019: 93).

Bu durum hayvan hakları savunucuları tarafından kıyasıya eleştirilmekte ve ilgili kurum/kuruluşlar takip altında tutulmaktadır. Nitekim bu talepler ilgili sektörlerce hayvan refahı adına yeni gelişmeleri zorunlu kılmıştır. Bu çerçevede “3R” kuralı geliştirilerek (Responsibility/Sorumluluk) kavramının hayvan deneylerine eklenmesi sağlanmıştır.

²⁵ Singer’e göre dünya üzerinde devam eden sağlık sorunlarının nedeni hastalıkların nasıl önlenemediğinin ve insanların sağlığının nasıl korunacağına bilinmemesi değil, bilinen şeyleri uygulamaya geçirmek için yeterince para ve çaba harcanmamasıdır. Örneğin; Asya, Afrika, Latin Amerika vb. coğrafyalarda büyük insan kayıplarına neden olan hastalıkların; beslenme, hijyen ve sağlık bakımı gibi basit müdahalelerle çözülebileceğini gibi... (Singer, 2018: 163-164)

Buna göre araştırmacılardan kendi sorumluluk bilinçleriyle hareket ederek hayvan deneylerinde gerekli tedbirleri almaları kural olarak getirilmiştir. “4R” kuralı özellikle hayvan refahı ve hakları tartışmaları çerçevesinde yeni birçok “R” kuralın doğuşunun önünü açmıştır. Bugün hayvan deneylerinde “5R” (Rehabilitation/ İyileştirmek), “6R” kuralı (Reproducibility / Tekrar üretilebilirlik), “7R” (Rigour / Titizlik) “8R” (Right analysis / Doğru istatistik) kuralları geliştirilerek literatüre eklenmiştir (Ankaralı, 2019: 112-113)

2.7. KÜRK ÇİFTLİKLERİ

Kıyafetler, maddi kültüre ait toplumsal içeriğe sahip öğeleridir (Tezcan M., 1983: 255). İnsanların kıyafet için kullandıkları malzemeler; toplumların yaşam biçimlerinden, inanç sistemlerine, coğrafyalarına kadar pek çok şey hakkın bilgiyi bünyesinde barındırır. Bu kıyafetler içerisinde kürk ve ipek, medeniyetler tarihi açısından insanoğlunun hayvansal ürünleri işleyerek elde ettiği ve günümüzde dahi insan topluluklarında zarafet, varlık, iktidar vb. tanımlamalarla anılan ender giysilerdendir.

Hayvanlara ait kürk, yün vb. malzemeler; kıyafet, yalıtım ve eşya hammaddesi olarak tarih boyunca değer arz etmiştir. Özellikle pamuk ve ketenin yerleşik hayata geçiş ile insan yaşamına dâhil olduğu düşünüldüğünde Neolitik öncesi çağda hayvanların doğal giysilerinin insan için önem ve değeri daha anlamlı hale gelir. Hayvansal ürünlerden elde edilen kıyafetlerin en önemlisi kürklerdir. İnsanlık tarihinde hayvana ait bir kürkün kullanımı her zaman değerli olmuş, en değerli kürkler toplumsal statü ile paralel olarak kullanılmıştır.

Kürk ve ipeğin tarihi; ticaret, siyaset vb. pek çok toplumlararası ilişkinin sürdürülmesinde önemli enstrümanlar olarak işlev üstlenmiştir. İpek bazı toplumlarda kadın ve zarafetle bağdaştırılırken kürk ise güç ve iktidarla ilişkilendirilmiştir. Kürk iklimsel farklılıkları aşan bir yaygınlıkla iktidarların, güç ve zenginliğinin sembollerinden biri olarak kullanılmıştır.

Gerek Doğu’da gerekse Batı’da kürkün ekonomik bir ürün olarak eski çağlardan beri değeri bilinmesine karşın endüstriyel bir ürüne dönüşmesinde, 1670’te ‘Royal Charter’ tarafından kurulan ‘Hudson’s Bay Company’ şirketinin etkileri büyüktür. Şirket, avcılardan aldığı derileri Londra’da açık artırma ile satarak işe başlamıştır (Coster, 2007’den akt. Acar ve Tosun, 2018: 43).

Kürkün moda haline gelişi 1 ve 2. Dünya savaşları sonrasında Amerika ve Batı Avrupa ülkelerinde yaşanan refah dönemine paralel olarak gelişmiştir. Kürk; işlevi, görsel zenginliği ve sosyal pozisyonu yükseltici sembolik değeri ile moda döngüsünde yerini almış ve hızla ticari bir ürüne dönüşmüştür. Kürkün ticari metâ haline gelmesinde ‘Hudson Bay Company’ isimli şirketin katkıları vardır. 1930’larda bölgeye gelen firma Eskimo kültürünün doğal bölgesinde büyük bir ticari etki yaratmıştır. 1987 yılına kadar hemen hemen tüm Eskimo yerleşimlerinde şubesi bulunan bu şirket, bu dönemden itibaren hayvan hakları örgütlerinin büyük çaplı eylemlerine dayanamayarak bölgeden çekilmiştir (Acar ve Tosun, 2018: 43-44).

“Kürkçüler için basılan ticaret dergileri ve 1934’ten beri Londra Kürk Ticareti Derneği tarafından düzenlenen ‘Empire Fur Week’ gibi kurumların kayıtları bugün tarihçiler için yararlı birer kaynaktır. 1670’de ‘Hudson’s Bay Company’nin kurulmasından bu yana kürk ticareti ölçülemez bir şekilde büyümüştür. Dönemin kürk ihalelerinin raporları sektörün ölçeğini göstermektedir. ‘Hudson’s Bay Company’nin 1930’lardaki iki yıllık satışlarına bakıldığında, yüzbinlerce tilki, ermin (gelincik), kunduz, vizon, porsuk, kokarca, kurt, sansar, sincap, misk sıçanı, öküz, maymun, rakun, vombat (Avustralya’da yaşayan keseli bir memeli hayvan), valabi (ufak kanguru), hamster ve ev kedileri de dâhil olmak üzere çok sayıda türün kürkü için avlanmış olduğu bilgisine ulaşmak oldukça şaşırtıcıdır.” (Dyhouse, 2011’den akt. Acar ve Tosun, 2018: 43).

Dünyada hayvan kürkünün yetiştiricilik şeklinde ilk kullanımı 1888 yılında Prince Edward adasında (Kanada), yabani tilkilerin yetiştirmeye alınmasıyla başlamıştır. Başlangıçta yetiştiricilik gizlilikle yürütülmüş ve yetiştiriciler elde ettikleri kürkleri vahşi hayvanlardan elde ettiklerini belirterek satmışlardır. Yetiştiricilerin bu şekilde hareket etmelerinin sebebi, çiftlik kürklerinin kalitece daha düşük olacağı inancından kaynaklanmıştır. Ancak bu kanaatin doğru olmadığı zamanla anlaşılmış ve bugün modern zootekni kurallarının tatbiki ile vahşi halde yaşayan hayvanlardan elde edilenlerden çok daha güzel ve değişik kürkler elde edilebilir duruma gelinmiştir. Uzun yıllar gizli olarak yapılan tilki yetiştiriciliği; zamanla büyük bir gelişme göstermiş ve başlangıçta sadece tilki yetiştiriciliğine dayalı kalmış olan çalışmalar, daha sonra diğer kürk hayvanlarının yetiştirilmesinin de önünü açmıştır. Bu suretle önceleri genellikle evcil hayvanlar üzerinde duran zootekni kaideleri kürk hayvanlarına da tatbik edilmeye başlanmış ve böylece kürk çiftlikleri doğmuştur (Yazıcıoğlu, 1974: 14).

Kürklerin elde edilmesinde birçok yöntemin kullanıldığı bilinmektedir. Hayvan türleri coğrafya ve iklim şartlarına göre değişiklik göstermekle birlikte hayvanın kürkünün elde edilmesinde yöntemler sınırlıdır. Ağır hareket eden hayvanlar derileri zarar görmeden elde edilmek için ağır sopalarla öldürülebilirken insanlarca kolay

yakalanamayan hayvanların tuzak ya da siyanür vb. zehirlerle öldürülerek yakalandığı bilinmektedir. Hayvanın silahla vurularak öldürülmesi, deriye zarar verdiği için tercih edilen yöntemlerden değildir. Bunların dışında yaban hayvanların yakalanması ile ilgili geleneksel ve acı verici yöntemler de söz konusudur. Bunların en çok bilinenleri kapan ve tuzaklardır. Bu uygulamalarla ilgili ulusal ve uluslararası birçok kurum ve kuruluş mücadele vermesine karşın bu yöntemlerin kullanımının devam ettiği bilinmektedir. Kırsal bölgelerde kuş, tavuk, vb. hayvan besleyen insanların; sansar, gelincik vb. hayvanların zararlarını önlemek için de kullandıkları kapan ve tuzaklar, bu uygulamaların sadece kürk için değil, evcil hayvanların korunması için de kullanıldığını göstermektedir. Kapan kurulduktan sonra yaşananların tamamen göz ardı edildiği bu uygulamalarda hayvanlar şanslı ise hemen ölmekte, ölmeyen ve yaralanan hayvanlar ise ayak ve kuyruk gibi organlarını kopararak acı içinde uzun süre yaralı dolaşarak yaşamlarını yitirmektedir.

Kürk için yapılan uygulamalarda; kapanların zararlarına ilişkin Erdoğan (2006) şunları belirtir.

“Hayvanların kürküne zarar gelmemesi için genelde ayak ve ağız kapanları kullanılır. Gelişigüzel kurulan bu kapanlar, birçok hayvana zarar verebilmektedir. 1997 yılında 10 milyon kürk hayvanına karşılık 20 milyon hayvan tuzaklara yakalanmış ve kürk sektöründe işe yaramadığı için atık muamelesi görmüştür. İlkel bir yöntem olan kapan sistemi tuzağa yakalanan hayvana büyük acılar verir. Tuzağa düşen hayvanlar avcılarının gelmesinden önce kendilerine zarar vererek kapana yakalanan uzvu kemirerek koparma, açlık ve susuzluktan ya da diğer bir vahşi hayvanın saldırısı sonucu ölür. 90'lı yıllardan itibaren av ve kapan kullanımının tepki çekmesi nedeniyle kürk çiftlikleri ön plana çıkmıştır.”

Günümüzde ayı, kurt, tilki, leopar, aslan vb. kedi-köpek giller ile kürke sahip diğer kemirgen ve otçul yaban hayvanlarının avlanması yasaklanmıştır. Bu hayvanların birçoğu nesillerinin tükenme riski ile karşı karşıyadır. Bugün bölgesel ve küresel ölçekte tedbirlerle koruma altına alınmış durumdadır. Ancak yaban hayvanların yerini kürk çiftlikleri almıştır. “1990'lardan bu yana kürk için yetiştirilen hayvan çiftliklerinin sayısı artmış, buralarda yetiştirilen hayvanların kürkleri vahşi yaşamdan avlananların yerini almıştır. 2015 rakamları, çoğunluğu vizon ve tilkilerden oluşan yaklaşık yüz milyon üretim hacmine sahip bir ticaretin varlığını ortaya koymaktadır.” (Acar ve Tosun, 2018: 44)

Erdoğan, (2006) kürk için yetiştirilen ve avlanan hayvanlara karşı hayvanlara yapılan uygulamanın bir hammaddenin işlenmesi gibi değerlendirildiğini belirtir. “Kürkün elde edilmesi, işlenmesi bir sektördür ve ekonominin her alanında olduğu gibi

bu endüstrinin de ilk amacı maliyetleri düşürmek ve kârın maksimize edilmesidir. Kürk hayvanı da bu endüstri için acı duyan, hissetme yetisine sahip bir canlı değil; bir girdi, bir hammadde ve bazı durumlarda ise atık olarak değerlendirilmiştir. Kürk hayvanlarının yüzde 85’ini mink, tilki, çinçila, tavşan vb. hayvanlar oluşturur. Gelincik, kunduz, kızılkuş, sincap, lutr, misk faresi vb. ise avlanma yoluyla elde edilmektedir.

Kürk çiftlikleri, 1990’lar sonrası artmış olsa bile günümüzde kaçak avların devam ettiği görülmektedir. “Avcılar; vahşi kunduz, çakal, rakun, misk sıçanı, kuzu tavşanı, devekuşu, Güney Amerika timsahları, kediler ve diğer bazı büyükbaş hayvanları gıda ve derileri için öldürmeye devam etmektedir (Conniff, 2016’dan akt. Acar ve Tosun, 2018: 44)

Öldürme işleminde, deriye zarar vermeyecek yöntemlerin tercih edilmesi gerekmektedir. “Gaz verme, zehirleme, elektrik akımı verme, boğma ve boyun kırma hayvan çiftliklerinde kullanılan başlıca yöntemlerdir (Udaleden, 2014’ten akt. Acar ve Tosun, 2018: 48). Hayvan hakları savunucularının ısrarlı ve dikkat çekici eylemleri sayesinde günümüzde kürk giymeye karşı geniş çaplı bir tepkinin oluştuğundan söz etmek mümkündür. Ancak bir ürün olarak kürk, dünya genelinde rağbet görmeye de devam etmektedir.

2.8. HAYVANI ŞEHİRDE AĞIRLAMAK: HAYVANAT BAHÇELERİ VE PETSHOPLAR

İnsanoğlunun çevresindeki varlıklara karşı ilgisi ilk çağlardan itibaren var olagelmıştır. Gerek bitkileri gerekse hayvanları kontrol altına alma çabası, bu ilginin belirgin noktalarından olmuştur. Böylece doğa, tüm varlığı ile insan yaşamına değer katmıştır. Nitekim yerleşik hayata geçilmesi bitkilerin ıslahı ile başlatılmış olsa da bir diğer boyutunu uygun hayvanların beslenip büyütülmesi ve onlardan fayda sağlama çabası oluşturmuştur. Köpeğin atası kurdun ilk evcilleştirilen hayvan olması, insanlara bir besin kaynağı sağlamaktan ziyade insanların avcı ataları olan köpeği yedeklerinde bir yardımcı ve bekçi olarak tuttukları düşüncesini de destekler gözükmektedir²⁶.

Hayvanın insan yaşamı içerisinde varlığı sadece maddi fayda temelli olmamış; zamanla gücün, zenginliğin sembolü olarak da hayvanların kullanılması söz konusu olmuştur. Örneğin “Hükümdarların; eski zamanlardan beri zenginlik ve güçlerini

²⁶ Köpek günümüzden yaklaşık 18.000 ile 20.000 yıl önce evcilleştirilmiştir (Armutak, 2019: 143).

sergilemek, eğlenmek veya merak gidermek için eşine az rastlanan yabani hayvanlardan canlı koleksiyonlar oluşturdıkları bilinmektedir” (Günergun, 2006: 44).

İnsanların hayvanları sınırları belirlenmiş bir alanda tutma uğraşı, mükemmel tasarlanmış canlıları görme arzusu, onları daha yakından tanıma merakı kadar doğaya ait olan; güçlü, hızlı, yırtıcı, büyük ve zararlı hayvanları tasarrufu altında bulundurma kudreti ile de bağlantılı görünmektedir. Bu bağlamda kullanım amaçları, planlanış biçimleri ile farklı amaçlara hizmet etmeleri düşünülerek inşa edilen hayvanat bahçelerinin tarihin ilk döneminden itibaren değişmeyen özelliği doğal ortamından ayrılan hayvanların insan tasarrufunda sınırlanmış bir alanda varlığını devam ettirmesidir. “Hayvanat bahçeleri; farklı coğrafyalara ait hayvanların, doğal veya yapay engellerle sınırlandırılmış alanlarda kent insanıyla tanıştığı mekânlar olarak tanımlanmaktadır.” (Turan, 2017: 23).

İlk hayvan koleksiyonları medeniyet havzalarının içerisinde ortaya çıkmıştır. Söz konusu hayvanlar “M.Ö. 1500’den itibaren Mısır ve Çin’deki saray bahçelerinde görülür hale gelmiştir. M.Ö. 1000 ile 400 arasında Kuzey Afrika’da, Hindistan ve Çin’de çok sayıda küçük hayvanat bahçesi kurulmuştur. Büyük İskender’in M.Ö. 356-323’te bir hayvanat bahçesi olduğu söylenir” (Günergun, 2006: 44). Nitekim birçok alanda çalışmaları ile modern bilimlere ışık tutan Aristoteles’in de İskender’in kendisi için hazırladığı hayvan koleksiyonlarından faydalanarak hayvanlara dair çalışmalarını yaptığı bilinmektedir. Hayvanların koleksiyonlarını biraraya getirilmesi, fethedilen bölgelerin hakimiyetinin bir göstergesi iken diğer taraftan bilimsel çalışmalara zemin hazırlayan bir laboratuvar düşüncesi de Antik Dönem’den itibaren hayvanat bahçelerinin görevleri arasında görülebilir.

Günergun, (2006: 185) Orta Çağ Avrupası’na ait ilk önemli hayvan koleksiyonlarından birinin Kral I. Henry’nin Woodstock’daki malikânesinin bahçesinde bulunduğunu yazar. Daha sonra III. Henry tarafından 13. yüzyılda, London Tower’da “Royal Ménagerie” adlı hayvanat bahçesi kurulmuştur. Modern hayvanat bahçelerinin temellerini oluşturan bu yerler hayvan terbiyehanesi işlevi görmüştür. Rönesans’ta, İtalya’daki saray bahçelerinde ve 16. yüzyılda Portekiz, İspanya, Fransa ve Almanya’daki kraliyet bahçelerinde de hayvan koleksiyonerliğinin varlığı bilinmektedir. Buralardaki hayvanlar, genellikle Doğu hükümdarlarının hediyesi olarak Avrupa’ya getirilmiştir. 18. yüzyılın başından itibaren bu bahçelerdeki hayvanlar; belli bir düzen içinde, türlerine göre sergilenmeye başlanmıştır. 18. yüzyılın sonundan itibaren bahçeler, halka yavaş yavaş

açılmıştır. 1794'te Paris'te, Jardin des Plantes içinde, bilim adamları tarafından kurulan hayvanat bahçesinde hayvanlara, yaşadıkları doğal ortamın sağlanmasına çalışılmıştır. Önce bilim adamlarına açık olan bu bahçelerin zamanla halka açıldığı bilinmektedir.

Modern tanımıyla ilk hayvanat bahçesi, 1827 yılında Londra'da kurulmuştur. Bunu 1844'te Berlin ve 1928'de Amsterdam'daki hayvanat bahçeleri izlemiştir. 1850'ye kadar tüm dünyada sadece 10 adet kamuya ait hayvanat bahçesinin varlığı söz konusudur (Baratay ve Hardouin- Fugier, 2002'den akt. Erdönmez, 2009: 62). Amerika'da ise 1874'e kadar hayvanat bahçelerinde büyük bir gelişme kaydedilmemiştir. Ancak 1874'ten 1930'a kadar 50'nin üstünde hayvanat bahçesi hızla kurulmuştur (Nyhuisden, 1994'den akt. Erdönmez, 2009: 62).

Günümüzde dünyanın pek çok yerinde ilk örnekleri ile kıyaslandığında hayvan refahını da göz önünde bulunduran hayvanat bahçelerinin varlığına sıklıkla rastlanmaktadır. Başlangıçta devlet adamları ve zengin sınıftan insanların özel ilgi alanları olarak görülen hayvanat bahçeleri, zamanla insanlar için bir eğlence unsuru olarak da işlev kazanmıştır. Hayvanların insan tarafından sınırlandırılmış alanlarda varlıklarını devam ettirmelerinin birçok gerekçeye bağlandığını, bununla birlikte modern hayvanat bahçelerinin varlık felsefelerinin standart hale getirildiğini belirtir. Standardize edilen bu hedefler; eğlence-dinlenme, eğitim, koruma²⁷ ve araştırmadır (Polakowski, 1987'den akt. Erdönmez, 2009: 64).

Egzotik hayvanların şehir yaşamına adapte edilmesinde hayvanat bahçelerinin yanında, günümüzde 'pet' diye tanımlanan hayvanların ev yaşamına hızla dâhil edildiği görülmektedir. Yakın zamana kadar geleneksel toplumlar tarafından modern toplumların şehir yaşamının stres ve depresyonundan uzaklaşmak için maddi herhangi bir çıkar olmaksızın besledikleri hayvanlar olarak bakılan 'pet'lerin; şehirleşmenin arttığı ve akrabalık ilişkilerinin azaldığı günümüz toplumlarında da hızla yayıldığı görülmektedir. James M. Jasper,

"Hayvan hakları protestocularıyla ilgili araştırmalarımda bu insanların, ev hayvanı beslemeye ortalama yetişkin Amerikalılardan daha eğilimli, başka insanlarla birlikte yaşamaya ise daha uzak olduklarını buldum. Yetişkin Amerikalılar arasında yaklaşık üçte bir olan evli olmayanların oranı hakkında araştırma yaptığım kişiler arasında üçte ikiydi. Görüştüğüm kişilerin yüzde sekseni (ulus çapındaki yüzde 61'e karşılık) ev hayvanı

²⁷ Hayvanat bahçeleri sayılan özelliklerinin dışında ender bile olsa da nesli tükenmekte olan hayvanların yararına da işler yapabilmektedir. Urfa Birecik'te Kelaynak Kuşları ile ilgili mücadele bunun örneklerindendir (Kışlalıoğlu ve Berkes, 1990: 196).

besliyordu; sadece yüzde ikisi evcil hayvan beslemediğini ve onlarla büyümediğini söyledi. Kişisel deneyimleri ve sonuçta ortaya çıkan ahlaki duyarlılıkları bu kişileri, hayvan hakları örgütleyicilerinin kullandığı yoğunlaşmış simgelere karşı daha hassas hale getirmişti” (Jasper, 2002: 253).

Bu saha araştırmasından yola çıkarak hayvan hakları savunucularının a-sosyal insanlar olduğunu söylemek elbette güçtür. Ancak yine de hayvanın modern şehir hayatında yalnızlaşan insana bir arkadaş olarak destekleyici olduğunu, bununla birlikte hayvanın yoğun bir şekilde insan yaşamına dâhil olmasıyla beraber, kişilerin çevre ve ilgilerinin farklılaştığını, buna bağlı olarak da yeni bir yaşama evrildiklerini söylemek mümkündür. Geleneksel ilişkiler üzerinden sürdürülen bir yaşamda, büyük anne-baba ve onların çocukları ile torunlarının biraraya gelebildiği, akrabalık ilişkilerin daha yoğun yaşanabildiği ailelerde, evcil hayvan besleme oranının daha düşük olması bununla ilintili görünmektedir. Jasper, dindarlık ile hayvan hakları protestoculuğunun da ilişkisini tespit ettiği çalışmasında “hayvan hakları protestocularının çoğu (hareketin önde gelen dergisi The Animal's Agenda'nın yaptığı bir araştırmaya göre tam olarak yüzde 65 'i) ise ateist ya da agnostik olduklarını...” (Jasper, 2002: 253) ifade ettiklerini belirtiyor. Bu bilgiler, hayvan hakları kuramlarının materyalist görüşleriyle de uyum gösteriyor.

Hayvanların yaşama dâhil olması ister siyasal bir duruş ister toplumsal hayata dâhil olmada yaşanan sıkıntılar ya da bunların ötesinde hayvanın masumiyeti ve yüreklerimizdeki sevginin göstergesi şeklinde ortaya çıkmış olsun, beraberinde yeni meseleleri de ortaya çıkarmıştır. Bu hayvanların sağlığı, beslenmesi, toplum hayatına dâhil oluşları neticesinde ortaya çıkan problemler vb... Öner ve Şahin (2009: 81), bunun sonucu olarak veterinerlik hizmetleri içerisinde yeni bir alanın geliştiğini; kedi, köpek gibi pet hayvanları ile egzotik hayvanlar arasında derin farklılıklar olmasının; veterinerlik hizmetlerinde farklılıkları doğurduğunu ifade eder.

Leslie Irwine, petlerden satın alınan ya da barınaklardan edinilen hayvanlarla ilgili olarak kişileştirmeye vurgu yapmak adına pet hayvanlarının, insan zihninde var olan hayvan olarak sınıflamanın dışında kaldığından söz eder. Ona göre hayvanlar genellikle isimsizdirler ki bu da onların yenmesine, deneylerde kullanılmasına imkân tanır. Oysa pet hayvanları bu durumun dışındadır. İnsanlar hayvanlarda gördükleri zaman tiksindikleri ya da korktukları davranışların pek çoğunu, petlerinde gördüklerinde mazur görür hatta sevimli bile bulurlar (Irvine, 2011: 58).

Bu durum hayvan hakları savunucuları açısından çelişkiler barındırır. “sevdiğimiz” ve “yediğim hayvanlar” ikilemi insan psikolojisinin nasıl çalıştığı meselesini bir tartışma konusu haline getirmiştir (Irvine, 2011: 58). Hayvanlara isimler verilmesi, bir moda takibi ile kıyafetler giydirilmesi petleri hayvan olmaktan çıkarıp insan yaşamı içinde ailelerin yeni üyeleri haline getirmektedir.

Pet hayvanları ile ilgili Mesude Gürel 1972’de basılan “Hayvanlar ve İnsanlar” adlı eserinde²⁸ ev hayvanlarının; terbiyesi, köpek hastanesi ve lokantaları, giyim, hayvan mezarlıkları, hayvanlarda zekâ ve düşünce, askere alınan köpekler, hayvanlardan insanlara geçen hastalıklar, köpek bakımevleri vb. başlıklar altında pek çok hayvandan ve Batı dünyasında hayvanlara ilişkin gelişmelerden bahsetmektedir. Çalışmada ilgi çeken hususlardan biri Mesude Gürel’in Amerika ve Avrupa’da ev hayvanlarının değişen yaşam formlarını muassır medeniyetin bir göstergesi olarak değerlendirerek Türkiye’ye hayvan bakımı ile ilgili bir model sunmasıdır. Oysa çalışmanın ön sözünde Türk kültüründe hayvanın zaten değerli olduğu düşüncesinden hareket eden yazar akabinde meseleyi Batılı gelişim modeline bağlamaktadır. Bugün etik veganlar başta olmak üzere hayvan hakları savunucuları, söz konusu uygulamaları hayvanın doğasına uygun görmeyerek eleştirmektedir.

2.9. AVCILIK

İnsan-hayvan ilişkilerinin ilk ortaya çıkış biçimlerinden biri olan av ve avcılık, tarihin en eski ekonomik uğraşı olarak da değerlendirilir. İlk insanlar avcılığı sadece beslenme amaçlı yapmamışlar; bunun dışında avladıkları hayvanların derilerinden, kemiklerinden, kıl ve tüylerinden de yararlanmayı bilmişlerdir. Et dışında elde edilen diğer ürünler ise yaşamın diğer ihtiyaçlarının karşılanmasında asli işlevlere sahip olmuştur (Eroğlu, 2018: 420).

Tarih çağları içerisinde avcılık, toplumların gelişim modelinde toplayıcılıkla bir arada ele alınmıştır. Avcılık ve toplayıcılık insanlık tarihinin yüzde 99’unda hâkim olan yaşam biçimidir. Bu dönemde, insanlar kara hayvanlarını ve deniz canlılarını avlayarak yaşamlarını devam ettirmişlerdir. Bazı kuramcılar; toplayıcılığın avcılık öncesi bir aşama olduğunu savunsalar da genel düşünce, avcılığın toplayıcılıkla birlikte sürdürüldüğü kanaati üzeredir. Avcı-toplayıcı topluluklar, göçebe küçük gruplar halinde yaşamışlardır.

²⁸ Eser Türkiye Hayvanları Koruma Cemiyetinin broşürü olarak tanıtılıyor

Bu topluluklar içerisinde avcılık, erkeklere ait bir uğraş olarak değerlendirilirken toplayıcılık faaliyetlerini ise kadınların üstlendiği varsayılmıştır (Marshall, 2005:47-48). Avcı toplayıcı toplulukların cinsiyetçi bir iş bölümüne sahip olduğu sosyal bilimlerde hakim düşünce olmuştur. Ancak yakın zamanlarda yapılan kazılarda, bu düşüncenin tüm avcı-toplayıcı topluluklar için geçerli olmadığı düşüncesine dair kanıtlar bulunmuştur. Amerika’da yayımlanan Science Advances dergisi, 2018 yılında Peru’da yapılan kazılarda Geç Pleiosen ve Erken Holosen Dönem’e ait olduğu tespit edilen erkek ve kadın avcılara ait insan kalıntılarına rastlandığını belirtmiştir (Haas, vd.. 2020). Bu kazılarda elde edilen sonuçlar, ilkel topluluklarda kadın ve erkeklere farklı rol ve görevler biçildiği düşüncesinin geçersizliğinin bir ispatı olduğunu iddia etmektedir. Söz konusu sınırlı verilere karşılık avcılık özellikle bir erkek işi olarak (Tuğrul, 2021: 58) değerlendirilmektedir.

Avcılık ile erkek olma arasında kurulan söz konusu bağ, insanlık tarihi içerisinde kendisini neredeyse tüm insan topluluklarında baskın bir şekilde hissettirmiştir. Av, avcı, silah, mücadele vb. pek çok kavram erkekle bağlatılandırılmıştır. Günümüzde de av ve avcılıkla ilgili uğraşlar spor ve hobi adı altında öncelikli olarak erkeklerin ilgi alanları olarak görülmektedir. Avcılık, İlk Çağ topluluklarında hayatta kalmanın ve temel besin maddesinin elde edilmesinde asli uğraş olarak ön plana çıkmıştır. Et ise bu uğraştan elde edilen en önemli ürün olmuştur. Et, geçmişte olduğu gibi bugün de önemli bir gıda kaynağıdır (Marshall, 2005:47). Avcılık İlk Çağ topluluklarında av öncesi ve sonrası ritüelleriyle yaşam şeklinin tüm alanlarını şekillendirmiştir. Avlanma öncesi ve akabinde etin elde edilmesinden tüketilmesine kadar tüm süreçlerde mistik öğeler devrede olmuştur. Hayvanın etinin tüketimi ile hayvana ait üstün özelliklerin insana da geçtiğine inanılmıştır. Ete ulaşmak için yapılan hazırlıkların kendisi bile bir zihinsel ve fiziksel uğraşı getirmiştir. Avın büyüklük ve küçüklüğüne göre kullanılacak silah, silahın dayanıklılığı vb. pek çok bileşenin bir araya gelmesi ile avlanma olayı gerçekleştirilmiştir. Avlanma sonrasında etin parçalanmasından, fazla ürünün saklanması kadar yapılan işlemler; medeniyetlerin gelişmesindeki basamakları oluşturmuştur. Nitekim toplumların tarihsel olarak ilerleyişleri ile avcılık ortadan kalkmamıştır. Avcılık, toplayıcılık, göçebelik, çiftçilik şeklinde birbirinden ayrı düşünülen bir sıralama; uzun süre inanıldığı gibi aksine toplumların tarihinde kesin çizgilerle ayrılmış gözükmemektedir.

Neolitik Çağ ile beraber tarımsal faaliyetlere başlanmış olması; yiyecek toplanması ya da avcılık ve balıkçılık faaliyetlerinin sona ermesi anlamına gelmemiş, elde edilen artı ürünlerin stoklanması yerleşik hayatla beraber kolaylaşmıştır. Yabani hayvan ve bitkilerin de artan miktarlarının Neolitik Çağ'da saklanmaya başlamasına, yapılan kazılarda ortaya çıkan ambarların işaret ettiği görülür. Bugün bile dünyanın üçra köşelerinde avcı-toplayıcı kültürler varlıklarını devam ettirmektedir. Avcılık, hayvan yetiştiriciliği bol ve sürekli et arzı sağladığında da terkedilmemiştir. Öte yandan göçebe bir hayat tarzının ortaya çıkabilmesi için bazı hayvan türlerinin evcilleştirilmesi gerekmiştir. Tarımın en önemli özelliği, tarih öncesi uygarlığı devrimsel nitelikte değiştirmesi olmuş ve insan bir avcı-toplayıcıdan yiyecek üreticisine dönüşmüştür. Başlangıçta, ürettiği yiyeceği topladıkları ve avladıkları ile desteklemek zorunda kalmıştır. Fakat yavaş yavaş, evcilleştirdiği bitki ve hayvan sayısı arttıkça doğal yiyecek kaynaklarına daha az bağımlı hale gelmiştir. Bitkilerin evcilleştirilmesi sayesinde daha fazla yiyecek daha az çaba ile üretilmeye başlanmış, yiyecek üretimi daha etkili hale geldikçe köyler ve zamanla şehirler oluşmuştur (Baskıcı, 1998: 73).

Avcılık faaliyetleri, ilk dönem toplumlarında ihtiyaçlar doğrultusunda ortaya çıkmışken sonraki dönemlerde de zaruret halinin yerini başka gerekçeler almış ve avcılık varlığını sürdürmeye devam etmiştir. Avcılık faaliyetleri, geleneksel toplumlarda daha ziyade büyümenin bir işareti olarak değerlendirilir. Boğaç Han hikâyesi böyle bir olayı anlatır. Hikâyede Boğaç Han azgın bir boğayı tek başına öldürmüştür. Bunun akabinde de kendisine isim verilmiştir. Eski toplumlarda (Türklerde) çocuğa isim verilerken çocuğun becerilerini en iyi sunacağı alanlardan biri de avcılık olmuştur. Avcılık bu manada sosyal statülerin oluşmasında da önemli bir görevi yerine getirmiştir. İyi silah kullanmak, attığını vurmak, vahşi bir hayvanla mücadele edebilmek geleneksel toplumlarda kişinin statüsüne değer katan özellikler olarak kabul görmüştür.

Dönemsel olarak; kimi zaman eğlence amaçlı erkeksi bir sportif faaliyet, savaşılar hazırlık için eğitimin bir parçası ya da Neolitik Dönem sonrası ürün ve hayvanların korunması amaçlı birçok gerekçe ile yaban hayvanlarının insanlar tarafından silah, tuzak vs. ile avlanmasına devam edilmiştir. Desmon Morris, avcılığın bir spor, kitle eğlencesi haline dönüşümünü ve özel mülk avcılığını Roma İmparatorluğu ile ilişkilendirir. Morris, Roma döneminde; bir eğlence olarak avlanmanın kent yaşamına girdiğini, bu sebeple amfi tiyatrolar yapıldığını, eski zaman Avrupa'sında en büyüğü Roma'daki Colosseum

olan 70'den fazla amfi tiyatroda 400 yıldan fazla farklı coğrafyadan getirilen hayvanların avlandığını belirtir. Bu kentsel avlanma gösterileri o kadar tutulmuştur ki, komşu bölgelerde bir tek hayvan bile kalmamıştır. Bu arenalarda avlanma masrafı akıl almayacak kadar büyükse de, Romalı yöneticiler sıradan halkı eğlendirmek için bunu gerekli görmüşlerdir (Morris, 1991: 91).

Roma İmparatorluğu'nda görülen eğlence avcılığının sonraki dönemlerde farklı biçimlerde devam ettiği bilinmektedir. İnsanoğlunun bilinçsiz bir şekilde sürdürdüğü avcılık faaliyetleri neticesinde hayvan türlerinin hızla azaldığı ve pek çok türün sonraki yüzyıllarda tükendiği²⁹ ya da tükenme eşiğine geldiği de bilinmektedir. Ancak geleneksel avlanma teknolojileriyle kıyaslandığında bilimin tekniğe uygulanması ve ateşli silahlar teknolojisinin hızla yaygınlaşması, hayvanların asıl tükenişini son birkaç yüzyıla işaretlemektedir. Safariler; bu anlamda teknoloji, emperyal ilişkiler ve hayvan katliamları için önemli bir örnek olarak verilebilir. Bu tükenmişlik karşısında devletler, hayvanları korumak için paliyatif tedbirler devreye sokmuşlar, avcılığa kesin yasaklar getirmemişlerdir. Bu tedbirlerin genel olarak birçok ülkede birbirinin benzeri olduğu ve hayvanların avlanması ile ilgili olarak dönemlendirmelere gidildiği görülür. Hayvanların yavrulama zamanında vurulmaları yasaklanmıştır. Bunun dışında tüm av faaliyetlerinin düzenlenmesi devletlerin ilgili kurumlarınca yapılmaktadır. Yakın dönemlerde ortaya çıkan bir diğer uygulamada, kişiye özel arazilerde avcı derneklerince yetiştirilen av hayvanlarının avlanması şeklinde bir trendin olduğu görülmektedir. Av faaliyetinin bir spor olarak değerlendiriliyor olması ve lobi faaliyetlerinin güçlü olması da üzerinde durulması gereken önemli bir unsurdur. Av malzemelerinin fiyatları ve özel bir sektör olarak küresel sermayeye hizmet eden boyutu da ayrı bir tartışma alanı olarak değerlendirilmelidir. Küresel sermaye ve küreselleşen dünyada av organizasyonlarının yerel, bölgesel, ulusal ve uluslararası organizasyonlara dönüştüğü bilinmektedir. Bu organizasyonlar geçmişin safarilerini hatırlatmaktadır. Devletler, bu çerçevede yeni bir sektör olarak av turizmine büyük önem vermekte hatta av turizmi diye bir faaliyet bakanlıkların listelerinde yer.

²⁹ "IUCN'in 2019'da güncellenen verilerine göre, takibi yapılan 105.000 türden %27'si yok olma tehdidiyle karşı karşıya". Ayrıca "Uygarlığın başlangıcından bu yana vahşi memelilerin % 83'ünün kalkmasına sebep olmuşuz" (Alkan, 2020: 17).

Av turizminin üzerinde durulduğu ülkelerden biri de Türkiye’dir. Zengin ve çeşitli hayvan varlığı ile Türkiye, ulusal ve uluslararası av organizasyonlarının ilgi odağı durumundadır. Türkiye’de av turizminin yürütülmesinin sorumlu kurum Tarım ve Orman Bakanlığı Doğa Koruma ve Milli Parklar Genel Müdürlüğüdür. Av turizmi kapsamında yerli ve yabancı av organizasyonları her yıl düzenlenmektedir. Avın turizm açısından bir kaynak olduğunu düşünen kesimler açısından av turizminde Türkiye, dünyanın av turizm merkezi olan ülkelerinden ve avlanmasına izin verilen av hayvan yetiştiriciliği bölgelerinden çok geridedir. Türkiye’nin turizm gelirlerindeki yüzdeliği, 2 milyar dolar ile %7’dir. Örneğin ABD’de avcılık sistemi, Türkiye’dekinden çok farklı şekilde yürütülmektedir. Türkiye’deki avlaklar ve av alanları devlete aitken ABD’de ise şahıslara aittir. ABD’de 2017 yılı av turizmi geliri 34 milyar dolardır (Wall Street Journal, 2018). ABD’nin av turizmi geliri, Türkiye’nin 2018 yılındaki toplam turizm gelirinden fazladır (Özer, 2020: 84). Francione (2022: 80) bu sebeple kara ve deniz avcılarının sektörleşmiş bu alanda bir “müşteri” olduklarını belirtmektedir.

Avın küresel bir spor ve hobi olarak algılanması; başta silah sanayii olmak üzere diğer av ve avcılık malzemelerine dair geniş bir sektörün varlığına işarete etmektedir. Uydu ve sosyal paylaşım siteleri üzerinden yayın yapan ulusal ve uluslararası av ve belgesel kanalları av sektörünü desteklemektedir. 2003-2019 yılları arasında düzenlenen 16.786 avcı eğitim kursu kapsamında 482.386 kişi avcı olabilmek için sertifika almıştır. Yılda yaklaşık 30.000 insanın avcı olabilmek için eğitim alarak doğaya çıkıyor olması, sektöre gösterilen ilginin de bir kanıtıdır. Türkiye’de 2019 yılı verilerine göre kayıtlı 288.417 kara avcısı bulunmaktadır. 2019 yılında bu avcılardan 151.995’ine avlanma izin kartı (pul) satışı yapılmıştır. Mevcut kayıtlı avcıların yarısına yakını, 2019 yılında ilgili birimlere başvurarak avcılık faaliyetini gerçekleştirmişlerdir. Kaçak avcılığın kırsal bölgelerde oldukça yaygın bir durum olduğu bilinmektedir. Türkiye’de 2019 yılında toplam 10.061 ceza işlemi gerçekleştirilmiştir (Tarım ve Orman Bakanlığı, 2020:70). Bu rakamların pandemi döneminin başlangıcını da içine alan sayılar olduğu düşünüldüğünde normal dönemlerde kara ve deniz avcılığı faaliyetlerinin daha fazla olduğu tahmin edilebilmektedir.

Kara avcılığında görülen ihlallerin benzerleri, denizlerde yapılan avcılık için de geçerlidir. Türkiye’den 2019 yılı rakamları verilecek olursa; toplam 109.339 adet denetim yapılmış bakanlığın standartları yerine getirilmediğinden dolayı 800 ton su ürününe ve

2039 adet av aracına el konulmuştur. Bununla ilgili olarak 4365 işyerine idari para cezası uygulanmıştır (Tarım ve Orman Bakanlığı, 2020: 44).

Hayvan varlığının; tüketim ve ticaretin konusu olmasının dışında hayvanın, insan yaşamı içerisinde yer aldığı alanlar her geçen gün çeşitlenmekte ve artmaktadır. Hayvanın insan yaşamına kattığı değerin ortaya çıktığı pek çok yeni alan, günümüz toplumlarında insanlık yararına kullanılır hale gelmektedir. Atların günümüzde sağlık sektörü içerisinde kullanılır hale gelmesi, köpeklerin görme engelli kişilere rehberlik yapmaları günümüz toplumları içerisinde hayvanın şehir yaşamı içerisinde insanla birlikteliğinin sadece birkaç örneği olarak değerlendirilebilir.

2.10. FARKLI YAŞAM ALANLARINDA HAYVANLAR

Neolitik Dönem, yoğun evcilleştirilme faaliyetlerinin başlangıcı sayılır. Bu dönemde hayvanlar, insan yaşamı içerisinde insana ait varlık olarak yer almaya başlamıştır.

Neolitik Çağ'da ilk evcilleştirme³⁰ faaliyetlerinde insan-hayvan ilişkilerinde bir işbirliğinden söz etmek mümkündür. Ancak modern şehir yaşamı, Neolitik Dönem'de var olan insan-hayvan ilişkilerinin değişimini beraberinde getirmiştir. Hayvan, hem var olan özellikleriyle hem de yeni kazandığı kimlikleriyle insan yaşamı içerisinde yerini almaya devam etmiştir. Örneğin; Mısır'da su kuşlarını avlamak için evcilleştirilen kedilerin (Gezgin, 2019: 124) ev çevresinde yaşamlarını sürdüren haşerat vb. hayvanları avlaması, kır yaşamı içerisinde kedilere büyük bir görev yüklemiş hatta onlara dini anlamlar yüklenmesine neden olmuştur.

Benzer durum köpekler için de söz konusudur. Ancak geleneksel yaşamdan modern hayata geçiş bu hayvanların niteliklerinde ve insan zihninde oluşan algısında birçok değişikliği beraberinde getirmiştir. Geçmişte diyetisyen eşliğinde beslenen obez bir kedi ya da köpek söz konusu olmamışken günümüzde birçok ev hayvanının beslenmesinde diyetisyenlerin, veterinerlerin desteğine ihtiyaç duyulması bu değişimin en önemli göstergelerinden biri olarak değerlendirilebilir. Söz konusu değişim ve dönüşüm hayvanın insanlaşması gibi problematik bir tartışmayı da gündeme taşımıştır.

³⁰ Saint-Exupery 'Küçük Prenses' isimli kitabında bir yaban hayvanı olan tilkinin ağzından evcili "bağ kurmak" olarak tanımlar (Irvine, 2011: 16).

Modern dönemde hayvanın beslenmesi, barınması, giyinmesi insan anlayışına bağlı olarak biçim değiştirmiştir.

Tüm bu algı kaymalarına rağmen hayvanların insan yaşamı içerisinde özel yer işgal ettiği alanlar da söz konusudur. Bu alanlardan biri rehber hayvanlar uygulamasında görülebilir. Her ne kadar sınırlı bir uygulama olsa da bu teşebbüsler, insan-hayvan ilişkilerinin en özel alanlarından biri olarak değerlendirilebilir. Resmi olarak 20. yüzyılın başlarında Avrupa’da (Almanya 1916) ortaya çıkan rehber köpek uygulaması sonraki yıllarda Amerika’da da (1929) okullaşma imkânına kavuşmuştur. Bu hayvanlar, yardımcı oldukları görme engelli insanların yaşamlarını kolaylaştırmada büyük görevler ifa etmişleridir. Türkiye’de 2014 yılında resmi olarak faaliyete geçen ‘Rehber Köpekler Derneği’ görme engelli kişilerin hareket kabiliyetlerini geliştirerek; yaşam kalitelerini arttırmak ve çevrelerine uyum sağlamalarına yardımcı olmak maksadıyla köpekler yetiştirerek bu hayvanları ücretsiz olarak görme engellilerin hizmetine sunmayı amaç edinmiş bir sivil toplum kuruluşudur (Rehber Köpekler Derneği, 2022).

Rehber köpeklerin hikâyesine benzer bir diğer dokunuş da atlar vasıtasıyla gelen sağlık uygulamalarında görülür. Köken olarak 460’lı yıllarda Romalı ve Yunanlılarca uygulanan terapi yönteminin 1940’lı yıllarda Avrupa ve Batı Almanya’nın bir bölümünde ve İsviçre’de uygulanmaya başlandığı bilinmektedir. İngiliz terapistler, 1950’lerde hippoterapinin her türlü engelliler için uygulanabileceğini ileri sürmüşlerdir. 1960’larda Kanada ve Amerika’da hippoterapi merkezleri yaygınlaşmıştır (Köseman ve Şeker, 2015: 196). Günümüzde sadece otistik ve down sendromlu çocuklar için değil; bunun dışında pek çok fiziksel, zihinsel ve psikolojik rahatsızlığın tedavisinde atlardan faydalanılmaktadır.

Hayvanın sağlık alanı dışında insanoğluna fayda sağladığı diğer alanlar; arama kurtarma faaliyetleri, güvenlik güçlerine destek, suç ve suçluların tespitinde ortaya çıkmaktır. Hayvanlar bir dizi eğitimden geçerek söz konusu alanlarda insanlara yardım hizmeti sunması sayesinde doğal afetlerde arama-kurtarma, suçlulara karşı güvenlik güçlerine sağladıkları destek kadar yaşamın içerisinde insanlara pek çok alanda yardımcı olmaktadır.

Hayvanlara dair üretim çiftliklerinin ardından yaşanan tartışmaların yoğunlaştığı alanların önemlilerinden biri de eğlence ya da spor faaliyetleri adı altında düzenlenen organizasyonlarda yaşanmaktadır. Söz konusu organizasyonlarda hayvanlar

yarıştırılmakta ya da dövüştürülmektedir. Büyük paraların döndüğü bahis oyunlarına kaynaklık eden bu sektörler başta hayvan hakları savunucuları tarafından olmak üzere protesto edilmekte ve bu tür organizasyonların yasaklanması için yetkili mercilere şikâyetler iletilmektedir. Birçok kültürde farklı uygulamalarla da olsa hayvanların yarıştırıldığı, güreştirildiği ya da dövüştürüldüğü görülmektedir. Bu faaliyetler, spor adı altında yapılmakla birlikte bu faaliyetlerin bir kısmının sporun ötesinde bahis oyunlarına dönüştüğü hatta bu tür organizasyonlara kolluk kuvvetlerince baskınlar düzenlendiği bilinmektedir. Bu organizasyonlardan en çok bilinenlerinden olan boğa ve deve güreşleri, horoz ve köpek dövüşleri ilk akla gelenlerdedir. Bunların dışında bazı tropik balık türlerinin dövüştürüldüğü kültürlere de rastlanmaktadır. Söz konusu dövüşler hayvan sağlığı açısından ciddi yaralanmaları hatta ölümleri de beraberinde getirmektedir. Bu tür organizasyonlar hayvan hakları aktivistleri başta olmak üzere sivil toplum örgütlerince protesto edilmekte ancak yasalardaki boşluklar nedeniyle bu tür organizasyonlar “hayvansever” kulüp ve lokal adı altında varlığını.

Bu anlamda insanların hayvanlarla kurdukları ilişkiler birçok çelişki ve çatışmayı içinde barındırır. Söz konusu çelişkiler, tarihin başlangıcından günümüze değin şiddeti değişmekle birlikte devam etmektedir. Hayvanın insan yaşamına konumlandırılışı üzerinden ortaya çıkan bu tartışmalar Batı dünyasında toplumların kültürel kodlarını değiştirecek olan yakın dönem itirazlara kadar benzer söylemler üzerine inşa edilmiş görünmektedir. Toplumların geleneksel kodlarında yaşanan değişimlerin temelinde 18. yüzyıl Avrupa’sında yaşanan değişiklikler öncü rolü oynamıştır. Söz konusu hareketlerin hayvanı da yaşamın öznesi olarak değerlendirecek yaklaşımlar için 20. yüzyılın ikinci yarısını beklemek gerekecektir.

Yer kürenin oluşumu, akabinde insanın bu âlemde bir düzen kurmak adına başlattığı inşa faaliyetleri dünyanın varlığı göz önünde bulundurulduğunda tersine işleyen bir saat görünümündedir. İnsanoğlunun medeniyetleri inşa etmesi var olan mükemmel işleyişe bir müdahaleyi içerisinde her zaman barındırmış görünmektedir. Kur’an’ın insanın yaratılışı ile ilgili oluşturduğu sahne (Bakara: 30) bu manada önemli tespitleri içinde barındırır. Allah yeryüzünde bir halife yaratacağını söylediğinde melekler kan döküp fesat çıkaracak bir insan profilinden söz eder. İfsat bozmak demektir. İnsanın var edilen sisteme dahli farklı bir açıdan bakıldığında ifsat ve inşa etme sürecinin diyalektiği olarak da ele alınabilir. Meleklerin; günahsız, isyan edemeyen formları ile şeytanın hile

ve desiseleri üzerine kurulu yaşamının arasında insan; her iki özelliğe haiz bir varlık olarak yeryüzüne indirilmiştir. İnsana ait bu özelliğin bariz görülür hale geldiği konuların başında, günümüz toplumlarının her şeyden vaz geçerek çözüme kavuşturmaya çalıştığı çevre sorunları buna bir örnektir.

2.11. ENDÜSTRİYEL ÇİFTLİKLER VE ÇEVRE

Çevre problemi; günümüz toplumlarında birçok meselenin önüne geçerek öncelikli bir sıraya yükselmiştir. Bu problemin ortaya çıkışında endüstriyel hayvan çiftliklerinin atıklarının etkileri büyüktür. Çevre konusu; hayvan hakları savunucularının, hayvan aktivistlerinin hayvan tüketimine engel olmak adına sürekli gündemde tuttıkları önemli bir konudur. Hatta alanda çalışan bazı isimler hayvan etiği, hakları vd. hususları çevre etiğinin bir alt dalı olarak görmektedir. Ahmet Cevizci buna örnek olarak verilebilir. Cevizci'ye (2022: 143) göre hayvan etiği, çevre etiğinin bir alt disiplini. Bir kısım fikir insanının ise hayvan hakları meselesinin müstakil bir yeni toplumsal hareket olduğu konusunda ısrarcı oldukları görülür. Ancak James M. Jasper (2002: 261), hayvan hakları ile çevre sorunları arasında açık bir bağlantı kurulduğunu ifade eder. Hatta yeni toplumsal hareketler içinde başka hiçbir hareketin hayvan özgürleşmesiyle bu denli iç içe olamayacağını belirtir.

Hayvan etiği ya da çevre etiğinin birbiriyle bu denli iç içe anılmasının ana sebebi endüstriyel hayvan çiftliklerinin ortaya çıkardığı çevre sorunlarıdır. Her endüstriyel sektör gibi hayvancılık sektörü de haklı olarak şu savunmayı yapabilir: Eğer biz üretmezsek dünya nüfusunu nasıl besleyeceksiniz? Öyle ki, hayvansal ürünlerin yaşamda dâhil olmadığı bir alan yoktur. Temizlikten gıdaya, giyinmeden sağlığa pek çok alanda hayvanlar ve hayvansal ürünler yaşamın merkezinde yer almaktadır. Bu nedenle çevre açısından sorun sadece endüstriyel hayvan çiftlikleri değil, endüstrileşmenin bizzat kendisidir. Bu iddia meseleyi daha da içinden çıkılmaz ve karmaşık hale getirmektedir. Hayvan hakları savunucuları ise daha lokal olarak endüstriyel çiftliklere odaklanmıştır.

Gerçekten de endüstriyel hayvan çiftlikleri dünya gıda ihtiyacının önemli sağlayıcılarından biri durumundadır. Ancak bu çiftliklerde hayvanlara yapılan muameleler, hayvanların kesim süresine kadar aldıkları antibiyotik, vitamin vb. kimyasalların günümüzde insan sağlığını tehdit eder duruma geldiği, ayrıca bu kimyasalların atıklarının çevrede de kalıcı hasarla neden olduğu bilinmektedir. Endüstriyel çiftlikler çevre merkezli bir okumada başta insanoğlu olmak üzere,

hayvanların, bitkilerin özetle dünyamızın yaşanabilirliğine açık tehdit oluşturmaktadır. Sürekli ve hızla artan dünya nüfusu göz önünde bulundurulduğunda hayvancılık sektöründeki büyümenin normal olduğu varsayılsa da hayvancılık sektörüne ve hayvanlara tahsis edilen arazilerin her geçen gün büyümesi, çevre açısından büyük sıkıntıların da habercisidir.

İslâm dünyasının ilk hayvan refahı savunucularından biri olan Hafız El Masri'ye (1997: 29-30) göre yeryüzünün ekilebilir tarım arazilerinin %80'inden sonrası besi hayvanları için otlak olarak kullanılmaktadır. 20 insanı besleyebilecek bir hayvan için 100 dönümlük araziye ihtiyaç vardır. Bu 100 dönümlük arazide 100 kişiyi doyurabilecek mısır ya da 240 kişiyi doyurabilecek buğday veya 610 kişiyi doyurabilecek fasulye yetiştirilebilmektedir. İngiltere'de her yıl yaklaşık 450 milyon hayvan tüketildiğini belirten Masri, (90'lı yıllar için verilen rakam) bu hayvanları beslemek için insanların sürekli yetersiz beslendiği ve hatta açlıktan öldüğü bazı az gelişmiş ülkelerden hububat satın alındığını ifade etmektedir. Masri'nin de belirttiği gibi mesele sadece Batı ülkelerinin arazileri ya da Batılı insan meselesi değil, bizâtihi bir insanlık sorunudur. Kendini beslemekten aciz bırakılmış Batı dışı toplumların iç piyasaya nazaran daha yüksek fiyatlarla hububatlarını İngiltere'ye satması, kısa vadede Batı dışı toplumlarda insanların ne kadar değer gördüğü sorusunu akla getirmektedir.

Tarım arazilerinin, küçük ölçekli çiftçilerin, büyük tarım şirketleri tarafından nasıl talan edildiğini Jeffrey J. Masson (2015: 45), Walker'ın "Public health implications of meat productin and consumption" (2005) adlı çalışmasına atıfta bulunarak şöyle özetler: Endüstriyel tarım sadece hayvanlara zarar veren bir sistem değildir. Bunun yanında küçük ölçekli çiftlik sahiplerini finansal olarak ortadan kaldırmayı da hedefler. Çünkü, büyük ölçekli şirketler temel besin maddesi değil tek tip tahıl ekimi yaparak daha fazla kar elde edebileceklerini bilirler. Ayrıca bu şirketler, tohumların genetiği ile oynayarak, kimyasal gübre ve sentetik tarım ilaçlarını sıklıkla kullanarak doğal çevrenin dengesini bozarlar. Tarımda kimyasalların kullanma oranı o denli artmıştır ki küresel ölçekte her yıl 3 milyon ton tarım ilacı kullanıldığı belirtilmektedir. Bu anlayış gelecekte dünyayı hayal edilemiyecek tehlikelerle karşı karşıya bırakacaktır.

Tarım için kullanılabilecek arazilerin devasa işletmelere dönüşümü, hayvancılık işletme sürecinde oluşan atıkların toprak ve sulara karışımı ve bu süreçlerin yeterli şekilde

düzenlenememesi endüstriyel hayvan çiftliklerinin açmazlarından bir diğeri olarak görülmektedir.

“Türlerin soyunun tükenmesinin iki temel sebebi -çevre kirliliği ve iklim değışikliği- büyük ölçüde endüstriyel tarım uygulamalarının ürünüdür. Endüstriyel hayvancılık; havaya amonyak, hidrojen, sülfür ve metan gibi kimyasal maddeler püskürtmekten, suyu ve toprağı kirleten devasa gübre göletleri oluşturmaya kadar pek çok uygulama ile bugünkü çevresel bozulmanın en büyük sorumlularından biridir.” (Hawthorne, 2019: 106).

Jeffrey J. Masson, hayvan atıklarının çevreye verdiği tahribat ile ilgili olarak ilginç karşılaştırmalar yapar. Buna göre Amerika Birleşik Devletleri’ndeki endüstriyel çiftliklerdeki hayvanlar her saniyede yaklaşık 40 bin kilogram atık üretmektedir. Bu atık miktarı Amerika Birleşik Devletleri’nin toplam nüfusunun ürettiğı atık miktarından 130 kat fazladır. Bu atıklar sürekli var olan taşma ve sızıntılar ile çevredeki su kaynaklarına ciddi zararlar vermekte ve bu sebeple insanlarda hastalıklara neden olmaktadır (Masson, 2015: 30-31).

Donaldson & Kymlicka (2016:276), Birleşmiş Milletler raporlarına atıf yaparak 2025 yılında 8 milyar insanın et ağırlıklı beslenmeye devam etmesi durumunda gereken yeterli miktarda su ya da toprağımızın kalmayacağını ve buna bağılı olarak da etin çok az insanın erişebildiğı bir lüks olmanın dışında yok olacağını belirtmektedir. Bugün tablo bu hale gelmemişse de söz konusu öngörünün ileriye matuf; insan, hayvan ve toplamda doğayı geri dönülemez bir şekilde etkileyeceğı kesindir. Endüstriyel çiftlikler ve hayvan üretimi, kâr marjları ve daha fazla tüketim için her geçen gün üretimi arttırmaya devam ederken küresel ölçekli çevre sorunları insanlığın önüne aşılmaz duvarlar örmeye devam etmektedir.

Picq vd., (2019: 185), bir bitişe doğru sürüklenen dünyamızda her 50-100 yılda bir omurgalı türünün yok olduğunu belirtmektedir. Picq vd. son 400 yılda, insanlar eliyle ortalama yok olma hızının yılda 2,7’ye ulaştığını, bunun sonucu olarak da 151 omurgalı türünün yok olduğunu, geniş çaplı orman kesimine ve otlakların yok edilmesine dayalı kimi hayvancılık politikalarının sonuçları da hesaba katıldığında yeryüzündeki hayvan çeşitliliğini sürdürebilmek için hızla alınacak önlemlerin zorunluluk hale geldiğini ifade eder.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

YENİ BİR TOPLUMSAL HAREKET OLARAK HAYVAN HAKLARI

1. HAYVANIN TOPLUMSALA YENİDEN DÂHİL OLUŞU

Hayvan hakları meselesi, son 50 yılda toplumsal hareketlerin merkez konularından biri haline gelmiştir. Bu gündeme gelişte hayvan, yaşamdan çıkarı olan canlı olarak değerlendirilmiştir. Hayvanların yaşam karşısında çıkarlarının olduğu meselesi; haz, acı ve bir yaşamın öznesi gibi birçok kavram etrafındaki tartışmaları gündeme taşımıştır. Söz konusu tartışmalar bugün bir hayvan savunusu olmaktan çıkmış; hayvanların sosyal, siyasal, hak ve taleplerinin tartışıldığı bir sürece evrilmiştir.

Günümüzde hayvan hakları kuramları ve bu kuramları dile getiren felsefeciler vasıtasıyla hayvan meselesi, insanoğlunun önemli bir etkinliği olan felsefi tahayyülün ilgi alanını genişletecek sorularla yeni boyutlar kazanmıştır. Hayvan hakları kuramlarının, toplumsal yaşamın içinde hayvanın konumuna dair gündeme getirdiği sorular ve sorunlar, toplumsal olanı inşa eden insanı da içine alan tartışmaları beraberinde getirmiştir. Hayvan hakları kuram ve hareketleri gündeme taşıdıkları soru, sorun ve eylemlerle binlerce yıllık düşünce kalıplarına karşı; ‘yıkıcı’, ‘yapıbozucu’, ‘alternatif’ kuram ve eylemleri gündeme getirmişler, bu yeni eylem ve teoriler günümüz toplumsal hareketleri içinde önemli bir yer edinmişlerdir.

1970’lerle birlikte gündeme gelen hayvan hakları hareketi sınıf temelli, insan merkezli klasik toplumsal hareketler çağının gündeminin değişmesinde oldukça etkili olmuştur. Klasik toplumsal hareketlerin ana gündemini oluşturan artı değer, sınıfsal özgürlükler, vatandaşlık vb. tartışma ve taleplerinin yanında insan-hayvan ve insan- çevre bağlamında tartışma alanlarının geliştiği, insan dışında evren üzerinden yeni tartışma alanlarını da gündeme taşındığına şahit olunmuştur. Yeni toplumsal hareketler bağlamında hayvan hakları meselesi, Batı’nın kendi tarihi ile bir iç hesaplaşması olarak da ele alınmak zorundadır. Wallerstein (2000: 9-12) bu hesaplaşmayı; modernlik, Kartezyen-Newton’cu bilimin kesinliğinin kesinliği, aydınlanma, teoloji, liberal ve komünist dönem bağlamlarında belirsizliklere evrilen bir süreç olarak ortaya koyar.

Hayvan hakları hareketleri günümüzde tüm sosyal hareketlerin ortak platformlarından biri haline gelmiştir. Bugün günlük yaşamda ırkçılık karşıtı hareketler,

kadın, çocuk, çevre, “barış, silahsızlanma, alternatif sağlık, hayat tarzının korunması” (Jasper, 2002: 32) vb. pek çok sivil örgütlenme hayvan hakları meselesini kendi hareketlerinin bir parçası olarak değerlendirmekte ve toplumsal taleplerine hayvan meselesini de dâhil etmektedir. Bugün hayvan meselesi toplumsal alana, haklar tartışmaları üzerinden dâhil olmuş ve yeni toplumsal hareketlerin önemli başlıklarından biri haline gelmiştir.

Çalışmanın bu bölümünde, hayvan hakları hareketlerinin yeni toplumsal hareketler içerisindeki ortaya çıkma ve gelişme süreçleri ele alınacaktır. Ayrıca yeni bir toplumsal hareket olarak hayvan hakları tartışmalarının literatüre kazandırdığı kavramlar ortaya konularak bu kavramlar üzerinden hayvan hakları kuramları ve hayvan hakları hareketleri değerlendirilecektir.

Hayvan hakları hareketleri, 70’ler sonrası yeni toplumsal hareketler içerisinde gelişmiş olmakla birlikte bu hareketlerin hazırlayıcısı olan asıl dönem 18 ve 19. yüzyıllar ve akabinde Batı’da ortaya çıkan toplumsal hareketlerdir. James M. Jasper (2002: 32), Klasik dönem toplumsal hareketlerle post endüstriyel toplumsal hareketler arasında bağlantının da bu dönemde ortaya çıkan “yurttaşlık sonrası” diye vasıflandırdığı üçüncü bir hareket türü üzerinden gerçekleştiğini belirtir. Jasper, “Endüstrileşme-öncesi ve endüstrileşme sırasındaki protesto biçimlerine ek olarak bir de içinde yaşadıkları toplumun siyasi, ekonomik ve eğitim düzenine uyum sağlamış” kişilerden müteşekkil yeni grupların ortaya çıktığını bu gruplar içerisinde yer alanların “kendileri için temel haklar talep etmeye ihtiyaç duymadıkları” ve genellikle ilgilerini “öteki insanların (zaman zaman da bütün insanların) çıkarlarını ve yararlarını” gözetmek üzere hareket ettiklerinden söz eder. 19. yüzyıl yurttaşlık-sonrası hareketlerinin öncelikle yoksulluk ve ahlaksızlığa karşı yürütülen kampanyalar şeklinde geliştiğinden söz eden Jasper, bu hareketlerin son 30 yılda çevre, barış, alternatif sağlık, yaşam tarzlarının korunması, hayvan hakları gibi hareketlere evrildiğini belirtir.

Tilly vd., (2022: 38) toplumsal hareketlerin süreç içerisinde geçirdiği yenilik ve değişimlere rağmen sahip olduğu unsurları göz önünde bulundurarak birbirleriyle ilişkili bir bütün şeklinde evrimleşerek devam ettiklerini belirtir. Bu bağlamda toplumsal hareketlerin bir tarihi söz konusudur. Bu açıklamalardan yola çıkarak, hayvan hakları tarihinin ilk dönem toplumsal hareketler içinde takibi mümkün görünmektedir. Bu sebeple öncelikle Batı toplumlarının modern bilincinin bir yansıması olarak

değerlendirilen toplumsal hareketleri ortaya çıkaran şartlarla ilişki olarak devrimler çağında Batı dünyasında insan-hayvan ilişkilerinin nasıl bir gelişim izlediği ele alınacaktır.

2. TOPLUMSAL HAREKETLER VE İNSAN-HAYVAN İLİŞKİLERİ

Sosyal bilimlerde bazen olgu ile olayın iç içe geçmişliği araştırmacının zihninde “Bu bir olay mıdır, yoksa olgu mudur? sorusunu akla getirir. Toplumsal hareket kavramı, buna en iyi örneklerden biri olarak değerlendirilebilir. Bir kısım sosyal bilimci Batı aklının ve Batı’da yaşanan sosyal olayların ayırıcı vasıflarına vurgu yapabilmek adına toplumsal hareketleri belirli bir tarihe işaretlerken bir kısım sosyal bilimci ise toplumsal hareketlerin evrenselliğine ve insan topluluklarının yaşamları içinde değişime kaynaklık eden olayları tanımlayabilmek adına toplumsal hareket kavramını kullanmışlardır.

Günümüzde toplumsal hareket ve kolektif eylem kavramlarının insanlığın tarihiyle yaşıt (Uysal, 2016: V) bir “olgu” olduğunu (Güven, 2015: 29) savunan tezler, sosyoloji içinde genel kabul gören yaklaşımlar olarak değerlendirilmektedir. Tarihsel süreç içerisinde ortaya çıkan toplumsal olgu ve olayların sebep-sonuç ilişkileri ile birbirine bağlandıkları, herhangi bir sosyal olgu ve olayın bir başka sosyal olgu ve olayın sebep ya da sonucu olarak açıklanabileceği ilkesi sosyolojinin genel kabulüdür (Durkheim, 1994:166).

Toplumsal hareket kavramı, tarih içerisinde geçirmiş olduğu değişimlere bağlı olarak farklı dönem ve süreçlerde farklı biçimlerde ele alınmıştır (Çımrın, 2010: 46). Söz konusu tanımlamalarda sosyal olayı ve olguyu ele alan toplum bilimcinin toplumsal olana bakışındaki temel fikirler belirleyici olmuştur. Söz gelimi Fransız İhtilali, Le Bon açısından yıkıcı kalabalıkların sergilediği bir tedhiş hareketi olarak ele alınmışken İngiltere’deki işçi hareketleri, Marx tarafından tarihsel materyalizmin dinamik unsuru olan işçilerin komünist merhaleye ulaşabilmeleri adına verdikleri haklı bir sınıf mücadelesi olarak değerlendirilmiştir.

Toplumsal hareketler, ilk insan toplulukları ile birlikte var olmalarına karşın, 19. yüzyılda Avrupa’da yaşanan toplumsal olaylar; nitelikleri, dönüştürme güçleri ve etki alanları bakımından özel bir konuma sahip olmuştur. Bu olayların sonucu olarak; Batı dünyasında üretim biçimlerinin değiştiği, yeni üretim biçimlerinin yeni sınıflar ve ilişkilerin ortaya çıkmasına neden olduğu, görülmektedir.

Toplum; kavram olarak onu ortaya çıkaran insan toplulukları, bu insanları bir araya getiren değerler, kurumlar ve üretim-tüketim ilişkileri ile birlikte ele alındığında oldukça zengin ve çeşitli tarifleri içinde barındırır. Nitekim toplumların varlığının, nasıl ortaya çıktığının anlaşılması üzerinde duran filozoflar; toplumlara bu özelliği katan şeyin ne olduğu hususunda muhtelif yorumlar ortaya koymuşlar ve toplumun gelişimini belli yasalara bağlayarak açıklamaya çalışmışlardır. Bunlardan en yaygını, toplumları bir arada tutan şeyin toplumsal uzlaş ya da sözleşmeler olduğuna dair açıklamalardır. Toplum sözleşmesi fikrinin kökenlerine Antik Yunan'da Platon'da rastlanmaktadır. Ona göre “toplum, tarihsel olarak insanların ihtiyaçlarına bağlı olarak yardımlaşabildikleri bir ortaklık fikrine dayanır.” (Platon, 2010: 55). Bu fikir tarih boyunca farklı biçimlerde tezahür etmiştir. Toplumlar, yaşamları süresince durağan olmayan bir ilişkiler ağına sahiptir. Durağan olmayan bu yapısal farklılaşmalar günümüz sosyolojisinde kullanılan toplumsal değişim kavramına karşılık gelmektedir. Toplumsal değişim, “bir toplumun sosyal sistemi içerisindeki kurumların, sosyal rol kalıplarının ve insanlar arasındaki ilişkiler ağının” değişimini ifade eder. “Bu tanımın içerisine; yeni normlar, değerler, maddi kültür unsurları ve sembollerde meydana gelen değişimler girer”. (Kızılçelik ve Erjem, 1992: 372).

Söz konusu değişimler, bu değişimlerin süresi ve yönü toplumdan topluma ve dönemlere göre farklılık göstermiştir. Örneğin yerleşik tarıma geçiş, insanlık tarihinde toplumsal ilişkilerdeki değişimin en önemli dinamiklerinden birisi olarak kabul edilir. Aynı şekilde daha yakın dönemde matbaanın icadı, bilginin yayılımı açısından öncesi dönemlere göre bir devrim niteliğindedir. Matbaacılıkta yaşanan gelişmeler özellikle Batı dünyasında bir çağın kapanıp bir çağın başlamasında tarihi kırılma anlarından biri olarak kabul edilmiştir. İnsanlık tarihi açısından bahsedilen bu iki gelişme, toplumsal değişimin hızını doğrudan etkileyen olaylar olarak da anlamlıdır. Bu gelişmeler toplumsal değişim anlamında kritik bir aşama olarak önemliyse de günümüz toplumlarının oluşumuna kaynaklık eden köklü değişimler 17 ve 19. yüzyıl sonrası dönemde ortaya çıkmıştır. Söz konusu süreç, özellikleri itibariyle hızlı ve küresel ölçekli değişimlere kaynaklık etmiştir.

Toplum Bilimleri açısından Batı'da, özellikle de Fransa ve İngiltere'de ortaya çıkan ve tüm dünyayı etkileyen, artçılarıyla günümüzde dahi tesirleri bakımından tartışılmaya devam eden köklü değişimlerin iki başlık altında geliştiği görülür: M. Tayfun Amman, (1995: 1) Batı'da Aydınlanma Çağı olan 17 ve 18. yüzyıllarda ortaya çıkan

gelişmeleri muharref bir dinin dogmalarına isyan eden aklın zaferi olarak tanımlarken toplumsal değişimin iki önemli dinamiği olarak İngiltere’den yükselen ‘buhar’ ve Fransa’da isyan eden ‘fikir’e, insanlık tarihinin baş döndürücü gelişmeleri olarak atıf yapar.

“Fransız Devrimi kültürel etkisiyle kapitalist dünya sistemini dönüştürmüş” (Wallerstein, 2000: 48), İngiltere’de ortaya çıkan Endüstri Devrimi ise bağlantıları bakımından bölgesel ve küresel üretim biçimleri ve ilişkilerini değiştirmiştir. Bu iki olay etrafında ortaya çıkan gelişmeler, Batı’da yaşanan köklü değişimlerin esaslı iki dinamiğidir. Düşünsel devrimler ve endüstride meydana gelen köklü değişimler, dünya egemenlik ilişkilerinde Batı’ya tarihte görülmemiş bir üstünlük sağlarken Batı’nın kendi iç gelişmelerinde geleneksel olanla yaşanan gerilimler sonucunda krizlerin gündeme gelmesine de sebep olmuştur.

Marshall (1999: 632-633), Avrupa’da ortaya çıkan değişimleri Endüstri Devrimi üzerinden değerlendirir. İngiltere’de 18. yüzyılın ikinci yarısından 19. yüzyılın ilk yarısına kadarki dönemde gerçekleşen Endüstri Devrimi sayesinde toplumsal, ekonomik, demografik ve teknolojik köklü değişimler meydana gelmiştir. Endüstri Devrimi’ne bağlı olarak tarım toplumundan, imalata ve endüstriye dayalı kentsel topluma geçiş sağlanmıştır. Bu dönemde; ölüm oranlarında azalma, nüfusta artış, kentlere göç, işçi sınıfının ortaya çıkışı, demiryolu ağları ve taşımacılıkta yaşanan devrim, zirai alet ve tekniklerde ilerleme, emperyal pazarlar sayesinde işlenen hammaddelerin ürün olarak sömürgelere satılışı, buhar gücündeki ilerleme ve teknolojik yenilikler, İngiltere’de o güne kadar görülmemiş köklü değişimleri ve bu değişimlere bağlı olarak da toplumsal sorunları ortaya çıkarmıştır. Çetinkaya (2021: 28), yaşanan sorunlara bağlı olarak; toplumun alt kesimlerinde örgütlü faaliyetlerin görmezden gelinemeyecek bir düzeye ulaştığını, buna bağlı olarak; göç, hızlı kentleşme, barınma ve beslenme problemleri, uzun mesailer, sosyal hakların gaspı, vergi ve ekmek ayaklanmaları, seçim mücadeleleri ve grevlerin toplumsal hareketleri ortaya çıkardığını belirtir.

Gordon Marshall (2005: 746), Toplumsal hareket kavramını ilk kez Fransız toplum bilimci Saint Simon’un kullandığını belirtir. Saint Simon, bu kavramsallaştırmasıyla Fransa ve diğer ülkelerdeki mevcut statükoya karşı oluşan protestoları kastetmiştir. Marshall, toplumsal hareketi, “Dikkate değer sayıdaki insanın, toplumun başlıca özelliklerinden birini ya da birkaçını değiştirmek (ya da değiştirilmesine

karşı direnmek) için örgütlü çaba harcamalarını gösteren bir terim” olarak tanımlar. Marshall bu tanımlamasında, toplumsal hareketlerin birbirini tetikleyici iki özelliğine işaret eder: Bunlardan birisi, rahatsızlıkların oluşturduğu gerilim ve bu gerilime bağlı ortaya çıkan eylemler ve bu eylemlere karşı gösterilen muhalefettir. Marshall, Alman sosyolog Lorenz von Stein’in “History of the French Social Movement from 1789 to the Present” adlı eserinde kavramı, 1789 Fransız İhtilali’nden 1850’lere kadar halkın politik mücadelesini tanımlamak için kullandığını belirtir. Tilly vd. (2022: 35-36) kavramın ilk dönem sınıfsal çatışmalar bağlamında özel kullanımına ve sonrasında genel kitle hareketlerini tanımlamak için kullanılışına dikkat çeker. Buna göre kavram, başlangıçta işçi sınıfının burjuva ile aralarındaki sınıf mücadelesiyle ilişkilendirilirken sonraki yıllarda kitlelerin iktidara karşı taleplerini anlatan politik bir bağlam kazanmıştır.

Kavram, ilk ortaya çıktığı andan itibaren farklı kullanımları içerisinde barındıracak şekilde bir gelişim seyri izlemiştir. “Toplumsal hareketler, yerel ibadetten büyük bir devrime kadar her şeyi içine alacak bir biçimde bulanıklaştırılıp esnekleştirildiği için araştırmacıyı, hareket eden her şeyi bir hareket olarak düşünmeye sevk ederek genişlemiştir.” (Pakulski, 2007’den akt. Hira, 2017: 84). İki çağdaş isim olan Marx ve Gustave Le Bon’un yaklaşımları buna örnektir. Le Bon (1997: 132-133) açısından söz konusu hareketler, bilinçten yoksun çıldırmış kalabalıkların yıkıcı faaliyetleri olarak değerlendirilirken Marx ve Engels kavramı, ‘Komünist Manifesto’da işçi sınıfının öz bilinci ve bağımsızlık mücadelesini tarif etmek için kullanmıştır. Marx ve Engels’e göre geçmişteki tarihsel hareketler; ya azınlık hareketleri ya da azınlıkların çıkarlarına olan hareketlerdir. Oysa günümüzdeki proleter hareketler, büyük çoğunluğun çıkarlarını gözeten öz-bilinçli, bağımsız hareketlerdir (Marx & Engels, 2011: 129). Marx ve Engels açısından içinde bulundukları toplumsal hareketler, tarihsel bir kırılma noktasını ifade etmektedir. Endüstri Çağı, proleterler vasıtasıyla ilişki biçimlerini değiştirmiş ve azınlıkların karşısına sınıf bilince sahip yeni bir toplumsal güç ortaya çıkarmıştır. Bu sınıf kendisinin bilincinde olan, tarihin ve değişimin dinamik gücüdür. Engels (1994: 25), “İngiltere’de Emekçi Sınıfların Durumu” adlı eserinde Sanayi Devrimi’yle birlikte ortaya çıkan işçi sınıfı ve bu sınıfın ağır çalışma şartlarını İngiltere’de gözlemleme ve raporlama imkânını elde eder. Önsözde işçi sınıfının durumunu, zamanının tüm toplumsal hareketlerinin gerçek temeli ve ayrılma noktası olarak tanımlamıştır. Ona göre toplumsal hareket kavramı; modern dönemde, kapitalist

Üretim modeli içinde, proleterya ile sermayedar sınıfın arasındaki mücadeleyi tanımlar. Proleterya bu süreçte sınıf bilincine sahip olmuş ve hakları için talepte bulunmuştur. Marx ve Engels, tarihi ve toplumsal hareketleri ekonomik temelli ve emekçi sınıfının mücadelesi olarak tasvir etmişlerdir. Tecim (2015: 9), Marx ve Engels'in yaklaşımlarındaki vurgunun kapitalizme baēlı olarak ortaya çıkan sınıflar ve bu sınıflar arasındaki sürekli artan farklılıēa işaret ettiēini belirtir.

Alain Touraine'e (2016: 35) göre eski toplumsal hareketler döneminde "toplum fikri" yok olmuştur. "toplumsal"ın yerini siyasal" olan almıştır. "Bu siyasal kavramı daha sonra iki karşıt forma bürünmüştür: Bir yanda toplumsal hayatı yutan totaliter g, diēer yanda siyasal arenada birbiriyle mücadele eden baskı grupları ve karar alma mekanizmaları" ortaya çıkmıştır. Buradan yola çıkarak klasik dönem toplumsal hareketlerin siyasal bir konjonktürde ortaya ıktıēını ve çatışmacı bir niteliēe sahip olduēundan söz edilebilir. Alain Touraine (2016: 31-33), klasik dönemde sosyolojinin ortaya ıktıēı şartlar ve baēlantılara dikkat çekerek sosyoloji ve toplumsal hareketlerin ilk dönem nasıl bir anlam ilişkisi içerisinde geliştiklerini ele alır. Ona göre sosyoloji, bazen modernitenin ideolojisi bazen Batı'da yeni oluşan toplumsal kümelerin bir ifadesi olarak ele alınmış ama oēunlukla da toplumsal bütünleşmelerin ideolojisi, bir ulusal toplumun modernite ile özdeşleşmesi olarak deēerlendirilmiřtir. Klasik sosyolojinin bu niteliēi; toplumsal hareketler meselesinde bireye çok dar bir alan bırakmış, kişilerin sadece sosyal sistemde işgal ettikleri konuma uygun niteliklerin taşıyıcısı olarak algılanmasına neden olmuştur. Bu yaklaşımda aktörler; merkezde, kenarda veya yukarıda ya da ařaēıda olsun modernitenin bir parçası bir deēeri olarak ele alınmıştır. Touraine'e göre bu yaklaşımda aktörler, davranışları ve sahip oldukları arasındaki örtüşmenin derecesi ile yahut normlarının ve deēerlerinin toplumsal yapıya entegrasyonu ile açıklanmaktadır. Özetle bu anlayışta aktör yok sayılmıştır. Kişiler, rasyonaltenin bir yansıması olarak akıl ile tanımlanmıştır. Bu sebeple klasik yaklaşımda sadece arzuların akla mukavemet gstereceēi fikri savunulmuştur. Bu katı yaklaşımda aktörler, toplumsal hareket içinde destekçi ya da muhalif olarak yer almak zorundadır.

Alain Touraine'e (1997: 88-89) göre toplumsal hareketler, siyasal bir ieriēe sahiptir. Touraine, toplumsal hareketleri: "nemli kaynakların toplumsal kullanım biçimini ele alınan toplumda kabul görmüş ekinsel yönelimler adına geliştirmeyi amaçlayan toplu eylemler" olarak "kesin" olarak tarif edebileceēimizi belirtir. Touraine,

buna “ilerleme ve üretim adına kapitalizme karşı gelişen işçi hareketler”ini örnek olarak verir. Bu tanıma göre, toplumsal bir hareketin “siyasal bir izlencesinin olması gerekir çünkü söz konusu toplumsal hareketler özel çıkarlara başvurduğu gibi genel ilkelere de başvurur. İşçi hareketlerinin yanı sıra ulusal kurtuluş hareketlerinde, kadın hareketlerinde, çevreci hareketlerde, eski yönetim biçimlerine karşı gelişen hareketlerde ve dinsel kaynaklı hareketlerde” bu durum takip edilebilir.

Touraine’nin tanımında kültürel tutum (ekinsel yönelim) ve siyasal program (siyasal izlence) kavramları dikkat çekicidir. Touraine, kültürel tutumla ilgili olarak kapitalizm karşısında işçilerin muhalefetini örnek olarak sunar. İşçileri bir güç karşısında bir araya getiren unsurlar; herhangi bir mesele karşısında ortaya koydukları ortak duygu, düşünüş ve eylem birliğidir. Siyasal program ise işçi sınıfını bir araya getiren beklentilere ulaşmak için işçi sınıfının takip edeceği siyasi yol haritasıdır. Bunlar toplumsal hareketlerin taleplerini ve hedeflerini ortaya koymaktadır. Toplumsal hareketler de bu siyasal yol haritasının bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Çımrın (2010: 48), sosyal bir hareketin siyasal bir izlencesinin öznel çıkarlardan hareket ettiği kadar genel ve ahlâki ilkelere de sahip olması gerektiğini belirtir. Bu anlamıyla toplumsal bir eylemin sosyal hareket olarak tanımlanabilmesi için toplu eylemin genel amaçlar saptaması yani toplumun genel değer ya da çıkarlarını kabul etmesi gerekmektedir. Touraine’nin tanımlamasında “genel ortak amaç” vurgusunun öne çıkması, gerçekte toplumsal hareketlerin en temel özellikleri arasında yer almaktadır.

Sidney Tarrow (2011: 7), toplumsal hareketlerin temelinde; protestolar, isyanlar, grev dalgaları vd. çatışmacı kolektif eylemlerin bulunduğunu belirtir. Ona göre kolektif eylem; kısa veya sürekli, kurumsallaşmış veya yıkıcı, tekdüze veya dramatik vb. pek çok şekilde ortaya çıkabilir. Bu tür eylemler, genellikle kurumlar içinde oluşturulmuş gruplar tarafından meydana getirilir. Kolektif eylem; temsili kurumlara düzenli erişimi olmayan, yeni veya kabul görmemiş iddialar adına hareket eden ve başkalarına veya yetkililere temelde meydan okuyacak şekilde davranan kişiler tarafından kullanıldığında çatışma ortaya çıkar. Çatışmacı kolektif eylem, toplumsal hareketlerin temelini oluşturur. Bu hareketler, her zaman şiddetli veya aşırıdır. Ona göre bu yöntem, sıradan insanın kendisini ifade edebileceği tek yöntemdir. Wallerstein da (2011: 173) bu değişime vurgu yaparak toplumsal hareket kavramının 19. yüzyılda sendikalar ile sosyalist partiler gibi sanayi işçilerinin çıkarlarını geliştirmeye çalışan hareketlere gönderme yapmak için

kullanılmaya başladığını, sonraları üyelik faaliyetine dayanan eğitim ve politik eyleme girişen her türden harekete atıfta bulunmak üzere geniş bir anlamda kullanıldığını belirtir.

Wallerstein, Avrupa’da devrimden önce birçok kişi tarafından garip karşılanacak iki kavramın yaygın ve gittikçe artan bir kabul görmeye başladığını belirtir: Bunların birincisi, siyasi değişimin kesinlikle normal ve beklenen bir olgu olduğu, ikincisi ise ulusal egemenliğin; yöneticilerde ya da yasa koyucu meclislerde değil, halk denilen bir kitleye ait olduğudur. Ortaya çıkan bu fikirler yeni ve aynı zamanda mülk ve iktidar sahiplerini rahatsız edecek niteliktedir. Wallerstein, bu yeni değerler kümesini “dünya sisteminin jeokültürü” olarak tanımlar. Batı’da ortaya çıkan endüstrileşme beraberinde kentleşmeye ve işçi sınıfının yüzdesinde artışlara neden olmuştur. Bu kitlelerin sayısı endüstrileşmeye bağlı olarak hızla artmasına rağmen ekonomik büyümenin nimetlerinden büyük ölçüde dışlanmışlardır. Ulusal ve yerel düzeyde siyasi olarak hiçbir söz hakları yoktur. Marx ve Engels, “Proleterlerin zincirlerinden başka kaybedecek bir şeyleri yok. Kazanacakları bir dünya var. Bütün ülkelerin işçileri birleşin” (Marx & Engels, 2011: 158) derken bu grupların potansiyelini bir toplumsal hareket olarak nitelemiş aynı zamanda harekete geçmeleri için seslenmişlerdir. 1848 ile 1917 arasında Avrupa’da, bu durumu değiştirmeye başlayan iki şey ortaya çıkmıştır: İlk olarak farklı devletlerin siyasi liderleri; bu grupların şikâyetlerine cevap vermiş, onların acılarını hafifletmek ve yabancılaşmışlık hislerini gidermek üzere tasarlanmış bir rasyonel reform programı uygulamaya başlamışlardır. Akabinde bu programlar, Avrupa’nın pek çok ülkesinde uygulanmaya konulmuştur. Bu bağlamda reform programlarının üç ana bileşeni vardır: Seçme hakkı, sosyal devlet anlayışı çerçevesinde artı üründen pay alma ve büyük ölçüde zorunlu ilköğretim ve erkekler için zorunlu askerlik hizmeti yoluyla ulusal kimliklerin yaratılmasıdır (Wallerstein, 2000: 16-17).

Alberto Melucci, yeni toplumsal hareketler içinde ‘kimlik yönelimli’ paradigmaların temsilcilerindendir. Ona göre toplumsal çatışmalar, geleneksel ekonomik alandan kültürel alanlara kaymıştır. Ona göre toplumsal hareketler meselesi sosyoloji içinde şöyle izah edilmiştir.

“Tarih filozoflardan kalan bir düalizmle meseleleri ele aldığını belirtir. Buna göre kolektif hareketler daima ya yapısal bir krizin sonucu ya da ortak inançların bir ifadesi olarak ele alınmıştır. Yapı ve aktörler arasındaki düalizm kolektif hareketin geleneksel analizinde -hem Marksist hem de fonksiyonalist yaklaşımlarda- ortak özellik olarak görünmektedir. Bu düalizm, çöküş-dayanışma terimleriyle formüle edilebilir. İlk yaklaşım kolektif davranış ve kitle toplumu teorileriyle temsil edilir ve kolektif hareketi

ekonomik çöküş ve sosyal çözülmenin -özellikle de köksüzler arasındaki- sonucu olarak görülür. İkincisi ise sosyal hareketleri ortak çıkarların (özellikle de Marksist bir bakış açısıyla bir sınıf durumunun) bir ifadesi olarak değerlendirir.” (Melucci, 2016: 76).

Alberto Mellucci, toplumsal hareketleri sosyal yapılar olarak tanımlar. Bir krizin sonucundan ve inançların ifadesinden ziyade toplumsal hareket örgütsel bir yatırımla inşa edilir. Örgütlenme; insanları bir arada tutmak ve hareket için kaynakları mobilize etmek, sınırsız bir alanda değerleri, imkânları ve kararları bölüştürmek anlamına gelmektedir. Toplumsal ilişkilerin sağladığı imkân ve sınırlar toplumsal hareketi şekillendirir. Ancak bunların hiçbirisi aktörün dışında harekete geçemez. Bu sebeple toplumsal hareketler, eylem sistemleridir. Bugün bir bütün olarak bir hareketten bahseden; ona hedefler, seçimler, çıkarlar ve kararlar atfetmektedir. Melucci, toplumsal hareketi; dayanışmaya dayalı, çatışma taşıyan ve yer aldığı sistemin sınırlarını zorlayan bir kolektif hareket biçimi olarak tanımlar (Melucci, 2016: 79-81). Melucci, sosyal hareketleri sistem fikri ile karşı karşıya getirir. Böylece sosyal hareket kavramının sınırlarını daha net ve kesin bir şekilde tanımlamış olur (Çımrın, 2010: 48).

Marshall (2005: 746-747), toplumsal hareketleri demokrasi kavramıyla birlikte ele alır. O, toplumsal hareketleri diğer hareketlerden ayırmak için kolektif davranışlar kavramını kullanır. Ona göre kolektif davranışlar gelişigüzel ve kaotik hareketlerdir. Oysa toplumsal hareketler, belirli bir amaca hizmet ederler ve örgütlü eylemlerdir. Toplumsal hareket örnekleri arasında; medeni haklar, sendikacılık, çevre hareketleri ve feminizm gibi hareketler sayılabilir. Marshall; ayaklanmaları, geçici moda ve çılgınlıkları, kült dinleri, kitlesel davranışlar içinde değerlendirir. Ona göre toplumsal hareketler, demokrasinin temel öğeleri arasında yer alır ve otoriter toplumlarda demokrasi ve değişimin katalizörü rolü de oynayabilir. Toplumsal hareketlerin hedefleri dar kapsamlı olabildiği gibi dünya sisteminin hegemonyasını yıkacak kadar küresel ölçekli de olabilir. “Bu anlamda sosyal hareket, ortak bir kimliğe sahip, çatışmacı ve çatışmaya girdiği yapıya karşı alternatif bir model ya da çözümü olan hareket biçimi olarak tanımlanabilmektedir.” (Çımrın, 2010: 49).

Çımrın (2010: 47-48) toplumsal hareketleri; benzeri kitle hareketlerinden içeriği, kuramsal bağlamı ve dönemi itibarıyla ayırmak gerektiğini belirtir. Ona göre toplumsal hareketler, tarihin çeşitli dönemlerinde ve topluluklarında gerçekleşen sistem karşıtı hareketlerden farklıdır. Bu bağlamda sosyal hareketler, genel olarak meydana geldikleri toplumsal koşullar içerisinde iki boyutlu bir tavır üzerinden ortaya çıkmaktadır. Buna

göre bir toplumsal hareket ya değişimi gerçekleştirmek veya değişime direnmek amacını güder. Toplumsal hareketler, yaşamın ilk anından itibaren; direniş, başkaldırı ve toplumsal eylemler şeklinde var olmuştur. Ancak yine de toplumsal hareketleri tarihsel ve kuramsal bir bağlama yerleştirmek mümkündür. Buna göre toplumsal hareketler, 18 ve 19. yüzyılda şekillenmeye başlayan ve yayılımı Batı merkezli olmak üzere vuku bulan bir olgudur. Hira (2017: 83-84), toplumsal hareket düşüncesini “siyasal iktidara karşı yönelmiş ve siyasal sistemin değişmesini amaçlamış bir aktivite” olarak değerlendirmiştir. Ona göre bu bağlamıyla toplumsal hareketler tanımlaması, ilk olarak sosyalist partiler ve sendikalar için kullanılmış ve modern dönemde bu yapılanmalar devrimci nitelikte hareketler olarak ele alınmıştır. Bu devrimci hareketlerin yanında emperyal ilişkilere tepki olarak ortaya çıkan milliyetçi hareketler (ulusal hareketler) de klasik toplumsal hareketler içinde yerini almıştır. Bu hareketlerin genel olarak alanda nasıl ele alındığı kadar önemli olan bir başka husus da 19. yüzyıl Batı dünyasında görülen toplumsal hareketleri ortaya çıkaran şartlardır.

Tilly vd., (2022: 38-39) toplumsal hareketlerin tarihsel özgünlüklerine dikkat çekerek, farklı tarihsel dönemlerin farklı repertuvarlar oluşturduğunu belirtir. Ancak Tilly vd., tarihte ortaya çıkan her hareketi, toplumsal hareket olarak değerlendirmenin de ayrı bir problem olduğunu ifade eder. Bir politik ortamdan diğerine geçilirken rastlanan sürgit, küçük ölçekli yenilik ve değişime rağmen toplumsal hareketlerin unsurları, bağlaşıp bir bütün olarak evrim geçirip yayılmıştır. Bu anlamda toplumsal hareketin bir tarihinden söz etmek mümkündür. Toplumsal hareketlerin tarihi; seçim kampanyaları, yurtsever kutlamalar, askeri güç gösterileri, kamu görevlileri atamaları ve kolektif yas gibi diğer politik yapıların tarihinden farklıdır. Bunların aksine toplumsal hareketler, politik etkileşim ve uygulamaların birbiriyle bağlantılı olduğu, evrimleşen belli bir tarihsel dizgesi olan hareketlerdir. Toplumsal hareketlerin içeriğinde; Kampanya, repertuar ve DBSB (WUNC) olarak kısaltılan değer (worthiness), birlik (unity), sayı (numbers) ve bağlılık (commitment) gösterilerinin ayırt edilebilir bir birleşimi olarak değerlendirilir (Tilly, Castanede, & Wood, 2022: 32-33). Tilly vd. (2022: 46-47) göre toplumsal hareketlerin üç çeşit iddiayı birleştirdiğini söyler: Bu iddialar; program, kimlik ve duruştur. Program, destek ya da muhalefetin ilanıdır. Kimlik, toplumsal hareketler içindeki ‘biz’i yani birleştirici gücü ifade eder. kimlik iddiası DBSB’yi destekler niteliktedir. Duruş iddiası ise diğer politik aktörlerle olan bağ ve benzerlikleri içerir.

Bu bağlamda 18, 19 ve 20. yüzyılda ortaya çıkan hareketlerin klasik ve yeni toplumsal hareketler olarak adlandırıldığı görülmektedir. Bu hareketler bir yaklaşıma göre birbirlerinden ayrılan dönemler olarak değerlendirilirken bir diğer yaklaşımda bu hareketleri birbirlerinin devamı olarak ele almaktadır.

2.1. KLASİK TOPLUMSAL HAREKETLER

İlk dönem toplumsal hareketlere ilişkin kuramlar, genel itibariyle kollektif bilinç üzerinden açıklanmaya çalışılmıştır. Bu yaklaşım, Gustave Le Bon ve kitabı ‘Kitleler Psikolojisi’yle de anılır. Le Bon, kollektif hareketlerin ortaya koyduğu eylemlerdeki rasyonel ve irrasyonelliği anlamaya çalışmış ve kitlelere hâkim ruhun kalabalık psikolojisi olduğunu vurgulamıştır. Yine ilk dönem toplumsal hareketlerin ele alınışında toplum, değişimin gerçek dinamiği olarak ele alınmak yerine, durağan bir konumda değerlendirilmiş ve tarihin zorunluluk yasalarına göre hareket eden bir kütle olarak görülmüştür. Le Bon bu hususa kitabında şöyle dikkat çeker:

“Tabii çevre ve veraset yolu ile kazanılan ortak karakterlerin toplamı bir ırkın ruhunu teşkil eder. Bu karakterlerin menşei irsi olduğundan, yani atalardan geldiğinden, kuvvetli ve sabittirler. Bununla beraber, gözlemler gösteriyor ki muhtelif etkilerle, birçok kimsenin geçici bir müddet için de olsa, bir yere toplanması halinde, onlarda mevcut irsi karakterlere yenileri de eklenerek; bazen bambaşka bir takım karakterler serisi meydana gelmektedir. Bu yeni karakterlerin toplamı, çok kuvvetli fakat geçici bir kollektif ruh teşkil eder. Kitleler insanlık tarihinde pek büyük roller oynamışlarsa da bunların tesirleri bugünkü kadar önemli olmamıştır. Kitlelerin şuursuz hareketlerinin, fertlerin şuurlu faaliyetleri yerine geçmesi çağımızın başlıca vasıflarındandır.” (Le Bon, 1997: 4).

Le Bon, toplumsal olayları açıklarken sosyo-psikolojik unsurlara atıflar yapmıştır. Fransa’da toplumsal hareketler üzerine ilk fikirler onun vasıtasıyla dile getirilmiştir. Le Bon’un kalabalıklar kuramı, Avrupa’da ve diğer ülkelerde toplumsal hareketlere bakışı derinden etkilemiştir. Çetinkaya’ya (2021: 18) göre Le Bon’un yaklaşımının önemi, kitle toplumunu ortaya çıkışı ile birlikte gelişen ‘meşruiyet krizi’ne verilen bir cevap olmasındadır. Kitle siyaseti ve toplumsal hareketliliğin çeşitli biçimleri ile birlikte toplumun geniş kesimleri politik hayata daha fazla katılmaya başlamıştır. Özellikle genel oy hakkı için mücadele ve farklı amaçlar için ortaya çıkan kitle tabanlı örgütlenmeler ve yayın faaliyetleri toplumsal hareketliliğin görünen yüzünü oluşturmuştur. Ona göre toplumsal olaylar, akıldan ziyade duyguların kontrolünde ortaya çıkan hareketlerdir ve bir irrasyonellik durumudur. Kitlerler psikolojisinde eylemler, kaos dönemine has yeni bir çağ ve yeni egemen kalabalıkların yıkıcı gücüdür (Le Bon, 1997: 10). Bu kaos dönemi bir çılgınlık hali olarak resmedilir (Çetinkaya, 2021: 30). Le Bon, toplumsal hareketlerin

ortaya çıkışı ile ilgili olarak toplumların düşünce ve görüşlerinde meydana gelen değişime ve bu değişime bağlı olarak ortaya çıkan toplumsal hareketlere dikkat çeker. Ona göre:

“Uygarlıkların değişmesinden hemen önce, meydana gelen büyük karışıklıkların, ilk görünüşte kavimlerin istilaları ve hükümdar ailelerinin devrilmesi gibi büyük siyasi değişikliklerin etkisi altında ortaya çıktığı sanılır. Fakat bu hadiseler dikkatle incelenirse, onların dıştan görünen sebeplerinin arkasında, kavimlerin düşünce ve görüşlerinde meydana gelen değişmelerin gerçek sebep olduğu hemen anlaşılır” (Le Bon, 1997: 9).

Le Bon’a göre Batı toplumlarında yaşanan köklü değişimler çok yönlüdür ve bir kaos dönemini işaret etmektedir. Kriz, maddi yıkım ve şiddetin ötesinde; fikir, alışkanlık ve inançlarda yaşanan değişimle ilişkilidir. Bu değişmelerin temelinde iki esaslı sebep vardır: Birincisi uygarlığın kaynağı olan dini, politik ve toplum inançlarının yıkılmış olması; diğeri ise bilim ve tekniğin yeni buluşlarının doğurduğu yeni yaşam ve düşünce şartlarının ortaya çıkmasıdır (Le Bon, 1997: 10). Le Bon, söz konusu tespitleri yaparken diğer taraftan geleneksel düzene karşı oluşan muhalefetten ve eylemlerden rahatsızlığını da dile getirmektedir. Ona göre kitlelerin sahip olduğu ruh hali kolay kışkırtılmak, kızgınlık, muhakeme yetersizliği, hüküm verme ve eleştiride noksanlık şeklinde ortaya çıkmıştır. O, bu ruh halinin çocuk ve vahşilere has ilkel bir durum olduğunu düşünür (Le Bon, 1997: 31). Ona göre yönetim sanatı, geniş kalabalıkların üstesinden gelebileceği bir iş değildir. Buna tarihten örnekler veren Le Bon, eski uygarlıkların yıkılışında da kitlelerin etkilerinden söz eder. Bir toplum, ancak demir zırhı durumunda olan ahlaki ve manevi kuvvetlerini kaybettiğinde bu barbar denilen bilinçsiz ve hayvani kalabalıkların elinde yok olur (Le Bon, 1997: 14).

Gustave Le Bon’un kalabalıklar yaklaşımının çeşitli açıklamalarla zamanla genişlediği, geliştirildiği görülür. Kitlelerin isyanını Batı’da ortaya çıkan yapısal gerginliğe, ekonomik krize ve modernleşmeye tepki olarak değerlendiren revizyonist yaklaşımlar bu minval üzerinden değerlendirilebilecek yaklaşımlardır. Bu yaklaşımlara göre toplumsal hareketler; modernleşme, bütünleşme ve gelişme süreci tamamlandığında isyankar ve talepkar tavırlarından vazgeçecek ve modern topluma entegre olmuş toplumsal yapılara dönüşecektir. Hali hazırdaki sosyal gerilimlerin kaynakları toplumsal yaşamın içinde henüz yer edinememiş, geçici ve irrasyonel kitlelerdir. Bu kitlelerin mevcut durumları sisteme entegre olamamalarının bir neticesidir (Çayır, 2016: 7).

Le Bon; kalabalıkta insanların tek başına sergileyemeyecekleri davranışları sorumsuzca ortaya koyabileceklerini, kişinin kitle içinde özelinden zıt bir karaktere büründüğünü belirtir. Ona göre kitle psikolojisi bulaşıcıdır. İnsanlar, grup içinde

gelişecek ya da grup lideri tarafından ortaya konacak her türlü hareket tarzını benimseyecek biçimde etkiye açıktır (Le Bon, 1997: 26). Le bon, kitlelerin bu çıldırmış halini eski inançların nüfuzunu kaybetmesine, kitlelere verilen desteğin artışına ve birbirine zıt düşünceleri yayan basının genişlemesine dayandırır (Le Bon, 1997: 132-133).

Le Bon, kuramında genel olarak toplumsal olayların ardındaki ruh halini ele almayı hedeflemiştir. Ona göre kolektif eylem ve toplumsal hareketler diğer eylemlerden farklıdır (Uysal, 2016: 4). Le Bon'un bu tespitleri, sonraki yıllarda totaliter rejimlerce (Nazi Almanya'sı, Mussolini İtalya'sı) kitlelerin protesto vb. hareketlerini anlamada önemli bir kuram olarak değerlendirilmiştir (Uysal, 2007: 33). Bunun dışında Le Bon'un yaklaşımı, Avrupa'da ve Avrupa dışı entellektüel çevrelerde toplumsal olaylara ve hareketlere bakışta ve anlamaya çalışmada etkili olmuştur (Çetinkaya, 2021: 28). Le Bon dışında, Herbert Blumer, Neil Smelser vb. isimler kolektif yaklaşım çerçevesinde çalışmalar (Aydemir, 2020: 23) yapmış ve toplumsal hareketlerin ardındaki gücü anlamaya çalışmıştır.

Herbert Blumer, toplumsal hareket ve kolektif davranış literatürünü sağlam temellere oturtan sosyolog olmuştur. Kuramını oluştururken sembolik etkileşimcilikten yararlanan Blumer (1969), insanların dünyaya ve nesnelere yükledikleri anlamlara göre hareket ettiklerini ve bu anlamların da etkileşimler sayesinde ortaya çıktığını belirtir. Blumer, anlamların yorumlanma sürecinde yaratıldığını, sürdürüldüğünü ve dönüştürüldüğünü varsayar (Buechler, 2000'den akt. Uysal, 2016: 23-24).

Blumer; kolektif davranışların anlık, kuralsız ve düzensiz olduğunu belirtir. Ona göre kolektif davranışlar üç aşamada ortaya çıkar. Buna göre bir kolektif davranış önce toplumsal düzende ortaya çıkan huzursuzluk, rahatsızlık durumları ve bu durumların ortaya çıkardığı tatminsizlikler şeklinde vücut bulur. Akabinde bir grup insan, var olan rahatsızlıklarını birbirleriyle paylaşır. Rahatsızlıkların ifade edilişi ve söz konusu rahatsızlıklara tepki duygusu toplumda yaygınlaşır. Toplumsal düzendeki bozukluklar ve bu konudaki huzursuzluk; tesadüf, bulaşma, duyarlılık, etkiye açıklık ve karşılıklı etkileşimle birlikte ortaya çıkar (Buechler, 2004'den akt. Uysal, 2016: 24). Blumer'in yaklaşımında, toplumsal huzursuzluklar düzenli ve planlı bir şekilde ortaya çıkmaz. Daha çok rastgele süreç ve faktörlerle ortaya çıkar. Bu süreçte insanların etkiye açık olması ve bazı konularda duyarlı olması, belirli bir konuda ikna olmalarına da yardımcı olur

(Buechler, 2004'den akt. Uysal, 2016: 24-25). Jasper (2002: 52), Blumer'in kuramında kitlelerin bulaşıcı ve döngüsel eylemlerinden insanların etkilendiklerini ve bu etkinin diğer insanlara geçişi ile birlikte yeni tepkilerin geliştiğini belirtir. Bunu 'döngüsel tepki' olarak tanımlayan Blumer, kalabalık üyelerinin ne istedikleri konusundaki endişe ve kararsızlığının kişiyi nasıl bir yol izleyeceği noktasında çevresindeki davranışları taklide ittiğini belirtir.

Kalabalıklar yaklaşımı içinde toplumsal hareketleri ortaya çıkaran davranışların irrasyonelitenin bir neticesi olmadığı husundaki itiraz, Ralph Turner ve Lewis Killian'dan gelir. Onlara göre protestocuların davranışları, içerisinde yaratıcılıklar barındırır. Turner ve Killian bu tespitleriyle toplumsal hareketlerdeki davranışları yaratıcılığa dönüştürerek protestoculara karşı hoşgörülü bir tavır sergilemiştir. Onlara göre kolektif hareketler patolojik değil, aksine normal eylemlerdir (Jasper, 2002: 53).

Turner ve Killian, "Blumer'in düşüncelerini geliştirerek normal davranışlardan farklı olmakla beraber kolektif davranışın kendi ortamlarında düzen kazandığına ve buralarda yeni normların ortaya çıkmasına dikkat çekmişlerdir" (Uysal, 2016: 42). Turner ve Killian'a (1987) göre: "Gerçeklik hakkındaki kararsızlık karşısında, kalabalık üyeleri birbirleriyle yeni, bilişsel, normatif ve duygusal anlayışlar yaratacak şekillerde etkileşime girerler: herhangi bir durumdaki doğru ve yanlışın yeni baştan ortaklaşa tanımlanması meşruiyet sağlar ve kolektif davranış içinde nasıl hareket edileceğini koordine eder" James M. Jasper'e göre, kolektif davranışın "patolojik veya irrasyonel değil, normal" olduğunu ileri sürmüştür. "Turner ve Killian, irrasyonellik imgelerinin en kötülerinden kaçınmış olsalar da toplumsal eylemi neredeyse anlık bir bağlamda temellendiren etkileşim modellerini kullanmışlar, daha genel siyasi yapıları görmezden gelmişlerdir. Kalabalıklar o anın, özel ve benzersiz fenomenleri olarak kalmışlardır (Turner ve Killian, 1987'den akt. Jasper, 2002: 53-54).

Turner ve Killian'ın yaklaşımlarından toplumsal hareketlerle ilişkili olarak birkaç önemli varsayım geride kalmıştır:

"Bunlardan birisi kolektif davranışın toplumsal düzenin bir şekilde bozulması ile ortaya çıktığı fikridir. Göç ve ekonomik nedenlerle toplumsal bağlar ve düzen değiştiğinde bundan etkilenen insanların kolektif eylemlere katılması daha çok söz konusu olmaktadır. İkinci olarak, kolektif davranışın tesadüf, sirayet (bulaşma), duyarlılık ve etkiyi açık olma özellikleriyle standart davranıştan ayrıldığı düşüncesidir. Kolektif davranış bulaşıcıdır ama bu tür eylemlere katılım genelde tesadüfidir ve katılanların kişisel yakınlığı onların kendilerini kolektif eylemlere katılımını da kolaylaştırabilir. Burada

ilginç olan kalabalıkların yalnızca otomatik olarak tepki verdiği anlayışının terk edilip, kişilerin eylemlerini biçimlendirmek ve yönlendirmek için simgeler geliştirip yorumladıklarını vurgulamalarıdır.” (Buechler, 2000’den akt. Uysal, 2016: 29).

Kitle yaklaşımı içindeki Blumer’den sonra bir diğer isim Smelser’dir. Onun kuramı 2. Dünya Savaşı sonrasında gündeme gelen bir kuramdır. Bu kurama göre toplumsal hareketler, modernleşme sürecinin mağdur etmiş olduğu kitlelere özgü tepkileri ifade etmekte olup modernleşmenin nimetlerinden faydalanmaya başladıklarında söz konusu tepkilerin sona ereceğini savunmuştur. Smelser’in yaklaşımı modernizme olan inancından ötürü iyimser kalkınmacı yaklaşım olarak da bilinir (Çetinkaya, 2021: 30-31).

Smelser, kolektif davranışı modernleşme sürecinin doğurduğu yapısal değişimlerin sonucu olarak ele alır (Çayır, 2016: 11). Smelser’ın yapısalcı yaklaşımı ve kitle toplumu kuramı, statükocu ön yargıya sahip olduğu ve kolektif davranışları irrasyonel, tehlikeli, aşırı ve sapkın gördüğü gerekçesiyle eleştirilmiştir (Uysal, 2016: 35-36). Smelser, 19. yüzyılda ortaya çıkan toplumsal hareketleri Batı tarihinde ortaya çıkan iki önemli sınıfın oluşmakta olan refahın paylaşımı hususunda oluşan gerginliğin tarafı olarak görmüştür.

James M. Jasper Neil Smelser’in “Teory of Collective Behavior” adlı kitabından aktarımla kolektif eylemin gerekli koşulu saydığı yapısal gerilimlere atıf yapar. Kalabalıklar Yaklaşımı kastedilerek,

“Toplumsal bağlamın bu gelenekte oynadığı öncelikli rol, hangi anormal durumların (kitle toplumu ya da ani toplumsal değişimin yarattığı gerilim gibi), bu tür kolektif taşkınlıklara neden olduğunu açıklamaktır. Neil Smelser gerilimi grupların istekleri ile mevcut koşullar arasındaki gerilimleri de içine alacak şekilde tanımlayarak döngüsellilik tehlikesini göze almış olsa da “yapısal gerilimi” kolektif eylem için gerekli bir koşul olarak vurgulamıştır. Değişime yönelik her çaba bir gerilimin sonucu olmak zorundaydı.” (Smelser, 1962’den akt. Jasper, 2002: 52),

Kalabalıklar yaklaşımında Le Bon’un etkileri çerçevesinde takipçilerinin kolektif davranışı, psikolojiye; protestoyu, duygulara ve hayal kırıklığına dayandıran alçaltıcı açıklamaları (Jasper, 2002: 52), alternatif açıklamaları da beraberinde getirmiştir. Toplumsal hareketleri özcü ve psikolojik bir indirgemecilikle ele alan toplumsal hareketleri kör inançların ve sürü psikolojisinin bir sonucu olarak açıklamaya çalışan düşüncenin karşısında Rasyonalist yaklaşım meseleyi akıl, kar ve zarar üzerinden (Çetinkaya, 2021: 31) “mikro-ekonomik” (Uysal, 2016: 6) temelli bir açıklama ile yeniden tarif etmiştir. Bu yaklaşımda toplumsal hareketler, bireylerin rasyonel

eylemlerinin bir yansıması olarak ele alınmıştır. Bu sebeple de irrasyonelliğe de atıflar içeren ‘davranış’ kelimesi yerine ‘bilinç’ veya bir tercihi işaret edecek şekilde ‘eylem’ ifadesini kullanmışlardır (Çetinkaya, 2021: 32).

Rasyonalist kuramın önde gelen ismi Mancur Olson’dur. Olson, kolektif eylem kavramına ve rasyonalist yaklaşıma katkılarıyla bilinir. Kolektif eylem; insanların davranışlarının sonuçlarına odaklanma ve davranışlarından elde edecekleri faydaya göre güdülenmesi nedeniyle bireyi rasyonel olduğu kadar, sosyal ve psikolojik boyutlarıyla ele alan “sonuç odaklı” bir yaklaşım geliştirmiştir (Doğan, 2017: 67-69). Mancur Olson, ‘Kolektif Eylemin Mantığı’ adlı eserinde liberal iktisadın temel varsayımlarını toplumsal hareketlere uygulamış ve bireyin hayatındaki her eylemde kar-zarar hesabı yapan bir “çıkarıcı” olduğunu belirtmiştir. Olson’un (1971: 2-3) kuramına göre bireyler rasyonel aktörlerdir ve katılacakları eylemlerin maliyet ve yararlarını hesaplayarak kendileri için olabildiğince çok yarar sağlayacak olanı tercih ederler. Olson’a göre “eğer bir gruptaki bireyler kendi kişisel çıkarlarını diğerkâm (elcil) bir şekilde göz ardı etselerdi, kolektif olarak bencil bir ortak ya da grup amacı peşinde koşmaları pek mümkün olmazdı.”.

Olson'un teorisi, çıkar grubunun düşüncesinin tüm kolektif eylemlere yaygınlaştırılmasıdır. İnsanların sadece kişisel çıkarlarını maksimize etmek için harekete geçeceklerini iddia eden Olson, toplumsal eylemi:

“Çıkar-grubu düşüncesinin tüm kolektif eylemlere şamil kılınmasıdır. İnsanların sadece kişisel çıkarlarını maksimize etmek için harekete geçeceklerini iddia eden Olson, eylemcilerin ancak eylem sonucunda elde edecekleri fayda, katlandıkları maliyetten fazla ise eyleme katılabileceklerini dile getirecek kadar ‘maliyet muhasebeci’ bir yaklaşım öne sürmüştür.” (Çetinkaya, 2004: 30-31).

Bu yaklaşım, kolektif eylemi gözü dönmüş kalabalıklar olarak ele almaz. Ona göre eylemler; ölçülebilir, tartışılabilir, incelenebilir bir olgu neticesi olarak ortaya çıkar (Çetinkaya, 2021: 32).

“Güçlü modellerden zayıf modellere geçtiğimizde, söylediğimiz tek şey, insanların ne istedikleri konusunda bir fikri olduğu ve istedikleri şeyi elde edebilmek için hareket ettikleridir. Bu akla yatkındır, ancak cazip ve rasyonel olanın ne olduğunu anlamak için daha iyi bir biyografik ve kültürel bakış açısına ihtiyacımız vardır. Mancur Olson, ilk önce bakış açısındaki bu genişlemeyi kaba ve belki de totolojik olduğu gerekçesiyle eleştirir: ‘örnek olarak alınan bir bireyin belli bir durumda ahlaki nedenlerle mi, yoksa başka nedenlerle mi hareket ettiğini kesin olarak söylemek mümkün değildir. Bir kuramı ahlaki açıklamalara dayandırmak, o kuramın sınanmasını imkânsız kılar. ‘Olson şöyle devam eder: Erotik ve öteki psikolojik güdüler de, bu modelin içine sıkıştırılabilir, ancak ‘aile ve arkadaşlık grupları gibi ‘duygusal’ gruplar doğal olarak, tamamen farklı kuram türleri aracılığıyla daha yararlı bir şekilde incelenebilir; çünkü bu incelemede kullanılan analiz bu gruplara çok fazla ışık tutmaz’(Olson, 1965). Ancak, gerçek-yaşam

protestocularını karmaşık güdülerini ile birlikte anlayabilme yeteneğimizin, matematiksel kesinlik eksikliğini telafi ettiğine inanıyorum. Rasyonalistler çoğunlukla, insanların tercihlerinin nedenlerini açıklamaya bile çalışmaz; bu açıklamayı yapabilmek için modellerini başka çerçeveler ile desteklemeye ihtiyaç duyarlar.” (Olson, 1965’den akt. Jasper, 2002: 58-59).

Görelî yoksunluk kuramı, James Davies ve Ted Gurr öncülüğünde geliştirilmiştir. “Bu teoriye göre sosyal hareketler, toplumda çeşitli konularda (insan hakları, anayasal haklar, eğitim, iş, lojman vb.) yoksunluk yaşayan kesimlerin, bu yoksunluğun belli bir seviyeye ulaşmasıyla oluşturdukları kolektif eylemlerdir” (Lelandais, 2009: 66). Görelî Mahrumiyet kuramı’nda ortaya çıkan gerginliklerin daha ziyade yapısal düzeyden çok bireye ve bireyin psikolojisine odaklanması söz konusudur. Bu kuramda asıl olarak kişinin ruh haline istinaden duyguların etkisi vurgulanmış ve insanların doğrudan somutlaşan yoksunluklarından çok, oluşan veya oluşabilecek mahrumiyet beklentilerinin veya görece yoksunluklarının doğurduğu rahatsızlıklar temelinde gelişen bir kolektif eylem fikrinin ortaya çıktığı görülmüştür (Dede, 2018: 6).

Jasper (2017: 47), Görelî Yoksunluk Kuramı’nı, psikoloji kuramları içindeki makul kuramlardan biri olarak değerlendirir. Ona göre Yoksunluk Kuramı, kültürü bir mukayeseler kaynağı olarak ele almıştır. Oysa evrensel sayılabilecek psikolojik süreçler olduğunu varsayan psikoloji kuramlarının çoğu kültürel dinamikleri göz ardı etmişlerdir. Göreceli Yoksunluk Kuramı ise psikoloji ve kültürü bir arada değerlendirmiş, protestoların sosyo-psikolojik boyutlarına dikkat çekmiştir. Uysal’a göre (2009: 221), “Göreceli Mahrumiyet yaklaşımları toplumsal hareketleri, şikâyetlerin toplumda bulunma oranı ile özdeşleştirir.” Diğer bir ifade ile mutlak ve somut bir mahrumiyetten söz etmek yerine beklentilere göre veya başkalarına göre insanların daha kötü durumda olduklarına inanmaları ve bu duruma kızgınlıkları dolayısıyla protestoya başvurmaları olarak değerlendirir. Göreceli Mahrumiyet Teorisi’ne göre ister objektif isterse algılanmış, kurgulanmış olsun insanların mahrumiyet dolayısıyla sahip olduğu şikâyet ve kızgınlıklar kolektif eylemlere yol açmaktadır. Bu teori özellikle durumu iyi olan orta ve üst sınıfların toplumsal statüde hissettikleri tehdit dolayısıyla kolektif eylemlere başvurulabileceklerini kabul etmektedir (Uysal, 2016: 36-39).

Bu yaklaşımda, kötüleşme ve iyileşme tezi olarak ifadelendirilebilecek bir perspektiften söz etmek mümkündür. Buna göre kötüleşme tezlerinde şartların olumsuzlukları, insanlarda öfke ve kızgınlık gibi kolektif davranışlara zemin hazırlarken

iyileşme tezleri de insanların şartlarındaki olumlu gelişmelerin isyan edebilme ihtimallerini arttırdığını göstermektedir (Uysal, 2016: 39).

1970’li yıllara gelindiğinde toplumsal hareketlerin psikolojik unsurlarla değil, yapısalcı olarak ifade edilen kuramlarla anlaşılabilceğini savunan tezler ortaya çıkmıştır. Bu yaklaşımlardan ilki Kaynak Mobilizasyonu diğeri ise Politik Süreçler yaklaşımıdır (Jasper, 2017: 47). Politik Süreçler Kuramı’nda toplumsal hareketlerin politik sistem içinde kurdukları ilişki ve siyasi fırsatların vurgulandığı görülür (Dede, 2018: 6). Bu yaklaşım Kaynakların Mobilizasyonu Kuramı’nın sonraki süreçte revize edilmiş bir şeklidir. Esas olarak toplumsal hareketleri, kaynakların mobilizasyonu yani ekonomik temelli, açıklayan yaklaşıma kazandırdığı yeni perspektiflerle bilinir. Politik Süreçler Kuramı, toplumsal hareketleri, içinde bulunduğ u siyasi sistemle etkileşim içerisinde incelemeyi hedeflemiştir. Kaynak Mobilizasyonu Kuramı’nın toplumsal hareketlerin profesyonel örgütler ve toplumsal hareketler sektörü tarafından oluşturulduğı tezine karşılık örgütsel olmayan çeşitli aktörlerin de toplumsal hareketler içerisinde önemli rol oynayabileceğini ve bu rollerin de siyasi sistemin ortaya koyduğı fırsatları değerlendirme düzeyine göre değişebileceğini savunmuştur (Lelandais, 2009: 66).

Bu yaklaşımda protestocuların dünyaya dair psikolojik öğelerden arınmış bir şekilde sistemlerin eylemcileri belirli yollar izlemeye mahkûm edeceğini savunmuşlardır. Bu sebeple de yaklaşımda tüm psikolojik unsurlar yani zihinsel ve duygusal aktiviteler terk edilmiştir. Bu yaklaşıma göre sistemlerin ortaya koyacağı kısıtlamalar, yapısal kaynaklardır. Eğer bir devlet iflas ederse devrim, yeni ve daha etkin bir rejimin müjdecisi olacaktır. Fakat diğ er yandan da bu yapısal kısıtlamalar zorlama kapasitesine de sahiptirler. Örneğ in bir ordu bir savaşta yenilmiş se ve ülkesindeki protestocuları bastırmak için fazla örgütsüzse devrim başarıya ulaşabilir. Yapısalcı kuramlar işlerine geldiğ i biçimde toplum içerisinde her zaman yeterli miktarda memnuniyetsizlik olduğunu ve insanların fırsatını buldukları takdirde örneğ in öldürülmeyeceklerini bildiklerinde seferber olacakları varsayımında bulunur. Yapısalcı Kuramlar, protestolara dair bir “anahtar kilit” yaklaşımı benimseme eğilimindedir. Buna göre eğer doğru zamanlarda doğru stratejiler uygulanabilirse siyasi yapılara açılan kapılar aralana bilecektir (Jasper, 2017: 47).

Toplumsal hareketler döneminde insan-hayvan ilişkilerinin Batı dünyasında hayvan hakları meselesi göz önüne alındığında oldukça bulanık ve yetersiz olduğı

yukarıda ele alınan kuramların yeni oluşmakta olan bir sistemde insanların yeni ilişki biçimleri içerisinde ortaya çıkan mücadelelerle sadece insan ve ideolojiye dönük sosyo-politik ve ekonomik temelli açıklamalarla geliştirildiği görülür. Bu durumda teolojinin, felsefenin, bilimin payı kadar 18 ve 19. yüzyıldaki mevcut sosyo-ekonomik yapının payı da büyüktür. İnsanların kendi haklarının mücadelesine yoğunlaştığı bir dönemde hayvan hakları meselesi çok geri planda kalmıştır. Hayvanların haklarına dair meseleler, ancak aristokrasinin gündemi olarak ele alınmıştır. Yeni toplumsal hareketler, bu anlamda hayvan meselesini merkezi otoritelerin yerine sivil toplum örgütlerinin mücadelesine dönüştürmesiyle ayrılmaktadır.

Toplumsal hareketlerin ortaya çıkmasında öncelikle dikkat çeken hususun, memnuniyetsizlikler ve değişim talepleri olduğu sosyal bilimcilerin genel tespitidir. Toplumsal hareketler, değişimi talep eden taraf olabileceği gibi değişim taleplerine karşı muhafazakâr bir tutum da sergileyebilir. Benzer şekilde toplumsal hareketler, devrimci ya da reformcu veya özel bir konuya yoğunlaşmış olabileceği gibi ulusal-uluslararası bir değişimin peşinde koşmaları da mümkündür. Eski lobi ve siyasi parti faaliyetlerinden farklı olarak daha çok sistem dışı ve sokakta görülen faaliyetler olmakla beraber bu hareketler çevre ve kadın hareketleri gibi giderek daha fazla sistem içinde yer almaya başlamış ve demokratik süreçlerin önemli bir parçası haline gelmişlerdir (Uysal, 2016: V-VI).

19. yüzyılda özellikle sistemleri değiştirme taleplerini güçlü bir şekilde ortaya koyan toplumsal hareketlerin (özellikle sosyalist hareketler) yıkıcı veya iktidarı ele geçirme hedefine sahip özelliklerinin zamanla sistem içerisinde var olmak, farkındalık üretmek, kabul görmek şekline dönüştüğü görülmektedir. Bu tür talepkâr hareketlerin skalalarının radikal taleplerden (tarihi, felsefi dönüşüm) uzlaşmacı isteklere kadar geniş bir yelpazede ortaya çıktıkları bilinmektedir. Günümüzde çevre, kadın, cinsellik, savaş karşıtlığı gibi türlü kitlesel talepler şeklinde ortaya çıkan, belirli bir amaç ve hedefe sahip olması hasebiyle eşitsizlik karşısında rahatsızlıklarını dile getiren örgütlü, belli bir taraftara sahip olması boyutlarıyla grup bilincine sahip olan toplumsal hareketler indeksi içerisinde yer alan pek çok hareket bulunmaktadır. Fakat bunların hiçbirisi günümüzde toplumsal yapıda, sistemin önceliklerini ve kabullerini yıkıp yerine kendi savundukları projeleri uygulamaya geçirme fikrini taşımazlar. Mücadelelerin tamamı varlıksal

özelliklerinin, ilgilerinin ve kimliklerinin görünür, savunduklarının kabul edilebilirliğini gerçekleştirmeye yöneliktir (Şentürk, 2006: 32).

Klasik toplumsal hareketleri ortaya çıkarak koşullar göz önünde tutulduğunda 18. yüzyıldan 20. yüzyılın son çeyreğine kadar haklar ve talepler meselesinin insanı, merkezi bir mesele olarak ele aldığı görülür. Bu süreç kendi içerisinde bile merhaleler şeklinde bir gelişme seyri izlemiştir. Demokrasi, insan hak ve hürriyetleri meselesi yakın dönemlere kadar elitist bir perspektifle ele alınmış “beyaz Avrupalı adam”ın hakları herşeyin üstünde tutulmuştur. 1970’ler sonrası ortaya çıkan yaklaşımlar dahi günümüzde herkesin eşit, ancak birilerinin daha eşit olduğu gerçeğini ortadan kaldıramamıştır. Hayvan hakları meselesi bu minvalde yakın dönemin bir tartışma konusu olsa da klasik dönem toplumsal hareketleri içinde bu taleplerin ilk müjdecileri olacak tartışmalara ulaşmak da mümkündür. Çalışmanın bu bölümünde klasik dönem toplumsal hareketler içerisinde insan-hayvan ilişkileri üzerine ortaya çıkan tartışmalar ve bu tartışmalar paralelindeki gelişmeler ele alınacaktır.

2.2. KLASİK TOPLUMSAL HAREKETLER DÖNEMİNDE İNSAN-HAYVAN İLİŞKİLERİ

Kapitalist toplumlarda ilk dönem sosyal hareketlerin daha çok; değerlere hükmedenler ile ellerinde yeterince değer bulunmayan kalabalıkların karşı karşıya gelmesi, yönetimdeki çoğunluk ile bazı imkânlardan mahrum azınlıklar ya da üst ve alt sınıfların arasındaki mücadeleler şeklinde ortaya çıktığı görülür. Sendikalar, ulusal özgürlük hareketleri ve ırkçılık karşıtı hareketler bu türdendir (Uysal, 2016: 70).

18 ve 19. yüzyıllarda ortaya çıkan toplumsal hareketlerdeki çeşitliliğin hayvan haklarını da kapsayacak bir vasfa dönüşümü sonraki dönemlere aittir. Ancak hayvan hakları hareketlerinin klasik dönem hareketleri içinde nüve şeklinde olsa da çeşitli biçimlerde gündeme gelişine erken dönem toplumsal hareketlerinden itibaren rastlamak mümkündür. Uysal’ın toplumsal olana yön veren “değerler” olarak ifade ettiği güç ve bu gücün etrafında gelişen çatışma alanlarından birine de hayvanlar üzerinden bahis oyunlarına karşı ortaya çıkar. Öyle ki toplumun farklı sınıflarından insanlar, hayvan meselesi üzerinden bazı meseleleri bu dönemden itibaren tartışarak ve tedrici olarak ortadan kaldıracak hukiki zemini hazırlarlar. Nitekim bu çatışma hali, hayvanlara yönelik ileride çıkarılacak bazı şiddet uygulamalarına karşı sonraki dönemlerde oluşturulan kanunların da temellerini oluşturması bakımından önem arz eder. Bu çatışma ortamında

bir tarafta aristokratlar ve burjuvalar, diğer tarafta ise işçi sınıfı ve bu sınıftan insanların yarış, spor vb. isimlerle hayvanlar üzerinden kendilerine göre bir eğlence olan ancak içeriği bakımından hayvanlara yönelik şiddetin hat safhaya ulaştığı bahis ve benzeri şiddet türlerine karşı gelişir. Bu uygulamalar karşısında burjuva ve aristokrat sınıflardan tepkiler ortaya çıkar. Picq vd., erken dönemde gelişen hayvan savunuculuğuna dikkat çekerler. Onlara göre Fransız İhtilali ve onu çevreleyen zaman dilimi, hayvanlara dair hassasiyetlerin de mayalandığı dönemdir. “Gerçekte işler Fransız Devrimi'nin izinde, ezilen varlıkların, toprak kölelerinin, kölelerin, evcil hayvanların özgürlüğe kavuşturulması ülküsü uyarınca” (Picq vd., 2019: 108) ciddi bir mesele olarak ele alınmaya başlar. Bu dönemde Bentham'ın, faydacı kuramı bağlamında hayvanların lehine ortaya koyduğu yaklaşım, tartışmaları alevlendirmiştir. Picq vd, bundan sonraki dönemde hayvanların korunması ve acıya duyarlılıkları üzerinden müdafilerin ve muhalefetin hayvan meselesi üzerinden devam edecek tartışmalarının da başladığını belirtir. Ancak gerçekte ne savunanlar ne de suçlananların birbirlerinden çok da farkları yoktur. Herzog bunu bir anekdotla dile getirir. Dönemin Britanyası'nda hayvanlara nasıl davranılacağı ile ilgili çelişkili, açıklaması mümkün olmayan ikili bir tutum ortaya çıkmıştır. Bu çelişik görüşlerin bir cenahında işçi sınıfı diğer tarafta ise orta ve üst sınıftan kişilerin yer aldığı görülmektedir. Herzog'a (2019: 202) göre 18. yüzyılda hayvanlara karşı duyarlılığın konusu işçi sınıfının eğlencelerinden biri haline gelen köpekleri boğalara saldırtma türünden zalimane uygulamalar karşısında soyluların bu şiddet içerikli eğlencelere karşı çıkmalarına karşılık soylu sınıfların, tilki avcılığını tartışma konusu yapmaması önemli bir tezatı da içerisinde barındırmaktadır.

Güven ve Kınikoğlu (2020: 111), Guerrini'ye (2003) atıfta bulunarak Batı dünyasındaki türcülüğün izlerini sürerler. Nitekim Britanya'da üst ve orta sınıfa ait kimseler; işçi sınıfının eğlence olarak gördükleri horoz, köpek ve boğa güreşi gibi hayvanlara işkence yapılan gösterilere karşı bir tutum geliştirirken kendilerinin avcılıklarını bir hobi olarak görme konusunda duyarsızdırlar. Onlara göre “Gündemdeki konu sadece hayvanlar değildi. Farklı ırkların acıyı farklı hissetmesi de ayrı bir tartışma konusuydu. Beyazlar ve çocuklar, herhangi bir acıya karşı daha hassastılar ve bu listenin en altında kölelerle hayvanlar” yer almaktaydı.

Jasper (2017: 219-220) ise Avrupa'da 19. yüzyıl öncesinde hayvanların her türden vahşet içinde tüketilebileceği ve bir kaynak olarak düşünüldüğünü bu düşünceden sadece

bir avuç dolusu av köpeği ve Çin'deki süs köpeklerinin muaf tutulduğunu belirtir. Sonraları 19. yüzyılın sanayileşen ülkelerinde palazlanan orta sınıflar, giderek daha fazla hayvanı (kedi ve köpek) ailenin bir parçası olarak sevilip şımartılacak ve yenmeyecek ev hayvanları olarak sahiplenmeye başlamıştır. Jasper, hayvanları koruma derneklerinin de bu tarihlerde Britanya'da üst sınıfların savunduğu bir dava olarak ortaya çıktığını, aristokrat sınıflarda başlayan bu modanın etkilerinin ise büyük olduğunu belirtir. 1860'lara gelindiğinde, özellikle İngiliz göçmenlerin çabaları sayesinde Avrupa ve Amerika'da bu derneklerin yaygınlaştığı, büyük şehirlerdeki parazit sorunu ile ilgilenen ve kötü muamele ihbarlarını araştıran bu kurumlara yüzyılın sonraki yıllarında canlı hayvanlar üzerinde yapılan deneylere karşı broşürler basan ve yine Britanya'da ortaya çıkmış olan viviseksiyon (diri kesim) karşıtı derneklerin eklendiğini yazar.

Bu dönemde hayvan veya hayvan haklarına dair hâkim anlayış geleneksel dönemin devamı niteliğindedir. Bu boyutuyla yeni ve yakın çağların Batı dünyasında insan lehine ortaya koyduğu gelişmelerin hayvanları, haklar boyutuyla kapsamadığı söylenebilir. Ancak çelişkili gibi görünse de Batı tarihinde hayvanların yaşamlarında düzenleme yapılması gerektiğine dair ilk resmi hale getirilmiş talepler ve bu talepler etrafında yasalaştırılmalara da bu dönemde rastlanır (Picq, Digard, Cyrulnik, & Matignon, 2019: 108).

Hayvanları koruma derneklerinin kuruluşunda aristokrat ve burjuvaların yer alışı ilgi çekicidir. Onlara göre halkın cahilane uğraşlarına müdahale edilmeli ve bu insanlar eğitilmelidir.

“İngiliz soylu sınıfı, 1824'te, Londra'da ilk hayvanları koruma derneğini kurarak konuya ilgisini göstermiştir. Bu girişimin görünürdeki iyi yürekliliği hayvanlara duyulan acımadan çok (Gentry/Aydın Takımı) -sürek avından vazgeçmeyi usundan bile geçirmiyordu!- o çağa özgü sahiplenmecî anlayışa son derece uygun olarak, hayvan dövüşü gibi tatsız eğlencelerden caydırarak, “halkı eğitmek gerektiği” inancından ileri geliyordu. (Daha sonra 1830'da, Kraliçe Victoria, hayvanlara acımasız davranılmasını önlemek üzere kurulan Krallık Derneği'nin doğuşuna katılıyor; söz konusu dernek 1862'de, Fransız Koleji'nde ve veterinerlik okullarında hayvanlar üzerinde yapılan deneyler konusunda III. Napoleon'a başvuracaktır... -Evet. İngiliz soylu sınıfının itmesiyle ortaya çıkan hayvanların korunması hareketi daha sonra bütün Avrupa'ya yayılacak, Birleşik Devletler'e ulaşacak, aydın çevrelerle kadın haklarını savunan çevrelerde ateşli savunucular bulacaktır.” (Picq, Digard, Cyrulnik, & Matignon, 2019: 108).

Hayvanlara uygulanan şiddet ve şiddetin türünün uygulayan kişinin sınıfına ve uygulanan hayvanın türüne göre değişebildiği bir çatışma alanından sonra yine Fransız İhtilali'nin akabinde ortaya çıkan bir diğer çatışma, hayvanat bahçelerinin mülkiyeti

üzerinden görülür. Bu dönemde halk, monarşiye ait ne varsa tamamını kamusal alana dâhil etme gayretindedir. Hayvanat bahçelerinin durumu da bu süreçte gündeme gelir. Bu bağlamda hayvanları mülkleştirmenin en somut biçimlerinden birine tanıklık edilir. Bu vasatta tartışma mevzuu, hayvanat bahçelerinin halka açık hale getirilmesi ve bu dönemden itibaren hayvanat bahçelerinin yeni malikinin kim olacağı üzerinden gerçekleşir. Tarafların bir hak meselesi olarak hayvanların durumunu gündeme taşıması zamanın ruhu açısından da mümkün görünmemektedir. Ryan buna işaret eder:

“1793'te kurulmuş olan Managérie du Jardin des Plantes dünyanın en eski halka açık hayvanat bahçesidir. Fransız Devrimi sırasında, aristokrasinin tekelinde olagelmış özel egzotik hayvan koleksiyonlarına karşı bir muhalefet yeşermeye başlar. Hayvanların türlü çeşit özel koleksiyonlarda sergilenmesi, gösteri ve sirkleri dolaşmaları meşruiyetini kaybeder; bunların yerine, herkese açık, ücretsiz hayvanat bahçeleri anlayışı doğar.” (Ryan, 2019: 12).

Fransız İhtilali monarşiyi yıkarken monarkların mülklerini de kamusal alana dâhil etmiştir. Ancak siyasal bir özgürleşme hareketi olarak insan merkeziliğini de sürdürmüştür. Özel mülke ait olarak tasarılan hayvan koleksiyonları, ilk dönem zenginliklerden pay almak isteyen yurttaşlar tarafından kamusala dâhil edilmiş ve hayvana dikkat çekmede başarısız kalmıştır. Buna bağlı olarak da hayvan koleksiyonlarının özel alandan kamusal alana “devrimsel” geçişi, hayvanların daha iyi muamele görmesi yönünde bir değişim yaratmamış ya da insanla hayvan arasındaki varsayılan ayrıma dair bir itirazı beraberinde getirmemiştir çünkü bu geçişe, düşüncede bir devrim yeteri ölçüde eşlik etmemiştir (Ryan, 2019: 15).

Hayvanat bahçeleri; insanların binlerce yıldır doğaya ve onun içindekilere egemen olma, yabancı olanı tanıma ve bilme dürtüleriyle birlikte inşa edilmiş bir sınırlandırma ve alıkoyma tekniği ile inşa edilmiş mekânlardır. Bir canlının yaşamını sınırlandırma, denetim altında tutma bakımından hayvanat bahçeleri birer hapisanedir. Hapishane ve hayvanat bahçelerine; suçlu, tehlikeli ve kaçma ihtimali olduğu düşünülen insan ve hayvan türleri yerleştirilir. Hayvanat bahçelerinde alıkoymanın gerekçeleri; sayılanların ötesinde eğlenme, öğrenme, vb. gerekçelerle hem meşrulaştırılır hem de makulleştirilir. Hayvanat bahçeleri, yabani olanın her an görülemeyenin aşikâr hale getirildiği yerlerdir. Bu sayede denetim altına alınmak istenilen ‘şey’, her an ve zamanda takip altındadır. Her an gözetlenebilirlik ile ilgili olarak Foucault (1992: 255), “Hapisanenin Doğuşu”nda hayvanat bahçeleri ile hapishaneler arasında Bentham’ın Panoptikonu ile Versail Hayvanat Bahçesi’nin planları arasındaki benzerlik ve gözetlenebilirlik üzerinden

muhtelif bağlantılar kurar. Ona göre 18. yüzyıl bilimsel, siyasal ve ekonomik teknolojisi her şeyi yeni bir tasnife tabi tutmuştur. Döneme hâkim anlayış belli bir disiplinle ‘hücreleri’, ‘yerleri’ ve ‘sıraları’ örgütlemiş; karmaşık, işlevsel ve hiyerarşik mekânlar üretmiştir. Bu mekânlar; sabitleştirmeyi sağlayan, dolaşıma imkân tanıyan, içindekilerin yerlerini belirleyen, değerlerini işaret eden, bireylerinin itaatini garanti altına alan, aynı zamanda en iyi zaman ve hareket ekonomisini de garantileyen alanlardır. Bitki ve hayvanat bahçelerini düzenlemek ve aynı zamanda canlı varlıkların rasyonel sınıflandırmalarını yapmak, gözlemek, denetlemek, düzene bağlamak, varlıklarını veya yokluklarını fark etmek, sürekli sicilini oluşturmak, sistematik bir tasnifini yapmak, çoğulu örgütlemek. Böylece bu mekânlar işlevsel hale dönüşmekte ve karmaşık, yararsız veya tehlikeli kalabalıklardan düzenli çokluklar ‘canlı tablolar’ imar etmektedir (Foucault 1992: 183-184).

Hapishaneler ve hayvanat bahçeleri şiddetin ve gücün makulleştirildiği alanlardır. Birincisinde cezalandırılması gerektiği düşünülen kişi yaptığı için karşılığını alması ve dışarıdakilerin güven duygusunun sağlanmasına bağlı olarak ortaya çıkan ‘intikam duygusu’ ile ceza makulleştirilirken ikincisinde ise yırtıcı veya değil, yabana ait olan hayvanın insandan bağımsız dünyasına müdahale ile ‘egemenlik duygusu’ hayvanat bahçeleri vasıtasıyla makulleştirilir. Bu şiddet içerikli iki duygunun mağdurda ve izleyicide yarattığı his, pozitif sonuçları itibariyle teskin edicidir. Birisinde tehlikeli olan cezasını çekmiş ve böylece kamu vicdanı sükûna ermiştir. Diğerinde ise görünmeyen veya bilinmeyen ama ‘yaban’ olması sebebiyle tehlikeli, ürkütücü, egzotik vb. pek çok karmaşık duyguya karşılık gelen hayvanın, denetim altına alınmış olmasından kaynaklanan egemenlik, huzur, mutluluk ve sükûnet hali ortaya çıkmış olur.

Bu huzur hali, Batı halklarında toplumsal hareketler çağı ile birlikte hayvanat bahçelerinin monarkların elinden alınmasıyla elde edilmiş görünür. Kuruluşları itibariyle kişiye ve aileye özel hayvanat bahçeleri (menagerie)³¹ tüm Avrupa’da hem kamusallaştırılır hem de sayıları hızla artar. Ryan (2019: 12), 19. yüzyıl boyunca Londra’dan Dublin’e, Amsterdam’dan Kopenhag’a, Berlin’den Brüksel’e büyük şehirlerde ücretli hayvanat bahçeleri kurulmaya başlandığını, Avrupa’da, 20. yüzyılın başında 50 olan büyük hayvanat bahçelerinin sayısının yüzyıl sonunda 300’ü geçtiğini belirtir. Derek

³¹ “Çoğunlukla seferlerden getirilen veya diplomatik gerekçelerle hediye edilen egzotik hayvanlardan oluşan koleksiyon” (Acuner, 2020: 150).

Ryan (2019: 12), Ritvo (1987) ve Berger'den (2009) aktararak hayvanat bahçeleri ile kentleşme arasında sıkı bir ilişki kurar. Ona göre hayvanat bahçeleri kentleşmenin bir ürünüdür. Bu bağlantı, hayvan ve insan arasındaki ilişkinin biçimini de değiştirmiştir. Ulusal kimlik, yeni şehirli işçi sınıfının bilinci, güç odaklarına meydan okuma vb. unsurlar hayvanat bahçelerinde kafesler arkasındaki varlıklara yeni bir gözle bakma ve iktidarını halk kitlelerine sunması bakımından önemlidir. Egzotik hayvanların tutsaklığı, bundan böyle seçkin bireylerin konumunu değil, sömürgeci kudretlerini sergileme arayışındaki şehir ve ulusları güçlendirmeye hizmet edecektir.

Şehir; hayvanat bahçesi, emperyal ilişkiler ve monarşi karşısında talepkar halkın elde ettiği zaferin insan düşüncesinde yarattığı etkinin toplamı, egemenliğin el değiştirmesi olarak değerlendirilebilir. Batı şehri, proleterlerin haklarını da vererek yeniden inşa edilecek. Hayvanat bahçeleri monarkların ellerinden alınarak kamuya ait olacak. Egzotik-vahşi hayvanların denetim altında seyirliği, halkın göz zevkine hitap edecek. Monarşi karşısında parlamenter sistemin gücü ile vatandaş tanınır hale gelecek. Emperyal ilişkilerle ise Doğu'nun zenginlikleri sadece Batı'nın bir sınıfına değil, tüm yurttaşlarına ait olacaktır.

John Berger, Batı dünyasında hayvanat bahçeleri üzerinden siyaset, egemenlik ilişkileri ve toplumsal hareketlerle birlikte siyasi otoritenin değişimine karşılık 'ötekine'³² karşı tutumun nasıl değişmediğini gözler önüne serer. Ona göre hayvanat bahçeleri;

“İlk açıldıklarında -Londra Hayvanat Bahçesi 1828'de, Jardin des Plantes 1793'te, Berlin Hayvanat Bahçesi 1844'te açıldı- ulusal başkentlere büyük saygınlık kazandırdılar. Bu saygınlık kraliyet ailelerine ait özel hayvanat bahçelerinin kazandırdığı saygınlıktan farklı değildi. Bu özel hayvanat bahçeleri yaldızlı süsleri, mimari özellikleri, orkestraları, oyuncular, cüceleri, cambazları, üniformaları, atları, sanat ve yemek türleriyle imparatorun ya da kralın gücünün ve zenginliğinin göstergeleriydi. 19. yüzyılda halka açık hayvanat bahçeleri de gene modern sömürgeci egemenliğini destekleyen kurumlardı. Hayvanların yakalanması uzak ve yabancı ülkelerin ele geçirilmesinin simgesel bir göstergesiydi. 'Kâşifler' yurtseverliklerini ülkelere bir kaplan ya da bir fil göndererek kanıtlarlardı. Uzak ülkelerde yaşayan bir hayvanın büyük kentin hayvanat bahçesine armağan edilmesi diplomatik ilişkilerde göze girme çabasının bir özelliğiydi.” (Berger, 2017: 44) .

Berger'in dikkat çektiği üzere Batı halkları açısından “özgürlük, eşitlik, kardeşlik” sloganının sadece Batı dünyasıyla bağlantılı olarak sınırlandırılmış sözcükler olması, toplumsal hareketlerin neden Batı'ya özgü olabildiğinin de hayvan ve hayvanat bahçeleri üzerinden bir açıklamasını sunması bakımından anlamlıdır. 'Toplum', 'değişim'

³² Batı dışı halklar ve hayvanlara atfen

‘hareket’ vb. sözcüklerin Batı’ya has özellikler olarak içselleştirilmesi ve toplumsal hareketler olarak ortaya çıkan talep ve mücadelelerin maksadının da Batı’da biriken zenginliklerden pay talebi olarak algılanması bu minvalde mümkün hale gelmektedir. Asya ve Afrika’dan koparılarak getirilen hayvanların, topraklarından neden koparılarak Avrupa’ya taşındığı gibi konular, 19 ve 20. yüzyılda Batı dünyasında üzerinde durulan ya da tartışılan bir mesele olmamıştır.

Berger (2017: 44-45), 19. yüzyıl boyunca hayvanat bahçeleri ile emperyalist ideoloji arasında sıkı ilişkiler olduğunu belirtir. Bu, her ne kadar kolaylıkla gözlemlenebilen bir durum olsa da yine de dolaylı bir tespittir. Oysa hayvanat bahçelerinin kuruluş amaçları üzerine yapılan açıklamalar hayvanat bahçelerine dair daha önemli bir fonksiyonu ortaya serer. Bu işlev, hayvanat bahçelerinin üstlendiği eğitim yuvası olma özelliğidir. Bu özellik, geçmişte oldukça yoğun bir şekilde vurgulanmıştır. Günümüzde ise geçmişe oranla az olsa da devam eden bir özelliktir³³. Hayvanat bahçelerinin hinterlandında yer alan en masum ve öğrenmeye arzulu ziyaretçi kitlesi çocuklardır. Hayvanat bahçeleri kuruluş biçimleri ve insan-hayvan arasındaki ilişki kurgusu ile küçük yaşlardan itibaren insan yavrusuna bir çeşit egemenlik fikrinin ilk aşılama aşaması olması hasebiyle büyük bir görev üstlenmiştir. Çocuklar, hayvanat bahçeleri sayesinde antroposantrizmin³⁴ en açık mesajlarını hayvanat bahçelerinde edinirler. Hayvanat bahçeleri, kapitalist mantıkla sahip olma duygusunun da en etkili sahalarından biridir. Çocuklar, devasa hayvanlara sırf istiyorlar diye sahip olabileceklerini bu mekânlarda öğrenirler. Ardından hayvanat bahçelerinde gördükleri hayvanların peluşlarıyla bu duygularına şekil verilir.

Hayvanat bahçelerinin eğitim yuvası olma iddiasında çocukların dışında diğer kitle de unutulmamıştır. Hayvanat bahçeleri halkı bilgilendirmek ve aydınlatmak amacı taşıyan müzelerdir. Hayvanat bahçelerinden beklenen ilk bilgi, doğal tarihle ilgilidir. 18 ve 19. yüzyıllarda hayvanat bahçeleri vasıtasıyla hayvanların doğal yaşamlarının, doğal

³³ Hayvanat Bahçeleri okullarla işbirliği yaparak eğitim maksatlı geziler çerçevesinde öğrencilere hizmet sunmaktadır. Bu gezilerde hayvanlar, öğrencilere tanıtılmakta ancak bu hayvanların neden doğal ortamlarında olmadıkları üzerinde durulmamaktadır. Hayvan hakları savunucuları da bu noktada bu sorunun unutturulduğu, söz konusu ortamlarda her şeyin normalmiş gibi algılatıldığı üzerinden itirazlarını dile getirmektedir. Hayvanat Bahçelerinin girişlerinin çoğu zaman bir orman, deniz, gökyüzü gibi bir tasvirle bezenmesi ziyaretçilerde girişten itibaren yaban hayatının doğallığı izlenimini duymasını hedeflemektedir. Carol Adams, modern döneme ait hayvancılıkla ilgili olarak “Gösterilen ile gerçekler arasındaki çatlak” ifadesi bu anlamda oldukça önemlidir (Adams, 2021: 184)

³⁴ Vinciane Desperet (2019:49) bu antroposantrik duyguyu “onlar” ile “biz” arasındaki trajik ayrım şeklinde tarif eder.

olmayan koşullarda bile incelenebileceği dűřűncesi egemen bir fikir olarak yűrűrlűkte kalmıştır. 100 yıl sonra, Konrad Lorenz gibi deneyimli zoologlar, deneysel koşullar altında incelenen hayvanlar vasıtasıyla insan davranışlarının kaynakları hakkında bilgi edinmek için davranışçı ve etolojik sorular sormaya başlamışlardır (Berger, 2017: 45). Yazar ve bitki-bilimci Saint-Pierreli Jacques-Henri Bernardin için bu gelişme, bilim insanları için hayvanların davranışlarını canlı gűzlemleyerek haklarında bilgi sahibi olma fırsatını sağlamaktadır. Ayrıca başkaları için egzotik canlıları evcilleştirme şansı, halkı eğitme fırsatı ya da ekonomik getiri sağlama aracıdır (Ryan, 2019: 12).

John Berger, “Hayvanlara Niçin Bakarız?” adlı eserinde 19. yűzyıl Batı Avrupa’sında ve Kuzey Amerika’da daha önce insanla doęa arasında var olan her tűrlű uzlařma geleneęinin kapitalizmle sona erdięini belirtir. Berger, kapitalizm öncesi dönemde hayvanların insan yařamının merkezinde yer aldıęını ve bu iliřki biçiminde insan-hayvan iliřkilerinin maddi kaygılardan çok metafizik ögeler űzerine kurulu bir iřleve sahip olduęunu belirtir. Ona göre hayvanların et ve sűt saęlayan canlılara dnűřűműnde 19. yűzyılda ortaya çıkan iliřkilerle geliřen bir alışkanlık söz konusudur (Berger, 2017: 18 - 20). Berger, et ve sűt alışkanlıęı ile endűstrileřmeye yaptıęı vurgu, bu anlamda modern iktisat tanımını hatırlatmayı zorunlu kılmaktadır. Sınırlı emtia ve sınırsız ihtiyaç çeliřkisi karřısında kapitalizmin sınırsız űretim-tűketim űzerinden ortaya koyduęu zűm, hayvanları insan yařamında eřsiz zulűmlerin metāsına dnűřtűrműřtűr. Bu baęlamda toplumsal hareketler çaęının ortaya çıkardıęı insanın sınırsız ihtiyaçları dűrtűsű endűstrileřmeye baęlı olarak insan ve hayvanın doęasını bozműřtur.

Klasik toplumsal hareketler dönemi; merkezi yűnetimlerin zayıfladıęı, endűstriyalizmin dört bir koldan yařamın tűm alanlarını sarsacak bir řekilde hızla geliřmeye bařladıęı 15. yűzyıldan itibaren dűnya egemenlik iliřkilerinde zűmsűz kalan Batı’nın açmazlarını hissedenden geniř kalabalıkların emperyal iliřkilerle Batı’ya akmaya bařlayan zenginliklerden pay alma çabasının bir űrűnűdűr. Bu hareketlerin asıl olarak 18. yűzyılda yeni bir kimlikle tanınma gayreti ve insanca yařam kořulları talepleri çerçevesinde ortaya çıktıęı grűlűr. Bu hareketleri anlamaya çalıřan ilk isimlerin toplumsal hareketler karřısındaki tavrı, psikolojik deęerlendirmelerle hareketleri anlamlandırmaya çalıřmak olmuřtur. Meselenin sosyal boyutları, bu hareketleri ele alan sosyoloji űzerinden ortaya çıkmıřtır. Sonraki dönemlerde ortaya çıkan yapılandırmacı kuramlarla daha da zenginleřen toplumsal hareketler kuramlarında Batılı insanın

merkezde yer aldığı psikolojik, sosyolojik, siyasal ve ekonomik unsurların hâkim olduğu görülür. Bu kuramları hayvan hakları meselesi bakımından önemli kılan husus ise hayvan haklarına evrilecek teklif ve çözüm arayışlarına temel oluşturmuş olmasıdır.

2.3. ÇAĞDAŞ TOPLUMSAL HAREKETLER

Toplumsal hareketlerin, tarihsel süreç içerisinde dönemlendirmesi yapıldığında 1960'ların sonlarından itibaren; yöntem, amaç ve araçları bakımından farklılaştığı görülür. Bu farklılaşmada Kaynak Mobilizasyonu ve Yeni Toplumsal Hareketler'in etkileri büyüktür. Klasik dönemde kitle kuramı'ndan başlayarak toplumsal hareketlerin rasyonellikten uzak olduğu fikri 1970'ler sonrasında kollektif davranışların da rasyonel olabileceği düşüncesine yerini bırakmıştır (Uysal, 2016: 43). Bu değişimde “iktidardaki hareketlerin başarısızlığı” (Wallerstein, 2000: 37), Avrupa'da “ortaya çıkan ‘Yeni Sol’ ve öğrenci hareketleri” (Göle, 2021: 27) ABD'de Sivil Haklar Hareketi'nin akademik çevrelerde önemli bir ilgi ve sempati toplamasının” (Uysal, 2016: 43) etkileri büyüktür.

Levent Eraslan, (2017: 502) yeni toplumsal hareketleri doğuran şartları 2. Dünya savaşı sonrası dönemde yaşanan travmalarla bağlantılandırır. Bu travmalar, 1968 hareketlerinin hazırlayıcısı olmuştur. Modernlik sonrası toplumun kendine özgü toplumsal özellikleri ve gerilimleri, savaşın toplumsal yaşama dönük olumsuz etkileri, liberal demokrasinin özellikle ABD etkisi ile tüm dünyaya yayılmasına dönük itirazlar (anti-Amerikanizm), çift kutuplu dünyanın ortaya çıkışı, anti-kapitalist söylemin yaygınlaşması, savaş karşıtlığı, sosyalist deneyimlerin eşitlikçi ve sınıfsız ütopyalarının özellikle üniversite gençliğini etkilemesi, tüm dünyada kuramsal politik yapının dışında hareketleri ortaya çıkarmıştır.

Bu hareketler kısa bir dönemde evrensel bir hüviyet kazanarak felsefe, müzik, sinema gibi yaygınlaştırıcı etkenlerle zirveye ulaşmıştır. Tecim (2016: 18) yeni toplumsal hareketler kavramsallaştırmasının; modernleşmenin insani bir hal alması, liberal-sosyal demokrasinin gelişmesi ve yerini sağlamlaştırmasından sonra kullanılmaya başlandığını belirtir. Bu değerlendirmede toplumsal hareketlere dair yaklaşımın; sistemin yerleşik, geri döndürülemez bir aşamaya gelmesi ile bağlantılandırıldığı görülür.

Kaynak Mobilizasyonu ‘yeni’ hüviyetine sahip toplumsal hareketlerin ilkidir. Bu yaklaşım 1970'ler sonrası toplumsal hareketlere dair fikirlerin gelişimine katkılar sunmuştur. Bu yaklaşıma göre sivil hak taleplerinde bulunan ve protestolara katılan

insanlar ortaya koydukları toplumsal hareketlerde kar-zarar, risk-fayda ve maliyet-yarar değerlendirmesi yapmaktadır. Kaynakların Mobilizasyonu Kuramı, toplumsal hareketlerin yararlanabileceği kaynakların bir harekete kattığı değerler bakımından; gelişme, değişme, ilerleme ya da gerileme süreçlerini dinamik bir şekilde ele aldığı için kaynak toplama veya harekete geçirme anlamında Kaynak Mobilizasyonu olarak adlandırılmıştır (Uysal, 2016: 43-44). Bu yaklaşım, “sosyal grupların neden toplumsal hareket oluşturdıkları ile değil, toplumsal hareketin nasıl oluştugu, geliştiği, başarılı olduğu ve gerilediğiyle” (Işık, 2011: 15) ilgilenmiştir. Uysal (2009: 221), Gamson’dan (1990) aktararak Kaynak Mobilizasyonu Yaklaşımının toplumsal hareket kuramlarına en büyük katkısının “Toplumsal hareketlerin yapısal ve altyapısal yönlerine odaklanmasında ve kaynakların elde edilme ve örgütlenme biçimine bakmasında yattığını belirtir.”.

Kaynakların Mobilizasyonu yaklaşımının temel prensibini, kollektif eylemlerin de bireysel eylemler gibi rasyonel olabileceği düşüncesi oluşturur. Kaynak Mobilizasyonu; akılcılık, yeterli finansman, liderlik ve örgütlenmeyi kuramında ön plana çıkarır (Marshall, 2005: 395). “Kaynakların Mobilizasyonu Yaklaşımı için toplumsal hareketler, gerginlik ve hoşnutsuzluktan ziyade, organize hareketlerin genişlemesini ifade eder ve dolayısıyla sistem içindeki hareketliliklerdir” (Yıldırım Y., 2012: 52). Bu tanımlama, eski toplumsal hareketlerle Kaynak Mobilizasyonu kuramının arasındaki önemli ayrımlardan biri olarak da değerlendirilebilir. Sistem içinde kalmak ve sistem adına yıkıcı değil, yapıcı roller üstlenmek, bu hareketlere sistemler adına geliştirici bir rol yüklemiştir. Bu teori, Rasyonel Tercih kuramına dayanarak ve ekonomideki arz-talep ve kar zarar mekanizmalarını kullanarak toplumsal hareketlerin kaynak üretme ve kullanma stratejilerini açıklamaya çalışmıştır. Bu kuramda toplumsal hareket örgütleri, ekonomik piyasadaki şirketler gibi değerlendirilmiştir. Hareket üyelerinin sahip oldukları kaynakların türü ve miktarı, o hareketin hem kaynak toplama hem de kullanma stratejilerini etkilemektedir. Ayrıca, toplumsal hareket faaliyetlerinin yalnızca yoksul ve dışlanmış kesimlerden değil, sosyo-ekonomik durumu görece iyi olan sınıflardan ve kesimlerden de çıkabileceğini ortaya koyarak yeni bir anlayışı da geliştirmiştir (Uysal, 2009: 217).

“Mobilizasyon modeli bir grubun pasif bireyler toplamı olmaktan çıkıp, aktif, katılımcı kamusal yaşama geçiş sürecini anlatan bir terimdir. Mobilizasyon terimi bu anlamda kullanıldığında, sosyolojide önemli bir karşılık bulmuş ve özellikle modernizasyon, toplumsal hareketler ve devrim konulu literatür içindeki kollektif eylem araştırmalarına uygulanmıştır. Mobilizasyon, genellikle kaynak mobilizasyonu; yani, kıymetli şeyler

üzerindeki kayda değer bir kazanım olarak görülür. Kıymetli şeyler doğada, baskıcı (silahlar, silahlı kuvvetler, teknolojiler). Faydacı (mallar, para, bilgi) veya normatif (sadakat ya da yükümlülük) şeklinde değerlendirilebilir; bu tipolojiyi ortaya atan, 'The Active Society' (1968) adlı eseriyle Amitai Etzioni'dir. Kolektif eyleme dayalı mobilizasyon modelinin uygulanabileceği bir dizi temayla örneklenen ve kuramın en tamamlanmış görünen biçimsel ifadesi ise, Charles Tilly'nin 'From Mobilization to Revolution' (1978) adlı çalışmasıdır." (Marshall, 2005: 507).

J. D. McCarthy ve M. N. Zald'un 1977'de öncülüğünü yaptığı "bu yaklaşım, 1980'lerin sonlarında Sembolik Etkileşimcilik ve Toplumsal İnşacılık anlayışından yola çıkan Söylem Yaklaşımı ve Avrupa'da ortaya çıkan Yeni Toplumsal Hareketler Teorisi tarafından ciddi bir eleştiriyle yüz yüze gelinceye kadar ağırlığını korumuştur" (Uysal, 2016: 44).

Kaynak Mobilizasyonu Kuramı'nın, toplumsal hareketleri ele almada en önemli katkısı, sosyal hareketlerin yapısal ve alt yapısal yönlerine odaklanmış olması ve kaynakların elde edilme, örgütlenme biçimlerine bakmasında yatmaktadır. Diğer bir katkısı, toplumsal hareket faaliyetlerini pratik bilgi ve var olan toplumsal altyapıda sağlanan mali araçlarla elde edilen kaynakları kullanmayı içeren bir zanaat olarak görmesinde yatar. İletişim, ulaşım, siyasi fırsatlar ve otoritelerin baskısının boyutunu içeren ve Smelser'in yapısal teşvik olarak adlandırdığı şeyin Kaynak Mobilizasyonu perspektifinde de toplumsal hareketlerin ortaya çıkışı ve gelişmesini etkilediği kabul edilmiştir. Kaynak Mobilizasyonu Kuramı ahlak, kültür, sosyal, örgütsel, insani ve maddi unsurları toplumsal hareketlerin kullanabileceği kaynaklar olarak görür (Uysal, 2016: 46-47).

Yıldırım, Kaynak Mobilizasyonu ve Yeni Toplumsal Hareket kuramlarının ortaya çıkışını bir arada değerlendirir. Ona göre; 1960'ların sonlarında ortaya çıkan bu iki yaklaşım, toplumsal hareketlerin 'yeni' haline dair Amerikan ve Avrupa yorumları arasındaki farkların bir ifadesidir. Şöyle ki:

"Kolektif davranış yaklaşımının sınırlılıklarına dair eleştiri, Kıta Avrupası ile Amerika'da farklı biçimlerde gelişmiştir. Bu durum aynı zamanda bu iki ekolün, Soğuk Savaş döneminde ve toplumsal hareketliliğin doğurduğu sonuçlar çerçevesinde sivil toplum, devlet ve toplumsal değişim olgularına farklı bakış açıları geliştirmesinden kaynaklanır. Amerikalı teorisyenlerin geliştirdiği 'kaynakların mobilizasyonu' yaklaşımı ile Avrupalı teorisyenlerin geliştirdiği ve kapitalizm ile Marksizm'in eşzamanlı eleştirisini içeren 'yeni toplumsal hareketler' yaklaşımları, esasen 1968'te düğümlenen hareketliliğin farklı yorumlarıdır." (Yıldırım, 2012: 51).

Çağdaş toplumsal hareketler, tarihsel dönemlendirme ile tasnif edildiğinde; Kaynak Mobilizasyonu, alternatif bir söylem olarak Yeni Toplumsal Hareketler ve 1990'lar sonrasında ise Küreselleşme Karşıtı Hareketler olarak sıralanabilir.

Yeni toplumsal hareketler kavramındaki ‘yeni’ vurgusu geçmiş nesillerin kurmuş olduğu dünyanın sonuçları karşısında düşünsel ve eylem boyutlarıyla bir tepkiyi ifade eder. ‘Yeni’ ifadesi kronolojik bir sıralamayı değil, ‘eski’ toplumsal hareketlerin sınıf ve çıkar temelli gruplarına dayalı hareketlerinden farklılığa işaret eder. Yeni toplumsal hareketler kavramı, özellikle klasik dönem hareketleri içerisinde yer almayan feminist hareketleri, ekolojik hareketleri, nükleer karşıtı hareketleri, barış hareketlerini, azınlık hareketlerini vb. ifade etmek maksadıyla kullanılmıştır (Coşkun, 2007: 107).

Hira (2016: 143-146), toplumsal hareketleri ‘yeni’ kılan niteliklerin 1960’lar sonrası toplumsal değişim dinamikleriyle doğrudan ilişkili olduğunu belirtir. ‘Yeni’ sıfatı, 1960’lar sonrası belirginleşmeye başlayan kültür ve kimliğe dair değerlerin müdafaasını önceler. 19. yüzyılın sosyo-politik, ekonomik ve kültürel temelleriyle günümüz post-endüstriyel toplum temelleri arasındaki farklılıklar, eski toplumsal hareketlerle yeni toplumsal hareketlerin arasındaki farklılıklar üzerinden oluşmuştur. Endüstri toplumlarında meydana gelen toplumsal hareketlerle günümüz post-endüstriyel toplumlarında yaşanan toplumsal hareketler arasında amaç, eylem, söylem, örgütlenme biçimleri ve talepleri bakımından farklar söz konusudur. 20. yüzyılın ilk yarısından itibaren gerçekleşen tarihsel dönüşümlerle bu tür iddiaların sosyal gerçeklikte bir karşılığının olmadığı fark edilmiştir. Özellikle yaşanan ekonomik buhran, Faşizmin yükselişi, Almanya ve Sovyetler’deki toplama kamplarının çoğalması vb. gelişmeler sonrasında modernizmin paradigması ve gelecekte kurmak istediği ütoppyaya yönelik iyimserliğin giderek kaybolmasına neden olmuştur. Bu bağlamda modern paradigmanın temel parametrelerinden “ilerleme” ve “rasyonallite” gibi kavramlar bağlamındaki analizlere ciddi eleştiriler yöneltilerek toplumun yapısı, işleyişi ve doğasına yönelik yeni yaklaşımlar devreye girmiştir. Örneğin Frankfurt Okulu’nun ortaya çıkışında, Batı Avrupa’daki işçi sınıfı hareketlerinin 1. Dünya Savaşı’ndan sonraki yıllarda ağır yenilgiye uğraması, Avrupa’daki sol hareketlerin Moskova’nın denetimine girmesi, Rus Devrimi’nin Stalinizme dönüşmesi, Faşizm ve Nazizmin yükselişi gibi gelişmeler etkili olmuştur.

Yeni toplumsal hareketler yaklaşımına en önemli katkıları yapan isimlerin başında Alain Touraine gelir. Ona göre, toplumsal hareket kavramı sosyolojinin merkezinde yer alır. Bu yaklaşımda, toplumsal hareketlere yeni toplum politikasındaki ve mevzilenişindeki kadın hareketleri ve ekolojik hareketler gibi merkezi gruplar ve yeni

siyasal kimlik kaynakları olarak bakılır (Marshall, 2005: 748). Marshall, burada yeni toplumsal hareketlerin aktörlerindeki ve konularındaki değişime dikkat çekmektedir.

Klasik kuramlar döneminde ‘beyaz’, ‘erkek’, ‘egemen’³⁵ ve bunların hegemonyasında yazılan tarih ve toplum anlayışı yeni toplumsal hareketler döneminde yerini cinsiyetlerin geri plana itildiği, konu olarak da ekonomik ve sınıfsal çekişmelerin yerine; çevre, hayvan, çocuk vb. konulara kayışı göstermesi bakımından önemlidir. Marshall (2005: 748), Touraine’in toplumsal hareket anlayışında, sosyal hareketleri yurttaş eyleminin en temel biçimlerinden biri şeklinde ele almanın yanı sıra, sosyologların eyleme sadece araştırma yaparak değil, cesaretlendirerek de katılmaları gerektiğini ortaya koyması bakımından önem taşır. Bu süreçte yurttaş, figür olmaktan çıkmış bir özne konumuna gelmiştir. Benzer şekilde sosyologlara da anlamacı yaklaşım yanında aktivist bir rol biçmiştir.

Touraine, sosyolojinin ortaya çıkışı ve sonrasında gelişen; aktörü pasif özneye, sosyal hareketleri ise düzeni bozucu olgulara indirgeyen klasik yaklaşımları eleştirmekte ve sosyal hareketler tarafından yeniden üretilen bir toplumsal model ve aktörün merkeze alındığı bir sosyolojik perspektif geliştirmektedir (Çayır, 2016: 9). Touraine, bu yaklaşımıyla aktörü, toplumsal sistemin sadece bileşeni değil, aynı zamanda bu sistemin asli faili olarak ele almıştır (Marshall, 2005: 228). Touraine’nin sosyolojisinde yeni toplumsal hareketler, post-endüstriyel toplum paradigmasının üzerine oturtulur. Post-endüstriyel toplum yeni güç merkezi ve yeni ilişki biçimleri ile birlikte yeni bir toplum modeli ortaya çıkarmıştır (Çayır, 2016: 14). Touraine’e göre;

“Özne, taktikçilerin, onların çarklarının ve toplulukçu diktatörlerin erklerine karşı bir özgürlük kesinlemesidir. Onu, bir yandan dünyanın düzenine, bir yandan da topluluğun düzenine uydurmak isteyen tüm ideolojilere karşı savaş verir. Öyleyse sorduğumuz iki soruya da verilecek yanıt aynıdır: Ekonomiyle ekin arasındaki kopukluğa getirilebilecek tek çözüm ve ekonomik değişimin efendilerine ya da toplulukçu diktatörlere karşı koyacak toplumsal hareketlerin tek olası kaynağı özneye çağrıdır. Özne yalnızca bir kişisel özgürlük kesinlemesi değildir, aynı zamanda toplumsal bir harekettir” (Touraine, 2011: 27-28).

Touraine’e göre çağdaş sosyal hareketler yenidir çünkü mücadelesi post-endüstriyel toplumlar tarafından açılan alanda gerçekleşmektedir. Bu alan, artık devletin değil, sivil toplumundur. Yeni toplumsal hareketler yaklaşımına göre aktör, tarihsel

³⁵ Wallerstein (2000: 128), toplumsal hareketlerin ilerlemeci reformlarının kendi sınıflarını kurgularken erkek egemen, eğitilmiş sisteme entegre olmuş gruplar ortaya çıkardığını, geniş kalabalıkları ise marjinalleştirdiğini belirtir.

süreçlerin dönüştürücüsüdür ve etkin olan kişidir. Klasik toplumsal hareketler döneminde anomik, köksüz kalabalıkların bir parçası olan kişi imajının yerini belirli hedeflere ve rasyonel stratejilere sahip özne almıştır. Bu yaklaşımda aktörün ortaya koyduğu mücadele; klasik dönemin ekonomik temelli açıklamalarından çok, kültür ve kimlik temelli, kişinin kendisini rahatlıkla ifade edebileceği, demokratik toplumu oluşturan sivil alanlara katılım ve haklar gibi meselelerde fikirlerini beyan edebileceği bir biçime evrilmiştir (Çayır, 2016: 12).

Alain Touraine, toplumsal bir hareketi üç ilkeyle tanımlar. Bunlar; hareketin kimliği, hareketin karşıtı ve hareketin hayali ya da toplumsal modelidir (Castells, 2006: 100). Bu hususu Bottomore şöyle açıklar:

“Alain Touraine’nin yapıtlarında bulunan radikal yorum, ondokuzuncu yüzyıl kapitalizminin sınıfsal yapısının kökünden değiştiğini, Batılı toplumlarda yeni ve esaslı bir çatlağın oluştuğunu (farklı bir bağlama ilişkin olarak Doğu Avrupa’nın sosyalist toplumlarında da) yeni çatışma türlerinin geç 1960’lardan beri toplumsal hareketlerin eylemleri ve bunlara karşı oluşan tepkilere örneklediği gibi, eski sınıfsal çatışmaları kısmen içerdiği kısmen de onların yerine geçtiğini iddia etmektedir. Touraine’nin görüşüyle, post-endüstriyel toplumlarda (‘teknokratik’ ya da ‘programlanmış’ toplumlar olarak da adlandırılabilirler) var olan çatışmalara katılan esas gruplar artık burjuvazi ve işçi sınıfı değildir. Bir tarafta iktisadi ve siyasal karar verme yapılarını yönetenler, diğer tarafta ise bağımlı bir katılma konumuna indirgenilenler vardır; ilk grup doğal olarak geniş sermaye sahiplerini, ikincisi ise endüstriyel işçileri içermesine rağmen” (Bottomore, 1997: 47).

“Yeni toplumsal hareketlerin ortaya çıkışı hakkında Claus Offe, farklı bir çerçevede çizer ona göre yeni toplumsal hareketler Batı’da refah toplumu modeline yönelen tehditlerle beraber ortaya çıkmıştır. 1950’lerin başlarında sosyal, ekonomik ve politik düzen; liberal refah devleti modeli çerçevesinde şekillenmiştir. Bu modelin temel değerleri büyüme, refah ve refahın kitlelere aktarımı noktasında odaklanır (Çayır, 2016: 14). Claus Offe (2016: 47), 1970’ler sonrası sosyal bilimlerin alanında toplumsal hayatın politik ve politik olmayan alanlarının geçişkenlik kazandığına dair yorumların hâkim olduğu hususunda yaygın fikirlerin oluştuğundan söz eder. Bu dönemde geleneksel devlet-sivil toplum karşıtlığının analitik kullanışlılığının sorgulanmaya başladığı ve geçişkenlik süreçlerinin sadece global sosyo-politik gelişmelerle değil, temel siyasal aktörler olarak vatandaşlar düzeyinde de gözlenebildiği bir vasatın ortaya çıktığını belirtir. Bu dönemde siyasal olanı; ahlaki, özel ve ekonomik gibi alanlardan ayıran çizgiler bulanıklaşmıştır. Bottomore (1987: 21), Liberal Kapitalizm’e karşı gelişen işçi hareketlerinden farklı olarak yeni toplumsal hareketlerin “doğrudan siyasal eylem” ile “bütünleşim (integration)” ve “eyletim (manipulation)” sistemine, ekonomik boyuttan

çok, siyasal ve kültürel boyutta gelişen bir başkaldırı olduğu tespitini yapmaktadır. Cohen (2016: 101), bu hareketlerde neyin yeni olduğu ve bu yeniliklerin siyasal etkilerinin henüz açıklığa kavuşmadığını savunur. Alan üzerine çalışan isimler de bir hareketin ne olduğu, yeni bir hareketin ayırıcı vasıflarının neler olması gerektiği, sosyal hareketleri partilerden diğer baskı gruplarından nelerin ayırdığı hususunda ortak bir fikir olmadığını belirtirler.

Toplumsal hareketlerde neyin yeni olduğu konusunda Lelandais (2009: 84-85) ise şu tespitleri yapmaktadır: Toplumsal hareketler işçi sınıfı mücadelesi sınırlarını aşmıştır, siyasal partilerin ve ideolojilerin güdümünden çıkarak bağımsızlaşmaktadır, keskin hiyerarşik örgütlenmelerin yerini esnek heterojen yapılar almaktadır, iletişim teknolojilerinin kullanımı artmaktadır. Uluslararası iletişim ve etkileşim yoğunlaşmaktadır, aktivistlerin kendilerini tanımlama biçimleri kozmopolitleşmekte ulusal sınırlar ve değerler yerini küresel ilişkilere bırakmaktadır.

Toplumsal hareket kuramları, 1968'ler sonrası oldukça geniş bir yelpazede sosyal yaşamı meşgul eden konular hakkında yorumlar ve tartışma alanları geliştirmesine karşılık hayvan hakları meselesi noktasında kapsamlı tartışmalardan uzak kalmıştır. Oysa yeni toplumsal hareketlere dair tartışmaları yerinden oynatabilecek evsafı iddia ve tartışmalara asıl kaynaklık edebilecek potansiyele sahip kuram olarak hayvan hakları meselesi, henüz gereken ilgiyi görmekten uzaktır. Sınırlı sayıda felsefeci, sosyal bilimci ve özellikle feminist aktivist ve kuramcılarının dışında yeni toplumsal hareketler meselesini ele alan toplum bilimcilerin hayvan hakları meselesine ilgisi sınırlı kalmaktadır. Bu özellikleriyle yeni toplumsal hareketler meselesini çalışan isimlerin geleneksel argümanlarla (insan-merkezci) yeni şeyler söylemeye çalıştığından söz etmek mümkündür.

Hayvan Hakları Kuramı; iddialarıyla toplumsal olanı, özneyi ve toplumsal yaşamın temel dayanağı olan hukuku yeniden ele almak gerektiği noktasında ısrarcıdır. Yeni toplumsal hareketler bağlamında hayvan hakları kuramı, binlerce yıllık insan-hayvan ilişkilerinin dönüşmesi gerektiği hususundaki yaklaşımlarıyla toplumsal hareketler meselesinde tartışma alanını genişletme ve geliştirme hususunda adaydır.

2.4. ÇAĞDAŞ TOPLUMSAL HAREKETLER DÖNEMİNDE İNSAN-HAYVAN İLİŞKİLERİ

Toplumsal hareketler bağlamında hayvan meselesinin gündeme gelişi, Batı tarihi içinde insanların haklarının olması gerektiği meselesi ve bununla ilgili olarak bir mücadelenin ortaya çıktığı toplumsal hareketlerle aynı dönemde ortaya çıkmıştır. Nitekim erken dönem toplumsal hareketler içinde insanların haklarının konuşulduğu, hayvanların haklarının olması ya da hayvanlara günlük yaşam içinde daha ölçülü davranılması gerektiğini savunan isimlerin ise sınırlı kaldığı görülür. Pekâlâ, o zaman günümüz toplumlarında bir toplumsal hareket biçimi olarak hayvan hakları hareketlerini, erken dönem toplumsal hareketlerinden ayıran özellikler nelerdir? Bu soru, çalışmanın bu bölümünde cevaplandırılmaya çalışılacak asıl meseledir.

Her şeyden önce hayvan hakları hareketleri ile hayvan hakları kuramlarının birbirinden farklı tanımlara sahip olduğunu belirtmekte fayda vardır. Hayvan hakları hareketleri insanlık tarihi kadar eskilere götürülebilecek bir tavır alış, yaşam karşısında bir pozisyon belirleme olarak tanımlanabilecekken; hayvan hakları kuramları, yeni toplumsal hareketler çağı içinde hayvanların da insan gibi (zihinsel engelliler ve bebekler) haklara sahip olması gerekliliği üzerinden oluşturulmuş teorileri ifade eder.

Hayvan hakları kuramları ve hareketlerinin, klasik toplumsal hareketlerin 1960'ların sonlarında ortaya çıkan gelişmeleri tanımlamakta ve açıklamakta yetersiz kaldığı dönemde gündeme geldiği görülmektedir. Bu kuram ve hareketlerin, 1960'ların sonunda ortaya çıkışının tesadüfi olmadığı, aksine 68'liler olarak da adlandırılan kuşağın; insan, evren, haklar vb. kavramlar üzerine yaptıkları kritikler çerçevesinde gelişen yeni bir tartışma alanı olarak hayvan hakları meselesi de toplumsal hareketler içinde yerini almıştır.

Hayvan haklarının kuramsal temelleri, 1970'li yılların başında “eşit haklar ilkesi” üzerine Peter Singer tarafından kaleme alınan “Hayvan Özgürleşmesi” isimli kitapla atılmıştır. Söz konusu çalışma yeni toplumsal hareketlerin bütünleşmesini sağlaması bakımından önemli ve bir nevi hareketin kutsal kitabıdır (Jasper, 2002: 255). Singer, dönemin ruhuna uygun bir şekilde Marksist ve Darwinist bir terminolojiyle “eşit haklar ilkesini” “insan ve insan olmayan” bütün hayvanları kapsayacak bir sistem üzerinden şöyle açıklar: “60'lardaki özgürleşme hareketlerinden sonra sıra doğal olarak Hayvan Özgürleşmesi'ne gelmişti; ben bu kitapta sadece savları bir araya getirdim ve tutarlı bir

bütün olarak sundum; gerisini Hayvan Özgürleşmesi hareketini yaratan; iyi kalpli, ahlaklı, çalışkan insanlar getirdi.” (Singer 2018: 31).

Peter Singer, 68 kuşağından bir isim olarak hem klasik kuramları hem de çağdaş kuramlara vâkıftır. Bu çalışmasında klasik bir görüşün yeni toplumsal hareketlere yansımaları kuramsallaştırmış sonraki çalışmalara da öncülük etmiştir. Hayvan hakları hareketi, geç modern dönem toplumsal hareketleri içinde oldukça önemli bir yere sahiptir. Bu önem, toplumsal hareketler içinde haklar meselesini (ki haklar meselesi neredeyse toplumsal hareketlerin temelini teşkil eder) insan türünün tekelinden çıkararak türler arası bir ilişkinin konusu haline getirmiştir. Bu ele alış, yeni toplumsal hareketlerin ekonomik yaklaşımlardan kültür ve kimlik gibi kavramlar çerçevesinde şekillenen toplumsal hareketler tasavvuruyla da uyum içerisindedir. Hayvan hakları hareketi, ilk dönemlerinden itibaren, kuramsal ve eyleme dönük yönünü bir arada geliştirmiştir. Kuramsal boyutu, sadece hayvanların korunup gözetilmesi ya da yaşam standartlarının daha iyi hale getirilmesi üzerine inşa edilmemiştir. Bu talepler, hayvan hakları hareketinin ortaya çıktığı andan itibaren aktivizm boyutu olarak devam ederken hayvan hakları kuramı, yapıbozucu bir görev üstlenerek teolojik ve felsefi geçmişi sorgulayan bir söylem üzerinden insanlık tarihinin iki önemli gelişim kanalı olan dinleri ve bilimsel gelişmelerin ilk kaynağı felsefeyi eleştirilene tabi tutmuştur.

Singer, hayvan hakları hareketi ve kuramının, akademik ve felsefi çevrelerde bir tartışma konusu olarak gelişmesiyle bağlantılı olarak yeni toplumsal hareketler arasında benzersiz bir yere sahip olduğunu belirtir. Ona göre, insan ve hayvan köken itibarıyla aynı türe aittir. O, hayvanları sadece canlılıkları üzerinden tanımlamaz. Bu sebeple hayvanların eşit statüsüne atıf için “insan olmayan hayvan” kavramını kullanır. 1960’ların sonu itibarıyla felsefe, hayvanların statüsüne ilişkin önemli bir dönüşüm geçirmiştir. Böylece felsefe, dogma haline gelmiş olan önermelere konformist bir biçimde bağlanma rahatlığından vazgeçmiş, Sokrates’ten miras kalan işlevini yeniden üstlenmiştir (Singer, 2018: 360-361). Çünkü düşüncede durağanlık ve farklı sorular sormaktan kaçış, insanların hayvanlara ilişkin katı sabiteler oluşturmalarına neden olmuştur. O, tıpkı Sokrates gibi sorularıyla dünya halklarını rahatsız etmenin, felsefenin doğmalarını yıkacağını ve insanların da bu sayede insan- hayvan ilişkilerine dair farklı bakış açıları kazanacağını düşünmüştür.

Derek Ryan, Peter Singer'in geleneksel felsefi düşüncenin insan-hayvan ilişkilerine dair tahlillerine farklı bir açıdan bakarak hayvan hakları kuramının felsefe, evren ve insan tasavvuruna boyut kazandırır. Ona göre:

“Hayvanların ve hayvanlık durumunun kuramsallaştırılmasının gelişiminde büyük ölçüde önemli iki döneme dönüp yeniden bakmak gereklidir. Bu iki dönem insan-hayvan ilişkilerinin, hayvan hayatının sistematik olarak ilk defa ele almaya başladığı ve tarihsel olarak Batı kültürünün sıçrama noktası olarak kabul edilen Klasik Dönem ve Aydınlanma Çağıdır. Klasik felsefecilerin Eski Yunan ile Aydınlanmayı etkilemiş olan bir dizi felsefecinin insanın doğadaki konumunu kavrama gayretlerinde yüzlerini gelenek ve inançtan bilim ve akla döndükleri 17. yüzyıl Avrupası, hayvan hakları noktasında dogmanın yerini bilimin alması sebebiyle önemlidir. Bu iki dönem; sadece insan dışı hayatın kavramsallaştırılma ve ele alınma yöntemini biçimlendirmede büyük ölçüde etki sahibi olacak antroposantrik varsayımları teşhir ettiklerinden dolayı değil, insanlık durumunu merkeze almayan bir düşünüş imkânına dair bir açıklık sağlayan marjinalize edilmiş sesleri içinde barındırdıklarından dolayı da hayati öneme sahiptir. Antroposantrik düşüncenin tarihi içinde, hayvanlar ve hayvanlık durumuna daha az antroposantrik ya da hatta antroposantrik olmayan yaklaşımların alternatif tarihine dair tohumları bu iki tarihsel kırılma noktasında bulmak mümkündür” (Ryan, 2019: 17).

Özellikle son 150 yıllık post-Darwinist dönemde hayvanlar ve hayvanlığa ilişkin çok çeşitli kuramsal yaklaşımlar ortaya çıkmıştır. Hayvan kuramları bunlardan en etkili ve önemli olanlarından bazılarını tanıtırken, bunlarla eleştirel olarak da ilişkili hale gelmiştir. Friedrich Nietzsche'nin materyalist ontolojisinden Donna Haraway'in feminist felsefesine; Sigmund Freud ve Jacques Lacan'ın psikanalizinden Peter Singer, Tom Regan ve Martha Nussbaum'un ahlak felsefelerine; Martin Heidegger ve Maurice Merleau-Ponty'nin fenomenolojisinden Derrida, Deleuze ve Felix Guattari'nin post-yapısalcı felsefesine; Carol Adams'ın vejetaryen kuramından Cary Wolfe ve Rosi Braidotti'nin post-hümanizmine kadar pek çok felsefi yaklaşım hayvan hakları kuramına doğrudan ya da dolaylı olarak dâhil olmuştur. Genellikle çok farklı bağlamlarda yazan bu düşünürlerle iştigal etmek, insanlarla hayvanların hayali, ontolojik ve etik olarak birbiriyle ilişkilene biçimlerine dair bir dizi meseleyi de gündeme taşımak manasına gelir. Hayvanlar ve hayvanlığı eleştirel soruşturmanın merkezine koymak suretiyle, insan ve insan-olmayan hayatın iç içe geçme biçimlerini daha iyi anlayabilir, daha titizlikle kavramsallaştırabilir ve daha bütünlüklü olarak ortaya koymak mümkün hale gelir. Bu nedenle “hayvan kuramı” terimi bu projenin birbirini tamamlayan iki amacına işaret etmektedir: Aydınlanma sonrası felsefecilerin hayvanlar ve hayvanlığı kuramsallaştırmalarındaki gelişmeleri araştırmak ve güncel kuramsal tartışmalar içinde hayvanların yerini tartışmak (Ryan, 2019: 28-29).

Hayvan hakları hareketi, 1970'lerden itibaren toplumsal hareketler repertuvarı içinde hızla yerini almıştır (Tilly, Castanede, & Wood, 2022: 269-271). Hayvan hakları savunuculuğu Peter Singer'ın "Hayvan Özgürleşmesi" ile başlayıp 80'li yıllarda kuramsal anlamda genişlemiştir. 1983 yılında Tom Regan, Singer'ın manifesto gibi başlığına ek olarak "Kafesler Boşalsın" başlığı ile hayvan hakları kuramlarını çeşitlendirir. Bu genişleme sadece hayvan haklarında kuramsal çeşitliliği arttırmakla kalmaz aynı zamanda Singer'ın kuramına eleştirileri de içinde barındırır. Hayvan hakları kuramı ortaya çıktığı andan itibaren bu eleştirel yönünü güçlü tutar. Kuramın, kuramlara dönüşümü de böylelikle gerçekleştirilmiş olur. Eleştirel boyutun içe ve dışa dönük yönleri önemlidir. Eleştirel bakış, hayvan hakları kuramlarının kendi içinde teorik düzeyde gelişimine katkı sağlarken dışa dönük olarak da çeşitlenen kuramın çözümlenmesini daha karmaşık hale getirmektedir. Bu durum kuramlara karşı oluşan muhalefeti karmaşık pek çok alanla uğraşmaya mecbur bırakmaktadır.

Tom Regan'nın kuramı radikal bir önerme üzerine kurulu olarak geliştirilmiştir. Hayvanlar bu kuramda bir 'yaşam öznesi' olarak ele alınmıştır. Kuramın toplumsal hareketler bakımından en önemli tarafı ithaf olunduğu kitlede saklıdır. Regan, kitabını hayvan hakları üzerine ve hayvansal gıdaların tüketimine karşı "kararsızlara" (2022: 6) ithaf eder. Kendisi de kuramı gereği Darwinist bir bakış açısına sahip olmasına karşılık hem Hristiyanlığın sembol isimlerini kullanarak hem de İncil'den pasajlarla hayvan hakları aktivizmini ve kuramını anlatmaya çalışır. Regan açısından, Kitab-ı Mukaddes metinlerinin hayvana karşı yaklaşımlarının yeniden yoruma ihtiyacı vardır. Toplumsal hareketin en önemli kaynağı olan kitlelerin hayvan hakları hususunda ikna edilebilmesi açısından takındığı tavır önemlidir. Regan, hayvan hakları hareketi açısından muhatap olarak "kararsızlar" dediği kitleyi kendisine hedef olarak seçmiştir. Bu durum da yeni toplumsal hareketlerin ruhu ile oldukça ilişkilidir. Çünkü kararsızlık hali mevcut alışkanlıklar ve değerlerin sorgulanması anlamına gelmektedir.

Tom Regan'ın (2022: 55-56) aktivistliği, hayvan hakları hareketinden önce 68 kuşağına dayanmaktadır. Nitekim Hira da (2017: 94) Gandi'nin "pasif direnişi" ve "sivil itaatsizlik" eylemlerinin toplumsal hereketlere ilham kaynağı olduğunu belirtir. Hint kültürü, ayrıca beslenme alışkanlıklarıyla hayvan hakları kuramlarını etkilemiştir. Bu etki, Hint kültüründe hayvan kültleri ve beslenme alışkanlıkları düşünüldüğünde 1980'lerin ABD'si için geleneklere karşı oldukça radikal bir cephe alıştır. Gerek Tom

Regan gerekse Peter Singer, kuramlarını oluştururken 68 ruhunun oluşturduğu toplumsal hareketler pratiğinden beslenmişlerdir. Bu sebeple kuramcılıkları ve aktivistlikleri bir bütünlük içerisinde gelişmiştir. Her iki isim de mücadelelerini sadece geleneksel yapıya karşı değil, bunun yanında bizzat 68 kuşağı içinde yer alan isimlere karşı da vermişlerdir. Nitekim Singer (2018: 46), hayvan hakları kuramının ortaya çıktığı yıllarda diğer toplumsal hareketlerce (özellikle de sol tandanslı hareketler) hafife alındığını ve bir dizi toplumsal hareketin parodisi olmakla itham edildiğini belirtir³⁶ ve hayvan hakları hareketinin ortak bir platform olarak işlerlik kazanabileceğini düşünür. Ona göre hayvanların mağduriyetine karşı destek verebilenler, tüm mağdurlar için mücadele edebilir.

“Tarihsel olarak bakıldığında, hayvanları koruma hareketinin liderlerinin insanlara, hayvanları hiç önemsemeyen insanlara göre çok daha büyük bir önem verdiği görülecektir. Siyahlara ve kadınlara zulme karşı çıkan hareketlerin liderleri ile hayvanlara zulme karşı çıkan hareketlerin liderleri arasındaki kesişim oldukça büyüktür; hatta ırkçılık, cinsiyet ayrımcılığı ve türcülük arasında kurulan paralellik için beklemediğimiz bir onay sağlayacak kadar büyüktür” (Singer, 2018: 331-332).

Donaldson ve Kymlica bu meseleyi ‘Zoopolis’te tartişırlar. Onlara göre hayvan hakları hareketleri ve kuramları bugüne kadar politik çerçevede marjinal hareketler olarak kalmıştır. Hayvan hakları kuramları akademik çevrelerde, vegan açılımlarda ve hayvanlar için doğrudan eylemlere angaje dar aktivist çevrelerde etkili olmuştur. Hayvan hakları kuramlarının ve hareketlerinin genel kamuoyunda herhangi bir etki yarattığından söz etmek güçtür. Donaldson ve Kymlica, hayvan hakları hareketi savunucularının bile meselenin gündemde olmamasından dolayı, tartişmalarda kimi zaman meseleyi olduğundan önemsiz gösterebildiklerinden söz eder. Onlara göre hayvan hakları aktivistleri ise daha ziyade; et, yumurta ve süt endüstrilerinde hayvanların çektiği acıyı azaltmaya ya da evcil hayvan endüstrisinin aşırılığını azaltmaya yönelik refahçı hedefleri savunmakla yetinmektedir (Donaldson & Kymlicka, 2016: 13).

³⁶ Solun başlangıçta hayvan hakları meselesine mesafeli yaklaşmasında Marx ve Engels’in “Komünist Manifesto” da “Burjuva Sosyalizmi” diye itham ettiği kesimlerin çeşitli biçimlerde ve hayvan koruma dernekleri vasıtasıyla Sosyalizmin ilgisini başka mecralara yaymaya ve Kapitalizmin devamına hizmet ettiklerine (Marx & Engels, 2011: 150-151) dair yazdıkları göz ardı edilmemelidir.

3. HAYVAN HAKLARI KURAMI

3.1. YENİ TOPLUMSAL HAREKETLER VE HAYVAN HAKLARI HAREKETİNİN GELİŞİMİ

Aristoteles'in, "Hayvanların Tarihi" adlı çalışması "hayvan krallığındaki" canlıları; pek çok boyutuyla ele almasına karşın (Aristoteles, 1883: VII-IX) onları "tarihsel olmayan bir tabiat" (Timofeeva, 2018: 11) içerisinde değerlendirir. Söz konusu bu değerlendirme tesadüfi ya da ortalama bir yaklaşımdan ziyade Aristotelesin ontolojisiyle doğrudan ilgilidir. Bu sebeple Aristoteles'in felsefi tasavvuru hayvana dair alışıldık bir hiyerarşiyi dikte eder. Buna göre hayvanların bitkilerden, insanların hayvanlardan, erkeklerin kadınlardan, özgür yurttaşların da kölelerden daha iyi olduğu düşüncesi (Aristoteles, 1975: 7-9) felsefi geleneğin ana damarını oluşturmuştur. Bu durum, aşağı-üstün, değerli-değersiz vb. pek çok dikotomik tanımlamayı da beraberinde getirmiştir. Timofeeva'ya (2018: 13) göre söz konusu durum, aşağıda kalanların kötülüğünden değil, üstün olan tarafın neyin iyi olduğunu bilmesinden kaynaklanır. Kökleri antik medeniyetlere kadar uzanan bu ve benzeri tasnifler endüstri sonrası toplumlarına kadar gücünü ve etkisini korumuştur. Hatta 21. yüzyılın ikinci çeyreğine yaklaştığımız bir dönemde bu türden yaklaşımların hala diri olduğuna dair pek çok ötekileştirici söylemin insanları hedef alarak varlığını sürdürdüğü bir vasatta hayvanların durumu birçok iyileştirici yasa ve pratiğe rağmen hala kötü bir görünüm arz etmeye devam etmektedir.

Hayvan hakları savunucuları 1970'ler sonrası dönemde hayvan meselesine dair Batı teolojisinde ve felsefesinde egemen olan anlayışa cevaben çözümlemeler yapmış ve eleştirilerini ortaya koymuşlardır. Onlara göre başta Batı olmak üzere teolojik ve felsefi gelenekler, hayvanlara karşı oluşan hâkim, olumsuz düşünce ve davranışların ana kaynaklarıdır. Hayvan hakları kuramcıları bu güçlü ana kaynaklara karşı basit ama etkili fikirler öne sürmüşler ve hayvan hakları kuramlarını da bu eleştiriler üzerine temellendirmişlerdir. Hayvan hakları kuramcıları mevcut durumu basit bir tespitle dile getirirler. Buna göre insan egemen bir dünyada hayvanlar, her türlü şiddete maruz kalmaktadır. Bu durum derhal sona ermelidir. Bu tespit, insan-hayvan ilişkilerinde ilk evcilleştirme faaliyetlerini de içine alan bir tarihsel dilimi içine almaktadır. Bu tarihsel dilim içerisinde (ilk evcilleştirme faaliyetleri) hayvan, sürekli insan tarafından sömürülmüştür. Sömürünün boyutu dinler vasıtasıyla bazen hafif bazen şiddetli hale

gelmiştir. Ancak hayvanlara karşı asıl sistemli sömürü, kapitalist düzen içerisinde endüstriyel çiftliklerle çok yönlü hale getirilmiştir. Günümüzde de asıl sömürü merkezleri, her türlü tüketim enstrümanıya özellikle Batı dünyasındadır. Nitekim ilk dönem hayvan hakları kuramcı ve aktivistlerinin eylem düzeyinde endüstriyel hayvan çiftliklerini hedef almış olmaları da bunun bir göstergesidir. Hayvan hakları hareketlerinin kuramla birlikte gelişimi, teori ve eylemlerin çeşitliliğine kapı aralamıştır.

Hayvan hakları kuramcıları açısından hayvana uygulanan zulmün iki yönü vardır: Bunlardan birisi düşüncel boyut, bir diğeri ise yaşam pratikleridir. Batı dünyasında düşünsel boyut, felsefeyle geliştiği kadar bu düşünceleri besleyen bir diğer kaynak da Tevrat ve İncil’de hâkim olan antroposantrik ve antropomorfik yaklaşımdır. Bu inanç sistemleri insanı öncelerken hayvanı değersizleştirmiştir. Derek Ryan (2019: 20), insan merkezci ve insan biçimci açıklamaların daha ziyade androsantrik (erkek merkezcilik) bir şekle dönüşerek varlığını devam ettirdiğini belirtir. Androsantrizmi besleyen kaynaklar Antik Yunan ve Roma kültürleriyle harmanlanan Yahudilik ve Hristiyanlığın bizzat kendisidir. Batı tarihi, bu erkek merkezli açıklamalarla binlerce yıl sadece kadınları değil, diğer ırklardan insanları da ötekileştirmiştir. Hayvanlara karşı ise oldukça sert eylem ve tutumlar geliştirmiştir. Hayvanın vahşice yok edilmesi, insanın geleceğe dair talihinin açılmasının umudu sayılmıştır. Bununla ilgili pek çok örnek vermek mümkün olmakla birlikte kedilere dair Fransa’da gerçekleştirilen törenler, insanın hayvanlara karşı duyarsızlığının önemli bir göstergesidir. Kedi ile kötülükler arasında kurulan bağlantılara Batı mitolojisinde sıklıkla ulaşmak mümkündür. Paris’te Place de Greve’de bir zamanlar yakılan yaz dönümü ateşlerinde, canlı kedilerin çuvallara doldurularak yakılması ve küllerinin evlere şans getireceğine inanılması bu kötü uygulamalardan sadece bir tanesi olarak hatırlanır (Frazer, 1992: 258). Hayvanlara karşı acımasız bu uygulamalara, yakın dönem Batı tarihinde de rastlamak mümkündür.

Tüm bu uygulamalar, 1970’lerde hayvan hakları meselesini yeni toplumsal hareketler içinde gündeme getirmiştir. Meselenin toplumsal hareketlerin bir başlığı olarak ele alınmasında insana biçilen konum ile hayvana biçilen konumun eşitlenme çabası hemen fark edilir. Nitekim tüm hayvan hakları kuramları insan ile hayvanın benzerliklerine vurgu ve bu benzerliklerin açıklanması olarak da ele alınabilir. Bu durum günümüzde iyice karmaşıklaşan yeni tür hayvan hakları yaklaşımlarında dahi kendisini göstermektedir.

Bu bağlamda hayvan haklarının tarihsel gelişim sürecinde önemli kırılma noktalarının başında sunduğu teklif oldukça önemlidir. Hayvan hakları kuramcıları, hayvan meselesini gündeme taşıırken türlerin kökenleri gibi temelleri Antik Yunan'a kadar götürülen ancak popüleritesini Charles Darwin ile kazanan evrim teorisine dayandırmıştır. Bu anlamda hayvan hakları kuramcıları, türler arasındaki bir bağlantı üzerinden geçiş saylayarak ilkel ve gelişmiş ayrımlarını aşacak teoriler geliştirmişlerdir. Ryan (2019: 41), bu gelişmeyi biyoloji alanında yapılmış önemli bir hamle olarak değerlendirir. Bu hamle sayesinde insan, hayvanlardan farklı ve üstün olmadığını öğrenmiştir. Bu iddia, sadece insan-hayvan ilişkilerine yeni bir biçim vermemiştir. Bunun ötesinde tanrı-insan, insan ve evren tasavvurunda da köklü değişimlere atıflar yapılmıştır.

Hayvan Hakları Kuramı'nın oluşturulmasında ilk dönem yaklaşımların geçmiş dönemde kullanılan kavram ve değerlendirmelere atıflar içerdiği ve belli ekollerin devamı niteliğinde ortaya çıktığı görülür. Peter Singer'ın yaklaşımı, 1970'lerin ortasından itibaren etkili olan ve bu anlamda ilk olma özelliğine sahip bir hayvan hakları teoremidir. Singer, 18. yüzyılda Jeremy Bentham'ın faydacılık teorisini, hayvan hakları kuramına uygulamış ve hayvanların çıkarları meselesini eşit haklar üzerinden tartışmaya açmıştır. Kimilerince hayvan haklarının “rahibi”, kimilerine göre ise hayvan hakları kuramının “babası” olarak tanınmaktadır. Peter Singer, etik üzerine çalışmaları ve hayvan hakları kuramıyla günümüzde de etkili bir isim olarak çalışmalarını sürdürmektedir. Singer'ın hayvan hakları kuramının özellikle 1975 sonrası dönemde hayvan endüstrisindeki hayvanların lehine gelişmelere büyük katkısı olmuştur. Hayvan refahı açısından kuramı, hayvan aktivistlerini destekler niteliktedir.

1980'lerde Tom Regan, hayvan hakları meselesini bir ‘yaşam öznesi’ olarak tarif ettiği ve bütünüyle insan hayvan benzeşmesiyle temellendirdiği bir açıklama geliştirmiştir. Regan, hayvanların da insanlar gibi içinde bulunduğumuz yaşamın bir öznesi olarak ele alınması gerektiğini savunmuştur. Regan'ın yaklaşımı ontolojik yaklaşım olarak adlandırılmıştır. Ontolojik yaklaşımın temellerinde Kant felsefesinin etkileri görülmektedir.

Hayvan hakları kuramlarının gelişiminde önemli kırılma noktalarından biri de Gary Lawrance Francione'nin görüşleri ile ortaya çıkmıştır. Francione, hayvan haklarının gelişimini eleştirel bir perspektifle ele alır. Ona göre hayvan hakları kuramı, ortaya çıktığı anda yanlış bir mantık üzerine kurulmuştur. Faydacılık ve hayvan refahı

kuramları, hayvanların haklarının korunmasından çok hayvanların daha konforlu şartlarda yetiştirilerek tüketilmesinin önünü açmıştır. Francione'nin kuramı hukuk temelli bir yaklaşımdır. Kuramına Abolitionist Yaklaşım ismini verir. Francione'nin yaklaşımı, hayvan hakları meselesinin 'ama'sız ve 'fakat'sız bir etik üzerinden gelişmesi gerektiğini savunur. Etik Veganlık Yaklaşımı, hayvanların mülk olarak insan yaşamından çıkarılmasını hedefleyen bir barış hareketi olarak değerlendirilebilir.

Hayvan hakları kuramının sömürü düzenine kadın perspektifinden katkı sağlayan isimlerden biri olarak Carol Adams'ın Feminist Yaklaşımı, hayvan meselesinde erkek egemen açıklamalara karşı geliştirilmiş bir kuramdır. Adams, yaşamda erkek egemen söylemin kadınlar kadar hayvanları da sömüren bir düzenin oluşmasının ana sebebi olduğunu dil açısından ve tüketim kültürü açısından örneklerle "Etin Cinsel Politikası" ve "Ne Adam Ne Hayvan" adlı kitaplarında detaylarıyla ortaya koyar.

2000'ler sonrasında Hayvan Hakları Kuramı'nda köklü değişimler yaşanır. Hayvan meselesinin felsefi olarak ele alındığı bu yaklaşımlarda Avrupa'nın önemli felsefecilerinin etkileri ortaya çıkar. Hayvan meselesi bu dönemde felsefe, psikoloji, sosyoloji vb. alanlarla multidisipliner bir boyut kazanır. Derek Ryan, Oxana Timofeeva, Sue Donaldson ve Will Kymlicka bu isimlerin başlıcalarındandır. Bu isimler geçmiş dönemin hayvan hakları kuramlarını eleştirirken yeni bir bakış açısı sunarak hayvan hakları kuramlarının gelişimine katkı sağlamışlardır.

3.2. HAYVAN HAKLARI KURAMINI YENİ KILAN ÖZELLİKLER

Günümüzde hayvan hakları kuramlarında tartışılan konuların birkaç başlık altında ele alınması mümkündür. Bu durum hayvan hakları meselesinin basitliğinden ziyade hayvan hakları kuramcı ve aktivistlerinin taleplerinin açıklık ve netliği ile ilgilidir. Taleplerin açık ve net oluşu, genel olarak tartışma alanında sınırlılığı gündeme getirmiştir. Örneğin Bentham'ın 18. yüzyılın sonlarında sorduğu soruların günümüzde dahi güncelliğini koruyor olması hayvan hakları kuramları için ifade edilen tespitleri doğrular niteliktedir. Bu sorular, Bentham öncesinde Aristoteles ve Thomas Aquinas'ın metinlerinde de tartışılan meselelerdir.

Ancak Bentham'ın cevabı Aristoteles ve Thomas Aquinas'ın görüşlerinden farklıdır. 1789'da yayımladığı "Ahlak ve Yasamanın İlkeleri" adlı eserinde hayvanlar üzerinden haklar meselesini konuşurken kullandığı kavramlar; duygu, işkence,

merhamet, ayakların sayısı, derilerin kalınlığı, kuyruk sokumu kemiği, aşılabilir sınırlar, akıl, konuşma kapasitesi, bebeklerin iletişim kurma ve acı meselesi üzerinden tartışmasını yürüttüğü görülür (Bentham, 1962: 143). Bu kadim sorular, cevapları üzerinde durmaksızın Batı düşüncesindeki hayvana ilişkin düşünsel geleneğin takip çizgileri olarak da ele alınabilir.

Yeni toplumsal hareketler bağlamında hayvan hakları meselesi, bu yönüyle bir fikri takip olarak ortaya çıkmış ve aynı sorulara farklı cevaplar üretebilmiş bir yaklaşımdır. Bu durum sosyolojinin ya da toplumsal hareketlerin ele alınışında ortaya çıkan yaklaşım farklılıkları gibi hayvan hakları meselesinde de Batı dünyasında 1970'lerden itibaren insan-hayvan ilişkilerine dair farklı bir bakış açısı, farklı bir yaklaşımı beraberinde getirmiştir. 19. yüzyıl nasıl burjuva-proleterya, kapitalizm-sosyalizm gibi birbiriyle çelişen ve çatışan sınıf ve kavramlar üretebilmişse hayvan hakları meselesinde de Batı dünyasında kendi geleneklerinin eleştirisiyle farklı bir açıklama ortaya konulabilmiştir. Söz konusu durum, Batı düşüncesinde teorilerin sürekliliğinin bir göstergesi olarak da önemlidir.

Peter Singer, bu meseleye “Hayvan Özgürleşmesi”nde değinir. Hayvan hakları kuramlarının Batıya ait olduğu, bu fikirlerin başka toplumlara uygun olmadığına genel kabul olduğunu belirttikten sonra Hristiyanlığın kutsal metinlerinin bu konuda yetersizliğinden söz eder (Singer, 2018: 11-12). Ona göre Hristiyanlık dışındaki dinlerde hayvan önemsenmiştir. Ancak bu önemsenme, bir kuram ortaya çıkaracak nitelikte değildir. Peter Singer, bu noktada Batı'ya ait olan felsefenin gücüne ve etkisine örtük de olsa atıfta bulunur. Çünkü hayvan özgürleşmesi fikri, Batı aklının ürünü olarak öncelikle yine Batı'ya ait ve Hristiyanlık ile endüstriyalizme cevap niteliğindedir. Bu tespit, hayvan hakları kuramının eleştirilerinin merkezinde yer alan Batı aklının ve biliminin ürünü olan kapitalizme ve kapitalizmin üretim ilişkilerine karşılık, yine çatışma alanının din-bilim üzerinden yürüdüğü bir göstergesidir.

Öyleyse Batı düşüncesi içerisinde ortaya çıkan hayvan hakları kuramını yeni kılan özelliklerinin belirlenmesi gerekmektedir. Bu yeni yaklaşımlar, Batı düşüncesi içerisinde mevcut kavramların yeniden yeni bir anlayışla ele alınmasıdır.

3.2.1 Yeni Bir Felsefi Okuma

Hayvan hakları kuramları, toplumsal hareketler içinde özellikle 2000’li yıllar sonrasında daha görünür hale gelmiş, felsefi temelleri ile yeni toplumsal hareketlere boyut kazandırmış kuramlardır. Hayvan hakları kuramlarının bu özel yanı; Batı düşünce geleneği içinde teolojii, felsefeyi, bilimi ve bu bağlamda evrene dair bakış açılarını ve özellikle de insan-hayvan ilişkilerini yeni bir okuma ile ele almalarında kendisini gösterir.

Batı düşünsel geleneğine ait bütün kazanımları sorgulamaya alan bu okuma biçimi; yapı sökücü bir yöntemle felsefi, teolojik ve günlük pratikleri kritik etmiş ve Batı düşünce geleneğine meydan okumuştur. Bu meydan okuyuş Ryan’a (2019: 17) göre Batı felsefe tarihinde; hayvanların kapasitelerinin ne olduğu, onlara nasıl muamelede bulunulabileceği ve genel olarak insandan daha aşağıda bir konuma sahip oldukları hususunda sahip olunan hâkim etkiyle doğrudan ilişkilidir. Batı düşüncesinde felsefi söylem, insan merkezli düşünme biçimiyle hayvanların esaretine katkının asıl kaynağıdır. Felsefi düşüncenin hayvanlara dair bu olumsuzlayıcı özelliğinin yanı sıra söz konusu bu antroposantrik okuma, hayvan hakları kuramlarının da ortaya çıkarıcısıdır. Derek Ryan açısından, hayvanlara dair söz konusu olumsuz fikir ve eylemler Batı düşünce geleneği içinde hayvan hakları kuramlarının ortaya çıkışına zemin hazırlamıştır. Sue Donaldson ve Will Kymlicka ise “hayvan hakları savunularına ya da ahlaki statü iddialarının felsefi temellerine henüz ikna olmamış” (Donaldson & Kymlicka, 2016: 34) kitleleri ikna edecek felsefi söylem üretiminin hayvan hakları kuramcılarının öncelikli ödevleri olduğunu belirtir.

Batı düşüncesinde felsefe, bir soru sorma etkinliği olarak her zaman önemli olmuştur. Soruların mahiyeti ve cevapları kadar, soruyu soran ve cevabı üreten de bu etkinlikte özel bir konumda değerlendirilmiştir. Soru ve cevabın üreticisi olarak insana biçilen bu paye; akıl, dil, siyaset, teknik, bilgi, bilim vb. üretimlerin kaynağı olarak insana evren üzerinde merkezi bir konum belirlemiştir. Söz konusu merkezîlik evren üzerinde tartışma konusu haline getirilen her varlığı ya da kavramı insana nispetle açıklamıştır. Bu açıklamalar da insan merkezli bir felsefi okumayı Batı düşüncesinde egemen kılmıştır. Egemen insan figürü; sadece insan, hayvan ve doğaya karşı değil, düşünme kapasitesi bakımından daha aşağıda yer alan insanları bile farklı bir konuma taşımıştır. Batı felsefesinin bu tasnifi günümüzde dahi; türcü, cinsiyetçi, ırkçı söylemlere kaynaklık etmektedir.

Söz konusu bu yaklaşım Antik Yunan'dan itibaren 1960'ların sonlarına kadar Batı düşünme geleneğinde hâkim olmuştur. Nitekim bugün bile bu söylem, aldığı tüm darbeler ve bu darbeler neticesinde yaşadığı sarsıntılara rağmen hâkim söylem özelliğini sürdürmektedir. Ancak 1960'ların sonlarından itibaren gelişmeye başlayan ve Batı aklının hazırlayıcısı, elde ettiği ürünlerin kaynağı olan bu düşünme biçimi; yeni toplumsal hareketler ve bu hareketler içinde de özellikle hayvan hakları kuramları kapsamında ağır eleştirilere maruz bırakılmıştır. Hayvan hakları kuramı, yeni bir felsefi söylemi zorunlu sayar. Bu yaklaşımda sadece insan-insan ilişkilerinin değil, insan-hayvan, insan-çevre ilişkilerinin de yeni bir okumanın konusu haline getirilebileceği düşünülür. Yeni söylem; bu okumalar neticesinde binlerce yıllık tanımlama ve adlandırmaları yeniden anlamlandırır, kategorize eder. Yeni felsefi söyleme göre, geleneksel felsefenin evren tasavvuru mitoloji ve teolojilere dayanmaktadır. Bu yaklaşımlar, insanı ya tanrılaştırmış ya da tanrıları insanlaştırmıştır. Her iki durumda da insan dışı varlıklara nesne muamelesi yapılmıştır. İnsana bahşedildiğine inanılan tanrısal özelliklerden kaynaklanan üstünlük düşüncesi, hayvanın ötekileştirilmesini makulleştirmiştir. Berger (2017: 39), söz konusu makulleştirmeye “görünmez kılma” arasında güçlü bağlantılar olduğunu belirtir. Hayvanın evrenin diğer unsurlarıyla birlikte yok sayılmasında ve bu zannın normalleşmesinde mevcut geleneklerin etkisi büyüktür.

Yeni felsefi okuma; İlk Çağ'lardan itibaren gerek teoloji, gerek felsefe ve gerekse de bilimsel argümanlarla hiçleştirilen hayvan düşüncesini yıkmayı ve yeni bir felsefi söylem ile insan-hayvan dikotomisine son vermeyi hedefler. Bu boyutuyla hayvan hakları kuramları yapı bozucu bir özelliğe sahiptir. Hayvan hakları kuramları, yeni felsefeye yükledikleri yıkıcı özelliklerle, gerek teolojinin gerekse felsefenin İnsan-merkezci ve özellikle de erkek egemen özelliklerini ortadan kaldırmayı hedeflemişlerdir. Hayvan hakları kuramcıları, bu noktada geçmişin teolojisi ve felsefesi yerine eleştirel bir bilimsel ve felsefi akla ihtiyaç duyulduğundan söz eder. Derek Ryan bu meseleyle ilgili olarak hayvan hakları kuramının iki görevinden söz eder. Buna göre günümüzde hayvan hakları kuramcılarının üzerinde çifte bir görev vardır: Bu görevlerden ilki geçmişin felsefi modellerini ortaya koydukları soru ve eleştirilerle istikrarsızlaştırmak, aynı zamanda alternatif düşünce modelleri yaratarak oluşan boşlukları yeni fikirlerle doldurmaktır. Hayvan hakları kuramlarının göstermeyi denediği gibi, hayvanlara dair yeni kuramsal yaklaşımlar, bütün Batılı felsefi söylemlerden kesin bir kopuştan ziyade, bu söylemlerin

epistemolojik, ontolojik ve etik iddialarının yeniden değerlendirilmesine yaslanmaktadır (Ryan, 2019: 32). Peter Singer ise bir felsefeci ve hayvan hakları kuramcısı olarak, felsefenin görevini şu cümlelerle aktarır.

“Felsefenin temel görevi ve onu uğraşılmaya değer bir etkinlik haline getiren yönü, çoğumuzun sorgulamadan kabul ettiği şeyler üzerine eleştirel ve kapsamlı bir biçimde düşündürmektir. Ne yazık ki, felsefe her zaman bu tarihsel rolü yerine getiremiyor. Aristoteles’in köleliği savunması, daima felsefecilerin de insan olduğunu ve içinde bulundukları toplumun bütün ön yargılarının onlar için de geçerli olduğunu gösteren bir örnek olarak kullanılacak. Felsefeciler hâkim ideolojiden kendilerini kurtarmayı bazen başarabilir, ama çoğu zaman onu daha karmaşık ve güçlü bir şekilde savunmaktan öteye geçmezler.” (Singer, 2018: 352).

Singer, burada felsefenin iki yönüne dikkat çeker. İlkinde felsefenin sorgulayıcı ve eleştirel yönüne işaret ederken ikinci olarak Batı felsefesinin ön yargılarla nasıl sıradanlaştığına ve ideolojilerin kısılcacında muhafazakârlaştığını ifade eder. Bu sebeple de “insan ve insan olmayan hayvanların” haklarını gözetebilecek yeni bir felsefi söyleme duyulan ihtiyacı dile getirir.

2.2.2. YENİ BİR KAVRAMSALLAŞTIRMA

Hayvan hakları kuramcıları, felsefi ve teolojik geleneklere karşı kuramsal açıklamalarını yapabilmek adına yapıbozumcu bir yaklaşımla kavramları yeniden tanımlama gayreti içerisine girmişlerdir. Kavramların yeniden ele alınarak tanımlanması, takip eden dönemde yeni bir dil geliştirmeye imkân tanımıştır. Böylece felsefenin, sosyolojinin, edebiyatın, hukukun, ilahiyatın dili de insan merkezli, erkek egemen, türcü ve ırkçı anlatılarından kurtulacaktır.

Hayvan hakları kuramcılarına göre kavramsal çerçeveler, insanın var olduğu andan itibaren kültürel unsurlar vasıtasıyla (gelenek ve görenekler, ibadetler, felsefi mülahazalar vd.) hâkim düzenin kodlarını kişilere empoze etmektedir³⁷. Bugüne kadar ki tüm kültürler ve dinler de söz konusu kazanımları, (eril, insan-merkezci, türcü, vb.) bir yaşam tasavvurunu dayatmaktadır. Hayvan hakları kuramcıları, bu dayatmalar karşısında özellikle 1970’ler sonrası gündeme gelen yeni toplumsal hareketlere ait kavramları, hayvan hakları kuramlarının teorik çerçevesinde yeniden işleyerek, bazen de anlamlarını genişleterek ya da değiştirerek yeniden kullanmışlardır. Bu kavramlar, yeni üretilmiş olabildiği gibi günlük yaşamda sıklıkla rastlanan kavramlar da olabilmektedir.

³⁷ Gary Francione ve Anna Charlton (2016: 14) geleneksel anlayışın çocukluktan itibaren eğitimleri vasıtasıyla insanları hayvanlara dair ikna edici hikâyeler ile geleneksel düşünce ve pratiklere bağlı hale getirdiklerini belirtmektedir.

Hayvan hakları kuramlarına ilişkin kavramların, hayvan hakları mücadelesi içinde hayvanların kazanımları ve hayvanlara karşı işlenen suçları tanımlamak için türetildiği ve bu alanda önemli kavramsallaştırmaların yapıldığı görülmektedir. Bu kavramlar türetilirken Darwinizm'in etkileri dikkat çekici bir husustur. Çünkü Darwinizm, hayvan hakları kuramcılarının temel referans noktalarının başında gelir. Örneğin tür itibariyle ortak kökene ait olduğu iddia edilen insan ve hayvan ayrımının genellikle “insan olan” ve “insan olmayan” hayvanlar olarak sınıflandırılması, evrimci bakış açısının etkilerini görmek bakımında önemlidir. Bu tanımlama biçimiyle kavramlara yüklenen anlam, Darwin'in canlıların ortak kökenine yaptığı atıf ve evrimin son merhalesi olan insanın da bu gelişim skalasında en tepede yer alan gelişmiş bir hayvan türü olduğunun vurgulanmasına işaret eder. Bu türden bir kavramsallaştırma sayesinde hayvan hakları kuramcıları insan ve hayvanı bir seviyede (gelişmiş sinir sistemi) eşitlemiş olurlar. Bu eşitleme sayesinde binlerce yıllık kültürel birikim ve bu birikimi üreten; dil, tarih, kültür, siyaset vd. bilme biçimleri, kazanımlar ortadan kalkmış olur. Uygulamada ise kavramsal kazanımlar sayesinde hayvanın kurban edilmesi bir “soykırım” ya da “katliam” olarak isimlendirilir³⁸. Bu anlatımın sosyal medya ağları ve diğer görsel yayın organlarıyla desteklenmesinde toplu bir katliam görseli ile bir mezbahada kancalara asılmış hayvanların bir arada sunumu yapılır. Besi çiftliğinde bir ineğin, gözetim altında boğa ile çiftleştirilmesi ya da hekim gözetiminde tohumlanması ise “tecavüz” olarak tanımlanabilmektedir. Bu iki kavramsallaştırmada da günlük dilde insan için kullanılan kavramların içeriğinin genişletilerek hayvanları da kapsayacak şekle dönüştürüldüğü görülür. Benzer tanımlama süt sığırcılığı için eylemlerde açılan pankartlarda ve sosyal mecralarda “süt tecavüzdür” şeklinde ifade edilmektedir.

Hayvan hakları açısından en özel kavramlardan biri de “türçülük”tür. Peter Singer, türçülük teriminin ilk kez Richard Ryder tarafından kullanıldığını ve 1989'dan beridir Oxford İngilizce Sözlüğü'nde yer aldığını belirtir. Kavrama yüklenen anlam, “bir kişinin kendi biyolojik türünün çıkarları lehine ve diğer biyolojik türlerin çıkarları aleyhine, ön yargılı ya da yanlı davranmasıdır” (Singer, 2018:53). Söz konusu kavram oldukça ilginç bağlantıları içerisinde barındırır. Biyoloji, tür ve çıkar kavramları oldukça itina ile seçilmiş ve hayvan hakları kuramının özetini içerisinde barındırır. Singer'a göre türçülük,

³⁸ “Isaac Bashevis Singer'in ünlü sözü akla geliyor: ‘Hayvanlar söz konusu olduğunda, her insan bir Nazi'dir’”. (Masson, 2015: 22)

soyut ve felsefî boyutları olan bir düşünme biçimidir (Singer, 2018: 33). Türçülük kavramı, Batı dünyasında 1968 sonrasında ırkçılık ve cinsiyetçilik gibi suçların faillerine dikkatleri çekmek üzere türetilmiş bir kavram olarak da dikkat çeker. Irkçılık denildiğinde Avrupa’da Nasyonal Sosyalist iktidarların soykırımlarına, Amerika ve diğer Batı ülkelerinde Afrikalıların, Çingenelerin vd. alt kimliklerin uğratıldıkları mağduriyetlere, cinsiyetçilik denildiğinde ise tarih boyunca pek çok kültürde mağdur edilen kadınların haklarına telmih vd. haksız uygulamalar karşısında hayvan hakları hareketlerine destek amaçlı bir daveti içerisinde barındırır. Peter Singer (2018: 67), türçülüğün temellerinde semavi dinlerin (özellikle Hristiyanlık) insan hayatına atfettiği kutsiyetin bulunduğunu belirtir

Hayvan hakları savunucularına göre türçülük bir ön yargı olduğu kadar muhafazakâr bir duyguyu da içerisinde barındırır. Buna göre insanlar kendilerinde olduğunu düşündükleri avantajları kaybetmemek adına dezavantajlı gruplara baskı uygular. Bu baskının kaynağı, teolojiler olabildiği gibi, faşizan, cinsiyetçi ya da kültürel kaynaklı başka argümanlar da olabilmektedir. Ancak bu itham, daha çok, merkez ve çevre ilişkisi ile bağlantılıdır. Geçmişte ötelenen ya da önemsenmeyen bir düşüncenin gelecekte egemen kültürel unsur haline geldiğinde geçmişte yaşadıklarını unutarak benzer uygulamaların aktörü haline geldikleri görülmektedir. Yakın döneme kadar sosyolojide toplumsal sapma olarak değerlendirilen hareketlerin bugün daha güçlü ve aşikâr hale gelmesi de buna bir örnek olarak verilebilir. Bu anlamda yeni toplumsal hareketler çağında; gerek muhafazakâr kimlikler gerekse yeni dönemin aşikâr hale getirdiği alt kimlikler ve bunları anlamaya ve açıklama çalışan sosyal bilimler, doğrularını ve ölçülerini kaybetmiş ve arafta bir görünüm sergilemektedir. Bu durum, Guliver’in devler ve cüceler ülkesinde kendisinin normal olduğunu gittiği ülke insanlarına anlatmakta yetersiz kalması sonucunda yaşadığı sendromu hatırlatmaktadır.

3.2.2. Yeni Bir Biyolojik Yaklaşım

Charles Darwin 19. Yüzyılda “Türlerin Kökeni” adlı kitabını tamamladığında türler arası bir eşitlikten söz etmemişti. Onun hedefi, yaratılış açıklamalarının karşısına bilimsel bir kuram ile yeni açıklamalar koyabilmektir. Bu kuram, günümüze değin kanun niteliğine kavuşamadı. İnsanın var oluşunu açıklamaya çalışan bir teori olarak kaldı. Bugün bile yaratılış ve evrim kuramcıları yeni açıklamalarla teorilerini geliştirmeye devam etmektedir. Ancak hayvan hakları kuramcılarının tamamı, açıklamalarına bir

başlangıç noktası olarak Darwin'in evrim teorisini yerleştirmektedir. Çünkü evrimci bir açıklama olmadan temel argümanları açısından hayvan hakları kuramı havada kalır.

Hayvan hakları kuramcıları insan-hayvan ilişkisinde hayvanların tarih boyunca sömürüldüğünü ve insanoğlunun da yazgısından kurtulabilmek için köklerini inkâr ettiğini savunur (Picq, Digard, Cyrulnik, & Matignon, 2019: 183). Bu iddialarla ilgili önemli tezlerden birine göre insanın ilk ataları etçil değildir. Bu tezi savunanlar, sıklıkla Tevrat'a atıf yaparak ilk dönem insanların et tüketmediğini, et yeme geleneğinin Nuh Peygamber'le başladığını belirtir. Nitekim Tevrat'ın muhtelif dönemlerde Yahudi tarihinde kurban ve benzeri ritüelleri düzenlediği görülür. Bir diğer atıf ise bilimsel çalışmalara yönelmiştir. Buna göre de ilk insanların avcılık evresi öncesinde toplayıcılık yaptığı ve meyve, sebze türü gıdalar tükettiği iddiasıdır. Bu iddiaya göre insan gelişiminde avcılık sonraki bir döneme ait faaliyet olarak değerlendirilmiştir.

Hayvan hakları kuramcıları; bu ve benzeri gerekçelerle insanın asıl beslenme şeklinde hayvan tüketiminin olmadığını, etçil beslenme türünün yaşama dâhil edilmesinde kültürlerin, dinler ve bu dinlerin içinde de özellikle semavi dinlerin, başat rol üstlendiklerini belirtirler. Bu beslenme modellerine karşılık, vejetaryen veya vegan beslenme modellerini önerirler. Sınırlı hayvansal ürün tüketimi ya da hayvansal tüm ürünlerin yaşamdan çıkarılması gerektiğini savunan bu yaklaşımlar, insanoğlunu yeni bir beslenme alışkanlığına davet ederken post-hümanist bir evrenin kapısını da aralamış olurlar. Masson (2015: 145), hayvansal ürünlerin tüketimi karşısında vejetaryen ("vegan" yazarın notu) duruşun aktivist yönüne dikkat çekerek bir toplumsal hareket bilinciyle aktivizmin hayvanların uğradığı zulme karşı olma yönünde en meşru ve en iyi yönteminin otçul beslenme modelleri olduğunu belirtir.

Bilim insanları hayvansal ürünlerin insan yaşamındaki yeri hususunda farklı kanaatlere sahip olsa da bilim dünyasının genelinin hayvansal ürünlerin tüketiminin insan yaşamı için zorunlu olduğu fikri henüz hâkimiyetini sürdürmeye devam etmektedir. Ancak bununla birlikte gıdadan temizliğe pek çok alanda vegan logolu ürünler de bir yandan yaşamın içine dâhil olmaya devam etmektedir.

Hayvan hakları kuramcıları ve savunucularının kendilerine vegan ya da vejetaryen beslenme modelleri ile ilgili olarak; "Bitkilerin de bir yaşam hakları olabilir mi?" sorusuna, genellikle küçümseyen bir tavır takınarak cevap verdikleri görülmektedir. Onlar, bu tavrılarıyla ilgili olarak sorunun içeriğinin art niyet taşıdığı ve bilimsel

argümanlara uygun olmadığını gerekçe göstermektedir. Hayvan hakları savunucuları ve kuramcıları açısından, etsy yaşam mümkündür. Onun için sorudaki art niyet, yani “Bunu sen de biliyorsun.” ön yargısı, sorunun doğrudan değerini kaybetmesi bakımından yeterlidir. Ayrıca, insanın ilk beslenme modeli zaten toplayıcılık şeklinde ortaya çıkmıştır. Bu sebeple de ilk insanın sadece bitkilerle sürdürdüğü yaşamın sonucu olarak insanlık bugünlere taşınmıştır. Bu gerekçelere istinaden de söz konusu yaklaşım ve soru saçmadır. Buna ek olarak hayvanların acı çekebildikleri tüm bilimsel ve gözlem yöntemleri ile ispatlanabilen bir hakikatken bitkiler için durum böyle değildir.

Bu noktada sıklıkla eleştirdikleri laboratuvar sonuçlarını refere eden hayvan hakları savunucularının görüşlerinde ayrışmaların olduğu bilinmektedir. Bir kısmı acıya duyarlılıkla ilişkili olarak sadece acıya duyarlı (gelişmiş sinir sistemine sahip) hayvanların tüketilmemesi gerektiğini savunurken diğer bir kısmının da bugün ispatlanmış olmasa da gelecekte ispatlanma ihtimaline karşılık deniz kabuklularıyla ilgili esnek beslenme tavsiyelerinde bulundukları görülmektedir (Singer, 2018: 273-274).

Bitkilerin gelişmiş bir sinir sistemine sahip olmamaları nedeniyle canlı statüsünde ele alınmaması günümüz bilimsel verilerince kesinlikle doğru görünmektedir. Ancak Descartes’ın 17. yüzyılda hayvanları, tanrının yarattığı bir makine ve onlardan gelen sesleri de parçalarından çıkan mekanik sesler olarak ilan etmesinin üzerinden 400 yıl bile geçmemişken bugün, geçmişte ilkel zannedilen pek çok canlının problem çözebildiğine dair bilimsel veriler karşısında, bilimsel yöntemin kurucu ismi ağır eleştiriler almaktadır. Bu sebeple Bentham’ın sorduğu soru oldukça tahrik edicidir. Eğer birgün gelir de asıl sorunun; ayaklar, deriler, renkler, postlar, formlar olduğuna bakılmaksızın bitkilerin de koparıldıklarında çıkardıkları seslerin bir acı işareti olduğu, gövdelerinden akan öz sularının da kan olduğu bilimsel olarak ispat edilirse ve bir de buna gelişmiş sinir sistemi denilen şeyin bitkilerde de var olduğu ispat edilirse; O zaman ne olacak? Bu önemli bir soru olarak görünmektedir. Bugün insanları, özellikle de bilim insanlarını güldürecek ya da küçümsenmelere sebep olabilecek bu soru karşısında oturup düşünmek hem de tedbirler almak oldukça önemlidir. Böyle bir dönem geldiğinde insanoğlunun beslenme şekli nasıl olacak ya da nereye evrilecektir? Oldukça tahrik edici bu soruya birçok cevap vermek mümkündür. Ancak hangisinin doğru olduğunu kestirebilmek mümkün görünmemektedir.

Bunun dışında hayvan hakları kuramları, yakın dönem tartışmalarına insan sonrasını da dahil etmişlerdir. Hayvan vatandaşlığı vb. yaklaşımlar hayvanların da tıpkı göçmenler, yerleşimciler gibi bir statüye sahip olması gerektiğini savunurken, vegan-vejetaryen savunmalarına devam etmekte ve hayvanların her türden sömürsünün tükendiği bir dünyayı hedeflemektedir. Nitekim insan ihtiyaçları için sınırsızca tüketilen hayvansal ürünlerin yerini; kılık-kıyafette sentetik ürünler, hayvansal yağların kullanıldığı gıda ürünlerinde ise vegan alternatifler raf ve vitrinlerdeki yerini almaktadır. Özellikle yapay etin üretimi ve sunumunda önemli bilim insanları, devlet yöneticilerinin basında boy gösteriyor olması ileriye dönük olarak vegan ürünler ve yapay gıda üretimine yönelik geleneksel beslenme biçimleriyle ilgili köklü değişimlerin habercisi olarak değerlendirilebilir.

Hayvan hakları savunucuları her ne kadar eylemlerinin geniş kitlelere ulaşmasında sıkıntılar yaşadıklarını belirtse de günlük yaşamdan hayvansal ürünlerin piyasadan sessizce çekilmekte olduğu da gözlerden kaçmamaktadır. Hayvansal ürünlerden yapılan kıyafetler sadece maliyetlerinin yüksek olduğu gerekçesi ile açıklanamayacak bir şekilde azalmakta ve bunların yerini sentetik ürünler almaktadır. Bu hususta hayvancılığın ve hayvansal atıkların yarattığı zararın bir benzerini hatta daha fazlasını yaratan petro-kimya ürünlerin tartışma konusu yapılmaması dikkat çekicidir. Hayvan hakları savunucuları ısrarla hayvansal ürünlerin hayvan katliamlarının yolunu açtığını söylemelerine karşın petrolün hikayesinin görmezden gelinmesi, ne kadar insan ve hayvanın canına mal olduğundan söz edilmemesi dikkat çekicidir.

3.2.3. Yeni Bir Ahlak Anlayışı

Felsefi açıdan ahlak kavramının insan doğasıyla bağlantılı olarak ele alınmasında Aristoteles'in etkisi büyüktür. Onun mantıksal bir yapı içerisinde ele aldığı ve şehir devletinin gelişimini tanımladığı akıl yürütmesi bireyden devlete uzanan yolu kurgular. Aristo bu kurgusu boyunca sıklıkla “doğal” ve “doğası gereği” olandan bahseder. Onda “herhangi bir şeyin yetkinleşme sürecinin tamamlanmış ürününe o şeyin doğası” (Aristoteles, 1975: 9) denilir.

Aristoteles'te varlığın tekâmülünün nihayeti olarak ele alınan doğal olanın gerekleri, pratik düzeyde ahlakın somutlaşmış halidir. Bu hâlin, varlığın tabiatına uygunluğunu ifade eder. Buna göre yaratılış itibarıyla; insanın, hayvanın ve bitkinin yaşam içinde yerleri ve eylemlerinin çerçevesi doğaları gereği bellidir. Bu durum sosyal

yaşam için de geçerlidir. Buna göre erkeğin kadına, kadının köleye üstünlüğü ve tüm bu insanların sergiledikleri ilişki biçimleri “polis” yani “şehir devletinin” ortaya çıkışına kadar devam eden bir tekâmülün neticesidir. Aristoteles, bu mantıksal kurgusunda devletin nasıl ortaya çıktığını ele alırken toplumsal yaşamı düzenleyen ahlakın şekillenişini de ele almış olur. Ona göre ideal ahlak: “erkeğin; dil, mantık ve ahlaki uslamlama kapasitesiyle erkek olmayan dünyadan ayrıldığı polis ya da “şehir-devleti”nde doğal gelişimine kavuştuğu” (Ryan, 2019: 18) bir ahlaklanma biçimidir.

Söz konusu bu ahlak anlayışı, Batı dünyası içerisinde teoloji ve felsefi bağlamları ile birlikte bütün Hristiyanlık tarihi içinde imbiklenerek günümüze kadar aktarılabilmiş güçlü bir geleneği işaret eder³⁹. Bu sebeple hayvan hakları kuramcıları, ilk nüvelerini teoloji ve felsefeden alan ve Aristoteles’ten itibaren hâkim ahlaki tutum haline gelen “androsantrizm” ve onun şekillendirdiği dünya karşısında “tür bariyerlerini” (Ryan, 2019: 18-20) ortadan kaldıracak yeni bir ahlak anlayışına ihtiyaç duyulduğunu savunur.

Batı felsefi tarihinde hayvanların duyarlılıkları ve konuşmasalar da sesler vasıtasıyla anlaşabildikleri Aristoteles tarafından Antik Dönem’den itibaren savunulmuştur (Aristoteles, 1975: 9-10). Ancak 17. yüzyıla gelindiğinde bu yaklaşımın yanına eklenen ve hayvanları bir otomat olarak kullanabileceğimiz düşüncesine meşruiyet sağlayan Descartes’ın görüşleri hayvanlara karşı sorumluluğumuz olmadığı düşüncesini bir argüman olarak güçlü bir şekilde Modern Çağ’ın literatürüne dahil etmiştir. Ne zaman ki, “Britanyalı felsefeci ve sosyal reformcu Jeremy Bentham, 1781 tarihli ‘Ahlak ve Yasama İlkeleri’nde, şimdilerde çokça atıfta bulunulan bir paragrafta hayvanlara karşı etik sorumluluk sorunsalını bir ıstırap meselesi olarak” (Ryan, 2019: 18) ele almıştır, bu tarihten itibaren Batı felsefesinde hayvanların duyarlılıkları ve acı meselesine dair yeniden bir ilgi söz konusu haline gelmiştir. Bentham’ın açtığı izde 1800’lerin başından itibaren hayvanların refahıyla ilgili yasalaşma süreci başlamıştır.

Ancak hayvan hakları meselesinin hayvanların çıkarları üzerinden tartışılmaya başlanması için 20. yüzyılın ikinci yarısına kadar beklemek gerekecektir. Hayvan hakları

³⁹ Singer, Thomas Aquinas’ın “Summa Theologica’sında” “Günahı Tanrı’ya, Kişinin Kendisine ve Komşusuna Karşı İşlenen Olarak Tasnif Etmek Mümkün müdür?” (Aquinas, 1981: 1210-1211) başlıklı yazısı dolayısıyla eleştirir. Singer’a göre (2018: 298), Aquinas’ın ahlak anlayışında hayvanlar, menfi ya da müspet yer almamıştır. Çünkü teolojik bakışta hayvan, ahlakın konusu içinde yer almaz.

kuramcılar arasında ahlakçı görüşlerin temsilcilerinden biri olan Singer'e (2018: 54) göre, insan-hayvan ilişkilerinde hayvanların çıkarlarının önemsenmesi temel bir ahlak ilkesidir. Çıkarların eşit derecede önemsenmesi ilkesinin keyfi bir biçimde sadece insana hasredilmesi ahlak ilkelerine uygun düşmeyen bir tutum ve davranıştır (Singer, 2018: 39). Singer, "Hayvan Özgürleşmesi" kitabının ana fikrinin, canlılara sadece türlerinden dolayı ayrımcılık uygulamanın bir tür ön yargı olduğu ve tıpkı ırk temeline dayalı ayrımcılık gibi ahlakdışı ve savunulamaz bir yaklaşım oluşturduğu iddiası olduğunu belirtir.

"Bu iddiayı sadece bir beyan ya da başkalarının isterlerse kabul edecekleri, istemezlerse etmeyecekleri kişisel bir görüş olarak ortaya atmakla yetinmedim. Duygulara değil akla hitap etmeyi seçerek bu fikrin gerekçelerini açıkladım. Başka canlılara karşı merhamet ve saygı beslemenin öneminden habersiz olduğum için değil, akıl daha evrensel ve ikna edici olduğu için bu yolu seçtim. Başkalarına gösterdikleri ilgi ve anlayışı hissetme yetisine sahip bütün canlılara yaydıkları için hayatlarından türçülüğü çıkaran insanlara büyük bir hayranlık beslemekle birlikte, sadece anlayış ve iyi kalpliliği ön plana çıkararak çok fazla insanı türçülüğün yanlışlığına ikna edebileceğimizi sanmıyorum. İnsanlar, başka insanlar söz konusu olduğunda bile, anlayışlarını sadece kendi uluslarından ya da ırklarından olanlarla sınırlandırmakta şaşırtıcı bir maharet gösterebiliyor; ama neredeyse herkes aklın sesini dinlemeye hazır ya da hiç değilse öyle olduklarını söylüyorlar." (Singer, 2018: 361).

Singer açısından hayvanlara karşı ahlaki ölçülerde bir ilerleme sağlanmıştır. Bu ilerleme sayesinde günümüzde hayvanlar artık ahlak alanının dışında değil, ama hala sınırındadır. İnsanların çıkarları söz konusu olduğunda ya da bir çatışma durumunda insan dışı hayvanların çıkarlarının göz ardı ediliyor olması, günümüz toplumları için hayvanlara karşı ahlaki ölçülerimizin problematiğini oluşturmaktadır (Singer, 2018: 320). Oysa,

"Varlıklara verdiğimiz önemin tek meşru sınırı, o varlığın çıkarlarından söz etmenin artık mümkün olmadığı noktadır. Bir varlığın, kelimenin mecazî olmayan, sözlük anlamıyla çıkarları olabilmesi için, acı çekme ya da haz duyma kapasitesinin olması gerekir. Bir varlık acı çekiyorsa, bu acıyı göz ardı etmenin ya da bunun herhangi başka bir varlığın çektiği benzer bir acıya eşdeğer olduğunu reddetmenin hiçbir haklı ahlaksal gerekçesi olamaz. Bu kuralın tersi de geçerli. Eğer bir varlık acı çekme ya da haz duyma kapasitesinden yoksunsa, o varlıkla ilgili olarak dikkate alınması gereken hiçbir şey yoktur." (Singer, 2018: 270).

Singer (2018: 275), ahlaklı davranışın yaşam pratiklerine dönüşümünü hayvanlarla ilişkilerimizde görebilmeyi yeni ahlakın bir göstergesi olarak kabul eder. Hayvansal ürünleri tüketmenin ahlaksal açıdan haklı bir gerekçesinin olup olmadığı bu anlamda sorulması gereken geçerli sorudur. Singer'e göre hiçbir hayvansal ürün tüketmeden de yeterli beslenmek mümkünken vejetaryen beslenmeyi tercih etmemek ahlak açısından bir sorundur.

“Bütün bu kadim ön yargıların, güçlü grupların yerleşik çıkarlarının, kökleşmiş alışkanlıkların karşısında Hayvan Özgürleşmesinin” güçlenerek gelişmesi karşısında Singer (2018: 363), PETA⁴⁰ vb. örgütlenmelerle hayvan haklarına dair ahlakın eylemler yoluyla ortaya konulabilir hale gelmesinden ve hayvan hakları savunucularının giderek büyüyen kitlesinden umutlu olduğunu belirtir. Bu sayede süt buzağılarının hapsedilmesine karşı güçlü kampanyalar, “LD50” ve “Draize Testleri” karşısında başarıyla sonuçlanan mücadeleler hayvan hakları ve yeni bir ahlakı mümkün kılacaktır.

Yeni bir ahlak ve yeni bir yaşam biçimi meselesine en sistemli yaklaşan bir diğer isim Tom Regan olmuştur. Regan, hayvanlara insanlar tarafından yapılan muamelenin dünyanın kötülüğüne katkıda bulunup-bulunmadığı, meselesinin yalnızca hayvanlara nasıl davrandığımızla ilgili olmadığını aynı zamanda hayvanların ahlaki statülerinin yaşam içinde nasıl konumlandırıldığına da bağlı olduğunu savunur (Regan, 2003: 115).

Onun bilinir hale gelmesinde etkili olan eserin adı “Kafesler Boşalsın!” ismini taşır. Bu adlandırma, bir kitap başlığından ziyade mevcut düzene karşı yeni toplumsal hareket bağlamında insanlığa yapılan özel bir çağrıdır. Tom Regan, ahlak meselesi ile haklar meselesi arasında doğrudan bir bağ olduğunu savunur. Ona göre ahlak, kişiyi çevresine karşı koruyan bir siperdir. Bu “ahlaki siper”; kişinin benliğini gelecek zararlara karşı koruyan, kişiye özgür tercih hakkını veren, sınırlarının geçilmesi yasak olan, özel çıkar ve alanlarını ifade eder (Regan, 2022: 65). Regan, insan olmanın gerekleri olarak savunduğu hakları detaylı bir şekilde ele aldıktan sonra hayvanların hakları ile ilgili olarak da bir takım tespitlerde bulunur. O, insan haklarına dair öğrendiklerinin hayvan haklarına ilişkin düşüncelerin geliştirilmesine imkân tanıdığını belirtir (Regan, 2022: 85). Regan hayvanların yaşamın öznesi olarak gördüğü hayvanlarla ilgili şu çıkarımda bulunur.

“Dünyadaki insan dışı milyarlarca hayvan arasında, dünyanın ya da kendi başına gelenlerin bilincinde olan var mıdır? Varsa, onların başlarına gelenler, başka herhangi birinin umurunda olsun olmasın, kendileri için önem taşır mı? Eğer bu kriterleri karşılayan hayvanlar varsa, onlar, bir yaşamın özneleridir. Ve eğer bir yaşamın özneleriyseler, tıpkı bizim gibi onlar da haklara sahiptir.” (Regan, 2022: 85), (Regan, 2003: 93).

⁴⁰ People for the Ethical Treatment of Animals

Regan’a göre; ortak duyu, ortak dil, ortak davranış, ortak bedenler, ortak sinir sistemleri, ortak kökenler hayvanlarla insanları ahlaki haklar noktasında eşit muameleye layık kılmaktadır (Regan, 2022: 86-90). Regan’ın hayvanlarla ilgili ilişkide ilham aldığı kişi Gandhi’dir. Gandhi, Regan’ın hayatında bir milattır. Bunu şu cümlelerle ifade eder. “Gandhi’yi okumadan önce onlar hakkında bir şeyler öğrenmeye en ufak bir ilgi duymuyordum. Gandhi bir kez kanıma girdikten sonra, gerçeğe yüzleşmem gerektiğini anladım.” (Regan, 2022: 131).

“Gandhi’nin vejetaryenliğe daveti, beni sınai çiftliklere ve mezbahalara gidip olan biteni kendi gözlerimle görmeye itti. Hükümetin ve Veteriner Hekimler Derneği’nin ‘her şeyin yolunda olduğu’ yönünde verdikleri güvencelerin inanılır olup olmadığını bilmek istedim. Gördüklerimin ve öğrendiklerimin, hayatımın ondan sonraki yönünü belirlememde çok derin etkileri oldu.” (Regan, 2022: 154-155).

Tom Regan bu zihinsel dönüşümünü bir ahlaka çevirir. Ona göre hayvanlar ne surette olursa olsun bir tüketim unsuru olarak insanların yaşamlarında yer almamalıdır. Tom Regan, bu görüşüyle hayvan haklarının temel ilkesini de belirlemiş olur. Bu ilke bir özne olarak yaşam hakkı ilkesidir. Bu ilkeyi de bir ahlaki prensip olarak vejetaryenliğe bağlar.

“Hayvanların yiyeceklere dönüştürülmesinin etik sorgulanışı söz konusu olduğunda, hayvan hakları savunucusunun konumu yalın ve nettir. Hayvanların bedenlerini (“etlerini”) yemekten vazgeçmeli, aynı şekilde süt, peynir ve yumurta gibi “hayvansal ürünleri” yemeyi de bırakmalıyız. Ticari hayvan yetiştiriciliği, yaşam haklarının ihlali de dahil olmak üzere çiftlik hayvanlarının haklarını ihlal etmeksizin var olamaz. Daha da önemlisi, ticari hayvan yetiştiriciliği hayvanların saygın muamele görme hakkını ihlal eder. İnsanlara fayda sağladığını farz etsek bile, bu gerekçeyle hayvanların bedenlerine zarar vermek, özgürlüklerini kısıtlamak ya da onların canını almak bizi asla haklı kılamaz.” (Regan, 2022: 155).

3.2.4. Hayvanın Masumiyeti ve Yeni Toplumsal Hareketler

Hayvan hakları hareketleri, yeni toplumsal hareketleri ortaya çıkaran vasatın neticesi olarak içerik bakımından diğer benzer hareketlerle çağdaş ve “bütünleştirici” (Jasper, 2002: 255) bir örgütlenmedir. Toplumsal hareketlerin ve sosyolojinin 1970’lere kadar asıl ilgisini Batı’da ortaya çıkan; toplumsal, ekonomik ve siyasal meselelere odaklanmış olması yakın dönemlere kadar gerek sosyolojiyi gerekse toplumsal hareketleri, hayvan hakları meselesine mesafeli kılmıştır. Çünkü toplumsal hareketler ve sosyoloji için bir ön kabul olarak insan meselesi öncelikli ilgi alanı olarak değer görmüştür. Bu sebeple pek çok hareket, yakın dönemlere kadar hayvan hakları meselesini; bir tiyatro ya da mevcut toplumsal hareketlerin gücünü kırmak için oluşturulmuş bir kurmaca olarak düşünmüştür. Ancak sonraki dönemlerde hayvanlara dair isnat edilen hak taleplerinin

diğer toplumsal hareketlerin talepleriyle neredeyse birebir örtüşmesi hayvan meselesini toplumsal hareketlerin ortak platformuna dönüştürmüştür. Nitekim Singer (2018: 46), söylem eylem ve yöntemleri bakımından birbirine benzemesi sebebiyle feminizm ve hayvan hakları hareketlerinin parodileştirildiğinden söz eder.

Hayvan hakları hareketleri günümüzde en son ortaya çıkan hareketlerden olmasına karşın hayvan meselesi, diğer haklar hareketlerinin ortak ilgi ve söz birliği ettiği alanlardan biri haline gelmiştir. Hayvan meselesini diğer yeni toplumsal hareketler için ortak platform haline getiren husus, hayvanın bir canlı olarak tarih boyunca ötekileştirilen insanların hikâyelerinin bir yansıması oluşudur. 1970’ler sonrası birçok alt kimlik, haklar meselesinde kendisini ifade etme imkânına kavuşmuşken hayvanlar bu haktan yoksun kalmışlardır. Hayvan hakları savunucularına göre hayvanların bu hakka sahip olamamasındaki en büyük gerekçe insan merkezci anlayıştır. İnsan merkezcilik bir türçülük yaklaşımıdır. Hayvanlar da acıya duyarlı, hissedebilir varlıklar olmalarına karşın familyanın daha gelişmiş olan insan tarafından türçülük muamelesine maruz kalmıştır. Ayrıca bir de buna hayvanların kendilerini ifade edememesinden kaynaklanan mağduriyetin eklenmesi hayvanlara karşı zulümleri arttırmıştır. Hayvanların bu yoksunluğu onları hem mağdur hem de masum kılmıştır.

Hayvanlara isnat edilen masumiyet, insanlık tarihi boyunca ırkçılığa, cinsiyetçiliğe maruz kalmış insanların talep ettiği haklarla aynı gerekçeleri içerisinde barındırır. Masumiyetin gerekçesini Donaldson & Kymlicka’nın kuramıyla daha açık hale getirmek mümkündür. Donaldson & Kymlicka (2016: 14) yukarıda sayılan uygulamaları “negatif haklar” olarak tarif eder. Onlara göre hayvanların maruz kaldığı bu uygulamalar (ki bunlara asıl olarak şunları da eklerler; mülk olmama, öldürülmeme, kapatılmama, işkence görmeme ya da ailesinden ayrılmama hakları) hayvanı yeni toplumsal hareketler nazarında masum kılmıştır. Singer da (2018: 42), bu duruma işaret ederek hayvanların örgütlü bir kampanya yapma yetisinden mahrum oluşları, seslerini duyuramamaları üzerinden bir maduniyet söylemi geliştirerek yeni toplumsal hareketler içinde hayvan hakları meselesinin özel durumuna işaret eder. Ona göre hayvan hakları meselesi kendileri adına talepte bulanamayan bir kitlenin mağduriyetlerini ele alan özel bir harekettir.

Peter Singer (2018: 40), “Hayvan Özgürleşmesi” tanımlamasında özgürlük ifadesinin gelişi güzel bir adlandırma olmadığını aksine, toplumsal “hareketleri, ırk ya da

cinsiyet gibi keyfi olarak seçilmiş bir özellik temelindeki ön yargı ve ayrımcılıkları sona erdirmeye yönelik” girişimlerin tamamını kapsayan bir hak olduğunu belirtir. O, bu tanımlamasıyla özgürleşme fikrinin kapsamını genişletmiş ve insan olan ve olmayan hayvanların tümünü kuşatan yeni bir teori ortaya koymuştur. Singer Batı’da haklar meselesinin hikâyesini özetler.

“Bu hareketlerin en bilinen örneği Siyahların Özgürleşmesi hareketidir. Bu hareketin insanları eyleme geçirici gücü ve kısa sürede sınırlı da olsa bir başarıya ulaşması, diğer ezilen topluluklar için de bir model haline gelmesini sağladı. Kısa süre içinde Eşcinsel Özgürleşmesi hareketini, sonra Amerikan yerlilerini ve İspanyolca konuşan Amerikalıları savunan hareketleri tanıdık. Bir çoğunluk olarak kadınlar da kampanyaya başlayınca bazı kişiler bu yolda atılacak her adımın atıldığını düşündü. Cinsiyet temeline dayalı ayrımcılığın, evrensel olarak kabul edilen, gizlenmeye gerek duyulmadan uygulanan, eskiden beri ırksal azınlıklara karşı hiçbir ön yargıları olmamasıyla övünen liberal çevrelerde bile geçerli olan son ayrımcılık biçimi olduğu öne sürüldü.”(Singer, 2018: 40-41).

Singer açısından “son ayrımcılık” ifadesi önemlidir. O, bu anlayışın öğrenilegelen bir ön yargı olduğunu düşünür. Singer’ın ABD’de toplumsal hareketlerin domino taşı etkisiyle birbirlerini tetiklemelerinin nihayetinde yeni toplumsal hareketlerin son mücadelelerini tamamladığı fikrinin hayvan hakları mücadelesinin çıkışıyla yeni bir evreye geçiş sağladığı fikri bu noktada doğrudur. Ona göre yanlışlarımızın temelinde de ön yargılarımız yer alır. Bu ön yargılardan kurutulunabildiği oranda kendisini ifade etme gücünü bulamayan kimlikler gün yüzüne çıkabilecektir. Singer (2018: 331), yeni toplumsal hareketlerin doğasının, egemen kültür içinde doğrudan birbirlerini destekleyerek var olabileceklerini ima eder. Batı’da hayvan hakları hareketlerinin görünür hale gelmesinden sonra birçok yeni sıfatına haiz toplumsal alt kimliğin hayvan mücadelesine destek verdiğini belirtir. “Siyahlara ve kadınlara zulme karşı çıkan hareketlerin liderleri ile hayvanlara zulme karşı çıkan hareketlerin liderleri arasındaki kesişim oldukça büyüktür hatta ırkçılık, cinsiyet ayrımcılığı ve türçülük arasında kurulan paralellik için beklemediğimiz bir onay sağlayacak kadar büyüktür.”.

James M. Jasper (2002: 254-255) ise kadın hakları hareketlerine ilişkin olarak kadınların ahlaki sezgilerinin, dünya görüşlerinin ve annelik duygularının erkeklere nazaran hayvan haklarına ilişkin mesajlara daha açık olduğunu, bunun da kadınları endüstri sonrası toplumsal hareketlerde daha aktif kıldığını belirtir. Ayrıca kadın hakları savunucularının benzer şekilde çocuk hakları hareketlerine de benzer ilgiyi gösterdiğini belirten Jasper, sonuç olarak yukarıda saydığı gerekçelere istinaden feminist hareketlerin hayvan hakları meselesiyle yoğun ilişki içinde olduğunu ifade eder.

Hayvan hakları hareketini ırkçılık, cinsiyetçilik karşıtı toplumsal hareketlerle bir araya getiren söylem “türçülük” kavramında somutlaşır. Türçülük kendi türünün, burada tür oldukça kapsamlı bir ifade biçimi olarak tanımlanmıştır, diğer türlerden somut hale getirilemeyecek gerekçelerle üstün, değerli, öncelikli olduğuna duyulan inançtır. Bu sebeple de ırkçılık karşıtları, feministler vd. hayvan hakları hareketlerinde kendilerine ait bir söylemi rahatlıkla bulabilmektedir.

Nitekim hayvan hakları kuramcıları da diğer toplumsal hareketlerin talepleri karşısında duyarsız kalmamışlardır. Peter Singer, Tom Regan birer kuramcı oldukları kadar, aktivist olarak da toplumsal hareketler içinde yer almışlardır. Hatta her iki ismin aktivist boyutları, teorisyenliklerinden önce gelmektedir. Peter Singer (2021: 397), günümüzde dahi kadın hakları hareketleri ve diğer hareketlere dair verdiği desteklerle bilinmektedir. Örneğin feministleri kürtaj meselesinde fetüsün belirli süreleri göz önünde bulundurmamak kaydıyla desteklemektedir. Nitekim “Pratik Etik” kitabında oldukça detaylı örnekler sunarak çalışmasının geniş bir bölümünü buna ayırmıştır. Singer, feminist hareketlerin kürtaj serbetistiyeti taleplerine acı meselesi üzerinden yaklaşır. Bu yaklaşım acı ve haz ikiliği ile faydacı kurama dayanır. Ona göre hissedebilirliğin henüz ortaya çıkmadığı 18. haftaya kadar bu bir hak olarak kullanılabilir (Singer, 2021b: 211).

Singer, haklar meselesine etik boyutuyla yaklaşır. Ona göre bu yaklaşım; hayvanlar, bebekler, zihinsel engelliler de dâhil olmak üzere toplumsal yaşam içinde özel konumda olan kişilerin tamamına uygulanabilir bir öneri sunmaktadır. Singer masumiyet ile bebekler, zihinsel engelliler arasında sıkı bir ilişki olduğunu belirtir. Ona göre bebekler ya da çocuk ve zihinsel engelliler için işletilen masumiyet karinesi hayvanları da kapsamalıdır. Bu iddiasını ispatlamak için öncelikle hali hazırda süren pratikler üzerinden eleştiriler sunan Singer (2021: 58-56), nasıl henüz dünyaya dahi gelmemiş bir fetüsün (bilinç ve hissetme yetisi henüz ortaya çıkmamış) haklarını korumaya ihtiyaç duyuyorsak benzer tavrı hayvanlar için de savunmak gerektiğini belirtir. Singer geleneksel yaklaşımların ana karnındaki fetüsün (henüz bebek bile değil) yaşamının kutsiyetini savurlarken hayvanların acılarına duyarsızlıkları türçülük olarak değerlendirir. Bunu bu şekilde kabul etmemeyi yaşam haklarının savunusu değil, olsa olsa insan yaşamının kutsiyetini ve haklarını savunmak olarak tanımlar.

Jasper, yeni toplumsal hareketlerin birbirleriyle sıkı ilişkiler içerisinde bir gelişim seyri izlediğini ve farklı toplumsal hareketler içinde yetişen isimlerin post endüstriyel

toplumsal hareketlere destek mahiyetinde benzer argüman ve fikirlere sahip olduğunu belirtir. Hayvan hakları protestocuları ile yapılan görüşmelerde bu kişilerin sıklıkla; barış, silahsızlanma, sivil haklar, insan hakları, ırkçılık karşıtı hareketler, çevrecilik, kadın hareketleri, Vietnam’da ABD’nin askeri müdahalesine karşı muhalefet ve anti-nükleer mücadeleleri destekledikleri tespit edilmiştir (Jasper 2002: 255). Bu bağlamda yeni toplumsal hareketler, zengin eylemcilik kültürünün münbit bir kaynağı ve birbirlerinin destekçisidir. Bunu bir diyagramla göstermek de mümkündür.

Şekil 1. Yeni Toplumsal Hareketlerin Hayvan Hakları Hareketleriyle İlişkileri

Hayvan hakları hareketi, yeni toplumsal hareketler içinde; hayvanın masumiyeti, hayvanların kendilerini ifade etmeden yoksun oluşu (maduniyet) gibi hususlar dolayısıyla diğer yeni toplumsal hareketler tarafından desteklenmektedir. Bu destek başka taraftan ötekileştirilmiş ya da kendini ifade etmede güçlük yaşayan yeni alt kimliklerinin kendilerini ifade etmesi noktasında cesaretlendirici bir görevi yerine getirmektedir. Birçok yeni toplumsal hareket, farklı gruplarının eylemlerinde bir arada bulunarak hem varlıklarını hatırlatıyor. Hem de diğer hareketlere katılımcı olarak destek sağlıyor.

3.2.5. Hayvanın Yeni Toplumsal Hareketlerle İlişkisi

Hayvan hakları kuramının tarihsel gelişimi göz önünde bulundurulduğunda hayvanın yaşam içinde konumlandırılışıyla ilgili olarak sistematik bir yakın-uzak varlık ilişkilendirilmesinin yapılmaya çalışıldığı görülür. Bu yakın ve uzak varlık ilişkisi özelde

hayvanın tarih boyunca yaşadığı zulümleri ifade ettiği kadar, egemen güçlerin ve sınıfların dışında kalan; kadın, erkek, ırk, cinsel tercih vb. birçok haklar hareketlerine karşı geniş bir tahakkümün varlığına işaret eder. Bu yönüyle hayvan hakları kuramı kendisinden önce gündeme taşınan yeni toplumsal hareketlerin taleplerinin hayvanları da kuşatması gerektiğini iddia eder. Söz konusu bu iddianın kaynağında 1970’lerden itibaren hayvan hakları hareketlerinde yer alan aktivistlerin pek çoğunun insan hakları hareketlerinde aktivist olarak yer almış olmalarının etkisi büyüktür (Irvine, 2011: 45).

Leslie Irvine, hayvan refahı ve hayvan haklarıyla ilgili olarak yeni toplumsal hareketler içinde yer alan grupların meseleyi önceki özgürlük hareketlerinin devamı şeklinde gördüklerini ifade eder (Irvine, 2011: 44). Bu ilişkilendirme biçimi, Yavuz Yıldırım’ın (2020: 65) yeni toplumsal hareketlerin bir özelliğine işaret etmek için kullandığı tanımlamayla “ilişkisizleri ilişkilendirmektir”.

Leslie Irvine’e göre Batı dünyasında ortaya çıkan toplumsal hareketlerin birbirleriyle doğrudan ve dolaylı olarak ilişkilendirilmesi mümkündür. Irvine, hayvan meselesiyle ilgilenen isimlerin geçmişlerinde de birer aktivist olduklarını bu isimlerin özgürlük hareketlerinin içinden yetişmiş olduklarını ve sonrasında hayvan hakları meselesiyle ilişkili hale geldiklerini belirtir. Nitekim bir tarihlendirme yapıldığında hayvan hakları meselesinin; insanların yaşam ve bakım şartlarının düzenlenmesi, eğitim hakları, hapisane ve akıl hastanelerinin imkânları ile ilgili reformist mücadeleler ve vatandaşların oy hakkının genişletilmesi gibi insani taleplerle çağdaş bir hareket olduğu görülür. Bu tarihlendirme yaşam içinde ötekileştirilmiş insanlarla hayvan hakları mücadelesini yaşıt kılmaktadır.

Irvine, buna örnek olarak Batı tarihinden örnekler verir. “Amerika Hayvanlara Yönelik Zulmü Engelleme Örgütü” ‘ASPCA’nın⁴¹ üyelerinin çoğunluğunun hayvan hakları mücadelesinden önce, ırkçılıkla mücadele hareketlerinin içinden gelen isimler olduğunu, Britanya’daki aynı isme sahip derneğin kurucularının da çocuklara yönelik zulmü engelleme örgütünü kurduklarını belirtir. Benzer şekilde viviseksiyon (diriksım yöntemi) karşıtı bir dernek olan ‘Victoria Street Societiy’nin Britanyalı kurucusu Frances Power Cobbe, aynı zamanda kadınların ve ötekileştirilmiş diğer grupların seçme ve seçilme haklarını savunan bir surfajisttir (Irvine, 2011: 44-45).

⁴¹ American Society for the Prevention of Cruelty to Animals

Hayvan haklarının öncü isimleri olan Peter Singer ve Tom Regan gibi isimlerin de bizzat hayvan hakları teorisyeni ve aktivisti olmadan önce muhalif hareketlerin içinden geldikleri ve insan haklarını savundukları için hayvan haklarını savundukları görülür. Hayvan hakları meselesini bir özgürlük hareketi olarak ele alan Singer'ın (2018: 42) içinden geldiği özgürlük mücadelesinin bir devamı niteliğinde ortaya koyduğu yaklaşım, yeni toplumsal hareketlerin hayvan hakları hareketleri ile bağlantısını ortaya koyması bakımından oldukça değerlidir. Onun açısından tarihin baskıcı güçlerinin yaptırımları karşısında kendisini ifade etme gücünden yoksun olan hayvanların sesi ancak böyle bir (özgürleş[tir]me) hareketiyle mümkün olacaktır. Hasan Ünder, özgürleşme fikri üzerinden meseleyi şu şekilde özetler:

“eserinin adındaki ‘liberation’ (özgürleş[tir]me) sözcüğünün de ima ettiği gibi, hayvan hakları hareketi, çevreci olmaktan çok, evrensel eşitliğe yönelik özgürleş[tir]me hareketleri dizisinde şimdilik en son aşama olarak görülebilir. Hayvan hakları hareketlerine bu açıdan bakılırsa kölelik, kadınlar ve sömürge halklardan sonra şimdi hayvanlar özgürleştirilecektir. 1978’te ilan edilen Hayvan Hakları Evrensel Bildirgesi bu hareketin somut bir başarısıdır” (Ünder, 1996: 165).

1970’lerle birlikte özellikle Avrupa’da sol hareketlerin bir dönüşüm yaşadığı ve yeni ya da diğer ifade biçimiyle liberal sol eğilimlerin ortaya çıktığı görülür. Ancak diğer taraftan klasik sol eğilimlerin de varlığı bu dönemde devam etmektedir. Böyle bir vasatta Peter Singer (2018: 12), siyasi soldan hayvan özgürleşmesi hareketi için gelen eleştirilere cevap vermek durumunda kalır. Çünkü siyasal sol gelenek içinden gelen bazı kişilere göre hayvan hakları meselesi bir ‘burjuva ideolojisi’dir ve radikal hedefleri olan kişilere uygun değildir. O, bu noktada sol geleneğe asıl hedefin; zayıfları, güçsüzleri ve sömürülenleri önemsemek olup-olmadığını sorar. Ona göre günümüzde hissetme yetisine sahip varlıklar arasında en zayıf, en güçsüz, en çok sömürülen hapsedilen varlıklar, gıda üretimi ya da tıbbi araştırmalar için yetiştirilen ve sonra da öldürülen insan dışı hayvanlardır. Bu hayvanların ellerinde hiçbir güç bulunmamaktadır. İnsan dışı bu hayvanlar, günümüzde hissetme yetisine sahip varlıklar arasında en acımasızca sömürülen, köleleştirilen, bedenleri ve etleri için kullanılır türdaşlarımızdır. Singer (2018: 42-45), hayvan özgürleşmesi hareketinde gündeme taşıdığı yeni bir madun sınıf ve bu sınıf adına sözcülük görevini üstlenir. Hayvan özgürleşmesi hareketi ona göre birçok engelle karşı karşıyadır. Bu engellerden ilki ve en bariz olanı, sömürülen hayvanların maruz kaldığı şiddet karşısında kendilerini savunamamaları ve örgütlü bir biçimde protesto kampanyaları ya da direniş hareketi sergileyememeleridir. Bu sebeple de Hayvan Özgürleşmesi Hareketi bu görevi ifa etmekle yükümlüdür. Hayvan Özgürleşmesinin

ilkeleri çok basittir. Hayvan özgürleşme hareketi, diğer toplumsal hareketlerin uzantısı olarak ve insan özgürleşme hareketleriyle iç içe gelişmiştir.

Hayvan hakları meselesinin diğer toplumsal hareketlerle iç içeliğinin en iyi görülebileceği bir diğer isim Carol Adams'tır. Carol Adams feminist, vejetaryen eleştirel kuramın önemli isimlerindendir. Kadın, ırkçılık ve hayvan hakları meselelerini birlikte değerlendirdiği çalışmalarıyla bilinir. Ona göre kadınların tarihi, hayvan haklarının tarihi ile bağlantılıdır. Dünya ırkçı ve ataerkil bir düzen üzerine kurulmuştur. Bu düzen erkeklerin düzenidir ve gerek kamusal gerekse özel alanlarda varlığını devam ettirmektedir. Bu egemenlik biçimleri kadın ve hayvanı görme biçimleri ile bağlantılıdır (Adams, 2005: 41). Carol Adams (2021: 21), hayvan hakları ve hayvan çalışmaları tarihinin anlatımında ve geriye dönük oluşturulan kuramda kadın aktivistlerin önemli bir yeri olduğunu belirtir. Adams, yaklaşımını şu şekilde açıklar: Hayvan hakları fikrini, “rahat bir insan hakları fikrine yamamıyorum; hayvanların feminist ahlak yapısındaki yerini inceliyorum ki bu da sömürünün hayvanların sömürsünden çok daha fazlasını içerdiğini varsayan bir başlangıç” (Adams 2021: 51) noktasıdır.

Adams, yaklaşımında tarihsel bir perpektiften başlayarak günümüze kadar kadın ve hayvanın hikâyelerinin kesiştiği noktaları ortaya çıkarır. Buna göre kadın, erkek için var olan onun her anlamda ihtiyaçlarını gidermek için var kılınan bir varlıktır. Bu anlatı kutsal metinlerden itibaren bir geleneğin devamıdır. Hayvan ise tıpkı kadın için belirlenen temaya uygun biçimde erkek için vardır. Hayvanın eti, avlanması, av esnasında ortaya çıkan mücadele erkekliğe övgü üzerine kuruludur. Carol Adams bu kıyaslamalarını “Etin Cinsel Politikası” isimli kitabında şöyle anlatır: “Et yemenin erkek egemenlikle ilişkili olduğunu, kadınlar ile insan olmayan hayvanların benzer ve birbirine bağlı şekillerde konumlandırıldığını iddia ediyorum.” O, etin cinsellikle ilişkisinin ise erkek egemen toplumda; politikadan yemek kitaplarına, filmlerden romanlara, felsefi önermelerden reklamlara kadar yaşamın tüm alanlarına sirayet ettiğini belirtir (Adams, 2019: 13-14). Carol Adams, feminist kuramında geleneklerden başlayarak kendisinin de içinde yer aldığı hayvan hakları kuramlarına kadar geniş sahada erkek egemenliğin yapı sökümünü yapar. Ele aldığı metinlerde yer alan patriyarkal dilleri eleştirir. Bu eleştirileri hayvan hakları kuramlarının söylem gücünü oldukça etkilemiştir.

James M. Jasper (2002: 261), ise hayvan hakları hareketlerinin çevreci hareketlerle birlikteliğinden söz eder. Buna göre hayvan hakları ile çevre sorunları

arasında açık bir bağlantı söz konusudur. Hatta yeni toplumsal hareketler içinde başka hiçbir hareketin hayvan özgürleşmesiyle bu denli içiçe olmadığını belirtir. Jasper’a göre hayvan hakları hareketi yaşamın tamamında dönüştürücü etkiye sahip bir harekettir. Bu durum hayvan hakları hareketini özel kılmaktadır. Bu durumu şöyle açıklar:

“Bir zamanlar bu hareket tahayyül bile edilemezdi, bugün ise hayvanlar hakkında nasıl düşüneceğimizi ve bir bakıma onlara nasıl muamele edeceğimizi etkiliyor. Bu hareket kürk mantolara yönelik talebi durdurdu, yeni çıkacak ürünlerin zehirli olup olmadığını araştırıldığı testleri değiştirdi, laboratuvar hayvanlarının gördüğü muameleye daha katı kurallar konmasını sağladı ve genel olarak insanların hayvanlarla nasıl etkileşime girdiği konusunda bir kamu bilinci oluşturdu (eylemciler yaptıklarının çok az olduğunu düşünseler de). Hayvanlar hakkındaki daha eski bir zihniyetle hareket edilseydi, bu hareketin hedefleri tasavvur bile edilemez olurdu. Doğaya, bürokrasiye, teknolojiye ve hayvanlara yönelik sezgilerin ve tavırların geniş yelpazesini dikkatle incelemeden, hayvan hakları hareketi gibi bir protesto hareketini anlamak ve açıklamak mümkün değildir.” (Jasper, 2002: 236).

Jasper, hayvan hakları aktivizmine katılımı ilgili istatistikler paylaşır. Buna göre geçmiş dönemlerde bu tür hareketlerle bağlantılı kişilerin hayvan hakları hareketlerine katılımlarının daha kolay olduğu görülür. Hayvan hakları hareketlerine dâhil olmada toplumsal ağların etkisi de önemlidir. Hayvan haklarına katılanların genellikle uzun soluklu bir eylemci geçmişleri vardır. Bu kişilerin hayvan hakları hareketine katılmalarında çok önemli etkenler olarak hayvan hakları meselesine dair bir okumanın sonucunda harekete dâhil olduğunu belirtenlerin oranının %72’dir (Jasper, 2002: 266). Bu durum hayvan hakları hareketlerinde diğer toplumsal hareketlere de duyarlı, bilinçli bir kitlenin var olduğunu göstermektedir.

Başlangıçta, eskiden beri var olan belli yol kat etmiş diğer hareketlerin arasına dâhil olarak ortaya çıkan hayvan hakları meselesi (Singer, 2018: 26-27), akabindeki yıllarda kendine ait bir felsefi yaklaşımı, eylem ve söylemi ile ayrı ve özel bir hareket haline gelmiştir. Bugün pek çok toplumsal harekete ait aktivist boyutuyla hayvan özelinde haklar genelinde varlığını devam ettirmektedir.

4. HAYVAN HAKLARI KURAMINDA KAVRAMSALLAŞTIRMA SORUNSALI

4.1. HAYVAN HAKLARININ TANIMLANMASI

Hayvan hakları; hayvanların aleyhine insan kaynaklı her türden olumsuz davranışlar karşısında onların “acıya duyarlılık”, “özne olma”. “hissedebilirlik”, “yaşamdan çıkarları olma” vb. özelliklere sahip olduklarını gerekçe göstererek hayvanların da dünyanın bir parçası olarak tıpkı insanlar gibi doğal yaşamları boyunca

muamele görmeleri gerektiğini savunan görüşlerin bütünüdür. Hayvanların acıya duyarlılıkları, hissedebilirlikleri ya da insanlar gibi bir yaşam öznesi olarak insanlar tarafından sömürülmemesi gerektiğini savunan bu yaklaşımlara göre hayvanların da insanlar gibi yaşam içinde kendileri adına üreme, beslenme, anne-baba olma, haz ve acıya karşı duyarlı olma vb. pek çok çıkarları söz konusudur.

Hayvan hakları kuramı açısından haklar düşüncesini kapsayabilecek bir kavramsallaştırma, önem taşır. Hayvan hakları hareketi içinde söz konusu kavramsallaştırma, 1970'lerden günümüze devam etmekte olan bir süreçtir. Her yeni durum ve sorular, hayvan hakları hareketi içinde yeni başlıklar ya da yeni cevaplara ihtiyaç doğurmaktadır. Bu sebeple hayvan hakları yaklaşımları, kendini sürekli güncelleyen kuramlardır.

Hayvan hakları meselesinde ilk dönem kavramsallaştırmaların; endüstriyel besi, kürk vb. çiftliklerle, sağlık, askeriye, bilimsel deneyler çerçevesinde geliştirildiği görülür. Günümüzde tartışmalar çeşitlenmiş; hayvanların yaşam alanları ile modern şehir hayatının iç içeliği bağlamında yeni bir tür vatandaşlık ilişkisi, kimlik sahibi hayvanların vatandaşlığı, hayvanlara “sanatçı statüsü” (Despret, 2019: 20) verilip-verilemeyeceği türünden pek çok soru, tartışma ve konu etrafında yeni kavramsallaştırmalar gündeme gelmiştir. Kavramsallaştırma; insanın yaşamı anlamasına, herhangi bir olgu ya da olayın diğer olgu ve olaylardan farklılıklarını kavramasına ve zihninde gerçekleşen tanımlamaya göre eylemde bulunmasına imkân sunar. James, M. Jasper (2002: 37), toplumsal hareketler açısından kavramsallaştırmanın, insanların talep ve itirazlarına yön vermesi bakımından önemini şöyle açıklar:

“İnsanların rahatsızlık duydukları şeylerle mücadele etmek amacıyla kendilerini protesto hareketleri içinde neden ve nasıl örgütlediklerini anlamak için, bu insanların kaygılarını, dünyadaki yerlerini nasıl anlamlandırdıklarını, çeşitli alanlara özgü teknolojiler, kurumlar ve devlet gibi varlıkları tanımlamak için hangi dili kullandıklarını bilmemiz gerekir. Adlandırma herhangi bir hareketin en önemli eylemidir, çünkü etrafımızdaki faaliyetleri ve bu dünyanın bölümlerini etiketlemek, düşüncelerimizi değiştirmemize, gözlerimizi yeni ufuklara dikmemize ve başka insanlar hakkındaki duygularımızı yeniden şekillendirmemize yardımcı olur.”

Gerçekten de kavramlar ve onlara yüklenilen anlam, insan dünyasını şekillendirdiği kadar toplumlar arası ilişkilere, tarihe ve kültüre de yön vermektedir. Hayvan hakları kuramcı ve aktivistleri insan-hayvan ilişkileri üzerinden önemli çalışmalar ve dikkat çekici eylemler yaparak yeni bir dünya düzeni için kapı aralamaya çalışmaktadır. Ancak hayvanların haklarına ilişkin tutum ve haklar meselesini açıklamada

pek çok farklı yaklaşım ve tutum içinde oldukları da gözden kaçırılmaması gereken bir husustur. Bu durumun en açık örneklerini hayvan hakları savunucularının beslenme şekillerinde görmek mümkündür. Vejetaryenlik ve veganlık üzerinden hayvansal ürünleri yaşamlarından çıkaran hayvan hakları savunucuları açısından ilk dönem vejetaryen beslenme tanımı yeterli görülürken sonraki dönemde bunun veganlığa evrildiği açıktır. Örneğin Peter Singer, vejetaryenlik ve veganlık arasındaki söz konusu ayrışmada “konunun dilsel boyutunun o kadar önemli” olmadığını asıl meselenin hayvansal ürünleri tüketmenin ahlaksal açıdan doğru olup olmadığını meselesi olduğunu savunur (Singer, 2018: 273). Ancak sonraki dönemlerde vegan hareket kendi çizgisini Singer’ın açıklamalarından net çizgilerle ayırmıştır.

Efsun Karabudak, vejetaryen beslenmeyi altılı bir sınıflama ile açıklar: Buna göre hayvanlarla ilgili sınırları kesin çizgilerle belirlenmiş olanlar “veganlardır”. Bu yaklaşım hiçbir hayvansal kaynaklı besini tüketmez. Veganların kendi içinde alt grupları da bulunmaktadır. “Zenmakrobiyotikler”, tahıl, sebze, meyve ve kurubaklagillerle beslenirler. “Fruitarianlar veya Frütistler” ise sadece meyve sayılan; kabak, salatalık, biber ve domates gibi ürünleri tercih ederler. “Ravistler” ise; besinlerin pişirilmesine karşıdır. Veganların dışında “vejetaryenlerin” de kendi içlerinde farklı beslenme tercihleri söz konusudur. “Lakto vejetaryenler” bitkisel ürünlerin yanında süt ve süt ürünlerini de tüketirler. “Ova vejetaryenler”, bitkisel besinlerle birlikte yumurtaya da beslenmelerinde yer verirler. Ancak, et ve süt tüketmezler. “Lakto-ova vejetaryenler”, öldürülmüş hayvan tüketmeyip bu hayvanların canlı iken ürettikleri süt ve yumurtayı tercih ederler. Bu uygulama günümüzde sıklıkla uygulanan vejetaryen beslenme şeklidir. Bunların dışında Bazı gruplar ise etler arasında tercih yaparlar. Bitkisel besinlerin yanında hayvansal olarak yalnızca kümes hayvanlarını tüketenlere “Polo vejetaryen”, yalnızca su ürünlerini tüketenlere “Pesko vejetaryen” denilmektedir. “Semi-vejetaryenler” ise kırmızı et tüketmeyip sınırlı miktarda tavuk ve balık tüketen gruptur. Semi-vejetaryenler yumurta, süt ve türevlerini de serbestçe tüketirler (Karabudak, 2012: 7-8).

Vejetaryen ve veganlar, toplumsal sahada bir farkındalık oluşturmak adına hayvanların sömürüsüyle ilgili beslenme ve tüketim üzerinden bir tavır takınmayı hedeflemişlerdir. Fakat hayvan hakları savunucuları insan yaşamının sürdürülebilirliği açısından en önemli faaliyet olan beslenme, giyim-kuşam konusunda ortak bir hareket noktası belirleyememişlerdir. Bu durum vegan ve vejetaryen olmayanlar tarafından da

sıklıkla tartışma konusu haline getirilmektedir. Etik veganlar hayvan savunusunda hayvansal ürünlerin tamamının insan yaşamından çıkarılması gerektiğini savunarak radikal bir tutumla diğer gruplardan ayrılmaktadır. Benzer bir durum felsefi mülahazalarda da ortaya çıkmaktadır. “Hayvan hakları” ve “hayvan refahı” tartışmaları buna en iyi örneklerden biridir. Bunun dışında haklar meselesinde neyin referans alınacağı hususunda da hayvan hakları kuramcılarının farklı argümanlar üzerinden tartışmayı sürdürdüğü görülmektedir. Bu durum hayvan haklarının kendi iç tartışmalarında bir zenginlik olarak değerlendirilebileceği gibi kafa karışıklığı ve yeni bir toplumsal hareket olarak hayvan hakları meselesinde derli-toplu bir söylemin oluşması önünde engel de teşkil etmektedir.

Çalışmanın diğer bölümünde, 1970’lerin ortalarından itibaren hayvanların yaşam koşullarını düzeltme, haklar meselesinde bir farkındalık oluşturma çabalarının günümüze değin nasıl geliştiği ve ne tür tartışmalara kapı araladığı kavramlar üzerinden ele alınacaktır.

3.2. HAYVAN HAKLARININ TEMEL KAVRAMLARI

4.1.1. Hayvan Özgürleşmesi

“Hayvan Özgürleşmesi” söylemi, hayvan hakları hareketinin ortaya çıkışını temsil eden, bu bağlamda hayvan hakları kuram ve hareketlerinin öncüsü olması bakımından önemli bir kavramdır. Hayvan özgürleşmesi fikri, hayvan meselesinin yeni toplumsal hareketler içerisinde ele alınıp tartışılmasında, hayvan haklarının savunusu için eylem ve kampanyalar düzenlenmesinde ortaya koyduğu farkındalıkla bir milat olarak da değerlendirilebilir. Peter Singer, “Hayvan Özgürleşmesi” kitabının başında hayvan özgürleşmesini; insanların eşitliği fikrine temel oluşturan etik ilkelerin, eşit önemsenme yaklaşımlarının hayvanları da kapsaması gerektiğini savunan bir haklar hareketi olarak tanımlar (Singer, 2018: 46). Bu yönüyle 1968’ler sonrası ortaya çıkan yeni toplumsal hareketlerin bir şubesi ve yeni bir toplumsal anlayışın ilk habercisidir.

Singer, hayvan özgürleşmesi fikrini; bütün insanların cinsiyet, ırk, zekâ vb. farklılıklarına rağmen eşit olması ilkesine dayandırır. Bu çıkarımdan hareketle insanlarla aynı türden gelen hayvanların da eşit olduğu ilkesini benimser. Ona göre tüm farklılıklarına rağmen yaşamdan çıkarı olan insanlar gibi hayvanların da yaşamdan çıkarları vardır. İnsanlarla hayvanların ortak özelliği olarak ise hissetme yetisinden söz

eder. O, hayvanların çıkarlarını “acı çekmeme” ilkeside dayandırarak açıklar. Singer’a göre acı çekmemekten kaynaklanan fayda ya da yarar, insanları eşitlik ilkesine götürür. Nitekim “Hayvan Özgürleşmesi” kitabının hemen başında kullanılan “Bütün Hayvanlar Eşittir” önermesi de hayvan özgürlüğü hareketinin asıl hedefini teşkil eder. Singer’a göre “eşitlik bir olgunun ifadesi değil, ahlaksal bir fikirdir... İnsanlığın eşitliği ilkesi, varsayılan fiili bir eşitliğin betimlemesi değil, insanlara nasıl muamele etmemiz gerektiğini gösteren bir kılavuzdur.” (Singer, 2018: 50-51).

Singer açısından hayvan özgürleşmesi sadece bir kitabın adı değil, bunun ötesinde insan dışı hayvanların özgürleşmesi gerekliliğini ortaya koyan yeni bir “fikir” (2018: 11) ve “harekettir” (2018: 23). Singer tarafından kitaba ve hayvan hakları savunusuna özgürlük hareketi isminin verilmesinde 1960’lar sonrası ortaya çıkan toplumsal hareketlerin etkisi büyüktür. Singer (2018: 32,34), 1960’lar sonrası dünyada ortaya çıkan toplumsal hareketlerin içinden gelen birisi olarak hayvan özgürleşmesi hareketini toplumsal ve siyasal bir gerçeklik, felsefi, pratik, kampanya boyutları olan bir özgürleşme hareketi olarak tarif eder. Ona göre 1960’lar sonrası ortaya çıkan toplumsal hareketler kültür ve kimlik temelli yaklaşımlarıyla büyük başarılar elde etmiştir. Singer’a göre (2018: 40-41), toplumsal hareketler (kendisi özgürleşme hareketleri olarak tanımlar) “ırk ya da cinsiyet gibi keyfi olarak seçilmiş bir özellik temelindeki ön yargı ve ayrımcılıkları sona erdirmeye yönelik girişimlerdir”. Singer, toplumsal nitelikli en bilinen örnek olarak Afrikalıların özgürleşme mücadelesinden söz eder. Bu hareketin başarısı diğer ezilen toplulukların özgürlük mücadelesi için bir örnek teşkil etmiştir. Bu mücadele diğer etnik unsurların tanınmasına yol açmış, akabinde cinsel yönelimler ve kadın hakları meselesi de toplumsal hareketler içinde başarı kazanmıştır. Singer’ın burada dikkat çektiği husus, ön yargılardır. Ön yargılar, hiçbir sağlam argümana dayanmayan keyfi, haksız ancak tarihsel güçlü bağları olan uygulamalardır.

Singer’a göre hayvan özgürleşmesi hareketinin yükselişi, akademik ve felsefi çevrelerde tartışma konusu olarak gelişmesiyle yakından bağlantılıdır. Singer, hayvan özgürleşmesi fikrinin modern toplumsal hareketler arasında benzersiz bir yere sahip olduğu kanaatini taşır. Ona göre hayvan özgürleşmesi kuramı ile birlikte felsefe, insan dışı hayvanların statüsüne bakışı noktasında geçmişten gelen dogmalara konformist bir biçimde bağlanma rahatlığından vazgeçip Sokrates ‘ten miras kalan rolüne geri dönerek önemli bir dönüşüm geçirmiştir (Singer, 2018: 360-361).

Hayvan özgürleşmesi ve hareketi, özgürlük fikrini eşitlik meselesine dayandırarak açıklar. Singer, evrimci bir bakış açısına sahip olmasına karşın insan ile hayvan arasındaki “bariz farkları inkâr etmeksizin” eşitlik ilkesinin hayvanlara da uygulanabileceğini belirtir. Eğer bu ilke insan ve hayvan evrenini bir arada değerlendiremezse bugün büyük kazanımlar sağlayan her ırk ve cinsiyetten insanlar arasındaki eşitliği de kabul etmemiz mümkün olmayacaktır (Singer, 2018: 47-48).

Yeni toplumsal hareketler bağlamında hayvan özgürleşmesi meselesinin gündeme gelişi, toplumsal hareketler literatürünü yeniden ele almayı gerektirmiştir. Hak meselesinin yakın zamana kadar aristokrat ve din adamlarına ait olduğu fikrini sarsan klasik toplumsal hareketler düşüncesi 1970’lerle birlikte yeni bir evreye girmiş; renk, cinsiyet, din, sınıf vb. ayrımları ortadan kaldırmıştır. Bu gelişmeler, insan hak ve hürriyetleri noktasında tarihi bir dönüm noktasıdır. Hayvan özgürleşmesi fikri ise hak ve hürriyetleri bir türün hegemonyasından kurtarmayı hedeflemesi bakımından yeni toplumsal hareketler düşüncesi içinde “siyasal ve toplumsal bir gerçeklik” (Singer, 2018: 32) olarak ileri bir hareketi ifade eder.

4.1.2. Eşit Önemsenme İlkesi

Hayvanların eşit önemsenmesi fikrinin felsefi bir mülahaza olarak gündeme taşınmasında Jeremy Bentham ne kadar büyük bir öneme sahipse bu fikrin bir toplumsal harekete dönüşmesinde de Peter Singer o derece büyük bir öneme sahiptir. Peter Singer, bir felsefeci olarak hayvan hakları meselesini yeni toplumsal hareketlerin gündemine taşımıştır.

Peter Singer’a göre bugüne kadar birçok filozof ve yazar, şu ya da bu şekilde, insanların çıkarlarının eşit derecede önemsenmesini temel bir ahlak ilkesi olarak benimsemiş ya da önermiştir. Ancak çıkarların eşit derecede önemsenme ilkesinin insanlar kadar insan olmayan başka türlerin üyelerini de içine alması gerektiğini ya önemsememiş ya da fark edememişlerdir. Jeremy Bentham bu anlamda felsefe tarihinde müstesna bir yere sahiptir. O, hayvanlara felsefi tefekkür içinde eşit önemsenme hakkı kazandırmış ve hayati niteliğin “acı çekme kapasitesi” olduğunu ifade etmiştir (Singer, 2018: 53-54).

Singer’a göre “temel eşitlik ilkesi, eşit ya da özdeş muameleyi değil, eşit önemsenmeyi gerekli kılar. Farklı varlıkların eşit derecede önemsenmesi, onlara farklı

şekilde muamele edilmesi ve farklı haklar tanınması sonucunu doğurabilir”. Singer’da “eşitlik bir olgunun ifadesi değil, ahlaksal bir fikir” olarak yer alır. (Singer, 2018: 48,51).

“Menfaatlerin eşit önemsenmesi ilkesi faydacılığa içkin bir ilkedir. Faydacılık akımının öncüsü Jeremy Bentham’ın ahlaksal eşitlik formülü olan ‘Herkes bir sayılmalı, hiç kimse birden fazla sayılmamalı’ kuralı ile Henry Sigwick’in ‘Herhangi bir bireyin iyiliği, evrenin gözünde herhangi başka bir bireyin iyiliğinden önemli değildir’ fikri bu menfaatlerin eşit önemsenmesi ilkesinin temelini oluşturur.” (Arıkan, 2016: 16).

Singer (2018: 48-52), eşitlik meselesini derinlemesine ele alarak insanlarla insan dışı hayvanlar arasındaki bariz farkları inkâr etmeksizin, temel eşitlik ilkesinin hayvanlara da uygulanabileceğini belirtir. O tezini açıklarken insan-hayvan kıyaslamasından önce ırkçılık ya da cinsiyetçiliğe dayalı farklılaştırmaların ağır sonuçlarını ele alır. Ona göre ırkçılık ya da cinsiyetçilik temelinde ayrımcılığa karşı çıkışın nihai olarak neye dayandığı daha yakından incelediğinde, insan dışı hayvanların insanlarla eşit derecede önemsenmesi ilkesinin gerekliliği kabul edilmezse, ırk, cinsiyet ya da başka özellikleri dolayısıyla ezilen insan grupları için eşitlik talep etmek tutarsız hale gelir. Eşitlik ilkesine göre temel unsur, söz konusu varlıkların çıkarları neyi gerektiriyorsa onların gözetilmesidir. Bu gözetilme siyah-beyaz, erkek-kadın vb. için geçerli olduğu gibi insan-hayvan için de geçerlidir. Singer, eşit derecede önemsenme ilkesinin “insan olmayan hayvanlara” uygulanması ile ilgili olarak fikirlerini şöyle özetler:

“Temel bir ilke olan eşit derecede önemsenme ilkesini başka türlerin üyelerine de uygulamayı reddetmek için, sömürücü grubun kendi ayrıcalıklarını koruma yönünde bencilce bir arzu duyması dışında bir neden olamayacağını öne sürüyorum. Sizden, başka türlerin üyelerine karşı yaklaşımlarınızın, bir kişinin mensup olduğu ırk ya da cinsiyetinden kaynaklı ön yargılar kadar, sorunlu bir ön yargıyı barındırdığımı da fark etmenizi bekliyorum.” (Singer, 2018: 42).

Singer’ın eşit derecede önemsenme ilkesi, yeni toplumsal hareketlerin kişiyi önceleyen, onu egemen kültüre karşı koruyan meydan okumasının devamı niteliindedir. Bu boyutuyla yaklaşım, düşünceden (felsefeden) pratiğe (toplumsala) geçiş yapar. Onun ırkçılık ve cinsiyetçiliğe atıflar yaparak temellendirdiği yaklaşımı hâkim kültür tarafından ötekileştirilen geniş kalabalıkların ve hayvanların sesi olmayı hedefler.

Singer, eşit gözetilme ilkesi ile doğrudan bağlantılı olarak vejetaryen beslenme modelinin zorunluluğundan söz eder. Vejetaryenlik “bir tür boykottur” (Singer, 2018: 257). Bu boykot biçimi, kişisel bir tercihin ötesinde egemen kültüre⁴² karşı muhalefeti

⁴² “Boykotun amacı geçmişi değiştirmek değil, karşı çıktığımız durumun devamını engellemektir” (Singer, 2018: 346).

içerdiğinden dolayı yeni toplumsal hareketlerin kampanya tarzıyla da uygunluk gösterir. Singer’da vejetaryen yaklaşımın, sonraki dönemlerde “esnek veganlık” (2020:15) olarak netlik kazandığı da görülmektedir.⁴³ Ona göre çıkarların eşit bir şekilde önemsenmesi bütün pratik açılardan, endüstri toplumlarında ve şehir hayatı sürenler için vejetaryen beslenmeyi zorunlu hale getirmektedir. Singer böyle bir eylemle kapitalist işletme modellerinin bir anda ortadan kalkmayacağını farkındadır. Yine de bu tavır onun açısından en önemli ilk adımdır. Bu hareket, tutarlı olabilmek için hayvanların öldürülmesine ya da acı çekmesine yol açan diğer hayvansal ürünleri kullanmayı da bırakmayı hedefler. Kürk ve diğer deri ürünler de bu boykotun kapsamındadır (Singer, 2018: 346). Peter Singer’ın faydacı kuramı ve onun gelişmiş sinir sitemine yaptığı kuvvetli vurgu, etik vegan olarak tanımlanan harekete dahil oluşunu zorlaştırır. Bu sebeple de Francione, Singer’ın hayvan hakları yaklaşımını ciddi şekilde eleştirir. Masson (2015:130) da Peter Singer’ın beslenme ile ilgili esnek düşünme biçimini eleştirmektedir. Ünver (2022: 175), Singer’ın kuramında insan ve hayvanın her bakımdan eşit olduklarına dair bir fikrin oluşmaması gerektiğini belirtir. Çünkü Singer, eşit gözetilme ile eşit muamele arasında ayrım yapar. Singer, bebek ve ata tokat örneğinde her ikisine de eşit şiddette tokatın bebeğe çok, ata az acı vereceğini belirtir. Burada önemli olan haz ve acının şiddetidir. Bu bağlamda onun söz konusu çıkar ve eşitlik ilkesi, engelli insanları değil, fakat normal insanları hayvanlar karşısında daha eşit hale getirmektedir. Singer, vejetaryen beslenmenin özellikle endüstri toplumlarında ve şehir hayatı sürenler insanlar için bir zorunluluk olduğunu belirtirken tedrici bir yöntemi benimsemiş görünür. Bu yaklaşım ise henüz endüstrileşmemiş toplumlar ve kırsalda yaşayan insanları kapsar görünmemektedir. Meseleye böyle yaklaşılması ise “Bütün Hayvanlar Eşittir” önermesiyle çelişiktir.

Eşit gözetim ilkesi Francione için de önemli bir ilkedir. Alan Watson Francione’nin kuramında eşit gözetimi ahlakla ilişkilendirdiğini ve eşit gözetilme ilkesi uyarınca hayvanlara kaynak olarak muamele edilmesini ve kullanılmasını reddettiğini belirtir. Bu gereklilik hayvanlara yönelik ahlakî yükümlülüklerimizle ilgili görüşlerimizde ciddi değişiklikler yaratacaktır çünkü hayvanların nesne statüsünde olduğunu reddeden her kuram, hayvanların kullanılma biçimlerini kurallara bağlayıp

⁴³ Singer’ın 2021 yılında kaleme aldığı “Neden Vegan” isimli kitabına bakılabilir (Singer, Neden Vegan?, 2021a).

“insanca” hale getirmeyi değil, hayvanların sömürülmesine toptan son verilmesini hedeflemek zorundadır (Francione, 2022: 16). Francione, bu tavrıyla hayvan refahı ve faydacı görüşleri de eleştirir. Hayvan refahı ve faydacı yaklaşım onun açısından hayvan köleliğinin devamı açısından bir meşruiyet zemininin adıdır. Eşit gözetilme ilkesini insanlarla hayvanların benzer bir çıkarları olduğu durumlarda iyi bir neden olmadıkça eşit derecede önemsememiz gerektiğini savunur. Bunun en bariz ortaya çıktığı (en azından bir bakımdan) alan, hissetme yetisine sahip varlıklar olarak acı çekmemekteki çıkarlarımızdır. Ona göre hayvanların çıkarlarını önemsemek eşit gözetilme ilkesinin ya da “benzerlere benzer muamele etmek kuralının” hayvanlara uygulanması anlamına gelir. Eşit gözetilme ilkesi tıpkı insanca muamele ilkesi gibi, ahlakî konulardaki ilkelerden sadece biridir. Eşit gözetilme ilkesini hayvanlara uygulamak, hayvanların insanlarla “aynı” oldukları ya da hayvanların her bakımdan insanların eşiti olduğu manasına gelmediğini belirten Francione, iyi bir neden olmadıkça insanların çıkarlarında olduğu gibi hayvanların çıkarlarının da önemsenmesi gerektiğini savunur. Ona göre hayvanlar hissetme yetisi ve acı çekmeleri bakımından insanlara benzeyen canlılardır (Francione, 2022: 30).

4.1.3. Yararcılık

Peter Singer’ın, hayvan hakları kuramına en büyük katkılarından biri de 18. yüzyıl felsefesi içinde yer alan Utalitarizm yani faydacılık kuramını (Singer, 2021b: 36) antroposantrik felsefi bağlamından çıkararak hayvan hakları kuramına dâhil etmesinde yatar. Singer, Bentham’a ait bu yaklaşımı hayvan hakları kuramının temeline yerleştirirken kendisinden sonra gelecek olan hayvan hakları kuramcılarının önünü açacak bir hamle ile insanoğlunun düşünsel meşguliyetinde günümüze kadar bir nesne ya da tamamlayıcı bir canlı olarak değerlendirilen hayvanı, en değerli varlık olduğu düşünülen insanın yanında tartışmaya dâhil eder. Bu katkıları Peter Singer’ı hayvan hakları hareketinin kurucu babası, ahlak felsefecisi olarak ise hayvan hakları hareketinin kutsal metnin yazarı (Singer, 2018: 30) yapmıştır.

Yararcılık ya da utalitarizm olarak da bilinen, kökleri felsefenin kadim zamanlarına kadar uzanan yaklaşım; ahlak felsefesinde Jeremy Bentham, John Stuart Mill ve Henry Sidgwick gibi felsefecilerce geliştirilmiştir. Bu yaklaşımı, hayvan hakları meselesinin kuramsal boyutunu ele alırken tartışmanın gündemine sokan isim Peter Singer olmuştur. “Yararcılık, eylemlerimizin sonuçlarını değerlendiren ve bize toplam

toplumsal yararları en çoğa çıkaracak biçimde davranmamız gerektiğini bildiren bir etik yaklaşımdır.” (Jardins, 2006: 57).

Bentham, etik sisteminde ahlaksal eşitliği: “Herkes bir sayılmalı ve hiç kimse birden fazla sayılmamalı” şeklinde formüle etmiştir (Singer, 2018: 51). Bentham’ın bu yaklaşımında yararcılık, insan ya da hayvan ayrımı yapmaksızın acıya duyarlı varlıkların herhangi bir eylemden çıkarı olup-olmamasına odaklanır. Eğer insan ya da hayvan açısından acı, kaçınılacak bir şey ise bu, onların zararınadır. Singer’a göre (2018: 54) Bentham, çağdaşı filozofların fark edemediği eşit derecede önemsenme ilkesinin insanlar kadar hayvanlar için de geçerli olduğunu ilan ederek haklar konusunda hayvanların göz ardı edilemeyeceğini ilan etmiştir. Ancak Francione, Singer’ın Bentham’la ilgili dönemiyle karşılaştırıldığında ilerici olan görüşlere sahip olduğu hususunda hemfikirdir. Bentham, köleliğe karşı çıkmasına karşın hayvanların insanların malı olmasını sorgulamamıştır. Dolayısıyla, insanların çıkarlarıyla hayvanların çıkarları dengelemeyi gerektiren ve bu yönüyle de hayvanların çıkarlarının ahlaken önemli olduğunu kabul eden insanca muamele ilkesi pratikte işe yaramamıştır. Bu yaklaşım diğer boyutuyla hayvanların birer nesne olduğunu onaylayan bir yaklaşımdır (Francione, 2022: 15-16).

Peter Singer için acı meselesi, Bentham’ın öncülüğünü yaptığı faydacılık yaklaşımından mülhem olmak üzere hayvan özgürlüğü hareketi için “aşılamaz sınır”dır (Singer, 2018: 54). Ona göre Bentham, acı çekme ya da haz duyma kapasitesine sahip bütün varlıkların çıkarlarını önemsememiz gerektiğini öne sürerken; burada sınırı, akıl ya da dil yetisini ölçüt alarak belirleyenlerin yaptığı gibi, herhangi bir çıkarı önemseme alanının dışında tutmaz. Ona göre acı çekme ya da haz duyma kapasitesi herhangi bir çıkara sahip olmanın ön koşuludur. Ancak bu koşul sağlandığında çıkarlardan anlamlı bir biçimde söz edilebilir.

Peter Singer’ın faydacılık yaklaşımı, sonraki kuramlarda hak temelli bir argüman üzerine inşa edilmediği gerekçesi ile sıklıkla eleştiriye uğramıştır. Eleştiriler, haklar meselesine dayanmayan bir kuramın insan ile hayvan arasında kırılmaz geleneksel mesafeyi aşamayacağı hususunda ortaya çıkmıştır. Bu eleştiriler karşısında Singer, kuramını daha ileriye taşıdığı Pratik Etik’te eylemin değerine vurgu yapar. Ona göre eyleme dönüştürülemeyen hiçbir etik, etik değildir. Singer’ın yararcılığı, Bentham, J. S. Mill ve Henry Sidgwick gibi klasik yararcıların savunduğu hazcı yararcılık ya da mutluluğu her zaman en yükseğe çıkaracak ve acıyı ya da mutsuzluğu en aza indirecek

bir felsefi yaklaşım değildir. O, kendi yaklaşımını “tercih yararcılığı” olarak isimlendirir. Tercih yararcılığı, her şey dikkate alındığında bundan etkilenenlerin tercihlerini ileriye götürecek şeyler yapılmasını gerektiren ilerlemeci bir yararcılık anlayışıdır (Singer, 2021: 36).

Singer’ın yararcılık anlayışı, sonrasında ciddi eleştirilere uğramıştır. Buna karşılık onun yaklaşımı sadece hayvanlarla sınırlı olmayan ve “dünyadaki açlık dâhil olmak üzere pek çok problemi kendisine konu edinmiştir.” (Cevizci, 2022: 149). Singer’ın pratik etik yaklaşımı akla dayalı bir iyilik hareketi olarak günümüzde de varlığını sürdürmektedir. A. Comte’un insanlık dininde olduğu gibi temeli bilim ve akla dayalı yeni “laik” bir etik oluşturmayı amaçlamış görünmektedir (Singer, 2021b: 119). Singer buna “Pratik Etik” ismini verir ve şöyle açıklar:

“En önemli etik meseleler her gün karşımıza çıkanlardır: Aşırı yoksulluk içinde yaşayan insanlara yardım edebilecekken, eğlencemize para harcamak doğru mu? Hayvanlara, sadece bize yememiz için et üreten makinelermiş gibi davranmamız haklı gösterilebilir mi? Yürüyebiliyorsak, bisiklet kullanabiliyorsak ya da toplu taşıma araçlarına binebiliyorsak, bir yandan gezegeni ısıtan sera gazlarını da salarak araba kullanmalı mıyız? Kürtaj ve ötenazi gibi öteki sorunlar neyse ki çoğumuz için gündelik kararlardan değil; fakat gene de önemli, çünkü hayatımızın bir noktasında ortaya çıkabilir. Bunlar ayrıca, demokratik bir toplumdaki her aktif katılımcının bilgiye dayalı, enine boyuna düşünülmüş görüşlere sahip olması gerektiği güncel kaygılara ilişkin” (Singer, 2021b: 9) meselelerdir.

Singer’ın pratik etik yaklaşımı, her şeyin alt üst olduğu bir vasatta kişinin en azından kapısının önünü temiz tutması ya da kendisine çeki düzen vererek iyi ve doğru olana yönelmesi bakımından değerli olarak görülebilir. Ancak; gerek pratik etik gerekse faydacı yaklaşım, diğer hayvan hakları kuramları tarafından egemenlerin düzenlerinin devamına bir destek hamlesi olarak değerlendirilmiş ve eleştirilmiştir.

4.1.4. Türcülük

Türcülük, biyolojiye ait bir kavram olarak ‘tür’ (species) kelimesinden türetilmiştir. Ryder, kavramı ilk olarak “1970’te kısmen ırkçılık ve cinsiyetçilikle paralellik kurmak amacıyla” (Ryder, 2005: 34) kullanmıştır. Darwinist bir yaklaşımla geliştirilmiş ve evrimci bir alt yapıya sahip olan kavram, “evrim dolayısıyla diğer hayvanlarla akraba” olan insanı ve diğer hayvan türlerini en temel duygu olan acı’da birleştirmeyi hedefler (Ryder, 2005: 35).

Peter Singer’ın hayvan özgürleşmesi kuramında türcü tutum, hayvan özgürleşmesi hareketinin karşısında hangi gerekçe ile olursa olsun duran kişileri tarif

eder. Singer, tıpkı faydacılık yaklaşımı gibi türçülük kavramını da kuramında; hayvanların lehine, derli toplu bir metin içinde ele alan ilk isim olmasıyla öne çıkar. Ayrıca yeni toplumsal hareketlerin tartışılmaya başladığı bir dönemde madunlaştırılmış sınıflar adına bütüncül bir teori ortaya koyabilmiş olması Singer'ı kuram içinde değerli kılmaktadır. Peter Singer, tanıklık ettiği bir dönemin düşünürü olarak kendinden önce söylenmiş sözleri ve çeşitli konularda yapılmış tespitleri bir araya getirerek bütüncül, yeni bir teori ve hareket biçimi ortaya koymuştur. Türçülük kavramı da bu süreçte hayvan özgürleşmesi fikrinin önemli argümanlarından biri haline gelmiştir. Sonraki dönemde neredeyse tüm hayvan hakları savunucularının ortak argümanlarından biri olan türçülük (speciesism) kavramı, gerekçesi olmayan ve ön yargılara dayanan bir tutumun zihinde ve eylemde ifadesidir. Türçülük, keyfi gerekçelerle donatılmış bir ön yargı şeklidir. Kavramı ilk kez kullanan, İngiliz hayvan hakları savunucusu ve “klinik psikolog” (Singer, 2021a: 37) Richard Ryder'dır. Ryder, türçülüğün anlamını “bir başka türün mensubu oldukları için başkalarına zarar vermek” olarak tarif etmiştir. Ryder, kavramın ilk kullanım şeklinin “ırkçılık ve cinsiyetçilikle paralellik kurmak için ortaya” attığını belirtir (Ryder, 2005: 34). Singer, Ryder türçülüğü: “kendi türümüze yaptığımızda yanlış kabul edilecek davranışları başka türlere yapmaya hakkımızın olduğu inancı” şeklinde açıklar. Ona göre “acı”, geniş anlamıyla kötü olandır ve bu sebeple ahlakın konusu içinde yer alır. Ryder'a göre söz konusu ayrımcılık biçimlerinin hepsi fiziksel görünüme dayalı oldukları için akıl dışıdır. Türçülük, tüm ırklar, cinsiyetler ve türler arasındaki çok büyük bir benzerliği, fiziksel ya da ruhsal acı çekme yetisini görmezden gelen tutum ve eylem biçimleridir. Richard Ryder'a göre ahlak, tanımı gereği başkalarına karşı nasıl davrandığımızla ilgilidir. Başkaları ile kastedilen fiziksel ya da ruhsal acı çekebilen yani acı çekme yetisine sahip tüm canlılardır. Ryder'a göre:

“Acıcılık, (başkalarının fiziksel ve ruhsal acılarını önemseme) cinsiyeti, sınıfı, ırkı, milliyeti veya türüne bakılmaksızın, acı çekme yetkisine sahip tüm varlıkları kapsar. Uzaydan gelen yaratıkların acı çekme yetisine sahip oldukları anlaşılırsa veya bir gün acı çekmek yetkisine sahip makineler üretirsek ahlaki kapsamı onları içine alacak şekilde genişletmemiz gerekir.” (Ryder, 2005: 34).

Kavramı, hayvan hakları kuramı içerisinde yaygın kullanılır hale getiren Peter Singer olmuştur. Singer'a göre hayvanların eşitlik ilkesinden dışlanmış olması, türçülüğün bir başka şeklidir. Ona göre asgari duyarlılığa sahip bir kişi cinsiyetçiliğe ve ırkçılığa karşı çıktığı gibi hayvanlara karşı işlenen zulümlere de karşı çıkmalıdır (Arıkan, 2016: 23).

Singer’a göre türçülük, insanoğlunun tamamında etkileri olan bir ön yargı biçimidir. Irkçılık, beyaz olmayanlara karşı bir ön yargı biçimi iken cinsiyetçilik kadınlara karşı bir ön yargı biçimi olarak tarih boyunca varlığını sürdürmüştür. Her iki ön yargı biçimi de boyutları itibariyle (kadınlar, Afrikalılar vs.) sınırlı etkilere sahip olmuştur. Oysa hayvanlar karşısında insanların çeşitli gerekçelerle geliştirmiş olduğu ön yargılar, diğer türlerin uğradığı türçülükle karşılaştırıldığında boyutları itibariyle tüm insanlığı ilgilendiren evrensel özellikler sunar (Singer, 2005: 22). Peter Singer’a göre ön yargılar silsilesi olan “Türçülük mantığı, insanlara fayda sağlamak için insan olmayanlar üzerinde deney yapılması hususunda en belirgin haliyle tezahür eder” (Singer, 2021a: 36). Türçülüğün uygulamaya konulduğu diğer bir alan ise “gıda üretmek için hayvan” yetiştirmektir (Singer, 2018: 73).

Günümüzde türçülüğün kullanımının sadece ırk, cinsiyet ve türler üzerinden olmadığı; kavramın, yeni toplumsal hareketler çağı içerisinde ortaya çıkan birçok mikro hareketi de içerisine alacak şekilde tanımsal olarak genişlediği görülmektedir. Özellikle Batı’nın tarihi içinde yaşanan soy kırım ve zorunlu tehcir politikalarıyla kirlenen türçü yakıştırmasının bugün pek çok mikro hareket tarafından karşı cepheye karşı bir savunma ve meşruiyet argümanı haline geldiği ve toplumsal hareketler içerisinde kavramın bir savunma ve konum belirleme aracına dönüştüğü görülmektedir. Türçülüğe karşı muhalefet, sosyal hareketlerin dönüşüme uğradığı 1960’lar sonrası egemen paradigmalardan doğrudan etkilenmiştir. 2. Dünya Savaşı öncesinde tırmanışa geçen nasyonel sosyalist akımlar, kadın hakları meselesinde feminist hareketlerin erkek egemen anlayış karşısında kadın özeline yaptığı vurgu ve 2. Dünya Savaşı’nın ortaya çıkardığı yıkım, türçülük karşısında yeni toplumsal hareketlerin bir argümanına dönüşmüştür.

Peter Singer’ın türçülük hakkındaki görüşleri, insanı aşan ve hayvanları da kuşatan bir tanımlamayı içerir. Türçülük bu haliyle, insan çıkarlarının hayvanların benzer çıkarlarından üstün olduğu düşüncesine sahip herkesi türçü olmakla itham edecek şekilde kapsamı genişleyen bir argüman haline gelmiştir. Shelly Kagan, 2015 yılında kaleme aldığı makalesinde türçülük ithamı üzerinden bir dizi yeni tartışmayı gündeme taşımıştır. Ona göre, Singer’ın, türçülüğün salt bir önyargı olduğu hususundaki fikirleri esasında başarısızdır. Kagan, aslında çoğumuzun türçü olmadığını bunun yerine kendi adlandırmasıyla “modal personism” (Kagan, 2015: 1) olarak tanımladığı bir görüş içinde yer aldığımızı savunur. Kagan, “Türçülüğün Nesi Yanlış?” başlıklı makalesinde Singer’ın

“eşit menfaatler prensibi”ne itiraz etmiş, türçülüğü bir “önyargı” olarak değerlendirmek için Singer’ın elinde herhangi bir gerekçesinin olmadığı bu sebeple de türçülüğün, “sadece bir ön yargı olduğu fikrinin kendisi için kesinlik ifade etmediğini” (Kagan, 2015: 2) belirtmiştir. Söz konusu bu yaklaşım uzun dönem mutlak bir görüş olarak eleştirilemez gibi görülen türçülüğün savunulabilir taraflarını ortaya koyması bakımından önem arz etmektedir. Kagan okuyucusuna üç farklı türçülük biçimini sunar. Buna göre türçülük:

“İlki ahlaki açıdan yalnızca insanların önemli olduğunu, hayvanların hiçbir önemi olmadığını savunan görüştür. İkincisi, insanların da hayvanların da önemli olduğunu ama insanın çıkarlarının, hayvanın çıkarları ne kadar önemli olursa olsun, daha ağır basacağını öne süre görüştür. Üçüncü görüş ise, koşullar eşit olduğunda insanın çıkarlarının daha önemli olduğunu savunur. Kagan (2015), ilk iki görüşü reddettikten sonra, üçüncü görüşün üzerinde tartışmaya değer olduğunu belirtir. Üçüncü görüşün de farklı versiyonlarının olabileceğini belirten Kagan, insanın çıkarlarının farklı durumlarda farklı şekillerde daha önemli olabileceğine dayanan türçülüğü savunur.” (Gültekin, 2023: 65).

4.1.5. Hayvan Refahı

Hayvan refahı; hayvan bakımındaki süreç, teknik ve uygulamaları ifade eden modern bir kavramdır. Kavram; çiftlik hayvanlarının psikolojik, biyolojik ve fizyolojik sağlıklarını maksimize etmeyi hedefleyen, bu çerçevede hayvanlara ekonomik ömürlerini dolduracakları süre boyunca iyi yaşam koşullarını planlayan ve uygulayan çalışmaları kapsar. Tölü (2007: 1) veterinerlik uygulamalarında hayvan refahını, “hayvanın yaşadığı çevre ile uyum ve ahengi yakalayabilme hali olarak” tanımlar. Hayvan refahı, çoğu zaman günlük kullanımda hayvan hakları kavramıyla karıştırılmakta, hak ve refah kavramlarının birbiri yerine kullanımlarına sıklıkla rastlanmaktadır. Sosyal bilimlerde hayvan refahı yaklaşımı “hayvanların menfaat sahibi varlıklar olarak hissettikleri acı ve hazları ifade” (Arıkan, 2016: 3) eden özel bir kavramdır.

Hayvan refahının öncüleri sayılabilecek uygulamalara Batı’da resmi olarak 1800’lerden itibaren rastlamak mümkündür. Ancak bu uygulamaların palyatif olduğu ve günümüzdeki uygulamalara göre oldukça ilkel kaldığı görülür. Hayvan refahı uygulamaları, asıl olarak endüstriyel hayvan çiftlikleri ile birlikte gündeme gelmiştir. Endüstriyel çiftliklerin üretim merkezli sistemlerle hayvanların canlı olma özelliklerini göz ardı ederek onları bir hammadde gibi işlemesi, hayvan refahı uygulamalarının esas ortaya çıkış nedenidir. Hayvan refahı uygulamalarının öncüsü ilk kadın hayvan aktivistlerinden olan İngiliz Ruth Harrison’dır. Harrison, 1964 yılında kaleme aldığı “Animal Machines” (Hayvan Makineleri) adlı eleştirel çalışmada endüstriyel çiftliklerin hayvan refahı konusundaki yetersizliklerini ortaya koymuştur. Animal

Machines, “Sınai hayvancılığa karşı ilk kampanyanın başlatılmasını sağlayan” (Singer, 2018: 370) öncü bir çalışmadır. Ruth Harrison, çalışmasında yeni bir üretim yöntemi olarak endüstriyel hayvan çiftliklerini, bu çiftliklerde gün ışığı görmeden, hareket edemeden yetiştirilerek insan gıdasına dönüştürülen hayvanları, geleneksel hayvancılığın nasıl bir endüstriyel işletmeye dönüştüğünü ve bu dönüşüm esnasında insan-hayvan birlikteliğine bağlı duyguların otomasyonla birlikte nasıl ortadan kalktığını ele almıştır (Harrison, 2013: 35).

Ruth Harrison, endüstriyel hayvan çiftliklerindeki problemleri 1960’da aldığı bir mektupla fark eder. Mektubun içinde yer alan bir broşürde “Ucuz gıda iyi bir gıda mıdır?” sorusunun kendisinde oluşturduğu farkındalıkla birlikte hayvan çiftliklerini araştırmaya başladığını ve ‘Animal Machines’i kaleme aldığını belirtir. Kitapta çiftlik hayvanlarının barınma beslenme ve kesilme yöntemlerini, kullanılan birçok ilaç ve katkı maddesi ve üretilen yiyeceğin kalitesi ve bu üretim biçiminin çevre ve dünyadaki açlık üzerindeki etkilerini ele alır (Harrison, 1993:118).

Yazıldığı dönemde Harrison’ın kitabı büyük ilgi görür ve 1965 yılında İngiliz hükümeti hayvan refahının temel ilkelerini incelemek üzere dokuz uzman görevlendirir. Komisyona, Zoolog Prof. Dr. F.W. Roger Brambell’in soyadı verilir. Brambell Komitesi’nin hayvan hakları meselesine en büyük katkılarından biri refah kavramının fiziksel refahın yanında hayvanların da duygularının olduğunu tasdik etmesi bakımından ilk belge oluşudur. Komitenin hazırlamış olduğu önerilerden ilki, hayvan refahı üzerine araştırmalar yapacak bir grup kurulması olur. Böylece 1967’de İngiliz hükümeti ‘Çiftlik Hayvanlarının Refahı için Tavsiye Komitesi’ni kurar. Bu kuruluş 1979’da ‘Çiftlik Hayvanlarının Refahı için Konsey’ adını alır. 1993’ten itibaren ayrıntılı bir şekilde yazılarak hayvan refahına ilişkin 5 maddelik bir özgürlük bildirisi ortaya çıkar. Buna göre beslenme ve su ihtiyacı, rahat barınma ve dinlenme ihtiyacı, acı ve hastalıklara karşı teşhis-tedavi ihtiyacı, normal davranışlarını sergileyebileceği yeterli alan ve türdeşlerinin yanında olma ihtiyacı, korku ve stresten uzak olma ihtiyacı çerçevesinde hayvanların özgürlükleri hayvan refahı ile endüstriyel çiftliklerde standart hale getirilmeye çalışılır (Masson, 2015: 55-56).

Brambell raporu ve sonraki gelişmelerin neticesinde hayvan hakları ve refahı konusunda uluslararası düzeydeki en önemli metin olarak 1978’te Hayvan Hakları Evrensel Beyannamesi ilan edilir. Günümüzde hayvan refahı tanımlamaları ve

uygulamaları her geçen gün bir üst seviyeye taşınmaya çalışılmaktadır. Bu çerçevede hayvan refahı; “çiftlik, pet, arkadaş, egzotik, laboratuvar ve vahşi hayvanların bakımı, beslenmesi, barındırılması, yetiştirilmesi, nakliyesi, kesimi, tedavisi ya da bilimsel araştırmalarda kullanımı sırasında; ağrı acı ve ıstıraptan uzak sağlık, mutluluk ve iyilik hallerinin sağlanması” (Antalyalı, 2007: 2) çabaları hayvan refahında istenilen hedefleri standart hale getirmiştir. Ancak bir takım sınırlılıkların vb. hususların yazılı maddelerle daha kaliteli hale getirilmesi uygulamalarda bu standartların sağlandığı anlamına gelmemektedir. Hayvan endüstrisinde çalışan kişilerin hayvana bakışı ve hayvana nasıl davranacağı meselesi, hayvan refahı uygulamalarında beklenen yüksek hizmet standartlarının sağlandığı anlamına gelmemektedir. Nitekim geçmişten günümüze hayvan hakları aktivistlerinin yayımladıkları videolarda hayvanların dün olduğu gibi bugün de kötü muameleye maruz kaldığı çiftlikler ve işletmelerin varlığı gözler önüne serilmektedir.

Hayvan hakları savunucularının çoğuna göre hayvan refahı, hayvan haklarını anlama gayretinden ziyade hayvanların maruz kaldıkları şiddetin meşrulaştırılmasının bir ifadesidir. Tom Regan, bu sebeple; “hayvanları ister gıda, ister giyim, ister eğlence ya da araştırma amacıyla sömürüyor olalım, hayvan hakları hakikatinin gerektirdiği...” şeyin, kafeslerin genişletilmesi olmadığı aksine kafeslerin boşaltılması gerekliliğine yapmış olduğu vurgu önemlidir (Regan, 2022: 28). Tom Regan’ın bu eleştirisi hayvan refahı meselesiyle ilgili olarak Peter Singer’ın Hayvan Özgürleşmesi hareketinde elde ettiği kazanımlar ve kuramın ilk olması nedeniyle bazı hususlarda çekinik davranmasıyla da ilişkilidir. Günümüzde birçok hayvan hakları kuramcısı açısından hayvan refahı yaklaşımının temsilcisi olarak ele alınan Peter Singer’ın (Neden Vegan?, 2021: 11), sonraki dönemlerde kuramını daha güçlü hale getirdiği, vejetaryen yaklaşımdan veganlığa doğru evrildiği görülmektedir. Singer, bu geçişi yakın dönemdeki gelişmelerle ilişkilendirir. Ona göre “ete alternatif olarak bitki bazlı yiyeceklere yapılan milyarlarca dolarlık yatırımlarla bağlantılı olarak vegan yiyeceklerin geçtiğimiz on yıldaki olağanüstü yayılışı, vegan bir dünya hedefini hayal olmaktan çıkarıp mümkün bir gelecek haline getirmiştir”.

Sue Donaldson ve Will Kymlicka (2016: 11-12) hayvan refahı tanımlamalarının, teknik açıklamaların ötesinde “hayvan refahına odaklanan ve ahlaki bir dil kullanan, ancak hayvan refahını insanlığın çıkarlarına tabi kılan” bir görüş olarak haklar meselesi

bağlamında yetersiz görür. Bu anlayışta insan, açık bir ahlaki hiyerarşi ile hayvanlardan üstündür. Hayvanların acı çekmelerinin ahlaki bir anlamı söz konusudur ve hayvanlar makine değildir. Ancak hayvan refahı yaklaşımına göre bu kaygılar, hayvanları ahlaki sınırlamalar içinde insanların elde edeceği faydaları göz önünde bulundurarak kullanılabilir kılmaktadır. “İnsancıl kullanım” adı verilen bu uygulama insan çıkarları üzerine kurulmuş problemli bir yaklaşımdır.

“Refahçı yaklaşımlar keyfi zulmü, manasız şiddet ya da suiistimalleri engelleyebilir. Ancak bu yaklaşım doğrudan insan çıkarının en az söz konusu olduğu kozmetik deneylerinden, fabrika çiftliklerindeki kârlara kadar hayvan sömürsünü içeren vakalar karşısında genelde etkisiz kalır. Ahlaki hiyerarşinin temel kabulü tartışılmadığı sürece makul insanlar hayvan sömürsünün “kabul edilebilir düzeyine itiraz edeceklerdir. Bizim hayvanlara yönelik “gereksiz” zulmün sınırlandırılmasına yönelik yaygın ama cılız itkimiz de, aksi istikamette ilerleyen ve beşeri çıkarları merkeze alan tüketim baskılarına boyun eğecektir... Bu alanda faal olan pek çok aktivist ve savunucu da sözünü ettiğimiz sınırlara yanıt olarak “hayvan hakları” çerçevesini benimsemiştir.” (Donaldson & Kymlicka 2016: 12).

Gerek Tom Regan’ın gerekse Donaldson & Kymlicka’nın Peter Singer’in Hayvan Özgürleşmesi hareketi içinde (kuramında bu söylem oldukça sınırlıdır) geliştirdiği müdahaleci (Pratik Etik) yaklaşımın (endüstriyel çiftliklere karşı) hayvan refahı uygulamalarını güçlendirdiği, bunun ise kapitalizmin ve bu bağlamda hayvan çiftliklerinin varlığını sürekli hale getirdiğine yönelik eleştiriler makul olmaktan uzaktır. Regan (2022: 96), hayvan refahı uygulamalarının insanileştirilmesi yerine durdurulmasını salık verir. Singer’in dönemi içinde palyatif de olsa ortaya koyduğu müdahaleler, yeterli olmasa da hayvan hakları kuram ve hareketlerin bugüne ulaşmasında oldukça etkili olmuştur. Endüstriyel çiftliklerdeki kötü yaşam koşullarının ifşası, hayvan refahı tartışmaları ve hayvan hakları meselesi bağlamında sınırlı ancak etkili bir protesto ve kampanya alanı ortaya çıkarmıştır. Hayvan hakları savunucuları, teorik ve pratik gelişimlerini endüstriyel hayvan çiftliklerine karşı düzenledikleri protestolarla geliştirmişlerdir. Onların ortaya koyduğu ve farkındalık yaratan protestolar sayesinde hayvan hak ve refahı uygulamalarında göreceli de olsa ilerleme sağlanabilmiştir. İnsanların doğrudan çıkarları olmayan bir meselede Singer’in (2018: 42) ifadeleriyle seslerini yükseltmeyen ve mücadele edemeyen örgütlü bir protesto geliştiremeyen canlıların haklarının savunulması, yeni toplumsal hareketlerin ruhunun ortaya çıkarılması bakımından büyük önem arzeder.

4.1.6. Hayvan Hakları

Hayvan hakları kuramları; hayvanların, tıpkı insanlar gibi yaşamları sürecinde hayattan vazgeçilemez çıkarları olduğunu ve bu çıkarların insanlar tarafından ihlal edilmemesi gerektiğini savunan kuramlardır. Haklar meselesi, Singer'ın "Hayvan Özgürleşmesi Hareketi"ne bir cevap niteliğinde Tom Regan tarafından tartışmaya dâhil edilen bir tezdir (Singer, 2018: 342). Günlük kullanımda hayvan hakları kavramı, özgürleşme kavramına kıyasla daha çok tercih edilmektedir. Kapsam ve iddia olarak hayvan özgürleşmesine göre geniş anlamları içerisinde barındırır. Hayvan haklarına dair ilk teorik zemin Tom Regan tarafından atılmıştır. Regan (2021: 28), Hayvan hakları fikrinin basit ancak felsefi boyutlarıyla bir o kadar kapsamlı ve derin olduğunu belirtir.

Hayvan hakları kuramları dinamik bir yapıya sahiptir. Kuram 1970'lerin ortalarından itibaren sürekli gelişme halindedir. Özellikle 2000'ler sonrası dönemde ortaya konulan metinler vasıtasıyla hayvan hakları kuramları içerik olarak daha kapsamlı hale gelmiştir. Günümüzde hayvan hakları kuramları, "hayvanları bir hak öznesi olarak ele alır ve onlara özel şartlar haricinde dokunulmaz haklar ithaf eder" (Arıkan, 2016: 3). Haklar meselesine dair kapsamlı ve sınıflayıcı bir tanımlamayı Donaldson ve Kymlicka'da bulmak mümkündür: Hayvan hakları kuramının

"kuvvetli versiyonları hayvanların, tıpkı insanlar gibi ihlal edilemez haklara sahip varlıklar olarak görülmesi gerektiğini savunur: Beşeri çıkar ya da ekosistemin canlılığı adına dahi olsa, hayvanların bazı davranışlara maruz kalması söz konusu olamaz. Hayvanların varoluş amacı insanların çıkarlarına hizmet etmek değildir: Onlar insanların uşağı ya da kölesi değildir. Her biri, mutlak olarak saygı duyulması gereken ahlaki öneme ve öznel varoluşa sahiptir. Hayvanlar da tıpkı insanlar gibi işkence görmeme, hapsedilmeme, tıbbi deneye tabi tutulmama, zorla ailesinden koparılmama, nadir orkideleri yedikleri ya da habitatlarını değiştirdikleri için öldürülmeme hakkına sahip münferit varlıklardır. Bu temel yaşam ve hürriyet hakkına istinaden, insanlar ve hayvanlar eşittir, aralarındaki ilişki efendi-köle, yönetici-kaynak, bekçi-koğuş ya da yaratan-yaratılan ilişkisi değildir." (Donaldson & Kymlicka 2016: 12-13).

Donaldson & Kymlicka'ya (2016: 13) göre hayvan hakları kuramı, hayvanların vazgeçilemez hak sahipleri olarak tanınması ve bir ahlaki çerçeveye geçilebildiğinde ancak mümkün olur. Onlara göre hayvan hakları kuramı, insan hakları doktrininin temelinde yatan ahlaki eşitlik mefhumunun doğal bir uzantısıdır.

Hayvan hakları kuramcıları "hayvanların hakları olmalıdır" ilkesi hususunda hemfikirdir. Buna karşın hakların kaynağı, nasıl ve ne kadar hakka sahip olacakları konusunda bir fikir birliği söz konusu değildir. Hayvanların ahlaki statüleri, çıkarları, eşit gözetilme hakkı ya da refahı hususunda ayrıştıkları nokta, hayvanların sahip olacağı

hakların dayandırılacağı referanslar ve hakların sınırlarıyla ilgilidir. Bu hususta bir kısım hayvan hakları savunucuları; ‘acı’ karşısında ‘duyarlılık’ ve hayvan refahı bağlamında bir ‘özgürlük’ çerçevesi belirlemeye çalışırken bir kısım hayvan hakları savunucusunun haklar meselesinde, hayvanları yaşamın bir ‘özne’si olarak ele alıp değerlendirdikleri görülmektedir.

Söz konusu tanımlama, hayvan meselesinde haklar kavramı üzerinden; yeni bir felsefe, aksiyom, hukuk, sosyal bilim, edebiyat vb. pek çok yeni alanı ve tartışmayı meselenin içine dâhil etmektedir. Bu taleplerin kapsamının genişliği, meselenin sadece haklar sathında değil bugüne kadar doğru olduğu düşünülen ve pratize edilen gerçeklerin yeniden ele alınması gerektiği talebine dayanmaktadır.

David Degrazia (2006:-32) hayvan hakları meselesinin üç başlık altında ele alınabileceğini belirtir. Ona göre haklarla ilgi kuramcılarının yaklaşımlarında bir derecelendirmeden söz etmek mümkündür. O, bu derecelendirme modeli üzerinden hayvanların haklarına dair tanımlama ve sınırlılıkları şu şekilde ortaya koyar: Buna göre hakların ele alındığı ilk yaklaşım “ahlaksal statü” yaklaşımıdır. Degrazia bir hayvanın hakları olduğunu söylediğimizde bu iddianın, o hayvanın ahlaksal bir statüye sahip olduğunu söylemek anlamına geldiğini belirtir. O, bunu hakların ahlaksal statüsü olarak tarif eder. Bu ahlaksal statünün insan ile hayvan kıyaslamasında hayvanların daha az ahlaksal statüye sahip olmalarının ahlaki statü ilkesini ortadan kaldırmayacağını bu sebeple de az ya da çok ahlaki statüye sahip olmanın hayvanlar için mümkün olduğunu belirtir. Buna göre bir hayvanın acı çekmeme ve öldürülmeme hakkına sahip olduğunu savunmak, hayvanın çıkarlarının olduğu ve kendi açısından ahlaksal yönden önem taşıdığı ve makul bir gerekçe olmaksızın bu hakkının çiğnenmemesi gerektiği anlamına gelir. İkinci yaklaşım, birincisine nispetle daha katı bir haklar çerçevesini içerir. Bu yaklaşım, “eşit düzeyde saygı” görmeyi hedefleyen bir hak talebidir. Degrazia, bir kişinin haklarının olduğunu söylemenin o kişinin eşit düzeyde saygıyı hak ettiğini söylemek anlamına geleceğini belirtir. Bu da o kişinin çıkarlarının herhangi birisinin çıkarları kadar önemli olması anlamını taşır. Degrazia, eşit düzeyde saygı ilkesinin bir hayvanın acı çekmekten kaçınma çıkarının, bir insanın acı çekmekten kaçınma çıkarı kadar önemli olduğunu varsaymak anlamına geleceğini belirtir. Hakların üçüncü ve daha da katı bir çerçevede kullanımına ise “yararlılığı aşan anlam” ismini verir. Bu yaklaşımda hak tanımının, bir kişinin bir hakka sahip olmasının, o kişinin yaşamsal çıkarını korumak,

toplumun bütünü açısından dezavantaj olsa da o kişinin haklarını savunmak anlamına gelir. Degrazia, Tom Regan'ın haklar savunusunun bu tanımlama içinde yer aldığını belirtir.

Hayvanların hakları konusunda meseleyi hukuki ve felsefi boyutlarıyla ele alarak tartışan isim Gary L. Francione olmuştur. Francione “Eşit gözetilme ilkesini hayvanlara uygulamak, hayvanların insanlarla “aynı” oldukları ya da hayvanların her bakımdan insanların eşitleri olduğu anlamına gelmediğini belirtir. Sadece, insanlarla hayvanların benzer çıkarları varsa, geçerli bir neden olmadıkça bu çıkarı benzer biçimde değerlendirmek gerektiğini savunur. Ona göre hayvan ile insan arasında en azından hissetme yetisine sahip ve acı çekmemekte çıkarı olan varlık olarak benzerlik olduğunu bu özellikleriyle iki varlığın diğerlerinden ayırdığını belirtir. Hayvanların acı çekmemekteki çıkarları ahlaken önemli olacaksa, eşit gözetilme ilkesini uygulamak ve başka türlü yapmak için ahlaken makul bir neden olmadıkça eşya olarak, malımız olarak muamele görmeme temel hakkını hayvanları da kapsayacak şekilde genişletmenin zorunluluğu, Francione'nin yaklaşımının temel ilkesidir (Francione, 2022: 30-31).

Francione'ye göre hayvanlar hakkındaki ahlaki düşüncemiz, her ikisi de zorunluluk kavramını içeren iki sezgiden beslenir. İlk sezgimiz zorunluluk hallerinde insanları tercih edebiliriz. İkincisi ise hayvanlara gereksiz yere acı çektirmek yanlıştır. Francione, hayvanlara ilişkin uzlaşımsal sağduyumuzu belirleyen bu iki sezginin kökenlerinin 19. yüzyıldan itibaren kültürümüzün yerleşik ve tartışılmaz bir parçası olan insanca muamele ilkesinde şekillendiğini belirtir. İnsanca muamele ilkesi, insanın çıkarlarını hayvanın çıkarlarına tercih edebileceğimizi ama bunu ancak zorunlu olduğunda yapabileceğimizi, dolayısıyla hayvanlara gereksiz yere acı çektirmememiz gerektiğine işaret eder. İnsanca muamele ilkesi sadece ahlakî değil, aynı zamanda hukukî bir kuraldır: Hayvan refahı yasaları hayvanlara gereksiz yere acı çektirmemizi yasaklama iddiasındadır. Ayrıca, hayvanlara gereksiz yere acı çektirmeyi yasaklama nedenimiz, sadece, bu şekilde acı çektirmenin birbirimize karşı da hoyrat davranmamıza yol açacak olması değil, bunun bizzat hayvanlara karşı bir haksızlık olduğuna inanıyor olmamızdır. (Francione, 2022: 23-25).

Francione eşit gözetilme ilkesini hak kavramı ile birlikte değerlendirir. Ona göre kavram olarak “Hak, çıkarları korumanın özel bir yoludur. Bir çıkarın bir hakla korunduğunu söylemek, çıkarın sırf bir başkasına fayda sağlayacağı için çiğnenmekten

ya da göz ardı edilmekten korunduğunu söylemektir. Hak, bir çıkarın çevresini saran ve içeri girmeye çalışan kişiye fayda sağlayacak olsa bile girişi yasaklayan bir ‘izinsiz girilmez’ levhasının asılı olduğu bir tür çit ya da duvardır.” (Francione, 2022: 31-35).

“Eşit gözetilme ilkesi, böyle yapmamak için ahlaken makul bir neden olmadıkça, benzer çıkarlara benzer şekilde muamele etmemizi gerektirir. Bütün insanlara başkalarının malı olmama temel hakkını tanıırken aynı hakkı hayvanların tamamından esirgemeyi ve onlara sırf insanlar için kaynak olarak muamele etmeyi haklılaştırmanın ahlaken makul bir nedeni yoktur.” (Francione, 2022: 33).

Hayvan hakları meselesinde Regan’ın görüşleri birçok açıdan eleştirilmiştir. Ünver (1996: 178-179), bunları şu şekilde tasnif eder;

“Haklar öğretisi Sadece bazı hayvanları koruma altına alır. Daha alt düzeydeki hayvanlar, böcekler, bitkiler gene ahlaksal ilginin dışında kalır. Doğanın geri kalan kısmı, özel bir değerden yoksun ve (acıya ve hazzı) duyarlı veya yaşam öznesi olan elit varlıkların refahı için araçsal değer kazanan kaynaklar olarak kalır. Ağaçlar duyarlı varlıklara habitat sağladığı için ya da mobilyaya dönüşebildiği için değerli olarak görülür. Ağacın yerine sentetik bir madde konabilirse onlar bir kenara bırakılabilir ‘insan merkezilik’ ‘hayvan merkezilik’ haline dönüşür. Gerçekten de Hayvan Hakları Öğretisi ormanların, ırmakların, bitki türlerinin tahrip edilmesine ahlaksal bir engel getirmez. Bu nedenle, faydacılık ve Regan’ın özselci etiğine göre bir ilerleme olsa da memeli ya da omurgalı hayvanlar dışında kalan varlıkları ahlaksal topluluk dışında bıraktığı için tutucudur. Hatta ahlaksal ilginin diğer varlıklara doğru genişlemesine engel teşkil etmesi nedeniyle gericiştir.”

Hayvan hakları kuramlarının, insan merkezci yaklaşımdan hayvan merkezci anlayışa doğru bir evriliş içinde oldukları meselesiyle bağlantılı olarak sıklıkla eleştirildikleri görülmektedir. Hayvan hakları kuramlarına dair bu eleştiri, ifrat ile tefrit arasında başka bir ifade ile bu kuramların iki aşırı uçta savrulması manasına gelmektedir. Nitekim daha önceden de belirtildiği üzere bu durum Batı aklının Orta Çağdan itibaren sıklıkla yaşaya geldiği bir durumun devamı niteliğindedir. Örneğin skolastik düşünce insanı hiçleştirirken Humanizma ve Aydınlanma düşüncesi arasındaki evre insanı tanrılaştırmıştır. Ya da kadın, toplumsal olarak merkezin dışına itilirken bugün “pozitif ayrımcılık adı altında” haklar hususunda kayırılmaktadır. Benzeri durum Batı dünyasında insan-hayvan ilişkilerinde de yaşanmaktadır. Geçmişte hayvanın canlı olup olmadığını düşünen akıl, günümüzde hayvan lehine pozitif bir ayrımcılığı desteklemektedir. Bu ve benzeri kritiklerle hayvan hakları kuramlarına eleştiriler yöneltilmektedir.

4.1.7. Yaşamın Öznesi Olarak Hayvan

Peter Singer'ın, “Hayvan Özgürleşmesi Hareketi” hayvanların insan tahakkümünden kurtulmasını hedefleyen bir ‘manifesto’dur (Singer, 2021a: 27). Ancak bu manifesto insan-hayvan eşitliği hususunda bugünün hayvan hakları teorileri ile kıyaslandığında oldukça mütevazı teklifler öne sürmüş görünmektedir. Peter Singer, hayvanlardan önce insanlar arasındaki eşitlik meselesini çeşitli yönleriyle ele almış ve mutlak bir eşitlikten söz etmenin mümkün olmadığını savunmuştur. İnsanların eşitlenemediği bir dünyada insan ve hayvanlar arasında eşitlik statüsünün gelişmiş sinir sistemine sahip “insan ve insan olmayan hayvanlar için” “acı” hissinde sağlanabileceğini belirtmiştir. Singer'ın sinir sistemi ve acıya yaptığı vurgu, Aristoteles'ten itibaren açıklanmaya çalışılan insan ve hayvanın canlı sınıflamasında vurgulanan Bentham'da tekrarlanan geleneksel tezlerle bağlantılı görülür.

Tom Regan ise hayvan hakları ve hayvanların ahlaki statüleriyle ilgili radikal bir teklifle ortaya çıkarak hayvanların da ‘yaşamın öznesi’ sayılması gerektiğine dair tezini öne sürmüştür. Jeffrey Moussaieff Masson, “Kafesler Boşalsın” kitabına yazdığı önsözde hayvan hakları kuramının Bentham'dan itibaren kattığı yolu acı çekmenin ötesinde hayvanların da yaşamdan çıkarları olduğu ve bu sebeple de hayvanları yaşamın öznesi olarak ele almanın Regan'ın kuramını ayrıcalıklı kıldığını belirtir. Masson'a göre, Regan'ın kuramını öncesinden ayıran yaklaşım farkı, onun hayvanları da tıpkı insanlar gibi; dünü, bugünü ve yarınıyla (çocukluk, gençlik ve yetişkinlik) tarihin bir öznesi gören fikirlerinde yatmaktadır (Regan, 2022: 14).

Regan açısından haklar meselesi, yaşamdan çıkarı olan insan ve hayvanlar için birlikte ele alınması gereken (Regan, 2022: 21), “hayvanların saygın muamele görmeye hakları olduğu anlamına gelen” bu boyutuyla basit; içerimleri bakımından ise (hayvansal ürünleri yememek, giymemek, eğlence aracına dönüştürmemek, deneylerde kullanmamak gibi) derin bir fikirdir. Hayvanların bir tarihe sahip olduğu önermesi ve haklar meselesi, hayvanlara iyi davranma ve onlara zulmetmemeyi gerektiren ikili bir temele dayanır (Regan, 2022: 27-28).

Hayvan hakları kuramlarının ortaya çıkışı, kuramdan daha çok mücadele ve talepleri içeren aktivizmlerle birlikte gelişmiştir. Ruth Harrison'un endüstriyel çiftliklerdeki standartları düzenleme adına başlattığı mücadele, akabinde Brambell Komisyonu'nun hayvan refahı üzerine bir raporun ortaya çıkmasını sağlamıştır. Peter

Singer'ın bu çabalara bir aktivist olarak verdiği destek, Batı'da endüstriyel hayvan çiftliklerinde standartların yükselmesine (kafeslerin genişletilmesi vb.) buna bağlı olarak da hayvan refahı savunucularının hayvan haklarına karşı bir argüman üretmesine imkân tanımıştır. Böyle bir dönemde Regan, hayvan haklarının ne olup-olmadığını yeniden tartışmaya açmış; hayvanların bir nesne olmadığı, onların da dünü ve bugünü ile bir tarihlerinin olduğu, bir yaşam öznesi olarak ele alınarak endüstriyel hayvan çiftlikleri başta olma üzere hayvanlara karşı işlenen zulümlerin ortadan kalkması gerektiğini savunmuştur. Regan'a göre güç merkezleri (medya ve endüstriyel hayvan üreticileri) açısından hayvan refahını savunanlar, ılımlılar olarak görülürken hayvan haklarını savunanlar radikaller olarak ilan edilmiştir. Bu durum ABD'de hayvanlara 'insanca muamele' göstericilerini akıllı, ilim insanı yaparken hayvan hakları savunucularını ise yıkıcı, aşırı duygusal vb. ithamlara muhatap kılmıştır (Regan, 2022: 33-35). Ona göre "insani ve refah" gibi sözcükler anlamları bakımından muğlaktır. Hatta çoğu zaman hakikati örtmek üzere işlev görmüştür (Regan, 2022: 113).

Regan yaklaşımında, insan ile hayvanın eşitliğini öncelikle tespit edilebilir ahlaki sınırlamalarla çerçevelemeyi hedefler. Bu bağlamda hayvan hakları meselesini "ahlaksal bir mantığın" (Regan, 2022: 28) uzantısı olarak ele alır. İnsanlar; ahlaki bir siperle kuşatılmış olmaları bakımından; eşitlik, adalet, saygı vb. değerler çerçevesinde haklarla kuşatılmıştır. Bu değerler, insana şahsında dokunulamaz kozlar vermiştir. Bu kuşatılmışlığın ortaya çıkardığı benzerlikleri sadece insana ait olarak tanımlamak ise sorunlu bir yaklaşımdır. Regan'a göre söz konusu benzerliklerin oluşturduğu familyayı insan olarak tanımlamak ise ayrı problemlerin ortaya çıkmasına (hayvanın ötekileştirilmesi) neden olmaktadır. Ona göre insan sözcüğü, bu aileyi tanımlamak için yetersizdir. Örneğin ölmüş bir insan, insandır ama bu insan dünyanın bilincinde değildir. Bu sebeple insan eşittir, bilinçli varlık özdeşleşmesi sorunlu hale gelmektedir. Aynı şekilde bebekler kendilerine olanların farkındadır ancak kişi değildir. Bu sebeple Regan, benzerlikleri insan yerine bir "yaşam öznesi" kavramı ile tanımlayarak hayvan hakları kuramını açıklamıştır. Bir "yaşam öznesi" olma fikri, diğer alternatiflerin başaramadığını başarmakta ve insan-hayvanı eşit kılmaktadır (Regan, 2022: 65-72).

Tom Regan (2022: 85-98), "yaşam öznesi" kavramını, hayvanların da insanlar gibi çevrelerindeki dünyanın ve sürdürdükleri hayatın farkında olmalarıyla açıklamakta ve savunulabilecek bir iddiaya dönüştürmektedir. Regan, reel dünyada insan-hayvan

ayırımına konu olan farklılıkların bilincindedir. Bu sebeple Regan, hayvanları ahlaki eyleyici statüsünde ele almamıştır. Ona göre hayvanlar; tıpkı hakların getirdiği sorumluluklardan azade olan çocuklar, engelliler ya da akli melekelerini yitirmiş yaşlılar gibi evrensel birtakım haklara sahip olarak değerlendirilebilirler. Ona göre hayvanlarla insanlar arasında ortak benzerlikler pek çoktur. Binlerce yıldır insana ait olduğu iddia edilen sosyalleşme, aile bağları, acı ve haz karşısında ortaya konulan tepki vb. hayvanlar için de mümkün duygu ve davranışlardır.

Tom Regan'ın "Kafesler Boşalsın" adlı çalışması öncesi ve sonrasında kaleme alınan hayvan hakları kuramlarıyla kıyaslandığında geleneksel düşünce sahibi insanlara karşı oldukça kuşatıcı bir dile sahiptir. Onun metninde dinlere ve dini metinlere karşı kucaklayıcı bir dil benimsenmiş hatta kavramsallaştırmalarda dini şahsiyetlerin isimleri de kullanılmıştır. Ancak hayvanlara atfettiği 'öznellik' hali felsefe açısından sarsıcı bir talebin dile getirilişidir. Çünkü "özne" kavramı, felsefi bağlamında her şeyden önce tek bir bireydir. Yaşama dâhil olan her bir kişiyi niteler. Özne, özgül anlamı olan ve düşünen varlığa atıftır. Öznenin en belirgin anlamı onun düşünülen nesneye karşıt olarak düşünen varlık olmasıdır. Her bilgi kuramı bir özne-nesne karşıtlığı üzerine kurulur ve özneyle nesneye verdiği anlamlara göre bir açı oluşturur (Timuçin, 2004: 397-398). Oysa Regan, "özne" olma halini düşünceden bağımsız duygu ve davranışlar üzerinden tanımlayarak felsefi ve dilsel anlamda kavrama yeni bir anlam yüklemiştir. Regan "özne" olma haliyle ilişkili olarak üçüncü bir varlık alanı inşa etmektedir. Klasik yaklaşımda varlık dünyası canlı ve cansız olarak tarif edilmektedir. Bu yaklaşımda hayvan ara bir form olarak yer alır. Regan bu noktada yaşam içinde normal olarak tanımlanın dışında kalan; hastalık, yaşlılık, ölüm vb. durumlardan yola çıkarak bu durumda olan insanlara karşı tutumlarımızın hayvanları da kapsaması gerektiğini belirtir.

Tom Regan, felsefedeki özne tanımının sınırlılıkları olduğu kanaatine sahiptir. Bu kanaat, hayvanın ilk insandan itibaren nesneden farklı olarak algılanmasında da görülür çünkü hayvan, nesne değildir. Batı felsefesinde (katı determinizm) ara formların olmayışı düşünce düzeyinde iki aşırı uç arasında tercihi zorunlu kılmaktadır. Geleneksel felsefe açısından insan gibi düşünemeyen varlık nesne olarak değerlendirilirken (Kant da buna yakın bir düşünceye sahiptir.) Regan da nesne olmadığını bildiği hayvanı, özne olarak ele almayı tercih etmiştir. Regan, hayvanlara öznellik vasfı atfederek hayvanları nesne olarak ele alan yaklaşıma bir alternatif sunmuştur. Hayvanların yaşam içinde bir "özne"

olduklarını belirten Batı dünyasında evren tasavvurunda insan dışı varlıkları hatta Yunan'dan itibaren insanların bir kısmının da haklar hususundaki sınırlılıkları düşünüldüğünde Regan'ın yaklaşımı, var olan hayvan tasavvuru karşısında bir tepki ve önemli bir felsefi açılım olarak değerlendirilebilir.

4.1.8. Hayvanların Ahlaki Statüsü

Klasik felsefenin ilk dönemlerinden itibaren hayvanın; politik, dil, akıl vb. özellikleriyle insandan aşağı bir statüde yer aldığı fikri karşısında Bentham ve Singer, insan ile hayvan arasındaki farklılıklar yerine asıl dikkati duyulara, bu duyular içinde de en önemli olarak gördükleri “acı” duyusuna çekmişlerdir. Bentham ve Singer, felsefede varlıkların farklılıkları yerine benzerliklerini içine alan bir teori ortaya koymuşlardır. İnsan ve hayvanın yaşamdaki yerinin belirlenmesi ve özellikle de insan tasavvurunda hayvana dair tasavvuru etkileyecek olan bu yaklaşım, sonraki dönemlerde tüm hayvan hakları kuramcı ve aktivistlerinin insan-hayvan ilişkisine dair yaklaşımlarındaki ortak hareket noktası olmuştur. Yaşam öznesi, hayvan vatandaşlığı, sanatçı hayvan, hayvan-insan sözleşmesi vb. teklifler insan ile hayvanların ortak özelliklerine, duygularına, sosyal yönlerine atıflar içerir.

Hayvanların ahlaki statüsüne ilişkin olarak Bentham ve Singer'ın geliştirdikleri yaklaşım oldukça basit bir ilkeye dayanır. Eğer bir varlık bir şeyden kaçınıyorsa, varlık açısından o şeyin kötü ya da istenilmez olduğu fikrine ulaşılabilir. Bu yaklaşım en ham haliyle hedonistlerin, insanı tanımlarken kullandıkları “elemden kaçan, hazza koşan varlık” ilkesinin hayvanları da kapsamına alması olarak tanımlanabilir.

Regan, insan-hayvan ilişkilerinde Bentham ve Singer'ın başlattığı benzerlikler vurgusunu sosyal ve duygusal bağları da içine alacak şekilde geliştirir. Regan'a göre söz konusu benzerlikler insanda olduğu gibi hayvanlarda da ahlaki bir statüye kaynaklık etmektedir. Bu bakış açısıyla Regan, hayvanlara neden zulmetmememiz gerektiği ile ilgili Singer'ın düşüncelerine kıyasla haklar meselesinde daha iddialı bir şekilde ahlakla ilişkilendirme yapar. İçerisinde çoğunlukla sosyal bağları barındıran bu yeni yaklaşımında, her bir hayvanın özel ve özne olduğu düşüncesi Regan'ın hayvan hakları kuramının temelini oluşturmuştur. Regan (2022: 66), ahlaki haklar ve buna bağlı ortaya çıkacak statüyü, eşitlik ilkesi ile birlikte değerlendirir. Ona göre ahlaki haklar, eşitlikten ayrı düşünülemez. Her ne kadar insanlar ve hayvanlar birbirlerinden farklı olsalar da

ahlaki haklar, hepsi için geçerlidir. Hiçbir varlığın, ön yargıyla ya da ahlaken uygunsuz gerekçelerle bu haklarından mahrum bırakılmasının meşru gösterilemeyeceği bundandır.

4.1.9. Hak Temelli Yaklaşım (Deontolojik Yaklaşım)

Tom Regan'ın etiği, yaşamın iki öznesi olarak değerlendirdiği insan ve hayvanın ahlaki statülerinin yeniden inşası üzerine kuruludur (Regan, 2022: 13). Bu teorisinde Regan, meseleyi “Kantçı deontolojik bir perspektif içinde ve haklar ekseninde tartışır” (Cevizci, 2022: 152). Regan, kuramında her ne kadar Kantçı bakış açısını kullanmış olsa da ondan farklı olarak insan ve hayvanı yaşamın içinde değer bakımından birbirinden bağımsız iki ayrı özne olarak ele alır ve eşit muamele ilkesi etrafında değerlendirir.

Tom Regan'ın deontolojisi, Jardins'ın (2006: 85, 524) ifadeleriyle “bizden belli biçimlerde davranmamızı ve başka bazı biçimlerde davranmaktan da kaçınmamızı isteyen kimi temel ödevler” ve değerler sistemi olarak değerlendirilebilir. Deontolojik yaklaşım, ödevler ve haklar etiği olarak bir eylemin sonuçlarından çok, o eylemin dayanmakta olduğu ilkeye ağırlık vermektedir. Deontolojik yaklaşıma göre, etiğin temel kavramları ödev ve hakları içerir. Nitekim kavram, “Grekçe ‘ödev’ ya da ‘yükümlülük’ anlamına gelen ‘deon’ sözcüğünden türetilmiştir.” (Cevizvi, 2022: 50).

Deontolojik felsefeye göre etik, kuralların ve iyiliklerin koşulsuz ve kesin olmaları gerektiğini savunur (Jardins, 2006: 78). Tom Regan da Singer’da olduğu üzere varlıkların statülerini belirlerken insan ile hayvanı ayırtırmaya yarayan özellikler üzerinden değil, varlıkları ortak değerlendirebileceğimiz özelliklerinden yola çıkarak asgari de olsa bir araya getirebileceği noktayı belirlemeye çalışır. Ancak Regan, bunu yaparken Singer’da olduğu üzere “acı gibi” temel bir duyu yerine daha gelişmiş ve gerçekten hakların varlığına işaret edebileceğini düşündüğü geçmişte insana ait olduğu düşünülen sosyal ve psikolojik birçok özelliği de içerisinde barındıran özelliklerle açıklamaya çalışır. Ona göre insana hasredilen pek çok duyu ve davranış en azından bazı hayvanlarda gelişmiş ya da ilkel biçimleriyle söz konusudur. Cevizci (2022: 152), Singer’ın acı yaklaşımında sonuçların önemine karşılık Regan’ın yaklaşımında Kantçı deontolojiye istinaden eylemin ahlak yasasına uygunluğu ve evrenselliğinin ön plana çıktığını belirtir. Ayrıca ahlaki failer olarak bireylerin özsel değerlerine vurgu yapar.

Tom Regan’ın deontolojik yaklaşımında varlıklar, ahlaki açıdan aktif ve pasif olarak ikiye ayrılır. Ahlaken aktif olarak tanımlanan failer, karmaşık yetilere sahip olan

ve ahlaken neyin yapılması gerektiğini belirlemek için tarafsız ahlaki ilkelere başvurabilme ve bunu belirledikten sonra ahlakın gerekleri doğrultusunda eylemini özgürce seçme ya da seçmeme yetisine sahiptir. Bu sebeple de ahlaken aktif failler, eylemlerinin sonuçlarından sorumludur. Ahlaken pasif varlıklar ise ahlaken aktif faillerden farklı olarak, eylemlerinden ahlaken sorumlu tutmamızı gerektirecek ön koşuldan yani kendi davranışlarını denetleyebilme yetisinden yoksundur. Ahlaken pasif varlık, bir dizi eylem imkânı içerisinde hangisini tercih edip gerçekleştireceği hususunda ahlaki ilkelere başvurmak şöyle dursun böylesi ilkeleri oluşturma imkânına da sahip değildir. Ahlaken pasif bir varlığın doğru ya da yanlış eylemlerde bulunması bu sebeple söz konusu değildir. Bebekler, küçük çocuklar, zihinsel engelli bireyler bunlara birer örnektir. Regan bu noktada tanımlamasını genişleterek ahlaki bakımdan pasif olan varlıkları anlam taşıyan bazı özelliklerine göre derecelendirir. Buna göre, acı ve haz gibi yetilere sahip olup başka zihinsel yetileri olmayan varlıklar ve buna karşılık bilince, hissetme yetisine ve başka bilinçsel ve iradi yetilere sahip olan varlıkların durumları ayrı ayrı ele alınmalıdır. O, bu noktada en azından bir kısım hayvanları pasif olmakla birlikte ahlaken doğru ve yanlıştan mesul tutulamayan insanlarla (çocuklarla ve zihinsel engellilerle) bir arada değerlendirir (Regan, 2005: 31).

Regan (2022: 80), ahlaken aktif olan-olmayan varlıkların hakları üzerinden ortak olanları sıralar. Buna göre; yaşam, bedensel dokunulmazlık, özgürlükler, insan ve hayvanların ortak benzerlikleridir. Ancak bu benzerlikler üzerine oluşturulacak familya insan sözcüğü ile ifade edilemez. Çünkü bizler, ölmüş birini de insan olarak tanımlarız. Oysa o, artık yaşamın bilincine sahip değildir. Aynı şekilde kişi sözcüğü de bu familyanın tanımında kifayetsiz kalır, çünkü bebekler yaşamın farkında olmalarına karşın kişi değildir. Regan’a göre (2022: 90-91), bu benzer özelliklerin ortak ifadesi “bir yaşamın öznesi” olma halidir. Ona göre; ortak duyular, dildeki sözcüklerin ortak anlamları, davranışlarımız, anatomik yapımız, sinir sistemlerimiz, köklerimiz bunun göstergeleridir. O, hayvan ve insanların biyolojik ve ruhsal bakımdan “ortak atalara” (2022: 90) sahip olduğunu, hayvanların da insanlar gibi dünyanın içinde ve yaşamın farkında olduklarını belirtir. Regan, bu durumda olan varlıkları; arzu ve inançları olan, algılayan, anımsayan, bir amaca yönelik olarak eğlenebilen, kendisi de dâhil olmak üzere gelecek beklentisi ve duygusal hayatı olan, zaman içinde gelişen, psikolojik, fiziksel bir kimliğe sahip, özerk, seçim yapma özelliği olan ve bu yaşantılarına dayalı bir esenliği amaçlayan varlıklar

olarak bir arada değerlendirir. Ona göre bir insanın davranışlarını bu terimler çerçevesinde betimleyip açıklayabildiğimiz ölçüde o insanın ahlaken aktif olma vasfını taşımasını sağlayacak yetilerden yoksun olduğunu (bebekler, zihinsel engelliler) düşünmemize yol açan başka gerekçeler olsa da bu durumdaki hayvanları eşit derecede ahlaken pasif bir varlık olarak görmek için yeterli nedenin varlığından söz etmek mümkündür. Regan, yaşam içinde bu durumda olan varlıkların ahlaken aktif olan varlıkların eylemleriyle karşılaştıklarında aktif olan varlıkların haklarına sahip olduklarını dile getirir. Bu ilişki biçiminde, karşılıklılık söz konusu değildir. Pasif olan varlık, sorumluluklardan muaf olmasına karşın ahlaki eylemi hak ederken aktif varlık yaptığı tüm eylemlerde doğru ya da yanlış eyleminin sorumluluğunu yüklenmektedir (Regan, 2005: 31-32).

Regan, pasif olduğunu belirttiği varlıkların değer bakımından eşit bireyler olduğunu savunur. Ona göre her bir varlık, kendi özelinde bir özne ya da başka bir ifade ile ayrı bir dünyadır. Bu sebeple ayrı ayrı bireyler olarak ele alınmalıdır. Regan, pasif olmalarına karşın muamelede aktif varlıklardan görecekları eylemde, sorumluluk sahibi insanlarda olduğu gibi bazı hayvanların da eşit muamele görmeleri gerektiği düşüncesi ile bu durumda olan insan ve hayvanları eşitlik ilkesine göre değerlendirir. Her bir varlığı bir birey ve değer olarak ele alan Regan, bireylerin kendi içlerinde değer taşıyan varlıklar olarak bir içsel değere sahip olduklarını ifade eder. Bu içsel değer ne olması hususunda faydacı ekole eleştiriler getiren Regan, içsel değer açısından anlamlı olan ortaklığın canlı olma özelliğine bir alternatif olarak yaşamın öznesi olma ilkesini belirler. Yaşamın öznesi olma, canlı olma ya da bilince sahip olmanın ötesinde; arzulara, inançlara, algılama ve hatırlama gibi yetilere, kendileri de dâhil olmak üzere gelecek duygusuna, haz ve acı ile birlikte duygusal hayata, tercih ve esenliklerini belirleyecek çıkarlara, arzu ve amaçları doğrultusunda eyleme geçme yetisine, zaman içinde gelişen fiziksel ve psikolojik bir kimliğe, başkalarına sağladıkları yararlardan ya da başkalarının çıkarlarına alet olmalarından mantıken bağımsız olarak, yaşantılarının kendileri açısından iyi ya da kötü olması anlamında bireysel bir refaha sahiplerdir. Regan, sayılan bu özellikleri bağımsız birer içsel değer olarak tarif eder (Regan, 2005: 32-34). Tom Regan, özne olma hali ile ahlaken aktif ya da pasiflik arasındaki ilkeleri şu şekilde sıralar:

“1- Eşit içsel değere sahip oldukları koyutlanan bütün varlıklar arasında bu açıdan anlamlı olan bir ortaklık, böyle bir değere sahip olduğu öne sürülen, ahlaken etkin ve edilgin bütün varlıklara ait bir özellik olmalıdır. Bir yaşamın öznesi olma kriteri, bu gereği yerine

getiriyor. Bütün ahlaken etkin bütün varlıklar, yukarıda açıkladığımız anlamda başkalarına sağladıkları yararlarından ya da başkalarının çıkarlarına alet olmalarından mantiken bağımsız olarak, kendileri için iyi ya da kötü olan bir yaşamın öznesidirler.

2- İçsel değer, herhangi bir derecelendirmeye izin vermeyen, kategorik bir değer olarak görüldüğü için, içsel değer açısından anlamlı olduğu varsayılabilir bir ortaklığın kategorik olması gerekir. Bir yaşamın öznesi olma kriteri, bu gereği yerine getiriyor. Bu kriter, ona uyanların, olumlanan bir yetkiye ya da erdeme (örneğin matematik yeteneğine ya da sanatla ilgili erdemlere) sahip olmaları ölçüsünde daha yüksek ya da daha aşağı bir derecede bir yaşamın öznesi olma statüsünde olacağını öne sürmez ya da ima etmez. Bir birey, ya –ya açıkladığımız anlamda- bir yaşamın öznesidir, ya da değildir. Bir yaşamın öznesi olan bütün bireyler eşittir. O halde bir yaşamın öznesi olma kriteri, ahlaken etkin bütün varlıklarda ve ahlaken edilgin varlıkların burada bizi ilgilendiren bütün bireylerinde ortak olan kategorik bir statünün sınırlarını çizer.

3- Ahlaken etkin varlıklarla edilgin varlıklar arasında anlamlı olarak bir ortaklık anlamlı olacak bir ortaklık şu soruya yanıt vermemizi sağlamalıdır. Neden ahlaken etkin ve edilgin varlıklara karşı doğrudan görevlerimiz vardır ve neden bu varlıklar gibi canlılık özelliği taşıyanlar da dâhil olmak üzere ahlaken etkin ya da edilgin olmayan varlıklara karşı doğrudan görevlerimiz olduğuna inanmak için daha az nedenimiz vardır? Bir yaşamın öznesi olma kriteri bu gereği de yerine getiriyor. Bütün canlılar açıkladığımız anlamda bir yaşamın öznesi değildir; dolayısıyla bütün canlılar bu kriter doğrultusunda aynı ahlaki statüye sahip değildir; bazılarına (özne olanlara) yönelik doğrudan görevlerimiz varken bazılarına yönelik doğrudan görevlerimiz olmadığı konusunda emin olmamızı sağlayan farklılar kısmen ortaya çıkar, çünkü ilk sayılanlar bir yaşamın öznesi olma kriterini uyar, diğerleri uymaz. Bütün Bu nedenlerle, bir yaşamın öznesi olma kriterinin, ahlaken etkin ve edilgin varlıklar arasında anlamlı olan, her ikisi de içsel değer aktif etmeye hem mantiken temellendirilebilir hem de gayri keyfi hale getiren bir ortaklığa atıfta bulunduğunu savunmak mümkündür.

Regan içsel değer ve bir yaşamın öznesi olmaya dair kriterleri sıraladıktan sonra şu sonuca varır: Eğer bireyler eşit içsel değerlere sahipse yaşam içinde görecekları muamele onların çıkarları ve bu bağlamda eşit değerini göz önüne almalıdır. Bu ilke “saygı ilkesidir”. Saygı ilkesi; eşitlikçi, mükemmeltci olmayan bir biçimsel adalet yorumu ortaya koyar. Bu ilke, içsel değere sahip bazı bireylere örneğin sanatsal ya da bilimsel erdemlere sahip olanlara göstereceğimiz muamele için geçerli olmakla kalmaz içsel değere sahip bütün bireylere içsel değerlerine saygılı bir şekilde muamele etmemizi emreder. Böylece kapsayıcı bir sonuca varılabilir. Hayvanlara, çocuklara, zihinsel gelişimini tamamlamamış olanlara, demanslı yaşlılara ya da ahlaken edilgin diğer varlıklara karşı görevlerimizin temelinde ahlaken etkin varlıkların duygusal ilgileri yatmaz; onların içsel değerine saygı duyulması ilkesi yatar. Regan bu ilkenin bir nezaketin göstergesi değil bir adalet meselesi olduğunu düşünür (Regan, 2005: 35-36).

4.1.10. Antroposantrizm (İnsan Merkezilik)

İnsan merkezilik ve insan biçimcilik birbiriyle ilişkili iki kavramdır. Hayvan hakları savunucularına göre hayvanların, tarihsel süreçte yaşadığı talihsizliklerin kaynağı

bu iki kavram çerçevesinde şekillenen tarih ve pratiktir. İnsan biçimcilik, özellikle tanrının suretindeki insan benzetmesine istinaden ortaya çıkan teolojik boyutuyla geleneksel dönemde hem semavi metinlerde (özellikle Tevrat ve İncil) hem de pagan inanışlarda insan, hayvan ve çevre ilişkilerinde atfı yapılan bir kavram ve evren okuma biçimi olarak ele alınmıştır. İnsan merkezcilik ise insan biçimciliğe kıyasla daha geniş bir yayılımla hem geleneksel dönemde hem de şiddeti artarak modern dönemde öncelikli olarak insan-hayvan ve çevre ilişkilerinin merkezinde yer almıştır. Söz konusu kavramlar insanoğlunun çevre ve hayvan ilişkilerinin ele alınışında; tarihsel, teolojik, mitolojik, felsefi ve bilimsel boyutlarıyla insan egemen, insanı önceleyen düşüncelerin devamına katkı sağlamıştır.

İnsan merkezcilik diğer adıyla antroposantrizm; insanın, evrendeki diğer varlıklar karşısında konumunu belirleyen bir söylemi ifade eder. Bu yaklaşımların ilk kaynakları din ve felsefedir. Buna göre dünya, insan için yaratılmıştır ve içindeki her şey de onun tasarrufundadır. Bu yaklaşımın etkileri hayvanlar konusunda çok geniş bir toleransa sahip olduğu düşünülen Hint geleneklerinde dahi görülür. Örneğin, Hint kültüründe avatar düşüncesinde kıyamete doğru ilerleyişte “Matsya (Balık), Kurma (Kaplumbağa), Varaha (Yaban domuzu), Narasimha (İnsan-Aslan), Vamana (Cüce), Parasurama (Baltalı Rama), Rama (Krişna), Buda ve zamanın sonunda gelecek avatar olan Kalki” de (Eliade & Couliano, 1997: 159) görüleceği üzere insan biçimli/insana doğru bir değişim ve gelişim seyrinden söz etmek mümkündür. Bu gelişimin sudan başlayan ve karada devam eden varlık tasavvurunun gelişmiş hayvanlara ve akabinde insan biçimli kurtarıcıya dönüşümü insanın öncelenişinin biçimleri olarak ele alınabilir.

İnsan merkezci yaklaşım, evrende insanın özel bir yere sahip olduğu düşüncesine dayanır. Bu bağlamda her şey bizzat insan için var kılınmıştır. İnsanı diğer varlık unsurlarından farklı ve üstün kılan özellikler ise dinlere ve felsefi yaklaşım biçimlerine göre değişiklik arz eder. Aristoteles insanı üstün kılan özellikleri akılda, dil becerilerinde ve siyaset bilgisinde görürken, “Thomas Hobbes, John Locke, Immanuel Kant ve diğerleri hayvanların belirgin bir ahlaksal statü için gerektiği varsayılan bazı niteliklerden” yoksun olduklarını savunmuşlar (DeGrazia, 2006: 16) ve insanı, hayvana karşı üstün kılan yönleri belirlemeye çalışmışlardır.

İnsan merkezcilik; insanın idaresindeki bir yaşamın tasnifi, gerekçelendirilmesi, ve meşru bir zemine taşınmasında önemli işlevler görmüştür. Carol Adams (2021: 332),

insan merkeziliği özü gereği döngüsel olarak niteler. Ona göre göre insan merkezci yaklaşım insanlardan doğup, insanlardan bahsedip, insanlarla tamamlanan bir söylemdir. İnsan merkeziliği en belirgin şekilleriyle Rönesan ve Aydınlanma dönemleri arasında ve buna eşlik eden emperyalizm, endüstrileşme vd. pratikleri ile Batı coğrafyasında görmek mümkündür. Derek Ryan’a göre;

“Batı felsefesinin tarihi, hayvanların kapasitelerinin ne olduğu, onlara nasıl muamelede bulunulabileceği ve genel olarak insandan (ya da daha açık olmak gerekirse, “erkek”ten) daha aşağıda varsayılan konumlarına dair düşünüşte başat bir etkiye bulunmuş olan antroposantrik (insan-merkezli) düşünme biçiminde hayvanların esaretine dair çok sayıda örnek sunar.” (Ryan, 2019: 17).

Derek Ryan, Batı felsefesinin antroposantrik felsefi mirasını anlayabilmek için, hayvanların ve hayvanlık durumunun kuramsallaştırılmasının gelişiminde çok büyük ölçüde önemli iki döneme dönüp yeniden bakmak gerektiğini belirtir. Ona göre Batı düşünce ve felsefe tarihi her iki yaklaşıma dair verileri bünyesinde barındırmaktadır. Bu dönemler, klasik felsefecilerin hayvan hayatını sistematik olarak ilk defa ele almaya başladıkları Eski Yunan ile Aydınlanma’yı etkilemiş olan bir dizi felsefecinin insanın doğadaki konumunu kavrama gayretlerinde yüzlerini gelenek ve inançtan bilim ve akla döndükleri 17. Yüzyıl Avrupa’sıdır. Bu iki dönem; sadece insan dışı hayatın kavramsallaştırılma ve ele alınma yöntemini biçimlendirmede büyük ölçüde etki sahibi olacak antroposantrik varsayımları teşhir ettiklerinden dolayı değil, insanlık durumunu merkeze almayan bir düşünüş imkânına dair bir açıklık sağlayan marjinalize edilmiş sesleri içinde barındırdıklarından dolayı da hayati öneme sahiptir. Antroposantrik düşüncenin tarihi içinde, hayvanlar ve hayvanlık durumuna daha az antroposantrik ya da hatta antroposantrik olmayan yaklaşımların alternatif tarihine dair tohumlar, Batı düşüncesi içinde filizlenme imkânına kavuşmuştur (Ryan, 2019: 17).

Antroposantrik okuma karşısında hayvan hakları savunucuları insanı önceleyen, insana üstünlük sağladığı düşünülen; özellikle erkek egemen, felsefi, teolojik, edebi, iktisadi, bilimsel ve tarihsel söylemlerin yeni kuramlarla aşılması gerektiğini savunurlar. Bu savunuya temkinli yaklaşan isim, Mark Bekoff’a göre Leslie Irvin’dir. Bekoff, Irvin’in kitabına yazdığı ön sözde hem antropomorfizmin hem de antroposantrizmin geçerli bir alternatifi olmadığı belirtir. Ona göre antropomorfizm, temkinli ve hayvanların dünyasını da hesaba katarak kullanıldığında amprik çalışmaların ileriye taşınmasında ve hayvanların davranışlarının anlaşılabilmesinde insanlara yardım sağlamaktadır (Irvine, 2011: 10).

4.1.11. Abolistyonist Yaklaşım

Gary Francione, hayvan hak ve hareketi içinde kendisinden önce gelen isimlerin eylem ve söylemleri göz önünde bulundurulduğunda meseleyi felsefi boyutunun yanında hukuk boyutuyla da ele alan⁴⁴, yaşamını da eylem ve söylem seviyesinde hayvan hakları adına ortaya koyduğu tavizsiz prensiplere (veganizm) göre düzenlemiş olmasıyla dikkat çeken bir isimdir. Francione açısından veganlık, hayvan sömürüsünün kaldırılmasında ahlaki bir ilkedir. Ona göre hayvanları birilerinin malı olarak gördüğümüz sürece hayvanların haklarından söz etmek mümkün değildir. Mesele yanlış olan bir şeyi doğru şekilde yapamayacağımızdır (Abolistyonist Vegan Hareket, 2016). Bu boyutuyla veganlık, hayvanların çıkarları adına “çok sayıda tüketim alışkanlığından feragat etmeyi” (Giroux & Larue, 2021: 10) gerektiren bir ahlaki konumlanıştır.

Söz konusu bu ahlaki konumlanış, sadece geleneksel yaklaşımları değil, hayvanların “mülk statüsüne” indirgenmesine neden olduğunu iddia ettiği geçmiş hayvan hakları kuramlarını kıyasıya eleştirir. Francione’nin yaklaşımı, abolistyonist kuram olmakla birlikte onun kuramının tamamlayıcısı etik veganlıktır. Francione kendinden önceki kuramları eleştirirken daha güçlü bir söylem ortaya koymayı hedefler. Bu sebeple kuramının eleştirel boyutunu radikal olarak tanımlarken diğer yandan hayvanların acı çekmeleri gerçeği karşısında önceki kuramları inkâr etmeden muhafazakâr olduğunu belirtir (Francione, 2022: 37). Etik veganlık; hayvanların insan yaşamı içinde ‘ama’sız ve ‘fakat’sız kullanımını, tüketimini reddetmedir. Francione (2022: 19), “hayvanlar hakkında söylediklerimizle yaptıklarımız” arasında farklılık olduğunu savunur. Bu çelişik durum, onun nezdinde bir “ahlaki şizofrenidir” (Francione, 2022: 22)

Gary Francione, hayvan hakları meselesini abolistyonist yaklaşım bağlamında köleliğin ortadan kaldırılması prensibine dayandırarak açıklar. Ona göre kölelik, tarih boyunca egemenlerin; ırk, cinsiyet, din vb. gerekçelerle bazı insan, topluluk ve toplumlara karşı türcü uygulamalarıdır. Bu türcü uygulamalar, sadece bir kısım insanlarla sınırlı olmayıp tüm hayvanları da kapsamaktadır. Francione, köleliğin insanlar için tarihten silinmesine benzer bir uygulamanın hayvanları da kapsaması gerektiğini savunur. Bu savunusunu da abolistyonist yaklaşım olarak tarif eder.

⁴⁴ Büyük insansı maymunların hukuken kişi statüsünde olmalarını teklif eden ilk hukuk kuramcısı (Francione G. , 2006).

‘Abolition’ kelimesi, bir uygulamanın ortadan kaldırılmasını ifade eder. ‘Abolitionist’ ise kölelik karşıtı manasında kullanılmaktadır. Hayvan hakları savunucuları, kavramının kapsamını genişleterek hayvanların çıkarlarına olmayan kullanımı da ‘abolition’ kavramın içeriğine dâhil etmişlerdir. Özünde kavram, tarihsel olarak köleliğin kaldırılmasıyla ilişkilidir. Bu sebeple de köleliğe karşı çıkan hareketler kendilerini birkaç yüzyıldır abolisyonist olarak isimlendirir.

Abolistyonist yaklaşım, insanlık tarihinde hayvan kullanımının türcü bir anlayışla nesilden nesile aktararak geliştiğini ve bu konunun hayvanları sömürdüğünü savunmaktadır. Mülkleşmenin doğası gereği hayvanlar, tarih boyunca alınan ve satılan gerektiğinde üzerlerinden başka tasarruflarda da bulunulabilen bir varlık olarak telakki edilmiştir. Bu durum insanlık tarihinin başlangıcından itibaren ve insanlarca görmezden gelinen bir köleleştirmeyi hayvanlar açısından sıradanlaştırmıştır. Abolistyonist yaklaşıma göre hissedebilir bir varlığın eşya sınıfına sokulması ve bir mülk muamelesi görmesi köleliğin en bariz uygulamasıdır. Günümüz dünyasında insan harici tüm hayvanlar köle olarak yaşamakta ve ölmektedir (Abolisyonist Vegan Hareket, tarihsiz). Abolistyonalist yaklaşım, köleciliğin kaldırılması için mücadele eder. Kölecilikle mücadelenin tanım ve yöntemi abolisyonist yaklaşımda ilkelere bağlamıştır. Gary Francione abolisyonist yaklaşımın ilkelerini altı başlık altında toplamıştır: Buna göre; hayvanların ‘mülk olarak kullanılmamaları’ birinci temel ilkedir. Abolistyonalist yaklaşıma göre hayvan hakları ile ilgili kafa karışıklığına neden olan ‘hayvan refahının’ sona erdirilmesi, gerekli olan ikinci ilkedir. Abolistyonalistlere göre hayvan refahını içeren yaklaşımlar “insanca muamele” adı altında ‘hayvan köleliğini’ meşrulaştırmaktadır⁴⁵. Üçüncü ilke olarak hayvan hakları savunusunda asgari bir yöntem olarak ‘veganlığın’ benimsenmesi gerekmektedir. ‘Veganlık’, ahlaki bir ilke olarak kabul edilir. Hayvanlara karşı haklar meselesinde dördüncü ilke olarak ‘hissedebilirlik’ ahlaki bir yükümlülüktür. Buna göre ‘kişi’ olmak için gereken özellik, ‘hissetme’ yetisidir. İnsan dışı bir canlı eğer acıyı hissedebiliyorsa o canlıya sadece amaçlarımıza ulaşmamızı sağlayan bir araç muamelesi etmemek abolistyonalist yaklaşımın temel prensiplerindendir. Beşinci altıncı ilkeler ise; ‘insan ve hayvan hukukunun iç içe geçmişliği’ ve ‘şiddetsizlik’ ilkeleridir. ‘Şiddetsizlik’ doğrudan ve dolaylı bağlamlarıyla

⁴⁵ Francione, hayvan refahı uygulamalarının kar amaçlı işletmeler açısından mümkün olmadığını savunur. Ona göre hayvan refahı uygulamaları, insanca kesim adı altında hayvan kesimlerini ve hayvan kullanımını meşrulaştırmaktadır (Francione G., 2023).

yaşam içerisindeki çatışmalardan arınmayı ifade eden ve Francione'nin ele alışıyla 'Jainizme' yönelen bir yaklaşımdır (Abolitionist Vegan Hareket, 2016).

Gary Francione, bir kuramcı olduğu kadar aktivist yönüyle de öne çıkar. Ona göre hayvan hakları meselesinde gerçekleşebilecek köklü bir değişim için öncülere ve öncülerin gerçekleştirebileceği köklü bir manevi devrime dünyanın ihtiyacı vardır.

“İnsanlık manevi bir devrim yaşamadıkça insan dışı hayvanlar sömürülmeye devam edecek. Ataerkil şiddete uyum ve müsamaha gösteren paradigmayı değiştirmeye çalışan öncü insanlar olmadan böyle bir devrim yaşanmayacaktır. Hayvan hakları davasında yer alan hukukçuların görevi, şu an için, sistemi değiştirecek başat güç olmak değil. Hukukçular olarak, bizler de mülkiyet haklarını koruyan bu sistemin bir parçasıyız. Hukukçular olarak görevimiz, eylemcileri savunmak. Bence işe yarar bir “hayvan hakları” avukatı, bir sefer sivil itaatsizlikle suçlanan eylemcileri savunan bir ceza avukatı; başka bir sefer eylemcilerin gösteri izni almalarına yardımcı olan bir idari avukat; başka bir sefer derslerde canlı hayvanları kesip biçmek istemeyen öğrencilere ya da vegan yiyecekler isteyen mahkûmlara yardımcı olan bir anayasa avukatı olur. Hukukçu eylemciyi korur ve ona hizmet eder. Paradigmayı değiştirecek olan, eylemcidir. Artan bir toplumsal konsensüsü yansıtan müvekkiller olmadan avukat hiçbir işe yaramaz” (Francione G. , 2006).

Gary Francione hayvan hakları meselesinde yaşanacak dönüşüm için toplumsal hareketlere ve eylemcilere büyük önem vermektedir. O, ilk çağlardan günümüze kadar süregelen paradigmayı değiştirecek gücü, toplumsal hareketlere atfeder. Francione abolitionist yaklaşımın ilkelerinin merkezine “hissetme yetisini” yerleştirir. Ona göre hissetme yetisi tüm varlıkların hakka sahip olmaları için yeterli bir duyudur. Mal yerine konmama, insanların amaçlarına hizmet etmek dışında da bir değer taşıma hakkını hayvanlara tanımamız gereken en doğal haktır. Eğer hayvanların çıkarları ciddiye alınmaz ve hayvanlar insanlara ait bir mülk olarak değerlendirilmeye devam ederse bu durumda hayvan haklarından söz etmek mümkün değildir (Francione G. , 2006).

Gary Francione'ye göre hayvan meselesi ve haklar söz konusu olduğunda insanlar bir hayli kafa karışıklığı içerisinde ve bu karışıklığı iki kaynak beslemektedir: Bu kaynaklardan ilki, insanlara tanınan hakların birebir hayvanlara da tanınması gerektiği iddiasıdır. Böyle bir iddia, hayvan haklarını yanlış anlamak manasına gelir. Hayvanların ahlaki statüsü denildiğinde en basit ifadesiyle hayvanların insanların malı olarak muamele görmeme hakkının gözetilmesi kastedilmektedir. Bu hak geçmişten günümüze bütün insanları kapsayacak şekilde dil, din, renk ve cinsiyet ayrımı olmaksızın nasıl genişletildiyse, bugün hayvanları da içine alacak şekilde genişletilmelidir. Francione'ye göre hayvan haklarıyla ilgili bir diğer kafa karışıklığını doğuran etken ise hayvan hakları meselesinin içine her türden yaklaşımın dâhil edilmesidir. Buna göre, hayvan koruma

örgütleri -özellikle ABD’de- hayvan hakları ifadesini ayırım gözetilmeksizin her tür örgütlenmeyi tanımlamak için kullanmaktadır. Bu türden yaklaşımlar, hayvanların çektiği acıları azaltacağı düşünülen salt kurala bağlayıcı ya da hayvan refahını sağlayıcı önlemleri ile hayvan hakları kavramını ve hareketini muğlaklaştırmaktadır. Francione açısından, endüstriyel çiftliklerde hayvan refahı adına yapılan düzenlemeler, hayvanların mal olarak muamele görmesinin meşruiyetini tanımak anlamına gelir ve hayvanlar üzerindeki mülkiyetimizi kurala bağlamayı amaçlar. Bu hususta hayvan hakları duruşu, hayvanların insanlar tarafından kaynak olarak kullanılmama temel hakkını ihlal ettiği için toptan yok edilmesine yönelik bir tavrı benimsemiştir (Francione, 2022: 39).

Ona göre hayvanları mülk yerine koymama şeklindeki bu yegâne hakkı tanırsak hayvan sömürsünü düzenlemenin ötesine geçerek onu tamamen ortadan kaldırmaya karar vermiş oluruz çünkü hayvanları gıda olarak, deneylerde, ürün testlerinde, eğlence sektöründe ve giysi yapımında kullanırken onların mülkten başka bir şey olmadıkları varsayımına dayanıyoruz. Hayvanların mülk yerine konmama hakkı olduğunu kabul edersek yeni evcil hayvanlar hayata getirmeye tamamen son vermemiz gerekir. Benim derdim bir ineğin çiftçiye karşı dava açma hakkı olup olmaması değil, her şeyden önce niye böyle bir hayvanın var olduğudur. Francione’ye göre sömürünün toptan kaldırılması hayvan hakları meselesinde temel hukuki ve felsefi tezlerin anlaşılabilmesine bağlıdır. Francione’ye göre sömürünün devam ettiği bir sistemde palyatif müdahaleler ya da reformlar hayvan hakları için mantıki açıdan imkânsızdır. Hayvanların haklarının tanınabilmesi ancak sömürüye son verildiğinde mümkün olabilecektir. Francione, Peter Singer’ın hayvan hakları kuramının yerini alacak yeni bir kurama ihtiyaç olduğunu düşünmektedir. Kendisini hayalperest bir kişi olarak tanımlamayan Francione, hayvan sömürüsüne toptan son vermeyi hedeflemelerine karşılık sömürünün hemen ortadan kalkacağını düşünmez. Ona göre değişim tedrici olacaktır (Francione, 2006: 1)

4.1.12. Hayvan Vatandaşlığı

“Hayvan vatandaşlığı” kavramı, son 50 yıldır dinamik bir görünüm arz eden hayvan hakları kuramı tartışmalarının kapsamının ne kadar genişlediğini görmek noktasında önemlidir. Hayvan vatandaşlığı, hayvan hakları kuramı içinde savunmacı ve şiddeti azaltmak ya da ortadan kaldırmaya yönelik kuramsal yaklaşımlar yerine talepkâr, türler arasında uzlaşımın sağlandığı, çokkültürlü insan ilişkilerinin uzantısı olabilecek çokturlu bir kuram inşası üzerinde durur. Söz konusu kuram, evrensel insan hakları

açıklamalarıyla insan-hayvan ilişkilerini anlamaya çalışan ve yeni düzenlemeler teklif eden bir yaklaşımdır.

Donaldson & Kymlicka'nın hayvan hakları kuramı, hayvanların yaşam içinde konumları ile bağlantılı olarak evrensel hayvan hakları fikrini destekleyecek ve çeşitli ilişkisel ve farklılaşmış hayvan hakları tezlerini kapsayıcı ve kuramsal manada genişletici bir tez sunma iddiasını taşır (Donaldson & Kymlicka 2016: 63).

Donaldson & Kymlicka'ya göre (2016: 275) “İnsanlar toplumları, kültür ve ekonomilerini hayvan sömürüsü üzerine kurarlar.”. Bu sebeple şimdiye kadar ortaya konulan hayvan hakları kuramlarının ortak özelliği hayvanların insanlık tarihi boyunca maruz kaldıkları kötü muamelelerden kurtulmaları üzerine eylem ve söylemleri içermiştir (Donaldson & Kymlicka, 2016: 61). Bu durum hayvan hakları savunusunda, bir dizi “negatif hakları” tartışmanın merkezine taşımıştır. Onlara göre hayvan hakları kuramları işkence görmeme, deneye tabi tutulmama, hapsedilmeme, öldürülmeme, mülk ve köle edilmeme vb. haklar etrafında hayvan çıkarları lehine hayvanların kötü muamelelerden kurtulmasını ifade eder. Bugüne kadar söz konusu hakların sağlanması, hayvan hakları mücadelesinin de asıl gündemini teşkil etmiştir. Donaldson & Kymlicka, evrensel hayvan hakları mücadelesini desteklerken bunun yanında hayvanların temel haklarını tanıdığımızda, bu haklara saygı duymamızı sağlayan insan-hayvan etkileşiminin makul biçimlerini de aramamız gerektiğini savunur. Onlar açısından insanların hayvan sömürüsüne son vermek elzem bir başlangıç iken bunun ötesinde sömürücü olmayan ilişkilerin neye benzediğinin de günümüzde hayvan hakları kuramı içinde bilinmesi gerekmektedir. Hayvanlara karşı “pozitif yükümlülükler” fikri de bu yaklaşımın neticesi olarak doğmuştur. Bu bağlamda Donaldson & Kymlicka (2016: 23), kuramlarında hayvanların yaşam alanlarına bağlı olarak geleneksel hayvan hakları kuramlarından farklı bir hayvan evreni oluşturarak söylemlerini geliştirirler. Buna göre geleneksel yaklaşımda evcil ve yabani hayvan sınıflamasına karşın üçlü bir sınıflama teklifi öne süren Donaldson & Kymlicka insan ve hayvanın evrenini üçlü bir tasnifle yeniden inşa eder. Buna göre insan-hayvan ilişkilerinde öncelikli olarak uyulması gereken evrensel yükümlülükler söz konusudur. Bu evrensel yükümlülükler diğer hayvan hakları kuramcılarının da asıl olarak kuramlarını geliştirmelerini sağlayan geleneksel, ataerkil tahakküm ve endüstriyel kapitalizmin sınırsız üretim ve tüketim kültüründe ortaya çıkan, sadece gıda endüstrisi ile sınırlı olmayıp yaşamın tamamında hüküm süren, insan merkezli hayvan tüketimine karşı

evrensel hakların tanınmasını gerektiren bir anlayıştır. Bu anlayışta hayvanlar, insan istilas ve kolonizasyonuna açıktır. Bununla beraber kendi alanlarında ayırık, egemen topluluklar oluşturan, bir diğer ifade ile “kendi kaderini tayin eden” haklara sahip topluluk (Donaldson & Kymlicka, 2016: 185) statüsündedirler. Yaban hayvanları, insan yerleşim alanlarına yaklaşmayı tercih eden bu sebeple yerleşimcilere benzeyen “liminal oportünist hayvanlar” ve insanlarla karşılıklı bağımlılık içinde, nesiller boyunca yetiştirilmiş olmalarından ötürü idari topluluğa ait “tam vatandaş” olarak kabul edilenler şeklinde (evcilleştirilmiş hayvanlar) olarak sınıflandırılır.

Hayvan vatandaşlığı, Zoopolis’te gerçekleşeceğine inanılan bir aidiyeti ifade eder. Donaldson & Kymlicka, kavramı Jennifer Wolch’tan ödünç almışlardır. Wolch, ‘zoopolis’ kavramını “insan ve hayvan topluluğuna dair birleşik bir vizyon benimseyen şehirli çevre etiğini tarif etmek için” kullanmışken Donaldson ve Kymlicka, kavramı siyasi bir topluluk biçimi olarak ‘polis’e ilişkin daha geniş bir anlayışa ve hayvanların bu toplulukla kuracağı ilişki biçimlerine dair daha geniş bir diziyi ifade edecek şekilde kapsamlı hale getirmişlerdir (Donaldson & Kymlicka, 2016: 8). Hayvan vatandaşlığı, siyasal bir örgütlenme boyutu da olan şehirlerde (ki Yunan’da bizzat devlete de karşılık gelmektedir) insan merkezli bir yerleşim planlamasının yerine türlerin bir arada yaşamını öngörmektedir. Polis kelimesi Antik Yunan’dan itibaren şehir ve şehir devletini ifade etmekle birlikte o şehirde yaşayan vatandaşları da ifade edecek şekilde kullanılmıştır. Donaldson ve Kymlicka’nın ‘polis’i insanlar kadar hayvanlara da vatandaşlık hakkı kazandığı, vatandaşlık hakkı kazanmayanların da (yerleşimcilerde olduğu gibi) haklarının evrensel haklar ilkesine göre düzenlendiği bir anlayışı bünyesinde barındırmaktadır. Vatandaşlık ilkesi bu teklifleriyle hayvan hakları kuramları içinde hayvanların hakları açısından farklı ve önemli bir teklif olarak görülmelidir. Bu yaşamın standartlarını ise vatandaşlık hakları belirleyecektir. Söz konusu vatandaşlık hakkı çerçevesinde ‘polis’te yer almayan ya da ‘polis’e yakın bir yaşam süren diğer hayvanların da haklarının belirlenmesi hedeflenmektedir. Donaldson & Kymlicka açısından bu tanımlamanın bir diğer önemli boyutu, hayvan vatandaşlığının kuramdan ziyade bir proje aşamasına ulaşmış olmasında saklıdır. Proje bir boyutuyla uygulamaya konulmak üzere üzerinde çalışılmış planlamayı ifade eder.

Hayvan vatandaşlığı kuramı, evcil hayvanlarla ilişkili olarak detaylandırılmış öneriler ileri sürer. Bununla birlikte yabani ve liminal hayvanların da konumlarını da

“bağımlılık, mütekabiliyet, ve sorumluluk ilişkileri içinde” (Donaldson & Kymlica: 2016: 278) ele alır. Vatandaşlık kavramı, bağlamında hayvan vatandaşlığı kavramının içerisinde vahşi ve liminal hayvanların konumlarından söz etmek mümkündür. Donaldson & Kymlicka’ya göre (2016: 9), hayvan hakları; liberal, demokratik, adalet ve insan haklarının temel prensipleriyle doğrudan ilişkilendirilebilecek yeni bir ahlaki çerçeve geliştirilebildiğinde mümkün olacaktır (Donaldson & Kymlica: 2016: 11). Bu ahlaki çerçeve, siyasi ve ilişkisel bir hayvan hakları anlayışının benimsenmesiyle mümkün olacaktır (Donaldson & Kymlica: 2016: 279). Buna göre evcilleştirilmiş hayvanlara vatandaşlık, yaban hayvanlarına egemenlik ve liminal olarak tanımlanan hayvanlara da yerleşme hakkı verilmesini teklif ederler. Donaldson & Kymlicka (2016: 176), yaban hayatı hususunda da Singer, Regan ve Francione’dan ayrılır. Donaldson & Kymlicka’nın kuramı kapsamlı bir siyasi kuram olarak yaban hayvanlarına egemenlik tanımaktadır.

Donaldson & Kymlicka’nın hayvan hakları kuramını geleneksel kuramsal yaklaşımlardan ayıran en önemli hususlardan bir diğeri de hayvanı sadece doğa ile özdeş kılarak ele almamalarıdır. Geleneksel kuramlar, her ne kadar insan-hayvan ilişkilerinde bir denklik ya da eşitlik ilkesi ile hareket etmiş olsalar da tartışmanın neticesinde hayvanı doğayla özdeş telakki eder ve insanın vicdanı ile hareket etmesini beklerler. Donaldson & Kymlicka’ya göre “insanlardan ermiş olmasını bekleyen herhangi bir kuram, siyasi olarak etkisiz olmaya mahkûmdur, bunun aksini beklemek naiflik olur” (Donaldson & Kymlicka 2016:276). Oysa vatandaşlık kuramı, hayvanları “yalnızca ekolojik değil, toplumsal ilişkiler ağında yer alan karmaşık failer ve siyasi hayvanlar olarak görmeyi” (Donaldson & Kymlica: 2016: 281) ve bir vatandaşlık sözleşmesi ile ortak yaşamı paylaşmaları gerektiğini teklif ederler.

Yeni toplumsal hareketler bağlamında vatandaşlık kuramı, kökleri 19. yüzyıllara kadar uzanan hayvan hareketlerinin günümüz toplumsal hareketler içinde yeni bir kimlik ifade biçimi olarak büyük önem taşımaktadır. Vatandaşlığa dair projenin uygulamaya teşebbüs edildiği ülkelerin başında ise referandum sistemi ile İsviçre özel bir konuma sahiptir. Donaldson & Kymlicka’nın hayvan vatandaşlığı projesi İsviçre’deki Zürih kantonundaki “hayvan savunuculuğu” makamını önemli bir teşebbüs olarak değerlendirir. Söz konusu teşebbüs, mahkemede hayvanları temsil etme ve çevresel sürdürülebilirlikten ziyade hayvanın çıkarını gözetme yetkisi biçimiyle Zürih’te uygulamaya girmiştir (Donaldson & Kymlicka, 2016: 166). 1992’den itibaren Zürih

kantonunda hayvanlar için uygulanan avukatlık sistemi İsviçre Hayvanları Koruma Derneği tarafından İsviçre’de 26 kantonun tamamında, uygulanmak için büyük kampanyalar düzenlenmiş; bu kampanyalar neticesinde gerçekleştirilen halk oylamasında İsviçre halkının 70,5’i bu teklife hayır demiştir (CNN Türk, 2010).

Donaldson & Kymlicka’nın vatandaşlık kuramı, insanların hayvanlarla yeni ve etik ilişkiler kurma çabalarına dayalı yeni bir ilişki biçimi, insani muamele fikirlerinin ötesinde yeni bir bakış açısı olarak önem arz etmektedir. Söz konusu yaklaşım geleneksel kuramların, hayvanların negatif temel haklarına saygı gösterme savunularına karşılık “pozitif haklar” yaklaşımı ile ayrılmaktadır. Vatandaşlık kuramı, özünde hayvanlarla kaçınılmaz olarak karmaşık ilişkiler kurduğumuzu ve onlara karşı pozitif görevimiz olduğunu kabul eden kapsamlı bir insan-hayvan ilişkisini bünyesinde barındırır. Kuram, gelecekteki zoopolis’in kurucu taşlarını döşemeyi hedeflemekte ve kuramsal bir çerçeveyi amaçlamaktadır. Donaldson & Kymlicka’ya göre bu deneyimlerin her biri yeni adil ilişkilerin mümkün ve sürdürülebilir olduğunun göstergeleridir. İnsanlar, elbette hayvan sömürsü kolonizasyonundan elde ettikleri menfaatlerden vazgeçmek istemezler. Bu da yakın gelecekte değişecek gibi gözükmemektedir. Bu haksız menfaatlerle ilgili ciddi bir huzursuzluk aynı zamanda yeni imkânları keşfetmeye yönelik ciddi bir yaratıcı enerji ve bu deneylerden öğrenecek çok şey vardır ancak bunların çoğu mevcut ana akım, hayvan hakları felsefesi için de görünmez kılınmıştır. (Donaldson & Kymlicka 2016: 279).

Donaldson & Kymlicka, kuramlarıyla geleceğe dönük klasik sosyolojik yaklaşımların büyük boy kuramlarına benzer bir iddiayı savunurken ütöplast olmaktan çok ileriye dönük yeni bir toplumsal modelin imkânını tartışmaktadır. Bu yönüyle kuram insan-hayvan ilişkilerini yeni bir zeminden tartışmaya açmaktadır.

TARTIŞMA, SONUÇ VE ÖNERİLER

Bu çalışmada, toplumların kültür havzalarını besleyen; din, felsefe, siyaset, ekonomi, askeriye, eğitim, spor, eğlence, beslenme biçimleri vb. pek çok unsurun ortaya çıkışı ve şekillenişinde hayvanın insan yaşamına kattığı anlam ve bu anlamlar çerçevesinde ortaya çıkan yaşam pratikleri ele alınmıştır. Hayvan, bu anlamda bazı toplumlarda kutsala uzanan yolda aracı bir unsur olarak değerlendirilirken bazı toplumlarda medeniyetin inşasında insanın en büyük yardımcısı olmuştur. Benzer şekilde hayvan, bazı toplumlarda bir eğitim meselesi üzerinden ontolojik sorgulamalara kaynaklık ederken bazı toplumlarda ise askeri bir unsur olarak tarihin seyrinin değişmesinde binek hayvanı olarak önemli görevleri ifa etmiştir.

Hayvanı dönüştüren, hayvanla birlikte kendisi de bizzat dönüşümün bir parçası haline gelen insan için hayvanla kurulan ilişki her zaman mühim olmuştur. Tarihin aktörü olan insanın yazdığı hikâyede hayvan; bazen av, bazen barınak, bazen de kutsal, arkadaş ya da ilham kaynağı olarak yer almıştır. Onun evcilleştirilmesi, yerleşik hayatı daha mümkün hale getirmiş; toplumsal birlikteliğin mücessem şekli olan devletler, yerleşik tarım ve evcilleştirme faaliyetlerinin neticesi olarak medeniyetler inşa edebilmiştir.

Bu bağlamda ilk insan topluluklarından itibaren hayvanın; insan zihinde ve toplumsal yaşamda ne tür dönüşümler geçirdiği, bu dönüşümlerle beraber insan-hayvan ilişkilerinin nasıl şekillenerek günümüze kadar geldiği çalışmamızda ele alınmıştır. Çalışmada, insan-hayvan ilişkileri tarihteki kritik eşikler göz önünde bulundurularak aşağıdaki şekilde tasnif edilmiştir.

- 1- Avcı-toplayıcı dönemde; av, yaşam malzemesi, ilham kaynağı, kurban ve sembole dönüşen hayvan.
- 2- Yerleşik tarım uygarlıklarıyla birlikte evcil-yabani ve mülk olarak tasnife konu olan hayvan.
- 3- Erken modern dönemde tanrının makineleri veya otomatlar olarak tanımlanan ve bunun üzerinden muamele gören hayvan.
- 4- Erken modern dönemde nesneleştirilen, modern dönemde endüstriyel işletmelerin yüksek teknoloji fabrikalarında hammadde ve ürüne dönüştürülerek tüketiciye sunulan hayvan.

5- Post-endüstriyel toplumlarda insan karşısında yaşam öznesi olarak anlaşılan, sosyal yaşamda önce acılarıyla, sonra duygularıyla ve nihayetinde hakları ile tanımlanıp yaşamın içinde bir kimlikle konumlandırılan hayvan.

Çalışma, yukarıda sunulan çerçevede hayvanın toplum içinde nasıl bir seyir izleyerek dönüştüğünü üç bölüm halinde ele almıştır. Buna göre hayvan, insanlık tarihi boyunca köklü dönüşümlerin konusu olmuştur. İlk evrede hayvan ile ilişkili olarak hem semavi dinlerin meseleye yaklaşımı hem de modern bilimin tarihsel açıklamaları ele alınmıştır. Modern bilim açısından insan-hayvan ilişkileri süregelen kaba bir sömürü ilişkisi şeklinde devam etmiştir. Bu ilişki biçimi yerleşik hayatla birlikte evcil ve yabani sınıflamalarıyla yeni bir şekle dönüşmüştür. Hayvanın mülkleştirilmesi yerleşik hayatla birlikte ortaya çıkmıştır. İnsan-hayvan ilişkilerine dair ikinci açıklama dinlerin açıklamasıdır. Buna göre insan, hayvana nazaran üstün özelliklerle yaratılmıştır. İnsan yeryüzünün hükümdarı ya da halifesi olarak tanıtılmıştır. Dini kaynaklar açısından insan, bir yaratıcının eseridir ve yaratılmışların içinde değişimin kaynağı ve tarihin aktörüdür. Kutsal metinlere göre insan-hayvan ilişkilerinde evcil ve yabani ayrımı, yaratılış hadisesinden itibaren var olmuş ve evrimci tarihin ilkel insan-hayvan ilişkilerine karşılık toprağı işleyen, sürülerini yöneten bir insan ve toplum biçiminden söz etmiştir.

İlk dönem yerleşik tarım uygarlıklarında hayvana dair ilişkilerin çeşitlendiği görülmüştür. Bu çeşitlilik coğrafyadan coğrafyaya ve toplumların uğraşlarına göre insan-hayvan ilişkilerini şekillendirmiştir. Ancak ortak özellik olarak Asya su boyu devletlerinde hayvanlar üzerinden geniş dinsel açıklamaların geliştiği bu çerçevede semavi inanç sistemleriyle pagan kültürlerin hayvana yaklaşımlarında da farklılıklar ortaya çıktığı görülmüştür. Pagan kültürlerde hayvan, teolojik açıklamalar doğrultusunda bütün yaşamı kuşatan gizemli güçlerin irtibatlandırıldığı varlık olarak ele alınmışken semavi dinler insan hayvan ilişkilerini makulleştirmiştir.

Bu çalışmanın ilk bölümünde geleneksel düşünce biçimleri olarak Paleolitik ve Neolitik Dönemler bir arada ele alınmış ve değerlendirilmiştir. İkinci bölümde ise insan-hayvan ilişkilerinin tarihsel bir diğer kırılma noktası olarak Modern Dönem ele alınmıştır. Modern Dönem erken ve geç dönem olarak bir bölüm içinde değerlendirilmiştir. Hayvana dair dönüşümlerin en çetinlerinin bu süreç içinde yaşandığı üzerinde durulmuş 20. yüzyılın ortalarına kadar devam eden modern insan-hayvan ilişkilerinin endüstriyel ilişkiler çerçevesinde ne denli farklılaştığı detaylandırılarak aktarılmıştır. Hayvan ilk kez

bu dönemde cansız olarak tasnif edilmiş ve bu tasnifin neticesi olarak günümüze değin gelen ve hala devam etmekte olan ve tarihte eşi benzeri görülmemiş uygulamaların metâi haline getirilmiştir. Hayvanın canlı bir varlık olarak ele alınıp-anılmayacağı ve nihayetinde cansız varlıklar gibi muamele görmesi işleminin sistemleştirilmesi modern döneme ait bir uygulamadır. Önce “makine” olarak değerlendirilen hayvan, sonraki süreçte endüstrinin hammaddesine dönüşmüştür.

Bu aşırılıkların bir diğer tezahürü de günümüzde ontolojik, sosyolojik, hukuksal vd. açılardan hayvanın insana eş bir varlık kılınmak istenmesiyle ortaya çıkmaktadır. Bu iki aşırı tutumun kaynağı da Batı dünyasıdır. 1970’ler sonrası ortaya çıkan hayvan hakları kuramlarının temellerinin erken modern dönemde atıldığı görülmektedir. Buna karşılık; hayvan hakları kuramları, elde ettiği konumu Batı düşüncesi içerisinde yeni bir süreç olarak değerlendirmiş, klasik kuramlardan konu ve yöntemleri bakımından farklı olduklarını savunmuştur. Hayvan hakları kuramları, kendilerini yeni toplumsal hareketler içinde özel bir konumda değerlendirmekte ve toplumsal olanı hayvan hakları penceresinden açıklamaya çalışmaktadır. Bu yaklaşım, hayvan hakları kuramları ve aktivizminin toplumsal işleyişi bir bütün olarak kavramasına engel olmaktadır.

Hayvan hakları kuramlarına göre, hayvanların uğradıkları şiddetin güncel ve geçmiş hikâyeleri önemlidir. Geçmişte, dinler, felsefeler ve gelenekler; ataerkil, insan merkezci ve türcü yaklaşımlarıyla hayvanların uğradıkları şiddetin kapısını aralamıştır. Günümüzde ise kapitalizm ve endüstrileşme, hayvanlara bu şiddeti çeşitli biçimleriyle uygulamaktadır. Bu sebeple hayvan hakları kuramları geçmişe ve günümüze dair yaptığı eleştirilerle yapı bozucu ve yapı kurucu bir niteliğe sahiptir. Hayvan hakları kuramları; tarihsel bağlamda teolojilerin insan-hayvan ve evren tasnifini, modernizm bağlamında; hümanizm ve kartezyen felsefeyi, iktisat modeli olarak; kapitalizmi mücadele unsurları olarak belirlemişlerdir. Hayvan hakları kuramcıları bu kurumsal yapılara karşı; yeni bir ahlak, felsefe, ekonomik model ve yaşam teklif etmektedir. Hayvan hakları kuram ve hareketlerinin ortaya koydukları ve teklif ettikleri eylemler; dikkat çekici, farkındalık oluşturu nitelikte hazırlanmıştır. Hayvan hakları savunucuları, ilk dönemden itibaren, yeni toplumsal hareketlerin eylem ve yöntemlerini hayvan haklarını savunmak için benimsemiş, geliştirmiş ve kullanmışlardır. Günümüzde sosyal medya ağları ve kitle iletişim mecraları en önemli propaganda araçlarıdır. Hayvan hakları hareketleri içinde bir çok isim, vejetaryen ve vegan olmanın günümüz toplumlarında önemli bir protesto

yöntemi olduğunu ve hayvan savunusunun böyle bir yaşam tarzına geçmekle mümkün olacağını belirtmektedir.

Hayvana dair tanım ve dönemlendirmeler - semavi dinlere ait olanların dışında - modern düşüncenin tasnifleridir. Bu sınıflamalarda evrimin doğrusal ilerleyen çizgisine bağlı olarak mükemmele yönelmiş insan-hayvan ilişkisi hedeflenmektedir. Burada insan-hayvan ilişkisi için teklif edilen modellemenin ne gibi sonuçlar doğuracağı hayvan hakları kuramlarınca ifade edilmemektedir. Hayvan haklarının eylemde en somutlaşmış biçimi veganizmdir. Vegan bir dünyada her şeyin yolunda olacağı, dünyanın barış ve huzur ortamına dönüşeceği iddia edilmektedir. Ancak bunun yakın dönemler için bir ütopya olduğu görülmektedir. Veganizmin bu ütopyası Tevrat'ın Aden'deki esenlik ütopyasını çağrıştırmaktadır.

Hayvan hakları kuramı ve hayvan meselesinin ortaya çıkışı ile birlikte günümüzde sosyal bilim alanında yeni başlıklar ortaya çıkmıştır. Bu manada sosyal bilimlerin ilgi alanı ve kapsamı genişlemiştir. Hayvan hakları kuramları; yeni toplumsal hareketler bağlamında hayvan meselesini, felsefenin ve teolojinin ontolojisinden çıkararak biyolojik temellerdeki evrime, ahlaka ve yeni toplum bilim anlayışına adapte etmiştir. Bugün sosyal bilimlerin gündemindeki hayvan, yeni bir forma bürünmüştür. Bu boyutlarıyla hayvan, değişen toplumsal dinamikler içerisindeki yerini almıştır. Bu minvalde hayvan refahından, hayvan haklarına kayan bir anlayış, toplumda ve toplum bilimlerinde kendisini daha fazla hissettirmektedir.

Modernitenin 15. yüzyıldan itibaren insana ve hayvana sunduğu imkânların, beraberinde kesintisiz yıkımlar getirdiği ortadayken, hayvan hakları savunucularının felsefe ve bilime ait verilerle (yapı bozumcu yaklaşım) yeni bir teklif üretmeye çalışması, Batı düşüncesinin bir açmazda olduğunun işaretidir. Tüm bu açmazlarına rağmen hayvan hakları savunusu; hayvanların yaşadıkları mağduriyetlere çözümü, bilim ve felsefenin yeni bir okumasında aramaktadır. Oysa hayvan hakları meselesini ortaya çıkaran toplumsal iklim, endüstriyel hayvan işletmeleri, laboratuvarlar ve çiftliklerdeki hayvanların yaşadıkları mağduriyetler batı biliminin ve felsefesinin belirli bir dönemdeki okuma biçiminin neticesidir. Bu bağlamda hayvan hakları savunucularının bilim, teknoloji ve felsefeye eleştirileri yerinde olmakla birlikte çözümü yine de bilim, teknoloji ve felsefenin yeni bir okumasında aramaları batı düşüncesi açısından düşünce krizinin bir göstergesidir.

Hayvan hakları kuramcıları ve aktivistleri hayvan meselesinin yeterince önemsenmediğini, mesajlarının kitlelere yeterince ulaşmadığını söyleseler de bugün hayvan meselesi dünyanın her köşesinde hem aktivizm boyutuyla hem kuramsal olarak tartışılmakta ve önemsenmektedir. Özellikle hayvansal ürünlerin her anlamda tüketimi ya yasaklanmış ya da vegan ve sentetik formlara hızla dönüşmeye başlamıştır. Bu anlamda hayvan hakları kuram ve hareketleri, yeni toplumsal hareketler içinde başarılı hareketler olarak değerlendirilebilir. Hayvan hakları meselesinde kuramcıların aktivist boyutu teoride farklılıklara rağmen kendi içinde tutarlı söylemler geliştirmelerini sağlamıştır. Aktivizm, hayvan hakları meselesinin en önemli boyutunu oluşturmaktadır. Çünkü aktivizm, eylem ve söylem birliğinin toplumsal zeminini oluşturmakta ve sahadan alınan geri bildirimler kuramsal gelişmenin önünü açmaktadır.

Hayvan meselesini gündemde tutacak tartışmalar ve konular hakkında beyin fırtınaları, protestolar, özellikle çocuklar için insan merkezci olmayan ve türçülük içermeyen kitap, belgesel, animasyon, çizgi filmler ve filmlerin oluşacağı bir sektör üzerinde çalışmalar önemsenmekte bu alanlar maddi ve fikir düzeyinde desteklenmektedir. Nitekim günümüzde cinsiyetsiz, insan-hayvan ayrımının asgariye indiği ya da ortadan kaybolduğu modeller, yarı insan yarı hayvan yeni türler, ekranlarda yerlerini güçlü bir şekilde almaktadır. Bu yeni karakterlerin cinsiyetsiz ve bir türe ait olmayışı, uzun vadede hayvan hakları meselesinin insan-hayvan ilişkilerine dair farklı gündemleri ortaya çıkaracağını ilk işaretleridir. Bu süreçlerin olumlu ve olumsuz yönleri üzerinde durulmadan insan merkezçiliğine karşı bir tavır alış ve onun yerine hayvan meselesinin öncelendiği çalışmalar, yeni bir problem olarak zoosantrik tartışmaları güçlendirmektedir. Bu bağlamda, insan-hayvan ilişkilerinin hayvanın lehine insanlığın aleyhine işlemesi ihtimali karşısında farkındalığın yüksek tutulması; meselenin teolojik, felsefi, edebi, sanatsal, sosyolojik vb. bilimsel ve kültürel alanlarda mülahazalarının arttırılması önem taşımaktadır.

Hayvan hakları kuramları, ortaya koyduğu tanımlamalar paralelinde tutarlı açıklamalar ortaya koymasına karşın bu kuramların birçok meselede yetersizlikleri de ortaya çıkmaktadır. Bu yetersizlikler şu şekilde sıralanabilir.

İçinde yaşadığımız dünya, kendisini meydana getiren tüm unsurlarla birlikte yaşamın olduğu tek yerdir. Bu haliyle; birbiriyle ilişkili, içiçe geçmiş canlı-cansız varlık âlemine ev sahipliği yapmaktadır. Böyle bir bütünlük yumağında öncelik ve sonralık

tartışması ancak doğrular ve yanlışlar üzerinde ifade edildiğinde anlam kazanır. Oysa hayvan hakları savunusu, hayvan meselesine odaklanırken; insan varlığını, tarihi, teolojiyi ve felsefeyi bütünüyle sanık sandalyesine oturtmakta ve mevcut sorunun faturasını tüm inanç sistemlerine ve yaşam pratiklerine kesmektedir.

Hayvan hakları kuramları hayvanların tüketiminin ortadan kalkması gerektiğini belirtirken bütüncül bir söylemi benimsemekte ve coğrafyaların kendine özgü özel şartlarını göz ardı etmektedir. Örneğin vegan ya da vejetaryen beslenmeyle ilgili olarak; dünyanın ekilebilir tarım arazileriyle donatılmış olduğu düşüncesinden hareketle herkesi bitkisel bazlı beslenmeye teşvik etmektedir. Oysa kutup noktaları, Afrika'nın ve Orta Doğu'nun büyük bir kısmı tarımsal faaliyetler için sınırlı ya da hiç araziye sahip değildir. Bu insanlar atalarından gördükleri üzere balık avlayarak, deve, sığır ve balık eti yiyerek yaşamlarını idame ettirmişlerdir. Bu insanlara sadece hurma yiyin, hindistan cevizi tüketin demek imkânsızdır. Bu durum hayvan hakları kuramının beslenme tekliflerinin evrenselliğini ortadan kaldırmaktır. Eğer söylenilen şey, bütün dünyayı sömüren Batı'nın veganlaşması ise bu da kısa sürede mümkün değildir. Çünkü dünya et piyasasının en büyük üreticileri bu ülkelerdir. Covid-19 sürecinde temel ihtiyaç malzemelerindeki eksiklikler karşısında alış-veriş merkezlerinin kaos alanına döndüğü ekranlara yansımıştır. Bu kısıtlılığın, gıda maddelerinde ortaya çıkması halinde yaşanacakları hayal etmek bile imkânsızdır. Ayrıca halen devam eden hafif şiddetteki bir savaşın yarattığı tahıl krizini aşmakta zorlanan dünya, Batı'nın küresel ölçekli bir gıda krizinde neler yapıp, yaşayabileceği üzerinde derinlemesine düşünülmelidir. Bu hususlar hayvan hakları kuramcılarının yeterince üzerinde durmadıkları hususlardır. Ayrıca uluslararası ilişkiler bakımından dünya henüz barışın hâkim olduğu bir yer olmaktan oldukça uzaktır.

Hayvansal ürünlerin tüketiminin ortadan kalkmasını teklif eden hayvan hakları kuramları, çözüm olarak sundukları beslenme vd. modellerinin açmazları hususunda ikna edicilikten uzaktır. Nitekim bunun en önemli göstergelerinden biri olarak da tüm vegan, vejetaryen grupları kapsayacak bir beslenme ve yaşam tarzı modelinin ortaya konulamamış olması gösterilebilir. Bu sebeple özellikle vejetaryen grupların hayvansal ürünleri çeşitli gerekçeleri referans alarak tüketirken diğer insanların tercihlerine karşı ortaya koydukları eleştiriler tutarlılığını ve etkileyiciliğini kaybetmektedir. Bu sebeple de seslerini geniş bir alanda duyurmalarına karşılık bu tür beslenme modellerine yönelik ve bu tavrı sürdürmede istikrarsızlıklar görülmektedir. Vegan hareket, söylem bütünlüğü

olarak hayvan hakları savunusu içinde en tutarlı yaklaşım olarak görülmektedir. Ancak bu beslenme ve yaşam tarzının beslenme, giyinme vb. hususlardaki teklifleri detaylandırıldığında içinde tutarsızlıkları barındırmaktadır. Şöyle ki, deri mamüller yerine önerilen polyester vb. ürünler içeriği bakımından petrol türevleri olarak insan ve hayvan kanına 100 yılı aşkın zamandır fazlasıyla bulaşmış olması bakımından iyi bir teklif olmaktan uzaktır. Ayrıca beslenmede hayvansal ürünlerin tüketilmemesi nedeniyle oluşacak vitamin, mineral vb. eksiklikler için takviye vitamin ve ilaçlar önerilmesi de bu yaklaşımın zayıf taraflarından olarak görülmektedir. Ayrıca gerek petro-kimyasal ürünlerde gerekse beslenmeyle ilgili vitamin ve haplar hususundaki yaklaşım insan sağlığının hayvan varlığı karşısında hafife alınması manasına gelmektedir. Bu durum, insan-merkezciliğin (antroposantrizmin) karşısına yeni bir söylem olarak hayvan-merkezciliği (zoosantrizmi) teklif etmektir.

Zoosantrizmin en açık hale geldiği noktalardan biri hayvansal ürünlerin (giyim-kuşam) tüketiminin ortadan kaldırılması taleplerinde ortaya çıkmaktadır. Bu yaklaşımda hayvansal ürünler yerine, petro-kimyasal ürünlerin tercih edilmesi teklif edilmektedir. Oysa sentetik ürünlerin petrol türevleri olduğu bu tekliflerde göz ardı edilmekte ve Orta Doğu'da petrol için akan insan kanının üzerinde durulmamaktadır. Bu yaklaşım hayvan hakları kuramcılarının marjinal teklifler sunduğu, “Yanan bir evde köpeğiniz mi çocuğunuz mu? Batan bir teknede eşiniz mi kediniz mi?” türünden marjinal kombinasyonlarda üretilen soruların tekliflerini aşan zoosantrik açıklamaları içerisinde barındırmaktadır.

Hayvan hakları kuramcıları her ne kadar sadece vegan beslenmenin insan sağlığı açısından yeterli olduğunu savunsa da B12 vitamininin eksikliği karşısında çaresiz kalınmaktadır. Buna çözüm olarak ise deniz yosunu, mayalanmış soya vb. ürünlerle birlikte vitamin tabletleri önerilmektedir. Bu ürünlere kimlerin nasıl, ne kadar ulaşacağı önemli bir meseledir. Örneğin tüm dünyada B12 vitamini ihtiyacını karşılayacak şekilde soya ekiminin ne gibi problemlere yol açacağı düşünülmüş müdür? Bu önemli bir sorudur. Mesela buğday vd. tahıl ürünleri binlerce yıllık bir tecrübenin ürünü olarak ekmeğe dönüşürken yaklaşık 12.000 yıllık mazisi ile bir salgının, alerjik bir yayılımın kaynağı olmamıştır. Bunun yanında B12 eksikliği için önerilen vitamin hapları “mükemmel yaratım-tasarım” fikriyle uygunluk arz etmemektedir. Etçil beslenmenin ilk insanlara ait olmadığı fikrini savunan hayvan hakları savunucuları bu konuda Yahudi

tarihine başvurmakta ve etçil beslenmenin Nuh Peygamberden sonra alışkanlık haline geldiğini sıklıkla ifade etmektedir. Yaratılıştaki hiyerarşide Tevrat'ı muteber kabul etmeyen yaklaşım, etçil beslenmenin Nuh Peygamberden sonra ortaya çıktığı hususundaki bilgiyi sahiplenirken Tevrat'a başvurmakta bir sakınca görmemekte ve kendi içinde tutarsız davranmaktadır. Ayrıca Tevrat'ın bu meseleyi ele alışında da çelişkiler görülür. Çünkü Kayın'ın hayvancılıkla uğraşıp hayvan yemediğini düşünmek mantık dışıdır.

Vegan olmayan ve et dışında hayvansal ürünlerin tüketimine onay veren vejetaryen beslenme modeli ayrı bir tutarsızlık örneğidir. Hayvan hakları adına bir protesto biçimi olarak vejetaryenliği benimseyen bir insanın; süt, yumurta, peynir, yağ, yoğurt için endüstriyel besi çiftliklerinin varlığını devam ettirmesini onaylamak hayvan hakları kuramları içinde kabul edilemez bir durumdur. Bu tutum endüstriyel çiftliklerin varlığına destekten başka bir şey değildir. Bu sebeple de vejetaryen beslenme modelleri sıklıkla vegan yaşam biçimi tarafından eleştirilmektedir.

Hayvan hakları savunucularının bilime olan inancı kesindir. Oysa hayvanların mağduriyetinin sistematik tarihi modern bilimin yöntemlerinin tarihine işaretlidir. Bir gün bilim, "17. yüzyılda hayvanın durumunda olduğu gibi bugün de yanılmışım bitkilerin de hayvanlara benzer sinir sistemleri ve hissetme kapasiteleri varmış." derse hayvan hakları savunucuları ne yapacaktır? Bu soru gündeme taşındığında Peter Singer ve Gary Francione gibi önemli hayvan hakları savunucuları, bu sorunun bilimsellikten uzak olduğuna ya da sorunun ciddiyetsizliğinden söz etmekte ve böyle bir tartışmayı hafife almaktadır. Bu iki önemli ismin bu soru karşısındaki tutumları erken aydınlanma filozoflarının Bentham vb. filozoflar karşısındaki tutumlarından farklı değildir. Bu sebeple de ilgili soruyla alakalı hayvan hakları kuramlarının neler yapılması gerektiği üzerinden bir planlamalarının olmadığını, böyle bir senoryoyu ciddiyetle tartışmadıklarını söylemek yanlış olmayacaktır. Bu sebeple de hayvan hakları kuramlarının geleceğe dönük tekliflerinin tek boyutlu ve muğlak olduğunu söylemek mümkündür.

Hayvan hakları savunucuları sentetik etle ilgili olarak da pragmatik bir tutum sergilemektedir. Eğer bir şey zararlıysa onu özendirecek her şeyden de uzak durulması gerekir. Ancak hayvansal ürünlere gösterilen ilgi ve alışkanlıkların gücü hayvan hakları savunucularını, hayvan dışı etler karşısında sesizleştirmektedir. Oysa yapay et

tartışmaları insanlık tarihi açısından yeni bir yaşam modelinin ilk adımları olarak değerlendirilmeli ve hayvan varlığının en doğal haliyle korunması gerektiği noktasındaki kararlılık insanlar için de savunulmalıdır.

Hayvan hakları savunucuları kendilerini genellikle sol fraksiyonda tanımlamaktadır. Bu durum onları kapitalizmle mücadelede görevli kılmaktadır. Ancak unutulmuş ya da görmezden gelinen nokta kapitalizmin bir ideolojisi ya da inancının olmayışdır. Kapitalizm açısından ister et satsın isterse sentetik et farkedenden bir şey yoktur. Hatta bu ürünler en azından bugün için daha pahalıdır ve kar marjları daha yüksek olan ürünlerdir. Hayvan hakları savunucularının raflardaki vegan ürünlere yönlendirilmesi, tüketici piyasasını genişletmekte ve kapitalist ekonomik modellerini güçlendirmektedir. Benzer durum kedi ve köpek maması ve diğer hayvan araç gereç piyasası için de geçerlidir. Bu piyasa sektörel bazda her geçen gün büyümekte kapitalizm açısından yeni pazarlar oluşturmaktadır.

Hayvan hakları hareketleri, hayvanların doğasının değiştirilmesine karşı çıkmalarına rağmen, kedi ve köpeklerini vegan ürünlerle besleyen, bu ürünleri üreten ve satanlarla ilgili olarak karşı bir eylem ve söylem geliştirmemektedir. Hatta bu ürünlerle ilgili danışmanlık hizmetleri veren ve hayvan savunusu yapan derneklere de rastlanmaktadır. Hayvanın doğası, özgürlüğü, ihtiyaçları vb. kavramların bu hususta göz ardı edilmesi hayvan hakları açısından bir çelişkidir. Ayrıca “Deli Dana Hastalığının” da hayvanların doğalarına aykırı beslenmeyle ortaya çıktığı ve akabinde hayvanlardan insanlara geçen hastalıklara dönüştüğü unutulmamalıdır.

Hayvanlar, yakın dönemlere kadar insan bilimlerinde deneysel çalışmaların bir unsuru olarak değerlendirilirken toplum bilimlerinin hayvana dair gündemi yakın dönemlere kadar oldukça sınırlı kalmıştır. Hatta toplum bilimcilerin büyük çoğunluğu yeni toplumsal hareketlere dair çalışmalarında hayvan hakları meselesine neredeyse hiç değinmezken hayvan hakları hareketlerine ise çok sınırlı yer vermişlerdir. Bu çalışma; hayvan hakları meselesini, sosyoloji literatürü içinde ve yeni toplumsal hareketler bağlamında doktora tezi seviyesinde ele almış olması bakımından önem arz etmektedir.

Çalışma, hayvan hakları meselesini felsefi tartışmaların içerisinden ayırıştırarak toplumsala dâhil etme çabasıyla da önem taşımaktadır. Hayvan hakları hareketleri, hayvana dair insan tasavvurunu değiştirme talebinde bulunurken toplumsal olanın tamamını etkileyecek birçok değişimi de harekete geçirmişlerdir. İleriye matuf olarak

hayvan hakları meselesi ve hayvan hakları hareketleri sıklıkla toplumların ve bu bağlamda sosyolojinin başat konularından biri olacaktır. Bu çalışma hayvan hakları ve hareketlerinin bütüncül bir şekilde anlaşılması üzerinden alana ilgi duyan ve bu sahada çalışmak isteyenlere klavuzluk yapacaktır. Özellikle hayvan hakları kuramlarının ve hareketlerinin tarihini kronolojik bir şekilde geçmişten günümüze yeni tartışmaları da ekleyerek ele alması, alanda çalışanların hayvan hakları ve hareketlerini bütüncül bir yaklaşımla görmelerine imkân tanıyacaktır.

Bu çalışmanın ortaya çıkmasında birçok zorlukla karşılaşmıştır. Bu zorlukların başında; hayvan hakları hareketlerinin yeni olmasına karşın hayvan meselesinin insanlık tarihi ile yaşıt olması geniş bir literatürün taranması ihtiyacını ortaya çıkarmıştır. Haklar ve hareketler meselesinin yeni toplumsal boyutlarıyla henüz akademik camiada gerektiği kadar tartışılmaması en önemli zorluklardan ikincisini teşkil etmiştir. Akademik camiada; sağlık bilimleri, felsefe, ilahiyat vb. sahalarda pek çok akademik yayına rastlanmasına karşın, toplum bilimleri açısından mesele hala tazeliğini korumaktadır.

KAYNAKÇA

- Abolisyonist Vegan Hareket. (2016, Aralık 22). "Abolisyonist Yaklaşımın Altı İlkesi". <https://www.youtube.com/watch?app=desktop&v=5i5AdVTklxc> adresinden alındı
- Abolisyonist Vegan Hareket. (2016, Aralık 9). "Veganlık Ahlaki Bir Yükümlülüktür". [abolisyonistveganhareket.org. Abolisyonist Vegan : https://www.youtube.com/watch?v=uWXy45CSYLM&t=89s](https://www.youtube.com/watch?v=uWXy45CSYLM&t=89s) adresinden alındı
- Abolisyonist Vegan Hareket. (tarih belirtilmemiş). "Abolisyonist Veganlık Nedir?". Temmuz 22, 2023 tarihinde abolisyonistveganhareket.org: <https://abolisyonistveganhareket.org>/adresinden alındı
- Acar, S., & Tosun, E. (2018). Kürk Modası, Kürk Karşıtı Hareketler ve Modaya Etkileri. *İnönü Üniversitesi Sanat ve Tasarım Dergisi*, 42-62.
- Acarya, A. A. (2000). *Vejetaryen Beslenme*. (Z. Bozkaya, Çev.) İstanbul: Okyanus Yayınları.
- Acuner, D. (2020). Kafesin İki Tarafı: Atatürk Orman Çiftliği Hayvanat Bahçesinin Hafızası. A. A. (Ed.) içinde, *Şehir ve Hayvan* (s. 147-197). İstanbul: Patika Kitap.
- Adams, C. J. (2005). Patriyarka, Kadınlar ve Vejetaryenlik. *Birikim*, 41-46.
- Adams, C. J. (2019). *Etin Cinsel Politikası*. (G. Tezcan, & M. E. Boyacıoğlu, Çev.) İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Adams, C. J. (2021). *Ne Adam Ne Hayvan*. (S. D. Karali, Çev.) İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Agamben, G. (2020). *Açıklık: İnsan ve Hayvan*. (M. M. Çilingiroğlu, Çev.) İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Akgür, A. (2010). "Takvim". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Cilt 39, s. 487-490). içinde İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Alkan, A. (2020). Hayvanları Dahil Eden Bir Şehir Kuramına Doğru. A. A. (Ed.) içinde, *Şehir ve Hayvan* (s. 17-60). İstanbul: Patika Kitap.
- Altuğ, T. (2009). Hayvan Deneyleri Etiği. *Sağlık Bilimleri Süreli Yayıncılık*, 53-68.
- Amman, M. T. (1995). *Sosyal Tabakalaşma ve Günümüz Fransız Sosyolojisinin Yaklaşımları (Yayınlanmamış Doktora Tezi)*. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Ankaralı, H. (2019). Araştırmalarda Kullanılan Deney Hayvanı Sayısı Nasıl Azaltılır? M. İ. Karaman, S. Ankaralı, & T. S. (Ed.) içinde, *Hayvan Etiği* (s. 111-126). İstanbul: İSAR Yayınları.
- Ankaralı, S. (2019). Deney Hayvanı Nedir? Niçin Kullanılır? S. A. M. İhsan Karaman içinde, *Hayvan Etiği* (s. 89-104). İstanbul: İSAR Yayınları.
- Antalyalı, A. A. (2007). *Avrupa Birliği ve Türkiye'de Hayvan Refahı Uygulamaları*. Tarım ve Köyişleri Bakanlığı, Dış İlişkiler ve Avrupa Birliği Koordinasyon Dairesi Başkanlığı., Ankara. <https://kutuphane.tarimorman.gov.tr/vufind/Record/1181399> adresinden alındı
- Aquinas, S. T. (tarih yok). *Summa Theologica*. Christian Classics.
- Aras, M. (1988). "Ad Koyma". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Cilt 1, s. 332-333). içinde İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Arıkan, E. (2016). *Hayvan Hakları İnsan Hukuku*. Bursa: Ekin Basım Yayım Dağıtım.
- Aristoteles. (1883). *History Of Animals*. London: William Clowes And Sons Limited.
- Aristoteles. (1975). *Politika* (Birinci Baskı b.). İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Aristoteles. (2016). *Metafizik*. (Y. G. Sev, Çev.) İstanbul: Pinhan Yayınları.

- Armutak, A. (2004). Eski Çağ Uygarlıklarında Kurban Edilen Hayvanlar Üzerine Bir İnceleme. *İstanbul Üniversitesi Veterinerlik Fakültesi Dergisi*, 2(30), 169-180.
- Armutak, A. (2008). Yahudi ve Hristiyan Dini Kutsal Kitaplarında Hayvan Hakları. *İstanbul Üniversitesi Veterinerlik Fakültesi Dergisi*, 1(34), 39-55.
- Armutak, A. (2019). Deney Hayvanları İle Çalışmanın Etik Boyutları. S. A. M. İhsan Karaman içinde, *Hayvan Etiği* (s. 143-150). İstanbul: İSAR Yayınları.
- Arrighi, G., Hopkins, T. K., & Wallerstein, I. (2004). *Sistem Karşıtı Hareketler*. (C. Kanat, B. Somay, & S. Sökmen, Çev.) İstanbul: Metis Yayınları.
- Arslan, A. (2006). *İlkçağ Felsefe Tarihi Sokrat Öncesi Yunan Felsefesi*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Arslan, E. (2019). Çin, Japon ve Kore Mitolojilerinin Ortak Söylenceler Üzerinden İncelenmesi. *Doğu Asya Araştırmaları Dergisi*, 2(1), 97-118.
- Aslım, G. v. (2010). Avrupa Birliği ve Türkiye’de Çiftlik Hayvanları Gönenci (Refahı) Yasal Durumunun Genel Değerlendirilmesi. *Türk Veteriner Hekimleri Birliği Dergisi*, 10 (3-4), 84-92.
- Aşar, H. (2018). Hayvan Haklarına Yönelik Temel Görüşler ve Yanılgıları. *Kaygı*(30), 239-251.
- Atauz, A. (2002). Kent Ve Hayvan. *Cogito*(32), 140-163.
- Aydemir, A. (2020). *Toplumsal Hareketler ve Sosyal Medya*. İstanbul: Kriter Yayınevi.
- Aydın, F. (2021). *Yahudilik*. İstanbul: Mahya Yayınları.
- Aydın, M. (2015). *Ana Hatlarıyla Dinler Tarihi Tarih, İnanç ve İbadet*. İstanbul: Ensar Neşriyat.
- Aydın, M. (2021). 19. Yüzyıl İngiliz Ahlak Düşüncesinde William Whewell ve John Stuart Mill Polemiği. *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 23(43), 217-246.
- Aydıntepe, F. (2019). Hayvan Hakları Hareketi ve Türkiye’de Gelişimi. *Sosyoloji Divanı*(14), 89-96.
- Bakanlığı, Tarım ve Orman. (2020). *Tarım ve Orman Bakanlığı 2019 Faaliyet Raporu*. Ankara: Tarım ve Orman Bakanlığı.
- Baldick, J. (2011). *Hayvan ve Şaman (Orta Asya’nın Antik Dinleri)*. (N. Şahin, Çev.) İstanbul: Hil Yayınları.
- Baranzke, H. (2019). Akıl, Sezgi ve Eşitlik. M. İ. Karaman, S. Ankaralı, & T. S. (Ed.) içinde, *Hayvan Etiği* (s. 11-19). İstanbul: İSAR Yayınları.
- Baskıcı, M. M. (1998). Evcilleştirme Tarihine Kısa Bir Bakış. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 53(01), 73-94.
- Bayat, F. (2005). *Mitolojiye Giriş*. Çorum: Karam Yayınları.
- Bayat, F. (2006). *Ana Haylarıyla Türk Şamanlığı*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Bayrakdar, M. (2016). *Üç Dinin Tarihi Yahudilik, Hristiyanlık, İslamiyet* (1. Baskı b.). İstanbul: Say Yayıncılık.
- Bentham, J. (1962). *An Introduction To The Principles Of Moral And Legislation*. Newyork: Rusell&Rusell Inc.
- Bentham, J. (2017). *Ahlak ve Yasama İlkeleri*. (Ö. Saruhanlioğlu, & U. K. Boyacı, Çev.) İstanbul: Litera Yayıncılık.
- Berger, J. (2017). *Hayvanlara Niçin Bakarız?* (C. Çapan, Çev.) İstanbul: Litera Yayınları.

- Beşer, F. (2021, Eylül 10). Erkek Hayvanları Burma ve Kısırlaştırma Meselesi. Yeni Şafak Gazetesi. Yeni Şafak: <https://www.yenisafak.com/yazarlar/faruk-beser/erkek-hayvanlari-burma-ve-kisirlastirma-meselesi-2059561> adresinden alındı
- Beydili, C. (2004). *Türk Mitolojisi Ansiklopedik Sözlük*. Ankara: Yurt Kitap Yayın.
- Birekul, M. (2019). Güç, İktidar ve Gösteriş: Geçmişten Günümüze Hayvan sembolizmi Üzerine Bir Tartışma. *Sosyoloji Divanı*(14), 35-44.
- Bor, A. (2020). *İslâm'da Hayvan Hakları*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Bottomore, T. (1987). *Siyaset Sosyolojisi*. (E. Mutlu, Çev.) Ankara: Teori Yayınları.
- Bottomore, T. (1997). *Frankfurt Okulu*. (A. Çiğdem, Çev.) Ankara: Vadi Yayınları.
- Broidotti, R. (2018). *İnsan Sonrası*. (Ö. Karakaş, Çev.) İstanbul: Kollektif Kitap.
- Castells, M. (2006). *Enformasyon Çağı: Ekonomi, Toplum, Kültür 2- Kimliğin Gücü*. (E. Kılıç, Çev.) İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Cevizci, A. (1999). *Felsefe Sözlüğü* (Birinci Baskı b.). İstanbul: Paradigma Yayınları.
- Cevizci, A. (2022). *Uygulamalı Etik*. İstanbul: Say Yayınları.
- Chiang, G. Ü. (10-13 Mayıs 2017,). Antik Çin'de "Gök" Kavramının Oluşumu: Ön-Qin Dönemi Dinsel İnançlarının Rasyonalizasyon Süreci. 6. *Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi*. III, s. 47-58. Muş: İlmî Etüdler Derneği.
- Childe, G. (2001). *Kendini Yaratan İnsan*. (F. Ofluoğlu, Çev.) İstanbul: Varlık Yayınları.
- Childe, G. (2009). *Tarihte Neler Oldu?* (A. Şenel, & M. Tuncay, Çev.) İstanbul: Kırmızı Yayınları.
- CNN Türk. (2010, Mart 8). "İsviçre'de hayvan hakları referandumu". <https://www.cnnturk.com:https://www.cnnturk.com/dunya/isvicrede-hayvan-haklari-referandumu> adresinden alındı
- Cohen, J. (2016). Strateji ya da Kimlik: Yeni Teorik Paradigmalar ve Sosyal Hareketler. K. Çayır içinde, *Yeni Sosyal Hareketler* (s. 101-120). İstanbul : Kaknüs Yayınları.
- Coşkun, İ. (1997). *Modern Devletin Doğuşu*. İstanbul: Der Yayınları.
- Coşkun, M. K. (2007). *Demokrasi Teorileri ve Toplumsal Hareketler*. Ankara: Dipnot Yayınları.
- Çatalbaş, R. (2011). Türklerde Hayvan Sembolizmi ve Din İlişkisi. *Turan Stratejik Araştırmalar Merkezi Dergisi*, 3(12), 49-60.
- Çayır, K. (2016). Toplumsal Sahnenin Yeni Aktörleri: Yeni Sosyal Hareketler. E. K. Çayır içinde, *Yeni Sosyal Hareketler* (s. 11- 30). İstanbul: Kaknüs Yayınları.
- Çekin, M. D. (2019). Et Yemeye Etik Bakış. S. A. M. İhsan Karaman içinde, *Hayvan Etiği* (s. 151-158). İstanbul: İSAR Yayınları.
- Çetinkaya, Y. D. (2004). *1908 Osmanlı Boykotu: Bir Toplumsal Hareketin Analizi*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Çetinkaya, Y. D. (2021). *Toplumsal Hareketler -Tarih, Teori ve Deneyim-*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Çımrın, F. K. (2010). Yeni Toplumsal Hareketler ve Kentsel Yaşam. *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Elektronik Dergisi*, 1(2), 45-58.
- Darwin, C. (1975). *İnsanın Türeyişi* (2. Baskı b.). (Ö. Ünalın, Çev.) Ankara: Onur Yayınları.
- Darwin, C. (1976). *Türlerin Kökeni*. (Ö. Ünalın, Çev.) Ankara: Onur Yayınları.
- Dede, A. (2018). *Talepkar Bir Hareket Olarak Yeni Toplumsal Hareketler*. Konya: Literatürk Academia.

- DeGrazia, D. (2006). *Hayvan Hakları* (1. Baskı b.). (H. Gür, Çev.) Ankara: Dost Kitabevi.
- Demirci, K. (1991). *Hinduizmin Kutsal Metinleri Vedalar*. İstanbul: İşaret Yayınları.
- Demirci, K. (1993). "Dahhak". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Cilt 8, s. 408-409). içinde İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Demirci, K. (1998a). "Hayvan" 1. Bölüm. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Cilt 17, s. 81-85). içinde İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Demirci, K. (1998b). "Helal". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Cilt 17, s. 173-175). içinde İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Demirci, K. (1998c). "Hinduizm". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Cilt 18, s. 112-116). içinde İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Demirci, K. (1998d). "Hristiyanlık". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Cilt 17, s. 328-340). içinde İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Derneği, R. K. (2022, 12 27). Rehber Köpekler Derneği: [https://www.rehberkpeklerdernegi.org/adresinden alındı](https://www.rehberkpeklerdernegi.org/adresinden%20alındı)
- Descartes, R. (1966). *Tabiat Işığı İle Hakikati Arama*. (M. Karasan, Çev.) İstanbul: 3. Baskı.
- Descartes, R. (1991). *The Philosophical Writings of Descartes*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Descartes, R. (2013). *Yöntem Üzerine Konuşmalar*. (Ç. Dürüşken, Çev.) İstanbul: Kabalcı Yayınları.
- Despret, V. (2019). *Doğru Soruları Sorsaydık Hayvanlar Ne Söyledi?* (A. N. Bingöl, Çev.) İstanbul: Tellekt Yayınları.
- Deutsche Welle. (2013, Eylül 21). "Yavru Horozların Acı Sonu". <https://www.dw.com/tr/https://www.dw.com/tr/yavru-horozlar%C4%B1n-ac%C4%B1-sonu/a-17103882> adresinden alındı
- Doğan, M. Z. (2017, 10 11). *Dijital Aktivizm Bağlamında Günümüz Toplumsal Hareketleri ve Türkiye Örneği: Gezi Parkı Olayı (Yayınlanmamış Doktora Tezi)*. Ulusal Tez Merkezi: <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/> adresinden alındı
- Donaldson, S., & Kymlicka, W. (2016). *Zoopolis Hayvan Haklarının Siyasal Kuramı*. (M. Yıldırım, Çev.) İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları.
- Durkheim, E. (1994). *Sosyolojik Metodun Kuralları*. (Ö. Ozankaya, Çev.) İstanbul: Sosyal Yayınlar.
- Durkheim, E. (2005). *Dini Hayatın İlkel Biçimleri*. (F. Aydın, Çev.) İstanbul: Ataç Yayınları.
- Düzgün, Ş. A. (2017). *Sosyal Teoloji*. Ankara: Otto Yayınları.
- E., Z. S. (2017/ Sayı 82). Avcı Toplayıcılıktan Günümüze Hayvanın Değişen Statüsü. *Doğu Batı*, 143-165.
- Eliade, M. (2002). *Asya Simyası*. (L. Arslan, Çev.) İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Eliade, M. (2005). *Dinler Tarihi İnançlar ve İbadetlerin Morfolojisi*. (M. Ünal, Çev.) Konya: Serhat Kitabevi.
- Eliade, M., & Couliano, I. P. (1997). *Dinler Tarihi Sözlüğü*. (A. Erbaş, Çev.) İstanbul: İnsan Yayınları.
- Emiroğlu, K., & Aydın, S. (2003). *Antropoloji Sözlüğü*. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.

- Engels, F. (1994). *İngiltere'de İşçi Sınıfının Durumu*. (O. Emre, Çev.) İstanbul: Sosyalist Yayınları.
- En-Nevevi, E. Z.-i. (1991). *Riyazü's-Salihin Tercümesi*. (S. Uçan, Çev.) İstanbul: Çelik Yayınevi.
- Enstitüsü, T. E. (2021, Ocak 1). *Tarım Ürünleri Piyasaları Tavuk Eti*. Tarım ve Orman Bakanlığı: <https://arastirma.tarimorman.gov.tr/tepge/Belgeler/PDF%20Tar%C4%B1m%20%C3%9Cr%C3%BCnleri%20Piyasalar%C4%B1/2021-Ocak%20Tar%C4%B1m%20%C3%9Cr%C3%BCnleri%20Raporu/Tavuk%20Eti,%20Ocak-2021,%20Tar%C4%B1m%20%C3%9Cr%C3%BCnleri%20Piyasalar%C4%B1%20Raporlar%C4%B1%20adresinden%20alındı>
- Eraslan, L. (2017). Sivil Toplum Kuruluşları ve Toplumsal Hareketler. İ. Sezal, & İhsanSezal (Dü.) içinde, *Sosyoloj* (s. 479-512). İstanbul: Beta Yayınları.
- Erdem, S. (1991). "Anka". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Cilt 3, s. 198-200). içinde İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Erdem, S. (1992). "Buhur". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Cilt 6, s. 383-384). içinde İstanbul'da: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Erdoğan, E. (2006, Şubat Çarşamba). *Kürk Giymek Kabul Edilebilir mi?* Birikim Dergisi: <https://birikimdergisi.com/guncel/884/kurk-giymek-kabul-edilebilir-mi> adresinden alındı
- Erdönmez, İ. M., & Bekdemir, A. (2009). Hayvanat Bahçelerinin Peyzaj Planlama ve Tasarım İlkeleri. *İstanbul Üniversitesi Orman Fakültesi Dergisi*, 59(1), 59-73.
- Erginer, G. (1997). *Kurban "Kurbanın Kökenleri ve Anadolu'da Kanlı Kurban Ritielleri"*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Erhat, A. (1996). *Mitoloji Sözlüğü*. İstanbul: Remzi Kitapevi.
- Eroğlu, E. (2018). 6-10. Yüzyıllarda Karadeniz'in Kuzeyinde Kürk Ticareti. *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8(15), 419-428.
- Fidan, E. D. (2012). Türkiye'de Çiftlik Hayvanlarıyla İlgili Hayvan Refahı Uygulamaları. *Animal Health, Prod. and Hygiene*, 39-46.
- Fındık, O., & Çizer, S. (Belirsiz). Çin Seramik Sanatında Kültür, Sembolizm ve Zanaatkar. *Belirsiz, Belirsiz*.
- Foucault, M. (1992). *Hapishanenin Doğuşu*. (M. A. Kılıçbay, Çev.) İstanbul: İmge Kitapevi.
- Francione, G. (2006, 03 05). Mal Muamelesi Görmemek İçin Yegane Koşul, Hissetme Yetisidir. *Birikim*, 1-4. Birikim: <https://birikimdergisi.com/guncel/905/mal-muamelesi-gormemek-icin-yegane-kosul-hissetme-yetisidir> adresinden alındı
- Francione, G. L. (2022). *Hayvan Haklarına Giriş - Çocuğunuz mu Köpeğiniz mi ?* (R. Akman, & E. Gen, Çev.) İstanbul: İletişim Yayıncılık.
- Francione, G. L., & Charlton, A. (2016). *İnsan Neden Vegan Olur?* (C. Mavituna, Çev.) İstanbul: Metropolis Yayıncılık.
- Francione, G. L., Charlton, A. E., & Coe, S. (2005). Sol Neden Hayvan Haklarını Desteklemeli? *Birikim*, 51-55.
- Frazer, J. G. (1992). *Altın Dal Dinin ve Folklorun Kökleri II*. (M. H. Doğan, Çev.) İstanbul: Payel Yayınları.
- Freud, S. (1984). *Totem ve Tabu*. (K. S. Sel, Çev.) İstanbul: Sosyal Yayınları.
- Freyer, H. (1964). *Din Sosyolojisi*. (T. Kalpsüz, Çev.) Ankara: Ankara Üniversite İlahiyat Fakültesi Yayınları.

- Fried, G. (2015). Kral Öldü: Heidegger'in "Kara Defter"i. *Cogito*, 305-318.
- Galanti, A. (1995). *Türkler ve Yahudiler (Tarihi, Siyasi Araştırma)*. İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın Aş.
- Galanti, A. (2002). *Üç Sâmi Kanun Koyucu Hammurabi, Musa, Muhammed*. İstanbul: Anka Yayınları.
- Gezgin, D. (2019). *Hayvan Mitosları* (4. Baskı b.). İstanbul: Sel Yayıncılık.
- Giddens, A. (1994). *Modernliğin Sonuçları*. (E. Kuşdil, Çev.) İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Giroux, V., & Larue, R. (2021). *Veganizm*. (Z. H. Louze, Çev.) İstanbul: İletişim Yayınları.
- Gögebakan, Y. (2016). Semavi ve Pagan Dinlerde Ortak Özellik Olarak Kurbanın Resim Sanatı İçindeki Yeri (H.İsmail/ Hz.İshak'ın' Kurbanı ve İphigeneai'nın Kurbanı. *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*(36), 58-89.
- Gökberk, M. (1997). *Kant İle Herder'in Tarih Anlayışları*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Gökberk, M. (2010). *Felsefe Tarihi*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Gökçen, A. (2019). Hayvanlar Sosyolojisinin Neresinde? *Sosyoloji Divanı*(14), 11-34.
- Göle, N. (2021). *Melez Desenler: İslam ve Modernlik Üzerine*. İstanbul: Metis Yayınları.
- Görgülü, Ü. (2019). İslam Hukukunda Hayvan Hakları ve Hayvanlara Karşı Sorumluluklarımız. S. A. M. İhsan Karaman içinde, *Hayvan Etiği* (s. 67-81). İstanbul: İSAR Yayınları.
- Görgün, H. (2004). "Mısır" 2. Bölüm. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Cilt 29, s. 555-557). içinde Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Güç, A. (2002). "Kurban" 1. Bölüm. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Cilt 26, s. 433-435). içinde Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Gültekin, M. (2023). Posthümanizm ve Yeni Bir Ayrımcılık Biçimi Olarak Robotlara Yönelik Türcülük. *Antropoloji*(45), 64-80.
- Günaltay, Ş. (1997). *İslam Öncesi Arabistan ve Dinleri*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları.
- Gündüz, Ş. (2003). Mecusilik. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Cilt 28, s. 279-284). içinde Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Günergun, F. (2006). Türkiye'de Hayvanat Bahçeleri Tarihine Giriş. *I. Ulusal Veteriner Hekimliği Tarihi ve Mesleki Etik Sempozyumu Bildirileri* (s. 185-218). Elazığ: Abdullah Özen.
- Güngör, H. (2012). "Türk" 32. Bölüm. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Cilt 41, s. 531-533). içinde İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.
- Gürel, M. (1972). *Hayvanlar ve İnsanlar*. İstanbul: Cahit Matbaası.
- Gürkan, S. L. (2013). 'Yahudilik' 1. Bölüm. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Cilt 43, s. 187-197, C.43). içinde İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Güven, S. (2015). Temsil Krizinin Siyaseti:Sosyal Hareketler. *Sosyoloji Divanı*, 25-37.
- Güven, Y. Ö., & Kınikoğlu, O. (2020). *Hayvan Deneyleri Hayvanlar Bizim İçin mi Var*. İstanbul: Yeni İnsan Yayınevi.
- Halidi, G. (2017). Farinelli Örneğinde Kastrasyon. *Mersin Üniversitesi Tıp Fakültesi Lokman Hekim Tıp Tarihi ve Folklorik Tıp Dergisi*, 7(3), 215-231.
- Haçerlioğlu, O. (1975). *İnanç Sözlüğü "Dinler-Mezhebler-Tarikatler-Efsaneler"*. İstanbul : Remzi Kitabevi.
- Harari, Y. N. (2015). *Hayvanlardan Tanrılara Sapiens*. (E. Genç, Çev.) İstanbul: Kolektif Yayıncılık.

- Harrison, R. (2013). *Animal Machines*. Boston : USA.
- Hatemi, H. (2019). Çeşitli Açılardan Hayvanlara Karşı Sorumluluğumuz. S. A. M.İhsan Karaman içinde, *Hayvan Etiği* (s. 61-65). İstanbul: İSAR Yayınları.
- Hawthorne, M. (2019). *Vegan Etik -Herkes İçin Şefkatli Bir Yaşama Kucak Açmak-*. (F. Şahin, Çev.) İstanbul: Pales Yayınları.
- Herodotos. (2012). *Tarih*. (M. Ökmen, Çev.) İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Hira, İ. (2016). Yeni Toplumsal Hareketler: Politik Öncelikten Kimlik Vurgusuna. *Journal of Knowledge Economy & Knowledge Management*, 11(1), 143-156.
- Hira, İ. (2017). *Paradigma Değişimleri*. İstanbul: Değişim Yayınları.
- Hitt, J. (2002, December 15). *The Year In Ideas: Featherless Chicken*. Newyork Times Magazine: <https://www.nytimes.com/2002/12/15/magazine/the-year-in-ideas-featherless-chicken-the.html> adresinden alındı
- Homeros. (2008). *İlyada*. (A. Erhat, & A. Kadir, Çev.) İstanbul: Can Yayınları.
- Hourcade, B. (2000). "İran" 1. Bölüm. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Cilt 22, s. 392-394). içinde İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Hume, D. (2009). *İnsan Doğası Üzerine Bir İnceleme*. (E. Baylan, Çev.) Ankara: BilgeSu Yayıncılık.
- İnalcık, H. (2013). *Rönesans Avrupası Türkiye'nin Batı Medeniyetiyle Özdeşleşme Süreni*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- İnan, A. (1986). *Tarihte ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar*. Ankara : Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Irvine, L. (2011). *Biz ve Onlar Hayvanlarla Bağımızı Anlamak*. (S. Çağlayan, Çev.) İstanbul: İletişim Yayınları.
- Işık, G. (2011). Toplumsal Hareketler: Tarih-Kuram ve Kapsam. E. G. Işık içinde, *Toplumsal Hareketler & Politikadan Edebiyata, Sanattan Sinemaya, Medyadan Toplumsal Algıya Teorik ve Pratik Analizler ve Yansımalar* (s. 1-44). Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık Eğitim Danışmanlık Tic. Ltd. Şti.
- Jardins, J. R. (2006). *Etik Kuramı ve Çevre Çevre Felsefesine Giriş*. (R. Keleş, Çev.) Ankara: İmge Kitapevi.
- Jasper, J. M. (2002). *Ahlaki Protesto Sanatı Toplumsal Hareketlerde Kültür, Biyografi ve Yararcılık*. (S. Öner, Çev.) İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Jasper, J. M. (2017). *Protesto*. (A. Önal, Çev.) İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Kafesoğlu, İ. (1980). *Eski Türk Dini*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Kafesoğlu, İ. (1998). *Türk Milli Kültürü*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Kafesoğlu, İ. (2012). İslâm Öncesi Türk Kültür ve Medeniyeti. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (s. 487-490). içinde İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Kagan, S. (2015). What's Wrong with Speciesism? *Journal of Applied Philosophy*, 1-21.
- Kant, I. (1997). *Lectures On Ethics*. United States of America: Cambridge University Press.
- Kant, İ. (1999). *Pratik Aklın Eleştirisi*. (İ. Kuçuradi, Çev.) Türkiye Felsefe Kurumu Yayınları.
- Kant, İ. (2018). *Eğitim Üzerine*. (S. E. Bekman, Çev.) İstanbul: İz Yayıncılık.
- Karabudak, E. (2012). *Vejetaryen Beslenme*. Ankara : Sağlık Bakanlığı Yayınları.

- Karaismailoğlu, A. (2002). Kelile ve Dimne. *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Cilt 25, s. 210-212). içinde Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Kaya, E. B. (2020). Âdem ile Havva'nın Yaratılış ve Cennetten Çıkarılış Öyküsünün Minyatür Sanatına Yansımaları. *Sanat Dergisi*(35), 204-224.
- Kışlalıoğlu, M., & Berkes, F. (1990). *Çevre ve Ekoloji*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Kitabı Mukaddes, E. v. (1995). *Kitabı Mukaddes Eski ve Yeni Ahit*. İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi.
- Koçak, Ç. (1980). Tavuklarda Kötü Alışkanlıklar ve Önlenmesi. *Hayvansal Üretim*, 15(1), 1-4.
- Komisyon. (2004). *İlmihal*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Koşum, A. (2018). *İslam Hukukunda Hayvan Hakları*. Ankara: DİB Yayınları.
- Koyuncu, M., & Akgün, H. (2018). Çiftlik Hayvanları ve Küresel İklim Değişikliği Arasındaki Etkileşim. *Uludağ Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi*, 32(1), 151-164.
- Köseman, A., & Şeker, İ. (2015). Hippoterapi ve Terapide Kullanılan Atların Özellikleri. *Erciyes Üniversitesi Veterinerlik Fakültesi Dergisi*, 12(3), 195-201.
- Kurnaz, C. (1998). "Hümâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Cilt 18, s. 478). içinde İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Kurt, A. O. (2010). Yahudilik'te Koşer ve Koşer Ekonomisi. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 14(2), 103-149.
- Külcü, R. (2015). Türklerin Kültür Mirası Olarak "12 Hayvanlı Türk Takvimi". *Akademia Disiplinlerarası Bilimsel Araştırmalar Dergisi*, 1(1), 1-5.
- Le Bon, G. (1997). *Kitleler Psikolojisi*. (F. Karaküçük, Çev.) İstanbul: Hayat Yayınları.
- Lelandais, G. E. (2009). Sosyal Hareketler Teorileri ve Küreselleşme. B. Çoban içinde, *Küreselleşme, Direniş, Ütopya Yeni Toplumsal Hareketler Küreselleşme Çağında Toplumsal Muhalefet* (s. 63-90.). İstanbul: Kalkedon Yayınları.
- Maggiori, R. (İstanbul). *Bir Hayvan Bir Filozof*. (D. Çetinkasap, Çev.) 2017: 1984 Yayınevi.
- Margul, T. (2012). Hint İnek Tapımının Bugünkü Durumu. ((. A. Yitik, & A. Y.), Dü) *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 301-320.
- Marshall, G. (2005). *Sosyoloji Sözlüğü*. (O. Akınhay, & D. Kömürcü, Çev.) Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.
- Marx, K., & Engels, F. (2011). *Komünist Manifesto ve Komünizmin İlkeleri*. (M. Erdost, Çev.) Ankara: Sol Yayınları.
- Masri, E.-H. B. (1997). İslam ve Ekoloji. F. K. O'Brien içinde, *İslam ve Ekoloji* (s. 13-36). İstanbul: İGDAŞ.
- Masson, J. M. (2015). *Tabağındaki Yüz Gıda Hakkındaki Gerçekler*. (Z. Kalkandelen, Çev.) İstanbul: Paloma Yayınları.
- Melucci, A. (2016). Sembolik Hareketlerin Sembolik Meydan Okunması. K. Çayır içinde, *Yeni Sosyal Hareketler* (s. 75-100). İstanbul: Kaknüs Yayınları.
- Meriç, C. (1980). *Kırk Ambar*. İstanbul: Ötüken Neşriyat A.Ş.
- Morgan, L. H. (1986). *Eski Toplum*. (Ü. Oskay, Çev.) İstanbul: Payel Yayınları.
- Morris, D. (1991). *İnsan Hayvan Sözleşmesi*. (M. Harmancı, Çev.) İstanbul: İnkılap Yayınları.
- Offe, C. (2016). Yeni Sosyal Hareketler: Kurumsal Politikanın Sınırlarının Zorlanması. K. Çayır içinde, *Yeni Sosyal Hareketler* (s. 47-73). İstanbul: Kaknüs Yayınları.

- Okay, B. (1985). Çin Efsanelerinde Güneş. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Doğu Dilleri*, 4(1 den Ayrı Basım), 1-8.
- Okay, B. (2021, 11 25). *Yıldızlarla İlgili Bir Çin Efsanesi: Dokumacı Kız İle Sığır Çobanı*. Prof. Dr. Bülent Okay: <http://www.bulentokay.com/yazilar.htm> adresinden alındı
- Olgun, H. (2020). Batı Felsefesinde Hayvanın Ahlaki Statüsü Francione'nin Abolisyonizmi Üzerine Bir değerlendirme. *Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, 3916-3948.
- Olson, M. (1971). *The Logic Of Collective Action: Public Goods And The Theory Of Groups*. Cambridge: Harward University Press.
- Ögel, B. (2010). *Türk Mitolojisi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Öner, A. C., & Şahin, A. (2009). Egzotik Hayvanlarda Antibakteriyel Tedavi. *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi*, 20(1), 81- 86.
- Örnek, S. V. (1995). *100 Soruda İlkellerde Din, Büyü, Sanat, Efsane, Gerçek*. İstanbul: Gerçek Yayınevi.
- Özdemir, H. (2010). Hadım Etme ve Hekimin Sır Saklama Yükümlülüğü. *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, XIV(1), 125-164.
- Özdemir, İ. (2006). Kur'an Perspektifiyle Bir Çevre Etiği Anlayışına Doğru. *İslâmî İlimler Dergisi*, 161-183.
- Özen, H. (2015). Meydan Hareketleri ve 'Eski' ve 'Yeni' Toplumsal Hareketler. *Mülkiye Dergisi*, 39(2), 11-40.
- Özer, O. (2020). Türkiye'nin Av Turizmi Potansiyeli Konusunda Bir Değerlendirme. *Journal of Gastronomy, Hospitality and Travel*, 3(1), 71-86.
- Picq, P., Digard, J.-P., Cyrulnik, B., & Matignon, K. L. (2019). *Hayvanların En Güzel Tarihi*. (B. Onaran, Çev.) İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Platon. (2010). *Devlet*. (S. Eyüboğlu, & M. A. Cimcoz, Çev.) İstanbul: Türkiye İşbankası Kültür Yayınları.
- Poultry World. (2020, April 24). "Poultry Industry Adapts To Changes Around Beak Trimming". <https://www.poultryworld.net>: <https://www.poultryworld.net/health-nutrition/poultry-industry-adapts-to-changes-around-beak-trimming/> adresinden alındı
- Prime, R. (1997). *Hinduizm ve Ekoloji*. İstanbul: İGDAŞ.
- Raporu, T. K. (2014). *2014-2018 Onuncu Kalkınma Planı Hayvancılık*. Ankara: Türkiye Cumhuriyeti Kalkınma Bakanlığı.
- Regan, T. (2003). *Animal Rights, Human Wrongs: An Introduction to Moral Philosophy*. New York: Littlefield Publishers, Inc.
- Regan, T. (2005). Hayvan Hakları için Temel Argümanlar. *Birikim*, 31-36.
- Regan, T. (2022). *Kafesler Boşalsın Hayvan Haklarıyla Yüzleşmek*. (S. Çağlayan, Çev.) İstanbul: İletişim Yayınları.
- Reyhan, E. (2010). Hititlerde Gündelik Hayata Dair İktisadi İlişkiler. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 65-82.
- Roux, J. P. (2005). *Orta Asya' da Kutsal Bitkiler ve Hayvanlar*. (A. Kazancıgil, & L. Arslan, Çev.) İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Russell, D., & Russell, B. (1979). *Endüstri Toplumun Geleceği*. (M. Ölçer, Çev.) İstanbul: Bilgi Yayınevi.
- Ryan, D. (2019). *Hayvan Kuramı Eleştirel Bir Giriş*. (A. Alkan, Çev.) İstanbul: İletişim Yayınları.

- Ryder, R. (2005). Türcülük. *Birikim*, 34-35.
- Savaş, T., Yurtman, İ. Y., & Tölü, C. (2009). Hayvan Hakları ve Hayvan Refahı: Felsefi Bakış - Nesnel Arayışlar. *Hayvansal Üretim*, 50(1), 56-61.
- Sayılı, A. (1991). *Mısırlılarda ve Mezopotamyalılarda Matematik, Astronomi Ve Tıp*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Schimmel, A. (1999). *Dinler Tarihine Giriş*. İstanbul: Kırk Ambar Yayınları.
- Sezer, B. (1981). *Toplum Farklılaşmaları Ve Din Olayı*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Matbaası.
- Sezgin Kızılcıkelik, Y. E. (1992). *Açıklamalı Sosyoloji Terimler Sözlüğü*. Konya: Günay Ofset.
- Siddiq, A. B. (2019). *Tarih Öncesi Toplumlarda İnsan-Hayvan İlişkisi ve Orta Anadolu Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem Faunası*. İstanbul: Çizgi Kitabevi.
- Siddiq, A. B., & Habib, A. (2017). Antropoloji’de Ortaya Çıkan Çok-Disiplinli Güçlü Bir Alt Bilim: Antrozoooloji. *Artuklu İnsan ve Toplum Bilim Dergisi*, 22-35.
- Simondon, G. (2019). *Hayvan ve İnsan Üzerine İki Ders*. (E. Sünter, Çev.) İstanbul: Norgunk Yayıncılık.
- Sinanoğlu, M. (1998). "Hürmüz". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Cilt 18, s. 495-496). içinde İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Singer, P. (2006). *In Defense of Animals*. Blackwell Publishing.
- Singer, P. (2018). *Hayvan Özgürleşmesi*. (H. Doğan, Çev.) İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Singer, P. (2021a). *Neden Vegan?* (P. Şengül, Çev.) İstanbul: Ayrıntı.
- Singer, P. (2021b). *Pratik Etik*. (N. Çatlı, Çev.) İstanbul: İthaki Yayınları.
- Störig, H. J. (2000). *İlk Çağ Felsefesi "Hint, Çin, Yunan"*. (Ö. C. Güngörem, Çev.) İstanbul: Yol yayınları.
- Sümer, M. (2021). Hayvanlar Üzerine Düşünmek: Alternatif Bir Paradigma. *Erzurum Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*(13), 107-121.
- Şener, M. (1998). "Hayvan" 3. Bölüm. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Cilt 17, s. 92-98). içinde İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Şentürk, Ü. (2006). Küresel Yeni Sosyal Hareketler ve Savaş Karşıtlığı. *Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 30(1), 31- 46.
- Tarrow, S. (2011). *Power in Movement Social Movements and Contentious Politics*. New York: Cambridge University Press.
- Tecim, E. (2015). Toplumsal Hareketler ve Yenilik Bağlamı: Eleştirel Bir Teorik Konumlandırma. *Tezkire*, 9-24.
- Tekin, O. (2008). *Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Tezcan, M. (1983). Giyim Olgusuna Sosyo-Kültürel Bakış ve Türklerde Giyim. *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 255-276.
- TİGEM. (2022, 08 05). *2021 Yılı Hayvancılık Sektör Raporu*. TİGEM (Tarım İşletmeleri Genel Müdürlüğü): <https://www.tigem.gov.tr/DosyaGaleriData/View/a374cc25-acc1-44e8-a546-63b4c8bce146> adresinden alındı
- Tilly, C., Castanede, E., & Wood, L. J. (2022). *Toplumsal Hareketler (1768-2018)*. (O. Düz, Çev.) Alfa Yayınları: İstanbul.

- Timofeeva, O. (2018). *Hayvanların Tarihi* (1. Baskı b.). (B. E. Aksoy, Çev.) İstanbul: Kolektif Kitap.
- Timuçin, A. (2004). *Felsefe Sözlüğü*. İstanbul: Bulut Yayınları.
- Tlili, S. (2019). İslam'da Vejetaryenlik. S. A. M. İhsan Karaman içinde, *Hayvan Etiği* (s. 31-45). İstanbul: İSAR Yayınları.
- Touraine, A. (1995). *Modernliğin Eleştirisi*. (H. Tufan, Çev.) İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Touraine, A. (1997). *Demokrasi Nedir?* (O. Kunal, Çev.) İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Touraine, A. (2011). *Eşitliklerimizle ve Farklılıklarımızla Yaşayabicekmiz?* (O. Kunal, Çev.) İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Touraine, A. (2016). Toplumdan Toplumsal Harekete. E. K. Çayır içinde, *Yeni Sosyal Hareketler* (s. 31- 46). İstanbul: Kaknüs Yayınları.
- Tölü, C., & Savaş, T. (2007). A Brief Report on Intra-Species Aggressive Biting in a Goat Herd. *Applied Behaviour Animal Science*, 102(1-2), 124-129.
- Tölü, C., Savaş, T., & Yurtman, İ. Y. (2007). Zootekni Uygulamaları: Hayvan Refahı Bağlamında bir Tartışma. 5. *Ulusal Zootekni Bilim Kongresi* (s. 1-10). Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi Ziraat Fakültesi.
- Tuğrul, S. (2021). *Ebedi Kutsal Ezeli Kurban: Çok Tanrılıktan Tek Tanrılığa Kutsal ve Kurbanlık Mekanizmaları*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Tümer, G. (1991). "Atalar Kültü". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Cilt 4, s. 42-43). içinde İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Tümer, G. (1992). "Brahmanizm". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Cilt 6, s. 329-333). içinde İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Tümer, G. (1994). "Din". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Cilt 9, s. 312-320). içinde İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Tümer, G., & Küçük, A. (1993). *Dinler Tarihi*. Ankara: Ocak Yayınları.
- Türkiye Büyük Millet Meclisi. (2019). *Hayvanların Haklarının Korunması İle Hayvanlara Eziyet ve Kötü Muamelelerin Önlenmesi İçin Alınması Gereken Tedbirlerin Belirlenmesi Amacıyla Kurulan Meclis Araştırması Komisyonu Raporu*. Ankara: Türkiye Büyük Millet Meclisi. [chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://www5.tbmm.gov.tr/sirasayi/donem27/yil01/ss132.pdf](https://www.tbmm.gov.tr/sirasayi/donem27/yil01/ss132.pdf) adresinden alındı
- Türkmen, F. (2012). Türk Kültüründe Tarihi Gelişim İçinde Hayvan ve Bitkilerin Ölçü Birimi Olarak Kullanılması Hakkında. *Milli Folklor*, 24(95), 96-102.
- Uslu, A. (2015). İnsanlar, Hayvanlar ve Taşlar Üzerine: Spinoza Felsefesinde Bireyselleşme ve Doğa Farkı. *Cogito*(80), 98-117.
- Uysal, A. (2007). İlk Dönem Kolektif Davranış ve Toplumsal Hareket Kuramları. *Tezkire*, 46-47.
- Uysal, A. (2009). Toplumsal Hareketler İçin Kaynak Yaratma ve Kullanma Stratejileri. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 10(2), 217-238.
- Uysal, A. (2016). *Toplumsal Hareketler Sosyolojisi*. İstanbul: Tezkire Yayıncılık.
- Uyumaz, A. (2016). Bir Hukuk Sorunsalı Olarak Güncel Gelişmeler Işığında Türkiye'de Hayvan Hakları. *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 20(3), 133-184.
- Ülken, H. Z. (1969). *Sosyoloji Sözlüğü*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.

- Ünder, H. (1996). *Çevre Felsefesi*. Ankara: Doruk Yayınları.
- Vali, E. S. (2012, Aralık 27). *Şalom Gazetesi*. [https://www.salom.com:tr/arsiv/haber/85248/yahudiden-vejetaryen-olur-mu-](https://www.salom.com.tr/arsiv/haber/85248/yahudiden-vejetaryen-olur-mu) adresinden alındı
- Vartolioğlu, O. (2021). Çin Tiyatrosundaki Maske Kullanımında Dini İzler. *Bayburt Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 4(8), 39-52.
- Voltaire. (2018). *Vejetaryen Düşünceler*. İstanbul: Kırmızı Kedi Yayınevi.
- Wallerstein, I. (2000). *Bildiğimiz Dünyanın Sonu -Yirmibirinci Yüzyılın Sosyal Bilimi-*. (T. Birkan, Çev.) İstanbul: Metis Yayınları.
- Wallerstein, I. (2011). *Dünya Sistemleri Analiz "Bir Giriş"*. (E. Abadoğlu, & N. Ersoy, Çev.) İstanbul: bgst Yayınları.
- Yanaracak, S. (2013, Aralık 23). *Şalom Gazetesi*. [Salom.com.tr: https://www.salom.com.tr/arsiv/haber/89447/efsanevi-yaratiklar](https://www.salom.com.tr/arsiv/haber/89447/efsanevi-yaratiklar) adresinden alındı
- Yazıcıoğlu, T. (1974). Kürk Hayvancılığının Doğuşu. *Hayvansal Üretim*, 1(1), 14-14.
- Yıldırım, Y. (2012). *Yeni Toplumsal Hareketlerin Siyasal Olanı Belirlemedeki Rolü: Avrupa Sosyal Forumu ve Hareketlerin Avrupasını Kurmak*. Ankara: Doktora Tezi.
- Yıldırım, Y. (2020). *Sosyal Forum'dan Öfkeliilere*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Yılmaz, D. (2018). Çin Mitolojisindeki Kadın Karakterler: Shan Hai Jing Eseri Üzerinden Bir İnceleme. *Current Research in Social Sciences*, 4(1), 18-28.